

નમો અરિહંતાણં
નમો સિદ્ધાણં
નમો આયરિયાણં
નમો ઉવજઝાયાણં
નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં
એસો પંચ નમુકકારો
સવ્વ પાવપ્પાણાસણો
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં
પઢમં હવઈ મંગલં

જિનાગમ પ્રકાશન યોજના

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી ઘાંસીલાલજી મહારાજ સાહેબ
કૃત વ્યાખ્યા સહિત

DVD No. 1
(Full Edition)

:: યોજનાના આયોજક ::

શ્રી ચંદ્ર પી. દોશી - પીએચ.ડી.

website : www.jainagam.com

SHRI JIVABHIGAM SUTRA

PART : 01

શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર : ભાગ- ૦૧

સ્વાધ્યાય માટે ખાસ સૂચના

- (૧) આ સૂત્રના મૂલપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે તથા ચોથા પ્રહરે કરાય છે.
- (૨) પ્રાતઃઉષાકાળ, સન્ધ્યાકાળ, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિમાં બે-બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) વંચાય નહીં, સૂર્યોદયથી પહેલાં ૨૪ મિનિટ અને સૂર્યોદયથી પછી ૨૪ મિનિટ એમ બે ઘડી સર્વત્ર સમજવું.
- (૩) માસિક ધર્મવાળાં સ્ત્રીથી વંચાય નહીં તેમજ તેની સામે પણ વંચાય નહીં. જ્યાં આ સ્ત્રીઓ ન હોય તે ઓરડામાં બેસીને વાંચી શકાય.
- (૪) નીચે લખેલા ૩૨ અસ્વાધ્યાય પ્રસંગે વંચાય નહીં.
 - (૧) આકાશ સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય કાલ.
 - (૧) ઉલ્કાપાત—મોટા તારા ખરે ત્યારે ૧ પ્રહર (ત્રણ કલાક સ્વાધ્યાય ન થાય.)
 - (૨) દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં અતિશય લાલવર્ણ હોય અથવા કોઈ દિશામાં મોટી આગ લગી હોય તો સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૩) ગર્જરવ—વાદળાંનો ભયંકર ગર્જરવ સંભળાય. ગાજવીજ ઘણી જણાય તો ૨ પ્રહર (૯ કલાક) સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૪) નિર્ધાત—આકાશમાં કોઈ વ્યંતરાદિ દેવકૃત ઘોરગર્જના થઈ હોય, અથવા વાદળો સાથે વીજળીના કડાકા બોલે ત્યારે આઠ પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૫) વિદ્યુત—વિજળી ચમકવા પર એક પ્રહર સ્વાધ્યાય ન થા.
 - (૬) યૂપક—શુક્લપક્ષની એકમ, બીજ અને ત્રીજના દિવસે સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રપ્રભા મળે તો તેને યૂપક કહેવાય. આ પ્રમાણે યૂપક હોય ત્યારે રાત્રિમાં પ્રથમા ૧ પ્રહર સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૭) યક્ષાદીપ્ત—કોઈ દિશામાં વીજળી ચમકવા જેવો જે પ્રકાશ થાય તેને યક્ષાદીપ્ત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૮) દ્યુમિકાકૃષ્ણ—કારતકથી મહા માસ સુધી ધૂમાડાના રંગની જે સૂક્ષ્મ જલ જેવી ધૂમ્મસ પડે છે તેને ધૂમિકાકૃષ્ણ કહેવાય છે. તેવી ધૂમ્મસ હોય ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૯) મહિકાશ્વેત—શીતકાળમાં શ્વેતવર્ણવાળી સૂક્ષ્મ જલરૂપી જે ધુમ્મસ પડે છે. તે મહિકાશ્વેત છે ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૧૦) રજઉદ્ઘાત—ચારે દિશામાં પવનથી બહુ ધૂળ ઉડે. અને સૂર્ય ઢંકાઈ જાય. તે રજઉદ્ઘાત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨) ઔદારિક શરીર સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય

(૧૧-૧૨-૧૩) હાડકાં-માંસ અને રૂધિર આ ત્રણ વસ્તુ અગ્નિથી સર્વથા બળી ન જાય, પાણીથી ધોવાઈ ન જાય અને સામે દેખાય તો ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો. ફૂટેલું ઈંડુ હોય તો અસ્વાધ્યાય.

(૧૪) મળ-મૂત્ર—સામે દેખાય, તેની દુર્ગન્ધ આવે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય.

(૧૫) સ્મશાન—આ ભૂમિની ચારે બાજુ ૧૦૦/૧૦૦ હાથ અસ્વાધ્યાય.

(૧૬) ચંદ્રગ્રહણ—જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૭) સૂર્યગ્રહણ—જ્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૬ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૮) રાજવ્યુદ્ગત—નજીકની ભૂમિમાં રાજાઓની પરસ્પર લડાઈ થતી હોય ત્યારે, તથા લડાઈ શાન્ત થયા પછી ૧ દિવસ-રાત સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૧૯) પતન—કોઈ મોટા રાજાનું અથવા રાષ્ટ્રપુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો નહીં તથા નવાની નિમણુંક ન થાય ત્યાં સુધી ઊંચા અવાજે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૦) ઔદારિક શરીર—ઉપાશ્રયની અંદર અથવા ૧૦૦-૧૦૦ હાથ સુધી ભૂમિ ઉપર બહાર પંચેન્દ્રિયજીવનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે નિર્જીવ શરીર હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૧થી ૨૮) ચારે મહોત્સવ અને ચાર પ્રતિપદા—આષાઢ પૂર્ણિમા, (ભૂતમહોત્સવ), આસો પૂર્ણિમા (ઈન્દ્ર મહોત્સવ), કાર્તિક પૂર્ણિમા (સ્કંધ મહોત્સવ), ચૈત્ર પૂર્ણિમા (યક્ષમહોત્સવ, આ ચાર મહોત્સવની પૂર્ણિમાઓ તથા તે ચાર પછીની કૃષ્ણપક્ષની ચાર પ્રતિપદા (એકમ) એમ આઠ દિવસ સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૯થી ૩૦) પ્રાતઃકાલે અને સન્ધ્યાકાળે દિશાઓ લાલકલરની રહે ત્યાં સુધી અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પૂર્વે અને પછી એક-એક ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૩૧થી ૩૨) મધ્ય દિવસ અને મધ્ય રાત્રિએ આગળ-પાછળ એક-એક ઘડી એમ બે ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

ઉપરોક્ત અસ્વાધ્યાય માટેના નિયમો મૂલપાઠના અસ્વાધ્યાય માટે છે. ગુજરાતી આદિ ભાષાંતર માટે આ નિયમો નથી. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે. તેથી આવા આવા વિકટ પ્રસંગોમાં ગુરુની અથવા વડીલની ઈચ્છાને આજ્ઞાને જ વધારે અનુસરવાનો ભાવ રાખવો.

स्वाध्याय के प्रमुख नियम

- (१) इस सूत्र के मूल पाठ का स्वाध्याय दिन और रात्री के प्रथम प्रहर तथा चौथे प्रहर में किया जाता है ।
- (२) प्रातः ऊषा-काल, सन्ध्याकाल, मध्याह्न और मध्य रात्री में दो-दो घड़ी (४८ मिनट) स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, सूर्योदय से पहले २४ मिनट और सूर्योदय के बाद २४ मिनट, इस प्रकार दो घड़ी सभी जगह समझना चाहिए ।
- (३) मासिक धर्मवाली स्त्रियों को स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, इसी प्रकार उनके सामने बैठकर भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, जहाँ ये स्त्रियाँ न हों उस स्थान या कक्ष में बैठकर स्वाध्याय किया जा सकता है ।
- (४) नीचे लिखे हुए ३२ अस्वाध्याय-प्रसंगों में वाँचना नहीं चाहिए—

(१) आकाश सम्बन्धी १० अस्वाध्यायकाल

- (१) **उल्कापात**—बड़ा तारा टूटे उस समय १ प्रहर (तीन घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२) **दिग्दाह**—किसी दिशा में अधिक लाल रंग हो अथवा किसी दिशा में आग लगी हो तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (३) **गर्जांश्व**—बादलों की भयंकर गडगडाहट की आवाज सुनाई देती हो, बिजली अधिक होती हो तो २ प्रहर (छ घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (४) **निर्घात**—आकाश में कोई व्यन्तरादि देवकृत घोर गर्जना हुई हो अथवा बादलों के साथ बिजली के कडाके की आवाज हो तब आठ प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (५) **विद्युत्**—बिजली चमकने पर एक प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (६) **यूपक**—शुक्ल-पक्ष की प्रथमा, द्वितीया और तृतीया के दिनों में सन्ध्या की प्रभा और चन्द्रप्रभा का मिलान हो तो उसे यूपक कहा जाता है । इस प्रकार यूपक हो उस समय रात्री में प्रथमा १ प्रहर स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (७) **यक्षादीप्त**—यदि किसी दिशा में बिजली चमकने जैसा प्रकाश हो तो उसे यक्षादीप्त कहते हैं, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (८) **धूमिका कृष्ण**—कार्तिक से माघ मास तक धूँए के रंग की तरह सूक्ष्म जल के जैसी धूमस (कोहरा) पड़ता है उसे धूमिका कृष्ण कहा जाता है इस प्रकार की धूमस हो उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

- (९) **महिकाश्वेत**—शीतकाल में श्वेत वर्णवाली सूक्ष्म जलरूपी जो धूमस पड़ती है वह महिकाश्वेत कहलाती है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१०) **रजोद्घात**—चारों दिशाओं में तेज हवा के साथ बहुत धूल उड़ती हो और सूर्य ढँक गया हो तो रजोद्घात कहलाता है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२) ऐतिहासिक शरीर सम्बन्धी १० अस्वाध्याय—

- (११,१२,१३) **हाड-मांस और रुधिर** ये तीन वस्तुएँ जब-तक अग्नि से सर्वथा जल न जाएँ, पानी से धुल न जाएँ और यदि सामने दिखाई दें तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए । फूट हुआ अण्डा भी हो तो भी अस्वाध्याय होता है ।
- (१४) **मल-मूत्र**—सामने दिखाई हेता हो, उसकी दुर्गन्ध आती हो तब-तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१५) **श्मशान**—इस भूमि के चारों तरफ १००-१०० हाथ तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१६) **चन्द्रग्रहण**—जब चन्द्रग्रहण होता है तब जघन्य से ८ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १२ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१७) **सूर्यग्रहण**—जब सूर्यग्रहण हो तब जघन्य से १२ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १६ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१८) **राजव्युद्गत**—नजदीक की भूमि पर राजाओं की परस्पर लड़ाई चलती हो, उस समय तथा लड़ाई शान्त होने के बाद एक दिन-रात तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१९) **पतन**—कोई बड़े राजा का अथवा राष्ट्रपुरुष का देहान्त हुआ हो तो अग्निसंस्कार न हो तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए तथा उसके स्थान पर जब तक दूसरे व्यक्ति की नई नियुक्ति न हो तब तक ऊंची आवाज में स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२०) **औदारिक शरीर**—उपाश्रय के अन्दर अथवा १००-१०० हाथ तक भूमि पर उपाश्रय के बाहर भी पञ्चेन्द्रिय जीव का मृत शरीर पड़ा हो तो जब तक वह निर्जीव शरीर वहाँ पड़ा रहे तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२१ से २८) **चार महोत्सव और चार प्रतिपदा**—आषाढी पूर्णिमा (भूत महोत्सव), आसो पूर्णिमा (इन्द्रिय महोत्सव), कार्तिक पूर्णिमा (स्कन्ध महोत्सव), चैत्र पूर्णिमा (यक्ष महोत्सव) इन चार महोत्सवों की पूर्णिमाओं तथा उससे पीछे की चार, कृष्ण पक्ष की चार प्रतिपदा (ऐकम) इस प्रकार आठ दिनों तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२९ से ३०) प्रातःकाल और सन्ध्याकाल में दिशाएँ लाल रंग की दिखाई दें तब तक अर्थात् सूर्योदय और सूर्यास्त के पहले और बाद में एक-एक घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(३१ से ३२) मध्य दिवस और मध्य रात्री के आगे-पीछे एक-एक घड़ी इस प्रकार दो घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

उपरोक्त अस्वाध्याय सम्बन्धी नियम मूल पाठ के अस्वाध्याय हेतु हैं, गुजराती आदि भाषान्तर हेतु ये नियम नहीं है । विनय ही धर्म का मूल है तथा ऐसे विकट प्रसंगों में गुरु की अथवा बड़ों की इच्छा एवं आज्ञाओं का अधिक पालन करने का भाव रखना चाहिए ।

જીવાભિગમસૂત્ર ભા૦ ૧ કી વિષયાનુક્રમશિક્ષા

અનુક્રમાક્ર	વિષય	પાના નં
	પ્રથમ પ્રતિપત્તિ	
૧	મંગલાચરણ	૧
૨	જીવાભિગમ કે વિષયો કી અવતરશિક્ષા	૨
૩	જીવાજીવાભિગમ અધ્યયન કે પ્રરૂપણા	૪
૪	અજીવાભિગમ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૮
૫	જીવાભિગમ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ	૧૨
૬	સંસારસમાપન્નક જીવાભિગમ કા નિરૂપણ	૧૫
૭	દ્વિપ્રત્યાવતાર નામકી પ્રતિપત્તિ કા નિરૂપણ	૧૭
૮	શરીરાદિ તેઈસ દ્વારોંકા કથન	૨૦
૯	પહલા શરીર દ્વારકા નિરૂપણ	૨૦
૧૦	દૂસરા અવગાહના દ્વારકા નિરૂપણ	૨૨
૧૧	ત્રીસરા સંહનન દ્વારકા નિરૂપણ	૨૨
૧૨	ચૌથા સંસ્થાન દ્વારકા નિરૂપણ	૨૩
૧૩	પાંચવા કષાય દ્વારકા નિરૂપણ	૨૩
૧૪	છઠ્ઠા સંજ્ઞાદ્વારકા નિરૂપણ	૨૩
૧૫	સાતવાં લેશ્યાદ્વાર કા નિરૂપણ	૨૪
૧૬	આઠવાં ઈન્દ્રિયદ્વાર કા નિરૂપણ	૨૫
૧૭	નૌવાં સમુદ્ધાત દ્વારકા નિરૂપણ	૨૬
૧૮	દસવાં સંજ્ઞિદ્વારકા નિરૂપણ	૨૮
૧૯	ગ્યારહવાં વેદદ્વારકા નિરૂપણ	૨૮
૨૦	બાહરવેં પર્યાપ્તિદ્વાર કા કથન	૨૯
૨૧	જીવોં કે દ્રષ્ટિયાદિ દ્વારોં કા કથન	૨૯
૨૨	તેહરવેં દ્રષ્ટિદ્વારકા કથન	૨૯
૨૩	ચૌદહવેં દર્શનદ્વાર કા નિરૂપણ	૩૦

૨૪	પન્દ્રહવેં જ્ઞાનદ્વાર કા નિરૂપણ	૩૦
૨૫	સોલહવેં યોગદ્વાર કા કથન	૩૧
૨૬	સત્રહવેં ઉપયોગદ્વાર કા નિરૂપણ	૩૧
૨૭	અઠાહરવેં આહારદ્વાર કા નિરૂપણ	૩૨
૨૮	ઉન્નીસવેં ઉત્પાતદ્વાર કા નિરૂપણ	૩૯
૨૯	ખીસવેં સ્થિતિદ્વાર કા નિરૂપણ	૪૦
૩૦	ઈકવીસવેં સમુદ્રધાતદ્વાર કા નિરૂપણ	૪૦
૩૧	ખાવીસવેં ચ્યવનદ્વાર કા નિરૂપણ	૪૧
૩૨	તેવીસવેં ગત્યાગતિદ્વાર કા નિરૂપણ	૪૨
૩૩	ખાદર પૃથ્વીકાય જીવોં કે ભેદોં કા નિરૂપણ	૪૨
૩૪	ખાદર પૃથ્વીકાયિકોં કે અવગાહ આદિ દ્વારોં કા નિરૂપણ	૪૩
૩૫	અપ્કાદિક જીવોં કે શરીરાદિદ્વારો કા નિરૂપણ	૪૫
૩૬	પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવોં કે શરીરાદિદ્વારો કા નિરૂપણ	૪૮
૩૭	સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોં કે કા નિરૂપણ	૫૨
૩૮	ત્રસકાય આદિ જીવોં કે શરીરાદિદ્વારોકા નિરૂપણ	૫૪
૩૯	ઔદારિક ત્રસ જીવોં કા નિરૂપણ	૬૦
૪૦	ત્રીન્દ્રિય ઈવં ચતુરિન્દ્રિય જીવોં કા નિરૂપણ	૬૩
૪૧	પચ્ચેન્દ્રિય જીવોં કા નિરૂપણ	૬૫
૪૨	સમ્મૂર્ચ્છિમ જલચરાદિ તિર્યક્ પચ્ચેન્દ્રિય જીવોં કા નિરૂપણ	૭૧
૪૩	સમ્મૂર્ચ્છિમ સ્થલચર પચ્ચેન્દ્રિય જીવોં કા નિરૂપણ	૭૫
૪૪	સ્થલચર ચતુષ્પદાદિ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિકોં કા નિરૂપણ	૭૫
૪૫	ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિક જીવોં કા નિરૂપણ	૮૬
૪૬	ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક સ્થલચર જીવોં કા નિરૂપણ	૯૧
૪૭	ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક ખેચર જીવોં કા નિરૂપણ	૯૪
૪૮	ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક મનુષ્યોં કા નિરૂપણ	૯૬
૪૯	દેવોં કા નિરૂપણ	૧૦૩
૫૦	સ્થાવરભાવ ઔર ત્રસભાવ કી ભવસ્થિતિ ઈવં કાલમાન કા નિરૂપણ	૧૦૮

त्रिविधा नामक दूसरी प्रतिपत्ति

५१	त्रिविध प्रतिपत्ति में संसार समापन्नक श्रुतों का निरूपण	१११
५२	स्त्रियों के भवस्थितिमान का कथन	११५
५३	देवस्त्रियों के भवस्थितिमान का निरूपण	१२०
५४	स्त्रियों के स्त्रीपने से अवस्थानकालका निरूपण	१२३
५५	स्त्रियों के अन्तरकाल का निरूपण	१३१
५६	सामान्यतः तिर्यग् मनुष्य और देवस्त्रियों के अल्पभ्रुत्व का निरूपण	१३४
५७	स्त्रीवेद कर्मका स्थितिमान का निरूपण	१३८
५८	तिर्यग् मनुष्य और देव पुरुषों के भेदों का निरूपण	१४०
५९	पुरुषों के भेदों का निरूपण	१४१
६०	पुरुषों के अन्तरकाल का निरूपण	१४८
६१	पहला सामान्यरूप से तिर्यग् मनुष्य और देव पुरुषों के अल्पभ्रुत्व का निरूपण	१५२
६२	पुरुषवेद की अन्धस्थिति का निरूपण	१६०
६३	नारक-तिर्यग् और मनुष्ययोनिक तीन प्रकार के नपुंसकों का निरूपण	१६०
६४	नपुंसकों के स्थितिमान का निरूपण	१६३
६५	नपुंसकों के अन्तरकाल का निरूपण	१६८
६६	नारक तिर्यग् मनुष्य नपुंसकों के अल्पभ्रुत्व का निरूपण	१७२
६७	नपुंसकों के वेद कर्म अन्धस्थिति का निरूपण	१७८
६८	सामान्य प्रकार से पांच अल्पभ्रुत्व का निरूपण	१७८
६९	विशेष प्रकार से तिर्यगादि विषयक छद्मे अल्पभ्रुत्व का निरूपण	१८२
७०	विशेष को लेकर सातवें एवं आठवें अल्पभ्रुत्व का निरूपण	१८३
७१	विशेषतः तिर्यग् मनुष्य स्त्री पुरुष नपुंसक तथा देवस्त्री पुरुष एवं नारक नपुंसक विषयक संमिश्र नववें अल्पभ्रुत्व का निरूपण	१८७
७२	स्त्रीपुरुष एवं नपुंसकों के स्थितिमान का निरूपण	१८२

अनुक्रमणिका समाप्त

મંગલાચરણ

જીવાભિગમસૂત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ
પહેલી પ્રતિપત્તિ

મંગલાચરણ

“ઘીરં પ્રણમ્ય ભાવેન” ઇત્યાદિ—૧-૨

(અહમ્) હું (ભાવેન) ભાવપૂર્વક (ઘીરમ્) અન્તિમ તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુને અને (ગણનાયકમ્) ગણધરના નાયક (ગૌતમમ્) ગૌતમને (પ્રણમ્ય) પ્રણામ કરીને-વંદણા નમસ્કાર કરીને (યથામત્તિ) મારી મતિ અનુસાર (જૈનીં વાચમ્ ઉપાદાય) જિનેન્દ્ર દેવની વાણીને હૃદયંગમ કરીને (પ્રયત્તે) આ શાસ્ત્રનું વિવેચન કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. (સુખબોધયે) આ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત વિષયને સારી રીતે સમજી શકાય તે હેતુથી (ઘાસીલાલેન મુનિના) મારા દ્વારા-ઘાસીલાલ મુનિ દ્વારા-(જીવાભિગમસૂત્રસ્ય પ્રમેયઘોતિકા ટીકા) આ જીવા-

ભિગમ સૂત્રની પ્રમેયઘોતિકા નામની ટીકાની (તન્યત્તે) રચના કરવામાં આવી છે. (અહીં જીવ પદ વડે અજીવનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે.)

આ સંસારના સઘળા જીવો રાગદ્વેષની પરિણતિ (વૃત્તિ)થી મલિન થયેલાં છે, અને તે કારણે તેઓ રાતદિન અસહ્ય શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી પીડાયા કરે છે. એવાં દુઃખોનો નાશ કરવાને માટે તથા હેય અને ઉપાદેયનું જ્ઞાન મેળવવાને માટે તેમણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિશિષ્ટ વિવેક વિના એવો પ્રયત્ન થઈ શકતો નથી; અને જેમણે અશેષ અતિશયોની પ્રાપ્તિ કરી લીધેલી છે એવા આપ્તના (સર્વજ્ઞના) ઉપદેશ વિના વિશિષ્ટ વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. રાગદ્વેષ આદિ દોષોનો સર્વથા નાશ ન થાય ત્યાં સુધી મનુષ્ય આત્મ (સર્વજ્ઞ) થઈ શકતો નથી. રાગદ્વેષ આદિનો આત્યન્તિક ક્ષય (સંહતર નાશ) તો અહર્હંત લગવાનોને જ થયેલો હોય છે. તેથી અહર્દ્રવ્યનાનુયોગનો પ્રારંભ કરવામાં આવી રહ્યો છે. તેમાં સ્થાનાંગ નામનું જે ત્રીજું અંગ છે તેની ટીકા લખીને હવે તેના ઉપાંગ રૂપ આ જીવાભિગમ નામના ત્રીજા ઉપાંગનું, મંદ મતિવાળા જીવોને સારો યોગ પ્રાપ્ત કરાવવાના ઉદ્દેશથી, વિવેચન કરી રહ્યો છું.

રાગ રૂપ ઝેરને ઉતારવાને માટે આ ઉપાંગ સર્વોત્તમ મંત્ર સમાન છે, દ્વેષ રૂપ અગ્નિના ઢાહનું શમન કરવાને માટે આ ઉપાંગ શીતળ જળ સમાન છે, અજ્ઞાન રૂપી ગાઠ અંધ-કારને દૂર કરવાને માટે તે સૂર્ય સમાન છે, અને સંસાર સમુદ્રને પાર કરવાને માટે તે ઉત્તમ સેતુ (પુલ) સમાન છે. જે કે મારી પહેલાં થઈ ગયેલાં ઘણાં આચાર્યોએ તેનું વિવેચન કરેલું છે, પરંતુ તેમના દ્વારા કરાયેલું વિવેચન એટલું બધું ગંભીર અને અદ્વપ અક્ષ-રેવાળું—સંક્ષિપ્ત—છે કે મંદ મતિવાળા લોકો તેનો અર્થ બરાબર સમજી શકતા નથી એવા લોકો પણ તેનો વાસ્તવિક અર્થ બરાબર સમજી શકે એ હેતુથી પ્રેરાર્થને હું તેનું નવીન વિવેચન કરવા તૈયાર થયો છું.

જીવાભિગમ કે વિષયો કી અવતરણિકા

૧ શંકા—‘જે વસ્તુ કંટક શાખાના મર્દનની જેમ પ્રયોજનાદિથી રહિત હોય છે તેનો પ્રારંભ કરવાને બુદ્ધિમાન માણસ પ્રવૃત્ત થતો નથી,’ આ નિયમ અનુસાર આ જીવાજીવા-

ભિગમ સૂત્ર પણ જે પ્રયોજનાદિથી રહિત હોય, તો તેનો પ્રારંભ કરવાનો પ્રયત્ન પણ અનુચિત જ ગણી શકાય, તેથી તેનું ઔચિત્ય પ્રકટ કરવાને માટે આપે સૌથી પહેલાં પ્રયોજનાદિનું કથન કરવું જોઈએ. એજ વાત નીચેના શ્લોક વડે પુષ્ટ કરવામાં આવી છે —“પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્યર્થ ઈત્યાદિ—

ઉત્તર-શંકાકારની આ શંકા ઉચિત જ છે, પરંતુ અહીં પ્રયોજનાદિનું કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય, એવી વાત નથી એજ વાતનું સમર્થન કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે—પ્રયોજનના બે ભેદ છે (૧) અનન્તર પ્રયોજન અને (૨) પરમ્પર પ્રયોજન અનન્તર અને પરમ્પર પ્રયોજનના પણ નીચે પ્રમાણે બંને ભેદો પડે છે—(૧) કર્તૃગત અને (૨) શ્રોતૃગત. જે કે દ્રવ્યાર્થિક નયના મત પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવે તો કર્તૃગત પ્રયોજન સંભવી શકતું નથી, કારણ કે આ નયની માન્યતા અનુસાર આગમ નિત્ય છે અને આ નિત્યતાની સામે તેના કર્તાનો અભાવ હોવાથી કર્તૃગતપ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી કહ્યું પણ છે કે—

“एयं दुवालसंगं गणिपिटगं न कयावि नासौ, न कयावि न भवइ, न कयावि न भविस्सइ, ध्रुवं णिचचं सासयं”

તેનો ભાવાર્થ એ છે કે—આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક પૂર્વકાળે ન હતું એવી કોઈ વાત નથી—પૂર્વકાળે પણ તે હતું વર્તમાન કાળે પણ તે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ રહેવાનું જ છે, કારણ કે તે તો ધ્રુવ, નિત્ય અને શાશ્વત છે. આ પ્રકારે દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતા પ્રમાણે ગણિપિટક રૂપ દ્વાદશાંગ આગમ-અને આ જીવાજીવાભિગમ રૂપ સૂત્ર ધ્રુવ, નિત્ય અને શાશ્વત હોવાથી કર્તાનો અભાવવાળું સિદ્ધ થાય છે, અને તે કારણે તે કર્તૃગત-પ્રયોજનથી રહિત થઈ જાય છે, પરંતુ પર્યાયાર્થિક નયની માન્યતા પ્રમાણે આગમમાં—ગણિ-પિટક રૂપ દ્વાદશાંગ અને જીવાજીવાભિગમ સૂત્રમાં અનિત્યતા પણ રહેલી છે, એકાન્તતઃ ધ્રુવતા, નિત્યતા અને શાશ્વતતા નથી. આ પ્રકારે અનિત્યતા સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો કોઈ કર્તા પણ માનવો જ પડે આ પ્રકારે તેમાં કર્તૃગત પ્રયોજન યુક્તતા પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે,

તાત્ત્વિક દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આગમ સૂત્ર, અર્થ અને સૂત્રાર્થરૂપ હોય છે. અર્થની અપેક્ષાએ તેને નિત્ય માનવામાં આવે છે અને સૂત્રની અપેક્ષાએ અનિત્ય માનવામાં આવેલ છે. તેથી તેને અમુક દષ્ટિએ સકર્તૃક માનવામાં કોઈ વાંધો નથી. તેથી કર્તાનું અનન્તર પ્રયોજન તો સાક્ષાત્ ભૂતાનુગ્રહરૂપ છે અને પરમ્પરા પ્રયોજન મોક્ષરૂપ છે.

શંકા-ને અર્થરૂપે તીર્થંકરને કર્તા માનવામાં આવે તો આગમોમાં પ્રયોજન યુક્તતા સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તેઓ કૃતકૃત્ય (જેમના બધાં પ્રયોજનો સિદ્ધ થઈ ગયેલ છે એવાં) હોવાથી તેમનામાં પ્રયોજનયુક્તતા સંભવી શકતી નથી, અને પ્રયોજન વિના કોઈ વ્યક્તિ કામ કરતી નથી, 'પ્રયોજનમનુદ્દિશ્ય ન મન્દોઽપિ પ્રવર્તતે' આ કથન અનુસાર તીર્થંકરોને સપ્રયોજન માનવા પડશે ને એવું માનવામાં ન આવે. તો અર્થપ્રતિપાદન કરવાની તેમની પ્રવૃત્તિ જ સંભવી શકે નહીં ! આ શંકાનું તાત્પર્ય એ છે કે ને તીર્થંકર અર્થરૂપે આગમનું પ્રતિપાદન કરતા હોય, તો તેઓ કોઈ પ્રયોજનને લીધે જ એમ કરતા હોય. પરંતુ મોહનીયના અભાવને કારણે સિદ્ધાન્ત કારોએ તેમનામાં પ્રયોજન યુક્તતા માની નથી; તો પછી પ્રયોજનવત્તાના અભાવને લીધે તેમનામાં અર્થપ્રતિપાદકતા કેવી રીતે માની શકાય' આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય—તીર્થંકરો અર્થપ્રતિપાદનની જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે કોઈ પ્રયોજનને અધીન રહીને કરતા નથી, પરંતુ તીર્થંકર નામકર્મની પ્રકૃતિનો જ આ વિપાક છે. તેથી તેમને અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું પડે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“તં ચ કહં વેદ્જ્જઙ્ઞ અગિલાપ ઘમ્મદેસણાપ ડ” એટલે કે અગ્લાન ભાવે ધર્મદેશના દ્વારા જ તેઓ તીર્થંકર નામકર્મનું વેદન કરે છે, તેમનું એજ પ્રયોજન છે એમ સમજવું

વિવક્ષિત અધ્યયનના અર્થનું પરિજ્ઞાન થવું. એ શ્રોતાનું અનન્તર પ્રયોજન છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી તે પરમ્પરા પ્રયોજન છે, કારણકે વિવક્ષિત અધ્યયનના સાચા અર્થનું જ્ઞાન થઈ જાય ત્યારે સંયમમાં પ્રવૃત્ત થઈને જ્ઞાતા સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ઉપર્યુક્ત પુષ્ટ પ્રમાણની મદદથી એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે કે જીવાજીવાભિગમ અધ્યયનનો પ્રારંભ કરવાનો આ જે પ્રયાસ છે તે પ્રયોજનયુક્ત જ છે.

જીવ અને જીવમાં સ્વરૂપનું કથન અહીં અભિધેય છે સંબંધ બે પ્રકારનો હોય છે —(૧) ઉપાયોપેયભાવ રૂપ અને (૨) ગુરુપર્વકમ રૂપ આ બંનેમાં વચન સ્વરૂપ પ્રકરણ 'ઉપાય' છે અને આ પ્રકરણનું જે જ્ઞાન છે, તે 'ઉપેય' છે. ગુરુપર્વકમ રૂપ સંબંધ માત્ર શ્રદ્ધાનુસારી સાથે છે. જેમ કે—અર્થની અપેક્ષાએ આ જીવાજીવાભિગમ તીર્થંકર ભગવાને કહ્યું છે અને સૂત્રની અપેક્ષાએ ગણુધરોએ બાર અંગોમાં તેનું કથન કર્યું છે. ત્યાર બાદ મંદ મતિવાળા જનોના હિતને માટે અતિશય જ્ઞાનવાળા—ચૌદ પૂર્વધરોએ સ્થાનાંગ નામના ત્રીજા અંગથી લઈને અલગ અધ્યયન રૂપે આ જીવાજીવાભિગમનું કથન કર્યું છે અને તેને

વ્યવસ્થિત કર્યું છે, તેથી તેને ત્રીજા ઉપાંગરૂપ ગણ્યું છે. આ પ્રકારના સંબંધનો વિચાર કરીને સૂત્રકારે પ્રથમ સૂત્રપાઠમાં (થેરા મગવંતો) સ્થવિર ભગવંતોએ આ અધ્યયનનું કથન કર્યું છે,” આ પ્રકારની ભૂતકાલિક ક્રિયાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ જીવાજીવાભિગમ નામનું અધ્યયન સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી પરમ્પરા રૂપે સિદ્ધિ પદની પ્રાપ્તિ કરાવનારું છે. તેથી તે કલ્યાણ સ્વરૂપ જ છે. છતાં પણ તેમાં કોઈ પણ વિઘ્ન ન આવે એ હેતુથી, વિઘ્નની શાંતિ માટે અને શિષ્યોમાં મંગળયુદ્ધિ આવે તે હેતુથી—આ અધ્યયન પોતે જ મંગળરૂપ હોવા છતાં પણ. આ શાસ્ત્રમાં મંગળાચરણ બતાવવામાં આવે છે. આ મંગળના ત્રણ ભેદ છે. (૧) આદિ મંગળ, (૨) મધ્યમંગળ અને (૩) અંત્ય મંગળ.

‘इह खलु जिणमयं’ ઈત્યાદિ જે કથન છે તે આદિ મંગળ રૂપ છે, કારણ કે પરમ પવિત્ર જિનનામનું, કથન જ મંગળરૂપ હોય છે. મંગળના બે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) દ્રવ્યમંગળ અને (૨) ભાવ મંગળ. દહીં, અક્ષત આદિ દ્રવ્યમંગળ છે. સૂત્ર ભાવમંગળ

છે. અહીં ભાવમંગળનો અધિકાર છે. આ વિષયમાં અધિક બહુવાની ઈચ્છાવાળા જિજ્ઞાસુઓને ભગવતીની પ્રમેયચન્દ્રિકા ટીકા વાંચી જવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

દ્વીપ, સસુદ્ર આદિમાં સ્વરૂપનું જે કથન છે, તે મધ્યમંગળ છે, કારણ કે નિમિત્ત-શાસ્ત્રમાં દ્વીપાદિકોને પરમ મંગળરૂપ કહ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે—

“જો જં પસત્થમત્થં પુચ્છહ તસ્સત્થ સંપત્તી” ઈત્યાદિ “દસવિહા સવ્વે જીવા” ઈત્યાદિ સૂત્ર અન્તિમ મંગળરૂપ છે, કારણ કે સમસ્ત જીવોના પરિજ્ઞાનમાં કારણભૂત હોવાથી તેમાં માંગલિકતા છે. આ પ્રકારે પ્રયોજન, મંગળ વગેરેનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર અનુયોગનું કથન કરે છે. અનુયોગનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—સૂત્રોપાદાન (સૂત્રને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા) બાદ સૂત્રના અર્થની સાથે જે યોગ થાય છે, તેનું નામ અનુયોગ છે. એટલે કે સૂત્રનું કથન કર્યા બાદ તેના અર્થનું જે કથન કરાય છે, તેનું નામ અનુયોગ છે. અથવા—અનુકૂળ રૂપે-અવિરોધ રૂપે-સૂત્રનો અર્થની સાથે જે યોગ (સંબંધ) છે, તેનું નામ અનુયોગ છે આ વિષયના વધુ સ્પષ્ટીકરણ માટે ઉપાસક દ્વારા સૂત્રની અગાર ધર્મ સંજીવની ટીકા વાંચી જવી. “इह खलु जिणमयं जिणानुमयं” ઈત્યાદિ—

જીવાજીવાભિગમ અધ્યયન કે પ્રરૂપાણા

ટીકાર્થ-સૂત્રમાં “खलु” આ પદ અવધારણમાં અથવા વાક્યાલંકારમાં વપરાયું છે. જે તેને અવધારણમાં વપરાયેલું માનવામાં આવે, તે “इह खलु” આ પદનો અર્થ આ જિનપ્રવચનમાં “જ” માનવો પડશે, શાક્ય આદિ પ્રવચનોને અહીં ગ્રહણ કરવા નેઈ એ નહીં, કારણ કે જિનમત તો જિનપ્રવચનમાં જ જિનાનુમત આદિ વિશેષણોવાળો હોઈ શકે—શાક્ય આદિ અન્ય પ્રવચનોમાં નહીં અને જ્યારે તેને વાક્યાલંકારમાં વપરાયેલું માનવામાં આવશે, ત્યારે તેનો અર્થ (“इह खलु” નો અર્થ) “આ મનુષ્ય લોકમાં થશે. મનુષ્ય-લોક માનુષોત્તર પર્વતથી પુષ્કર દ્વીપ સુધી આવેલો છે, તેથી ત્યાં સુધી તે જિનમત, જિનાનુમત આદિ વિશેષણોવાળો છે, તેની બહાર જે અસંખ્યાત દ્વીપો અને સ્વયંભૂરમણ પર્ય-તના સમુદ્રો છે, તેમાં તિર્થંચોના જ આવાસો છે, ત્યાં તેનો સહભાવ નથી. જૈન સિદ્ધાંતની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિરોધીઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યને વિજયી માનવામાં આવતો નથી, પરંતુ આત્માના શત્રુઓ રૂપ રાગાદિક પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યને જ વિજયી-જિન-માનવામાં આવે છે. વર્ધમાન સ્વામી કે જેઓ અન્તિમ તીર્થંકર થઈ ગયા તેમને જ અહીં એવાં જિન માનવામાં આવ્યાં છે. જે કે છન્નસ્થ વીતરાગમાં પણ જિનસંજ્ઞા પ્રચલિત છે, પરંતુ તે તીર્થના પ્રવર્તક હોતા નથી, કેવળજ્ઞાની આત્મા જ તીર્થના પ્રવર્તક થઈ શકે છે. એવાં ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. પરંતુ તે બધાં તીર્થંકરોને અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી, અહીં તો માત્ર વર્ધમાન સ્વામીને જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે, કારણ કે વર્તમાન સમયમાં પ્રચલિત શાસનના તેઓ અધિપતિ છે. “મત” પદ વડે આચારાંગથી લઈને દૃષ્ટિવાદ પર્યન્તનું સમસ્ત દ્વાદશાંગ રૂપ ગણિપિટક ગ્રહણ કરાયું છે, કારણ તે અર્થ રૂપે મહાવીર સ્વામી દ્વારા જ તે પ્રણીત થયું છે. “जिनानुमतम्” થી લઈને “जिनप्रशस्तं” સુધીનાં જે પદો છે, તે જિનમતમાં એવી વિશેષતા પ્રકટ કરે છે કે વર્ધમાન સ્વામીનો

આ જે મત છે તે સમસ્ત જિનોની પ્રરૂપણાને અનુરૂપ છે તેમની પ્રરૂપણા અને વર્ધમાન સ્વામીની પ્રરૂપણામાં બિલકુલ પ્રતિરૂપતા (વિરોધાભાસ) નથી, કારણ કે જેટલા જિન થઈ ગયા છે, અને થવાના છે, તે સૌ સિદ્ધાંતની આ પ્રકારની પ્રરૂપણા જ કરતા હતા, કરે છે અને કરશે ભૂતકાળમાં ઋષભ આદિ જે તીર્થંકરો થયા છે, ભવિષ્યમાં પદ્મનાભ આદિ જે તીર્થંકરો થવાના છે અને વર્તમાન સમયે વિદેહ ક્ષેત્રમાં સીમંધર આદિ જે તીર્થંકરો બિરાજે છે, તે સૌની પ્રરૂપણાને અનુરૂપ જ આ જિનમત છે, કારણ કે મોક્ષ-માર્ગની પ્રરૂપણાના વિષયમાં તેમની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો વિસંવાદ મતભેદ નથી. આ વિશેષણના પ્રયોગ દ્વારા સમસ્ત તીર્થંકરોની પ્રરૂપણામાં અવિસંવાદિતા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે, “જિનાનુલોમમ્” આ પદ જિનમત રૂપ પોતાના વિશેષ્યમાં એ વિશેષતા પ્રકટ કરે છે કે અવધિજ્ઞાન આદિથી યુક્ત જેટલા જિન થયા છે, તેમને માટે આ જિનમત ઘણો જ ઉપકારક નિવડયો છે, કારણ કે આ જિનપ્રતિપાદિત શાસ્ત્રના અધ્યયનને લીધે જ તેઓ અવધિજિન, મન: પર્યાવજિન આદિ જિનપણાની પ્રાપ્તિ કરી શક્યા હતા. એ વાત તો નિશ્ચિત જ છે કે શાસ્ત્રમાં કહ્યા અનુસાર જિનમતનું સેવન કરનાર મુનિજને અવધિ. અને કેવળ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

“જિનપ્રણીત” આ વિશેષણ એ વાત પ્રકટ કરે છે કે-ત્યારે વર્ધમાન સ્વામીએ રાગા-દિક શત્રુઓને છૂતી લીધાં, ત્યારે જ તેમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, અને ત્યારે જ તેમણે સકલાર્થ સંબ્રાહ્મક ત્રણ માતૃકાપદોનું કથન કર્યું. એટલે કે વર્ધમાન સ્વામીને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, ત્યાર બાદ તેમણે ગૌતમાદિ ગણધરોની સમીપે બીજા યુદ્ધિ આદિ રૂપ ગુણોથી યુક્ત આ ત્રણ માતૃકાપદોનું કથન કર્યું “ઉપ્પન્નેહ વા. વિગમેહ વા. ખુવેહ વા” આ ત્રણ માતૃકાપદોને બીજા રૂપે તીર્થંકરના મુખે શ્રવણ કરીને, ગૌતમાદિ ગણધરોએ તેમનો દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક નય રૂપ સ્કન્ધ(થડ)વાળા, પાંચ મહાવ્રતરૂપ શાખાઓ અને સ્થાદ્વાદરૂપ ઉપશાખાઓ વાળા, બાર ભાવનાઓ રૂપ પર્ણો વાળા, કેવળજ્ઞાન રૂપ પુષ્પવાળા અને મોક્ષરૂપ પકવ ફળવાળા વૃક્ષ જેવા આ દ્વાદશાંગની રચના કરી, આ પ્રકારે આ જિનમતને જે જિનપ્રણીત વિશેષણ લગાડયું છે, તે યોગ્ય જ છે. આગમોને-વેદોને જે મીમાંસકો અપૌરુષેય, માને છે, તેમનો માન્યતાનું પણ આ કથન દ્વારા ખંડન થઈ જાય છે, કારણકે આગમ માત્ર સૂત્રરૂપ જ હોય છે, તેથી તેમાં પૌરુષેયતાની જ અભિવ્યક્તિ થાય છે, અપૌરુષેયતાની નહીં. સૂત્ર અક્ષરવિન્યસ રૂપ હોય છે અને પુરુષવ્યાપાર વિના વચનોનું ઉચ્ચારણ થવું તે અસંભવિત છે. પુરુષવ્યાપાર વિના ભાષાત્મક શબ્દની ઉત્પત્તિ જ સંભવી શકતી નથી આ રીતે આગમો સૂત્રરૂપ હોવાને કારણે તેમનામાં પૌરુષેયતા જ રહેલી છે, એજ વાતનું જિનપ્રણીત વિશેષણ વડે પ્રતિપાદન થઈ જાય છે.

“જિનવ્યવસ્થાવિયં” આ પદ નીચે દર્શાવેલી શંકાનું નિરાકરણ કરે છે-“જેમ આ પ્રકરણ આપણા માટે અવિજ્ઞાત અર્થવાળું છે, એજ પ્રમાણે સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞની સમીપે સાંભળવા છતાં પણ તે અવિજ્ઞાત અર્થવાળું જ રહેશે, કારણ કે જે વસ્તુ અપ્રત્યક્ષ હોય છે. તેનું સર્વજ્ઞ દ્વારા વર્ણન કરવામાં આવે તો પણ અહણ થઈ શકતું નથી. એવી પરિસ્થિતિમાં તે વિવક્ષાના વિષય રૂપ શબ્દના અર્થમાં પ્રત્યય-વિશ્વાસ જ જામશે નહીં, તેથી તેને આચાર્યોક્ત અર્થનો માત્ર અનુવાદ જ માનવમાં આવશે” જિનપ્રરૂપિત વિશેષણના પ્રયોગ વડે આ શંકાનું નિવારણ થઈ જાય છે, કારણ કે શ્રી વર્ધમાન મહાવીર સ્વામીએ આ પ્રકરણની એવી રીતે પ્રરૂપણા કરી છે કે શ્રોતાઓને તત્વાર્થનો યોગ્ય ઘણો સારી રીતે થઈ જાય છે, આ કથનનો

ભાવાર્થ એ છે કે—જો કે પરકીય વિવક્ષા અપ્રત્યક્ષ હોય છે અને તેથી શ્રોતા ભગવાન્ની વિવક્ષાને વાસ્તવિક રૂપે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકતો નથી, છતાં પણ આ શાબ્દ વ્યવહાર અનાદિ છે, તેથી સાક્ષાત્ વિવક્ષાને અહુણ્ કયાં વિના પણ અનુમાન આદિ, દ્વારા વકતાની વિવક્ષા જાણી શકાય છે. વિવક્ષાને જાણીને સંકેતની સહાયતાથી શ્રોતાને શબ્દ દ્વારા અર્થનો યોગ્ય ધર્મ જાણ્ય છે ને એવું બનતું ન હોય, તે શાબ્દવ્યવહાર જ નષ્ટ થઈ જાય. પરંતુ એવું બનતું નથી. ખાલકોમાં પણ શબ્દ વડે અર્થનો યોગ્ય થતો જોવામાં આવે છે “સૈન્ધવ” આદિ અનેક અર્થવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ જ્યાં કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં પણ ભગવાન્ દ્વારા જ સંકેતિત થાય ત્યારે પ્રકરણ આદિને આધારે તે શબ્દોનો અર્થપણુ નિશ્ચિત ધર્મ જાણ્ય છે. તેથી તેઓ નિયત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતે અનેક અર્થવાળો શબ્દ સાંભળવા છતાં પણ શ્રોતા તેના સાચા અર્થને સમજી જાય છે. તેથી એ વાતનો સ્વીકાર કરવો પડશે કે ગણુ-ધરોને યથાવસ્થિત (સાચા, નિયત) અર્થનો સાક્ષાત્ અવગમ (યોગ્ય) થાય છે, પણ તેમના કરતાં ભિન્ન એવા આચાર્યોને પરસ્પરા દ્વારા યથાવસ્થિત અર્થનો યોગ્ય થાય છે. તેથી આ

પ્રકરણ અવિજ્ઞાત અર્થવાળું નથી. કોઈ કોઈ શાસ્ત્રકારો આ વિષયમાં એવું પણ કહે છે કે—તીર્થ”કર ભગવાન્ પ્રવચનને માટે પ્રયાસ કરતા નથી, પરંતુ તીર્થ”કરોના પુણ્યપ્રભાવથી જ શ્રોતાઓને એવો પ્રતિભાસ થાય છે. કહ્યું. પણ છે કે—

“તદાધિપત્યાદામાસઃ” ઈત્યાદિ—પરંતુ એ માન્યતા પણ ઉચિત નથી, કારણ કે—“જિજ્ઞાસુત્વાયં” આ પદ એ વાત પ્રકટ કરે છે કે ભગવાન્ વર્ધમાન્ સ્વામીએ જ પ્રકૃષ્ટતર પુણ્યવિપાકના ઉદયથી—તીર્થ”કર નામકર્મની પ્રકૃતિના ઉદયથી—જ આ પ્રકરણના અર્થનું જાતે જ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ “જિનાખ્યાત” વિશેષણની સાર્થકતા માટે સૂત્રકારે “જિજ્ઞાણુચિષ્ણ” વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે. જિન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. સ્થાનાંગસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—“તઓ જિજ્ઞાણુત્તા-તંજહા-ઓહિનાણજિજ્ઞા, મણપ્જવનાણજિજ્ઞા કેવલનાણજિજ્ઞા”

જિન ત્રણ પ્રકારના છે:—

(૧) અવધિજ્ઞાની જિન, (૨) મન; પર્યયજ્ઞાની જિન અને (૩) કેવળજ્ઞાની જિન અહીં જિન પદ દ્વારા માત્ર ગણુધરોને જ અહુણ્ કરવામાં આવેલ છે, કારણ કે ગણુધરોમાં મન: પર્યય-

જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોય છે. આ ગણુધરો એવા યોગથી સિદ્ધ થાય છે કે જે યોગ તેમને હિતના માર્ગમાથી કદી પણ પાછા હટાવતો નથી. આ પ્રકારના હિતના માર્ગમાં જ દંઢ રાખનારા યોગને અપ્રતિપાતિયોગ કહે છે. તેમના દ્વારા આ જિનમત સમાધિ રૂપે પરિણમિત થયો છે. સમભાવની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે આ સમાધિ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. જિનમતના યથાર્થ જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ અસંગશક્તિ દ્વારા તેમને આ સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી આ સમભાવ તેમના આત્મામાંથી કદી પણ નીકળી જતો નથી અથવા “જિનાનુચીણુ” પદનો આ પ્રકારનો અર્થપણુ ધર્મ શકે છે— ભૂતકાળમાં જેટલા સામાન્ય કેવળી આદિ જિન થયા છે તેમના દ્વારા આ જિનમતનું સેવન થયું છે, અને તેના આસેવનને લીધે જ તેમણે જિનત્વની પ્રાપ્તિ કરેલી છે તેથી એવા સમાધિભાવથી સંપન્ન અતિશય વિશેષતા પ્રભાવ દ્વારા ગણુધરોમાં પણ સૂત્ર રચવાની એવી શક્તિ આવી જાય છે કે જેથી તેઓ “જિજ્ઞાણુત્ત” અન્ય જીવો પર અનુઅહુ કરવાને માટે સૂત્ર રૂપે-આચારાંગ આદિ અંગોપાંગ રૂપે-જિનમત

પ્રદર્શક શાસ્ત્રોની રચના કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ અત્યં માસદ્ અરિહા, સુત્તં ગંચંતિ ગણહરા નિડગા ” ઇત્યાદિ. “ જ્ઞિણદેસિયં ” આ વિશેષણ જ્ઞિનમતમાં એવી વિશેષતા પ્રકટ કરે છે કે—આ શાસ્ત્ર હિતમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ચુકેલા જ્ઞિનોને માટે જ-જમ્બૂસ્વામી આદિને માટે જ કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે તેમણે જ સારી રીતે, વિનેયયોગના ભાવ સહિત હિતને વિઘાત કરનારા વિવાહોનું-અનિષ્ટોનું-નિવારણ કર્યું છે. એટલે કે આત્મહિત કરવાની આડે જે જે વિઘાતક અનિષ્ટો હતાં, તેમનું નિવારણ કરીને તેમણે આત્મહિતની સાધના કરી હતી. એટલે કે એવાં જ જ્ઞિનરૂપ જીવોએ જ્ઞિનમત પ્રત્યે વિનેયયોગ સાચા અર્થમાં સાધ્યો હતો. એટલે કે ગણધરોએ જમ્બૂસ્વામી આદિ એવી વ્યક્તિઓની પાસે આ જ્ઞિનમતનું કથન કર્યું હતું કે જેઓ ગુરુ આદિની શુશ્રૂષા કરતા થતા આ જ્ઞિનમતનું શ્રવણ કરવાને અત્યંત ઉત્કટ ઇચ્છાથી યુક્ત હતા. અને આ પ્રકારે પોતાનું આત્મહિત સાધવાને તત્પર થયેલા તેઓ સદા વિશુદ્ધ ઉપાયોમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા અને અપાયોથી (અનર્થ રૂપ અનિષ્ટોથી) દૂર રહેતા હતા.

શંકા—આ પ્રકરણ સ્વાભાવિક રીતે જ અતિ સુંદર હોવા છતાં પણ શા માટે જ્ઞિનોને ઉપદિષ્ટ કરાયું છે, અજ્ઞિનોને શા માટે ઉપદિષ્ટ કરાયું નથી ?

ઉત્તર—અજ્ઞિનોને અનુલક્ષીને આ પ્રકરણ ઉપદિષ્ટ કરાયું નથી કારણ કે તેઓ સ્વભાવતઃ અભદ્ર હોય છે, તેથી તેમના દ્વારા અહીં ઉપપાત થવાનો સંભવ રહે છે. એવું જોવામાં આવે છે કે સ્વાભાવિક રીતે જ સુંદર હોય એવી વસ્તુ પણ પાત્રના દોષથી-તેની અસુંદરતાથી અસુંદર બની જાય છે. જેમ કે ઘુવડ આદિ તામસ જંતુઓને સૂર્યના કિરણો લાભને બદલે હાનિ જ કરે છે.

“ પયઃ પાનં મુજ્જાનાં ” ઇત્યાદિ—દૂધ જેવી સુંદર વસ્તુ સાપને પિવરાવવામાં આવે તો તેને લીધે તેના વિષની જ વૃદ્ધિ થાય છે. આ રીતે અયોગ્ય પાત્ર દ્વારા સેવન થવાને કારણે દૂધ જેવી સુંદર વસ્તુનું પણ વિષમાં પરિણમન થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે અયોગ્ય પાત્રને-મૂર્ખ જનોને-જો ઉપદેશ દેવામાં આવે, તો તે અનર્થ રૂપે-પ્રકોપ આદિ રૂપે-પરિણમે છે. જેમ કાનમા પેસી ગયેલું જળ પીડાકારી થઈ પડે છે, એજ પ્રમાણે અભદ્રને માટે પણ ગુરુ આદિનો ઉપદેશ અશાન્તિનું કારણ બની જાય છે. એજ વાતના સમર્થન માટે

“ જ્ઞિણપ્પસત્થં ” પદનો પ્રયોગ કરાયો છે. જેઓ ગોત્રવિશુદ્ધ ઉપાય (આત્મહિતનો માર્ગ) આચરી રહ્યા છે અને અનર્થોથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે એવા જમ્બૂસ્વામી આદિ જ્ઞિનો દ્વારા વિધિ અનુસાર જેનું સેવન કરવામાં આવેલું હતું અને જેના સેવન દ્વારા તેમનું હિત સધાયું હતું એવું આ શાસ્ત્ર પશ્યાહારની જેમ ભવિષ્યના દુઃખોથી રક્ષા કરનારું હોવાથી હિતાવહ છે. એવું જ આ જ્ઞિનમત રૂપ પ્રવચન છે તેનું “ અણુવ્વીંદ ય ” ઔપત્તિકી પારિણામિકી આદિ બુદ્ધિ દ્વારા પરિશીલન કરીને “ તં સદ્દહમાણા ” તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખીને-એવું સમજીને કે કાળની વિષમતાને લીધે માણસો મેઘા (બુદ્ધિ) આદિ ગુણોથી રહિત થઈ ગયા છે, છતાં પણ જો તેમના દ્વારા આ પ્રવચનનો થોડો સરખો અંશ પણ અહણુ કરવામાં આવે, તે અડદના દાણા જેવડા ચિન્તામણિની જેમ અથવા કલ્પવૃક્ષના અંકુરની જેમઅનિષ્ટનો વિનાશ કરીને તેમને સ્વર્ગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. એવા વિશુદ્ધ ભાવરૂપ રસથી આદ્રં થયેલા ચિત્ત વડે સ્વીકાર કરીને તથા તેના પ્રત્યે “ પત્તિય-માણા ” પૂર્ણ રૂપે વિશ્વાસ રાખીને અથવા જ્ઞિનપ્રવચન પ્રત્યે પશ્ય ઔષધિના જેવો પરમ

અનુરાગ રાખીને “તં રોયમાણા” અમૃતની જેમ તેને પોતાની રંગે રંગમાં ઉતારીને “થેરા ભગવંતો” ધર્મપરિણુતિ વડે પરિનિષ્ઠિત મતિવાળા સ્થવિરોએ-જ્ઞાન સ્થવિરોને, પરિણુત સાધુભાવવાળા આચાર્યોએ-શ્રુતરૂપ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન એવા સ્થવિર ભગવન્તોએ “જીવા-જીવાભિગમણામં” જીવાજીવાભિગમ નામનું “અજ્ઞયણં” અધ્યયન “પણવહંસુ” પ્રરૂપિત કર્યું છે. તેમાં એકેન્દ્રિય આદિ જીવોનું અને ધર્માસ્તિકાયાદિ અજીવોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ પ્રકરણને ‘જીવાજીવાભિગમ’ આ સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે, તથા વિશિષ્ટ અર્થધ્વનિના સમુદાય રૂપ હોવાને કારણે આને “અધ્યયન” નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

“સે કિં તં જીવાજીવાભિગમે” ઇત્યાદિ—

દીકાર્થ—“સે કિં તં જીવાજીવાભિગમે”—અથ કોઽસૌ જીવાજીવાભિગમઃ ?”

અજીવાભિગમ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ

“હે ભગવન્ ! જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?” આ પ્રશ્ન સૂત્ર છે. પ્રારંભમાં થી આ પ્રશ્નસૂત્ર લખીને સૂત્રકારે એ સૂચિત કર્યું છે કે પ્રશ્ન પૂછનાર જે શિષ્ય યુદ્ધિશાળી અને મધ્યસ્થ હોય તેની સમક્ષ જ અહીં ભગવાન્ દ્વારા પ્રરૂપિત પ્રરૂપણા કરવી જોઈ એ-અન્યની સમક્ષ કરવી જોઈ એ નહીં. “હે ભગવન્ ! જીવાજીવાભિગમ શું છે ?” એવું પ્રશ્નસૂત્ર અહીં આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારે કોઈ શિષ્ય દ્વારા સામાન્ય રૂપે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે ગુરુ “હે શિષ્ય !” આ પ્રકારના સંબોધન દ્વારા તેનો આદર કરીને પ્રશ્નને અનુરૂપ જવાબ આપે છે. અહીં તે જવાબ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે—“જીવાજીવાભિગમે દુવિદ્યે પન્નત્તે” જીવાજીવાભિગમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. “તંજહા” તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—“જીવાભિગમે ય, અજીવાભિગમે ય” (૧) જીવાભિગમ અને (૨) અજીવાભિગમ. અહીં જે બે “ચ” નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે

એ વાત પ્રકટ કરે છે કે જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમ, આ બંને વાસ્તવિક પદાર્થો છે. તેથી તે બંને પ્રધાન જ છે. તે બંનેમાં કોઈ એક પ્રધાન છે અને કોઈ એક ગૌણ છે, એવું નથી.

શંકા— પ્રશ્નસૂત્રમાં તો “જીવાજીવાભિગમે” સંમિલિત પાઠ જ છે. ઉત્તરસૂત્રમાં પણ “જીવાજીવાભિગમે” એવો સંમિલિત પાઠ જ આવ્યો છે. પરંતુ આપના ઉત્તરથી તો અહીં એવું લાગે છે કે આ પાઠ અહીં સંમિલિત નથી, પણ અલગ અલગ છે. તો શું આ પ્રકારે સંમિલિતને બદલે અસંમિલિતનું વિધાન કરવું તે ઉચિત છે ખરું ?

ઉત્તર—પ્રશ્નસૂત્રમાં પણ અસંમિલિત (અલગ અલગ) જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમનો જ પાઠ છે, એમ સમજવું જોઈ એ. એટલે કે ‘જીવાભિગમ શું છે ?’ અને અજીવાભિગમ શું છે ?, એવા લિન્ન લિન્ન પ્રશ્નો જ આપવામાં આવ્યા છે. તેથી અસંમિલિતમાં સંમિલિતનું વિધાન થયું નથી, એવું જ સમજવું જોઈ એ. ॥ સૂ. ૨ ॥

જો કે જેવો ઉદ્દેશ હોય છે, એવો જ નિર્દેશ હોવો જોઈએ, એવો નિયમ છે. આ નિયમ અનુસાર અહીં જીવાભિગમનો જ નિર્દેશ પહેલા કરવો જોઈતો હતો, કારણ કે ઉદ્દેશ સૂત્રમાં પણ જીવનો પાઠ પહેલો આવ્યો છે. પરંતુ અજીવાભિગમમાં વક્તવ્યતા પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી હોવાને લીધે સૂત્રકારે સૂચિકટાહ ન્યાય અનુસાર અહીં જીવાભિગમનું કથન કરવાને બદલે અજીવાભિગમનું કથન પહેલાં કર્યું છે—

“સે કિં તં અજીવાભિગમે” ઇત્યાદિ. સૂ. ૩...૫

ટીકાર્થ— પ્રશ્ન “સે કિં તં અજીવાભિગમે?” હે ભગવન્ ! અજીવાભિગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તેનો ઉત્તર આપતાં પ્રશ્ન કહે છે કે—“અજીવાભિગમે દુઃખિહે પળ્લવ્વે તંજહા” હે ગૌતમ ! અજીવાભિગમના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર કહ્યા છે—“રૂઢિ અજીવાભિગમે ય, અરૂઢિ અજીવાભિગમે ય” (૧) રૂપી અજીવાભિગમ અને (૨) અરૂપી અજીવાભિગમ. જેમાં કૃષ્ણ, નીલ આદિ વર્ણનો સદ્ભાવ હોય છે, તેઓ રૂપી છે. અહીં રૂપ પદ ગંધ, રસ, અને સ્પર્શનું પણ ઉપલક્ષક છે, કારણ કે ગંધાદિનો અભાવ હોય તો સ્વતંત્ર રૂપે રૂપનો સદ્ભાવ કદી પણ સંભવી શકતો નથી. ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને વર્ણ આ ચારેનો પરસ્પરની સાથે સંયોગ થાય ત્યારે જ તે રૂપી પદાર્થમાં સર્વત્ર ગમન કરવાનું લક્ષણ સંભવી શકે છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનો સદ્ભાવ જ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“કારણમેવ તદન્ત્યમ્” ઇત્યાદિ

આ કથન દ્વારા “રૂપ પરમાણુ ભિન્ન છે, રસાદિ પરમાણુ ભિન્ન છે,” આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારા લોકોની માન્યતાનું ખંડન થઈ જાય છે, કારણ કે આ પ્રકારનું કથન સ્વીકારવામાં આવે, તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં જ બાધા આવી જાય છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—જે ઘટાદિમાં રૂપ પરમાણુ વિદ્યમાન હોય છે, તે સઘળા પરમાણુઓમાં સ્પર્શનો પણ સદ્ભાવ હોય છે. એજ પ્રમણે ધી આદિ પદાર્થોમાં રસપરમાણુ વિદ્યમાન હોય છે. અને કપૂર આદિમાં ગંધપરમાણુ વિદ્યમાન હોય છે, તે પદાર્થોના એજ પરમાણુઓમાં રૂપ અને સ્પર્શનો પણ સદ્ભાવ હોય છે. જો એવું ન માનવામાં આવે, અને એવું જ માનવામાં આવે કે કોઈ એકનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે અન્યનો અસદ્ભાવ હોય છે, તો તેમની પ્રતીતિ સાન્તર રૂપે થવી જોઈએ; પરંતુ રૂપાદિકોની સાન્તરરૂપે પ્રતીતિ તો થતી નથી, નૈરન્તર્ય રૂપે જ પ્રતીતિ થાય છે. તેથી એવું જ માનવું પડશે કે જ્યાં એકનો સદ્ભાવ હોય ત્યાં બાકીના ત્રણેનો સદ્ભાવ જ હોય છે. રૂપી પદાર્થો કે જે અજીવ છે, તેમને રૂપજીવ પદાર્થો કહે છે. તેમનો જે અભિગમ છે તેને રૂપજીવાભિગમ કહે છે. એવો આ રૂપજીવાભિગમ પુદ્ગલ અજીવ રૂપ હોય છે. એટલે કે પુદ્ગલ રૂપ અજીવ જ

રૂપ્યજીવ (રૂપીઅજીવ) છે, કારણ કે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ ગુણોથી યુક્ત પુદ્ગલોની જ ઉપલબ્ધિ થાય છે-અન્ય દ્રવ્યોની નહીં. પુદ્ગલથી ભિન્ન એવાં જે ધર્માસ્તિકાય આદિ અરૂપી પદાર્થો છે, તેમને અરૂપી અજીવ કહે છે. તેમનો જે અભિગમ છે તેને 'અરૂપી અજીવાભિગમ' કહે છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

આ ધર્માસ્તિકાય આદિ અરૂપી અજીવોનો અનુગ મઆગમપ્રમાણ વડે જ થઈ શકે છે. તેથી સૂત્રકારે અરૂપી અજીવાભિગમ વિષયક પ્રશ્ન સૂત્રનું સૌથી પહેલાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે-“સે કિં તં અરૂવિ અજીવાભિગમે ?” હે ભગવન્ ! અરૂપી અજીવાભિગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એટલે કે તેનાં કેટલા પ્રકાર કહ્યા છે ?

ઉત્તર-“અરૂવિ અજીવાભિગમે દસવિદે પન્નત્તે-તં જહા” અરૂપી અજીવાભિગમ દસ પ્રકારનો કહ્યો છે. જે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-“ધમ્મત્થિકાણ, एवं જહા પणवणाण जाव से तं अरूवિ अजीवाभिगमे” ધર્માસ્તિકાય આદિ દસ પ્રકારના અરૂપી અજીવાભિગમનું પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન અહીં પણ ‘સે તં અરૂવિ

અજીવાભિગમે” આ સૂત્રપાઠ પર્યંત કરવું જોઈ એ. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ વિષયને અનુલક્ષીને આ પ્રમાણે કહ્યું છે-“ધમ્મત્થિકાણ, ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસે, ધમ્મત્થિકાયસ્સ પણસા, અધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસે, અધમ્મત્થિકાયસ્સ પણસા, આગાસત્થિકાણ, આગાસત્થિકાયસ્સ દેસે, આગાસત્થિકાયસ્સ પણસા, અદ્ધાસમણ”

અરૂપી અજીવાભિગમના ૧૦ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) ધર્માસ્તિકાય દેશ, (૩) ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, (૪) અધર્માસ્તિકાય, (૫) અધર્માસ્તિકાય દેશ, (૬) અધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, (૭) આકાશાસ્તિકાય (૮) આકાશાસ્તિકાયદેશ, (૯) આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશ અને (૧૦) અદ્ધાસમય (કાળ)

છ દ્રવ્યોમાંથી જીવ અને પુદ્ગલ, આ બે દ્રવ્યો એવાં છે કે જે ગતિશીલ છે. આ બંને દ્રવ્યોની ગતિક્રિયામાં ધર્મદ્રવ્ય સહાયક થાય છે. તે દ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળું હોવાને લીધે જ તેને ધર્માસ્તિકાય કહેવામાં આવ્યું છે. એજ વાત “તત્સ્વભાવધારણાત્ પોષણાત્ ગતિસાહાય્યાદ્ધા ધર્મઃ” ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. અસ્તિ એટલે પ્રદેશો. આ પ્રદેશોના સમુદાયને અસ્તિકાય કહે છે. ધર્માસ્તિકાયના જે અવિભાજ્ય

અંશો છે તેમને ધર્માસ્તિકાયપ્રદેશો કહે છે. તેમાં એવા પ્રદેશો અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણુ છે, તેથી તેઓ અસંખ્યાત છે. ધર્માસ્તિકાયથી વિપરીત લક્ષણવાળું દ્રવ્ય અધર્માસ્તિકાય છે. જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્થિતિ રૂપ પરિણામમાં પરિણત થાય છે ત્યારે અધર્મદ્રવ્ય તેને તે ક્રિયામાં સહાયક બને છે. તે અમૂર્ત છે અને અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળું છે. ધર્માસ્તિકાયની જેમ તેને પણ દેશ અને પ્રદેશો હોય છે. સમસ્ત જીવાદિક દ્રવ્ય જેમાં રહે છે, તે આકાશ છે. તે આકાશ દ્રવ્ય પણ પ્રદેશોના સમુદાયરૂપ એક દ્રવ્ય હોવાથી તેને પણ ધર્માસ્તિકાયની જેમ દેશ અને પ્રદેશો હોય છે. તેના બે લેહ કહ્યા છે : (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ. જીવાદિક છ દ્રવ્યોનો નિવાસ લોકાકાશમાં જ હોય છે, અલોકાકાશમાં હોતો નથી. તેથી લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો કહ્યા છે. અલોકાકાશના અનંત પ્રદેશો કહ્યા છે, કારણ કે અલોકાકાશ અનંત છે. ‘અદ્ધા’ નામ કાળનું વાયક છે. અદ્ધા

રૂપ જે સમય તેને અદ્વાસમય કહે છે. અથવા અદ્વાનો જે સમય તે અદ્વાસમય છે. સમય નિર્વિભાગ ભાગરૂપ હોય છે

શંકા—આપે જેમ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના દેશ અને પ્રદેશો કહ્યા, એજ પ્રમાણે અદ્વાસમયના દેશ અને પ્રદેશો કેમ કહ્યા નથી ?

ઉત્તર—માત્ર વર્તમાનકાળનું જ સર્વ (અસ્તિત્વ) છે. તે વર્તમાનકાળ એક સમય રૂપ હોય છે. ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવાને કારણે સર્વરૂપ નથી. તેથી કાયત્વના અભાવને લીધે કાળના દેશ અને પ્રદેશ સંભવી શકતા નથી.

શંકા—કાળ અને આકાશ, આ બંને લોકમાં જાણીતા છે, તેથી તેમના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી શકાય છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય તો લોકમાં જાણીતા નથી. તો તેમનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉત્તર—આપની વાત ખરી છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકતો નથી, પરંતુ ગતિ અને સ્થિતિમાં મદદ રૂપ થવાનું તેમનું કાર્ય તો સર્વ-સંમત છે. તેથી આ તેમના કાર્યો દ્વારા અનુમાન પ્રમાણથી તેમનું સર્વ (અસ્તિત્વ) સ્વીકારવામાં આવ્યું છે જેમ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ રૂપાદિનું જ્ઞાન થવા રૂપ કાર્ય દ્વારા તેમનો સદ્ભાવ માનવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોનો, ગતિસ્થિતિ સ્વભાવવાળા જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિ અને સ્થિતિમાં કારણરૂપ હોવાથી કાર્ય ને લીધે અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા સદ્ભાવ માનવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારે શાસ્ત્રાનુસાર અરૂપી અજીવ દ્રવ્યનું—ધર્માસ્તિકાયનું, અધર્માસ્તિકાયનું, આકાશાસ્તિકાયનું અને તેમના દેશ પ્રદેશોનું તથા કાળદ્રવ્યનું કથન કરવામાં આવ્યું. હવે સૂત્રકાર ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—“સે સ્તં અરૂવિ અજીવાભિગમે” આ પ્રકારનું અરૂપી અજીવાભિગમનું સ્વરૂપ છે. એટલે કે તેના દસ પ્રકારોનું વર્ણન અહીં પૂરું થાય છે.

અરૂપી અજીવ દ્રવ્યોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર રૂપી અજીવ દ્રવ્યોનું નિરૂપણ કરે છે :—“સે કિં તં રૂવિ અજીવાભિગમે ?” હે ભગવન્ ! રૂપી અજીવ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે—“રૂવિ અજીવાભિગમે ચઽદિવિહે પણ્ણત્તે” રૂપી અજીવાભિગમ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. “તંજહા” તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(ખંઘા, ખંઘદેસા, ખંઘવપણ્ણા, પરમાણુપોગલા” (૧) સ્કન્ધ, (૨) સ્કન્ધદેશ, (૩) સ્કન્ધ-પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ પુદ્ગલ. જે સ્થૂલ અવયવી છે તેમને સ્કન્ધ કહે છે. અવયવ રૂપ જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો છે તેમને પરમાણુ કહે છે. સ્કન્ધોમાં અનંતતા પ્રકટ કરવાને માટે “સ્કન્ધા” આ પ્રકારનો બહુવચનવાળો પ્રયોગ કરાયો છે. કહ્યું પણ છે કે—“દ્વ્વઓ ણં પુગલત્થિકાણ અણ્ણત્તે” સ્કન્ધ રૂપ પરિણામનો ત્યાગ કર્યા વિના માત્ર ઊદ્ધિથી જ કલ્પવામાં આવેલા સ્કન્ધના બે, ત્રણ આદિ પ્રદેશોવાળા જે વિભાગ છે, તેમને સ્કન્ધદેશ કહે છે. સ્કન્ધોમાં તે સ્કન્ધદેશ પણ અનંત હોય છે. સ્કન્ધ રૂપ પરિણામનો ત્યાગ કર્યા વિના જ સ્કન્ધોના જે નિર્વિભાગ ભાગો પડે છે, તેમને સ્કન્ધપ્રદેશો કહે છે. સ્કન્ધત્વ પરિણામથી રહિત એવું જે કેવળ પરમાણુ રૂપ દ્રવ્ય હોય છે, તેને પરમાણુપુદ્ગલ કહે છે. “તે સમાસઓ પંચવિહા

પન્નત્તા” આ સ્કન્ધ, સ્કન્ધદેશ, સ્કન્ધપ્રદેશ અને પરમાણુના સંક્ષિપ્તમાં પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. “તંજહા” જેવાં કે.....“વળ્ણપરિણયા, ગંધપરિણયા, રસપરિણયા, ફાસપરિણયા, સંઠાણપરિણયા” (૧) વર્ણુપરિણુત, (૨) ગંધપરિણુત, (૩) રસપરિણુત, (૪) સ્પર્શપરિણુત અને (૫) સંસ્થાનપરિણુત. “एवं ते पंच जहा पण्णवणाए” પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ પાંચેની જેવી પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, એવી જ પ્રરૂપણા અહીં પણ કરવી જોઈએ. એટલે કે “तरथ णं जे वण्णपरिणया ते पंचविहा पन्नत्ता” તેમાં જે વર્ણુપરિણુત સ્કંધ આદિ છે તેમના નીચે પ્રમાણે પાંચ ભેદ છે :- (૧) કૃષ્ણવર્ણુપરિણુત, (૨) નીલવર્ણુપરિણુત, (૩) રક્તવર્ણુપરિણુત, (૪) શુકલવર્ણુપરિણુત અને (૫) હરિતવર્ણુપરિણુત. રસપરિણુત સ્કન્ધ આદિના મધુરરસપરિણુત આદિ પાંચ ભેદ છે. ગંધપરિણુત સ્કન્ધ આદિના સુગંધપરિણુત અને દુર્ગંધપરિણુત રૂપ બે ભેદ છે. સ્પર્શપરિણુત સ્કંધ આદિના કર્કશસ્પર્શપરિણુત આદિ આઠ ભેદ છે. આ પ્રકારનું ‘પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું’ કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. “से तं रूवि अजीवाभिगमे” આ પ્રકારનું રૂપી અજીવાભિગમનું સ્વરૂપ છે. “से तं अजीवाभिगमे” આ પ્રકારે અહીં સુધી સૂત્રકારે અજીવાભિગમનું નિરૂપણ કર્યું છે ॥ સૂ૦ ૩-૪-૫ ॥

જીવાભિગમ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપાણ

અજીવાભિગમનું સંક્ષિપ્તમાં નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર જીવાભિગમનું નિરૂપણ કરે છે—“से किं तं जीवाभिगमे” ઈત્યાદિ....સૂત્ર ૬

ટીકાથ—“से किं तं जीवाभिगमे ?” હે ભગવન્ ! જીવાભિગમનું લક્ષણ શું છે ? અને તેના કેટલા ભેદ છે ? મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—‘जीवाभिगमे दुविहे पन्नत्ते’ જીવાભિગમના બે પ્રકાર કહ્યા છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ પદાર્થનું લક્ષણ જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેના વિભાગ પાડી શકાતા નથી. કારણ કે સામાન્ય લક્ષણનું જ્ઞાન જ વિભાગ પાડવામાં મદદરૂપ બને છે. તેથી સૌથી પહેલાં જીવોના લક્ષણનું કથન થવું જોઈએ. જ્યારે લક્ષણ દ્વારા જીવના સ્વરૂપને જાણી લેવામાં આવે છે, ત્યારે જ તેના વિભાગ વિષયક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપયોગ જીવનું લક્ષણ છે. આ લક્ષણ એકેન્દ્રિયથી લઈને સિદ્ધ પર્યાન્તના સમસ્ત જીવોમાં જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારે જીવનું લક્ષણ પ્રકટ કરીને સૂત્રકાર

જીવાભિગમના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર બતાવે છે—“संसारसमापन्नगजीवाभिगमे य, असंसारसमापन्नगजीवाभिगमे य” (૧) સંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમ અને (૨) અસંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમ. એટલે કે સંસારી અને અસંસારીના ભેદથી બે પ્રકારના જીવો કહ્યા છે. નારક તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ રૂપ સંસારમાં ભ્રમણ કરનારા જીવોને સંસારી જીવો કહે છે. આ સંસારી જીવોનો જે અભિગમ છે તેને સંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમ કહે છે. ચાર ગતિરૂપ સંસારના પ્રતિપક્ષનું નામ અસંસાર છે. આ અસંસાર મોક્ષરૂપ છે. આ મોક્ષરૂપ અસંસારમાં પહોંચી ચુકેલા જીવોને અસંસારસમાપન્નક કહે છે. તેમનો જે અભિગમ છે તેનું નામ અસંસારસમાપન્નક જીવાભિગમ છે. આ સૂત્રમાં બે વાર ‘च’ નો પ્રયોગ કરીને સૂત્રકારે સંસારસમાપન્નક જીવોમાં અને અસંસાર સમાપન્નક જીવોમાં-બંનેમા-જીવત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મની બાબતમાં તુલ્યતા પ્રકટ કરી છે.

એટલે કે ઉપયોગ લક્ષણસંપન્નતા જીવત્વનું સામાન્ય લક્ષણ છે. આ લક્ષણનો જેમ સંસારી જીવોમાં સદ્ભાવ હોય છે, એજ પ્રમાણે મુક્તજીવોમાં પણ સદ્ભાવ હોય છે. આ રીતે બંનેમાં લક્ષણની સમાનતા છે. આ ઉપયોગલક્ષણની તુલ્યતાના કથન દ્વારા બૌદ્ધ-મત અને નૈયાયિકમતનું ખંડન થઈ જાય છે. બૌદ્ધો એવું માને છે કે “ક્ષણિક વિજ્ઞાન રૂપ જીવ છે.” જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી ક્ષણિક વિજ્ઞાનધારા સન્તાનરૂપે ચાલુ રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાન વડે જ્યારે તે ધારા વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે, ત્યારે વિજ્ઞાનધારાના સમુચ્છેદરૂપ મુક્તિની જીવને પ્રાપ્તિ થાય છે. મુક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ મુક્ત જીવમાં જ્ઞાન રહી શકતું નથી. બૌદ્ધોની આ માન્યતા ખરાબર નથી એવું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે આચાર્ય કહે છે કે-જેમ જીવ ઉપયોગરૂપ લક્ષણવાળો છે, તો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાના જ વધને માટે પ્રયત્ન કરશે? સમસ્ત જીવો કર્મના ઉદયને લીધે જે દુઃખો આવી પડે છે. તેમને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે—કોઈ પણ જીવ પોતાના સ્વરૂપનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. જો મોક્ષમાં સ્વસ્વરૂપનો જ નાશ થઈ જતો હોય, તો તેની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન જ શા માટે કરવામાં આવે? પરંતુ તેની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરતા જીવો જોવામાં આવે છે. તમારી માન્યતા અનુસાર જો ત્યાં સ્વ-આત્માના સ્વરૂપ-વિજ્ઞાનનો જ નાશ થઈ જતો હોય, તો કયો બુદ્ધિમાન માણસ પોતાના સ્વરૂપના વિનાશને માટે પ્રયત્ન કરશે?

એજ પ્રમાણે નૈયાયિકોની એવી માન્યતા છે કે બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, અને સંસ્કાર આ નવ આત્મગુણોનો સહંતર નાશ થવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માન્યતા પણ સંગત લાગતી નથી, કારણ કે જ્ઞાનાદિ ગુણો જીવના નિજસ્વરૂપ છે. શું તેના ઉચ્છેદને માટે કોઈ પણ જીવ પ્રયત્ન કરે ખરો? આ પ્રકારે સંસારી જીવ અને મુક્તજીવમાં ઉપયોગરૂપ સામાન્ય લક્ષણની અપેક્ષાએ સમાનતા છે. તેથી બૌદ્ધ અને નૈયાયિકમતની ઉપર્યુક્ત માન્યતા બુદ્ધિગ્રમ્ય નથી. એજ વાત પ્રકટ કરવાને માટે સૂત્રકારે સૂત્રમાં બે ચકારોનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને વિસ્તૃત વિવેચન અન્ય શાસ્ત્રગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યું છે, તો જિજ્ઞાસુ વાચકોએ તે ત્યાંથી વાંચી લેવું. અહીં તો મેં માત્ર સૂત્રની સાથે સંબંધ ધરાવતી વાતનું જ વિવેચન સંક્ષિપ્ત રૂપે કર્યું છે—અહીં વિશેષ વિવેચન કર્યું નથી. આ સૂત્રમાં જીવોનું અને માત્ર અજીવોનું ઉચ્ચારણ કર્યા વિના જ તેમની સાથે અભિગમ શબ્દને યુક્ત કરીને જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે અભિગમ વિનાં તેમની પ્રતિપત્તિ (સાચું જ્ઞાન) થઈ શકતી નથી જીવ-અજીવાદિકોમાં અભિગમ્યતા રૂપ ધર્મનો સમબલવાને માટે તેમની સાથે અભિગમ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જીવ અને અજીવમાં જ્ઞાનવિષયતા સમબલવાને માટે જ બંનેની સાથે અભિગમ શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. તેથી “જીવ જ્ઞાનનો વિષય નથી.” આ પ્રકારનો અદ્વૈતવાદીઓ-વેદાન્તીઓનો જે મત છે તેનું ખંડન થઈ જાય છે. કારણ કે જો જીવને જ્ઞેય-જ્ઞાનના વિષય રૂપ ન માનવામાં આવે, તો તેનું જે સ્વરૂપ છે તે જાણી શકાય નહીં. અને તેના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના સંસારની નિવૃત્તિ રૂપ અને નિરતિશયાનન્દની પ્રાપ્તિ રૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ પણ જીવ પ્રવૃત્તિ જ ન કરે. તો પછી મોક્ષાદિની પ્રાપ્તિને માટે જે શાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવી છે, તે પણ નિરર્થક બની જાય. તે નિરર્થક ન બની જાય તે માટે જીવ અને અજીવની સાથે અભિગમ શબ્દને યોજિત કરીને તેમને જ્ઞાનના વિષયરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. વસ્તુતઃ તો જીવનું જ આ પ્રકરણ છે, તેથી સર્વત્ર જીવ અને અજીવના ભેદ સમબલવા જોઈએ.

સૂત્રમાં—“સંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમ અને અસંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમ” આ પ્રકારના ભેદો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. તેથી પહેલાં સંસાર સમાપન્નક જીવોનું કથન થવું જોઈતું હતું, છતાં પણ અહીં અસંસાર સમાપન્નક જીવોની પ્રરૂપણા પહેલાં કરવાનું કારણ એ છે કે સંસાર સમાપન્નક જીવોની વક્તવ્યતા કરતાં અસંસાર સમાપન્નક જીવોની વક્તવ્યતા ટૂંકી છે.

પ્રશ્ન—“સે કિં તં અસંસારસમાપન્નકજીવાભિગમે ?” હે ભગવન્ ! અસંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?-તેના કેટલા પ્રકાર છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“અસંસારસમાપન્નકજીવાભિગમે દુવિદ્ધે પન્નત્તે” હે ગૌતમ ! અસંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. “તંજહા” તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.—“અણંતરસિદ્ધાસંસારસમાવન્નગજીવાભિગમે ય, પરંપરસિદ્ધાસંસારસમાવન્નગજીવાભિગમે ય” (૧) અનન્તર સિદ્ધ અસંસારસમાપન્નક જીવાભિગમ અને (૨) પરંપર

સિદ્ધ અસંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમઅનન્તર સમયમાં જેમણે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે એવાં જીવોને અનન્તર સિદ્ધ કહે છે. અને પરંપરાથી જેમણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા જીવોને પરંપર સિદ્ધ કહે છે.

પ્રશ્ન—“સે કિં તં અણંતરસિદ્ધા અસંસારસમાવન્નગજીવાભિગમે ? હે ભગવન્ ! અનન્તર સિદ્ધ અસંસારસમાપન્નક જીવાભિગમ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર—“અણંતરસિદ્ધાસંસારસમાવન્નગજીવાભિગમે પન્નરસવિદ્ધે પન્નત્તે” હે ગૌતમ ! અનન્તરસિદ્ધ અસંસારસમાપન્નકજીવાભિગમ પંદર પ્રકારનો કહ્યો છે. “તંજહા” તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—“તિત્થસિદ્ધા જાવ અણેગસિદ્ધા” તીર્થસિદ્ધથી લઈને અનેક સિદ્ધ પર્યાંતના પંદર પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. અહીં “યાવત્ (પર્યાંત)” પદ વડે નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો જોઈએ—“અતિત્થસિદ્ધા ૨, તિત્થગરસિદ્ધા ૩, અતિત્થગરસિદ્ધા ૪, સયંબુદ્ધસિદ્ધા ૫, પત્તેયબુદ્ધસિદ્ધા ૬, બુદ્ધબોહિયસિદ્ધા ૭, અતિલિંગસિદ્ધા ૮, પુરિસલિંગસિદ્ધા ૯, નપુંસલિંગસિદ્ધા ૧૦, સલિંગસિદ્ધા ૧૧, અન્નલિંગસિદ્ધા ૧૨, ગિહિલિંગસિદ્ધા ૧૩, ઇગસિદ્ધા ૧૪”

(૧) તીર્થંકર—તીર્થંકરનું શાસન પ્રવૃત્ત થયા બાદ જેઓ સિદ્ધિ પામ્યા છે, તેમને તીર્થસિદ્ધ કહે છે. (૨) અતીર્થસિદ્ધ—તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયા વિના જેમણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તેમને અતીર્થસિદ્ધ કહે છે (૩) તીર્થંકરસિદ્ધ—તીર્થંકર પદની પ્રાપ્તિ કર્યા બાદ જેઓ સિદ્ધિ પામ્યા છે તેમને તીર્થંકરસિદ્ધ કહે છે. (૪) અતીર્થંકર સિદ્ધ—તીર્થંકર પદની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારને અતીર્થંકર સિદ્ધ કહે છે—જેમકે કેવલી ભગવાન્. (૫) સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ—બીજાના ઉપદેશ વિના, પોતાની બાતે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધિપદ મેળવનારને સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ કહે છે. જેમ કે તીર્થંકર મહાવીર આદિ. (૬) પ્રત્યેક બુદ્ધ સિદ્ધ—કોઈ વસ્તુ વિશેષના સંયોગથી—અનિત્ય આદિ ભાવના વડે જેઓ સિદ્ધ થાય છે તેમને પ્રત્યેક બુદ્ધ સિદ્ધ કહે છે. (૭) બુદ્ધ બોધિત સિદ્ધ—જેઓ ગુરુના ઉપદેશ આદિથી સિદ્ધ થાય છે, તેમને બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ કહે છે. (૮) સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ—દ્રવ્યરૂપે સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા જે જીવો સિદ્ધ થાય છે, તેમને સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ કહે છે. જેમકે મલ્લીનાથ (૯) પુરુષલિંગસિદ્ધ—દ્રવ્ય રૂપે પુરુષલિંગમાં ઉત્પન્ન થઈને સિદ્ધિપદ પ્રાપ્ત કરનાર જીવને

પુરુષલિંગ સિદ્ધ કહે છે (૧૦) નપુંસકલિંગમા ઉત્પન્ન થઈને જે જીવ સિદ્ધ થાય છે તેને નપુંસકલિંગ સિદ્ધ કહે છે. (૧૧) જે જીવો સાધુ પર્યાયમાં રહીને સદોરક મુહુપત્તી, રજો-હરણુ આદિ સાધુના ચિહ્ના ધારણુ કરીને- સિદ્ધ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને સ્વલિંગસિદ્ધ કહે છે (૧૨) સાધુ વેષ સિવાયના પરિવાજક આદિ વેષ ધારણુ કરીને જે જીવો સિદ્ધિપદ પ્રાપ્ત કરે છે તેમને અન્યલિંગ સિદ્ધ કહે છે (૧૩) 'ગિદ્ધિલિંગસિદ્ધા' ગૃહસ્થ અવસ્થામાં જે સિદ્ધ થાય છે તે ગૃહિ લિંગ સિદ્ધ છે. (૧૪) એકસિદ્ધ-એક સમયમા જે એક જ સિદ્ધ થાય છે, એવાં સિદ્ધોને એક સિદ્ધ કહે છે. (૧૫) અનેક સિદ્ધ એક સમયમાં એક સાથે જ અનેક જીવો સિદ્ધ થાય છે તેમને અનેક સિદ્ધ કહે છે. આ વિષયનું વિસ્તૃત વિવેચન મેં લખેલી નન્દીસૂત્રની જ્ઞાનચન્દ્રિકા નામની ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી તે વાચી લેવાની ભળામણુ કરવામાં આવે છે. “સે તં અણંતરસિદ્ધા” આ પ્રકારે પંદર પ્રકારના અનંતર સિદ્ધ અસંસાર સમાપન્નક જીવોનું કથન અહીં પૂરું થાય છે.

પ્રશ્ન—“સે કિં તં પરમ્પરસિદ્ધા સંસારસમાવન્નગજીવાભિગમે ?”

હે ભગવન્! પરંપરસિદ્ધ અસંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમ-પરમ્પર સિદ્ધ અસંસારી જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? અને તેમનું લક્ષણુ કયું છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“પરમ્પરસિદ્ધાસંસારસનાવન્નગજીવાભિગમે અણેગવિહે પણ્ણત્તે” હે ગૌતમ ! પરમ્પર સિદ્ધ અસંસારસમાપન્નક જીવાભિગમ અનેક પ્રકારનો કહ્યો છે. “તંજહા” તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—“પદ્મસમયસિદ્ધા, દુસમયસિદ્ધા, જાવ અણંતસમયસિદ્ધા”. (૧) પ્રથમ સમયમાં સિદ્ધ (૨) દ્વિતીય સમયમાં સિદ્ધ, ઇત્યાદિ અનંત સમય સિદ્ધ પર્યંતના જીવો. અહીં “યાવત્ (પર્યંત) પદ વડે” ત્રિસમયસિદ્ધ, ચતુર્થ સમય સિદ્ધ, પંચમ સમય સિદ્ધ, ષષ્ઠ સમય સિદ્ધ, સપ્તમ સમય સિદ્ધ, અષ્ટમ સમય સિદ્ધ, નવમ સમય સિદ્ધ, દશમ સમય સિદ્ધ, સંખ્યાત સમય સિદ્ધ, અને અસંખ્યાત સમય સિદ્ધ” આટલા પ્રકારના સિદ્ધોનો સંગ્રહ થયો છે. આ રીતે પ્રથમ સમય સિદ્ધથી લઈને અનંત સમય સિદ્ધ સુધીના ભેદની અપેક્ષાએ પરમ્પર સિદ્ધ અસંસાર સમાપન્નક જીવો અનેક પ્રકારના હોય છે. “સે તં પરંપરસિદ્ધાસંસારસમાવન્નગજીવાભિગમે” આ પ્રકારનું પરમ્પરસિદ્ધ અસંસાર સમાપન્નક જીવાભિગમનું સ્વરૂપ છે. “સે તં અસંસારસમાવન્નગજીવાભિગમે” અહીં સુધીમાં અસંસારસમાપન્નકજીવાભિગમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે ॥સૂ. ૬॥

સંસારસમાપન્નક જીવાભિગમ કા નિરૂપણુ

હવે સૂત્રકાર સંસારસમાપન્નક જીવાભિગમના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે—

સે કિં તં સંસારસમાવન્નગજીવાભિગમે” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—“સે કિં તં સંસાર-સમાવન્નગજીવાભિગમે ?” હે ભગવન્! સંસારસમાપન્નક જીવાભિગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર-‘ સંસારસમાવન્નપણુ ણં જીવેસુ દ્વિમાઓ ણવ પડિવત્તીઓ એવ-
માહિજ્જંતિ” હે ગૌતમ ! સંસાર સમાપન્નક જીવોના પ્રકાર વિષે નવ માન્યતાઓ-(તેમના
બે પ્રકારથી લઈને દસ પર્યાંતના પ્રકાર હોવાની માન્યતાઓ પૂર્વાચાર્યોએ પ્રકટ કરી છે.)
છે. જે નવ માન્યતાઓ નીચે પ્રમાણે છે “એને એવામાહંસુ દુવિદ્દે સંસારસમાવન્નગા
જીવા પન્નત્તા” કોઈ કોઈ આચાર્ય એવું કહે છે કે સંસાર સમાપન્નક જીવો બે પ્રકારના
હોય છે. “એને એવામાહંસુ તિવિદ્દા સંસારસમાવન્નગા જીવા પન્નત્તા” કોઈ કોઈ આચાર્ય
એવું કહે છે કે સંસાર સમાપન્નક જીવો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. “એને એવામાહંસુ ચડ-
વિદ્દા સંસારસમાવન્નગા જીવા પન્નત્તા” કોઈ કોઈ આચાર્ય એવું કહે છે કે સંસાર
સમાપન્નક જીવો ચાર પ્રકારના હોય છે. “એને એવામાહંસુ પંચવિદ્દા સંસારસમાવન્નગા
જીવા પન્નત્તા” કોઈ કોઈ આચાર્ય એવું કહે છે કે—સંસાર સમાપન્નક જીવો પાંચ પ્રકાર

ના હોય છે. “એણં અભિલાવેણં જાવ દસવિદ્દા સંસારસમાવન્નગા જીવા પન્નત્તા” આ
પ્રકારે સંસાર સમાપન્નક જીવોના દસ પર્યાંતના પ્રકારો સમજી લેવા. અહીં ‘જાવ’-પર્યાંત
પદવડે “ષઙ્ગવિદ્ધાઃ, પ્રજ્ઞાતાઃ, સત્તવિદ્ધાઃ, પ્રજ્ઞાતાઃ, અષ્ટવિદ્ધાઃ પ્રજ્ઞાતાઃ, નવવિદ્ધાઃ પ્રજ્ઞાતાઃ”
આ સૂત્રપાઠ ગ્રહણ થયો છે. એટલે કે કોઈ કોઈ આચાર્યે સંસાર સમાપન્નક જીવોના છ
પ્રકાર કહ્યા છે, કોઈ એ સાત કોઈએ આઠ, કોઈએ નવ અને કોઈએ દસ પ્રકાર કહ્યા છે.
અહીં “એને” આ પદ દ્વારા જૈનમતને માનનારા આચાર્યોનો મત જ પ્રકટ થયો છે, અન્ય
મતવાદી આચાર્યોની આ માન્યતા નથી, એમ સમજવું. પરંતુ જૈનમતાવલંબી આચાર્યોની
માન્યતાઓ પણ જુદી જુદી છે, તેથી તેમને અહીં જુદા જુદા મતાવલંબી જેવાં કહ્યા છે.
તેથી જે આચાર્યો દ્વિપ્રત્યવતારમાં (જીવોના બે પ્રકારોમાં) માને છે તેઓ એવું કહે છે કે
સંસારસમાપન્નક જીવો બે પ્રકારના છે. બીજા કોઈ કોઈ આચાર્યો એવી ભિન્ન માન્યતા
ધરાવે છે કે સંસારસમાપન્નક જીવો ત્રણ પ્રકારના છે. વિવક્ષાની ભિન્નતાને લીધે (માન્યતામાં
ભેદ હોવાને કારણે)—દ્વિપ્રત્યવતાર (દ્વિવિધતા)ની વિવિક્ષા કરતાં ત્રિપ્રત્યવતારમાં ભિન્નતા
હોવાને લીધે—વિવિક્ષાવાળાઓમાં (આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારાઓમાં) પણ થોડી ભિન્નતા

આવી જાય છે. “પ્રતિપત્તિ” આ માન્યતા પરમાર્થની અપેક્ષાએ અનુયોગદ્વાર રૂપ જ છે,
જેમને એક આચાર્ય બે ભેદ રૂપે પ્રકટ કરે છે અને બીજા કોઈ આચાર્ય તેમને જ ત્રણ
ભેદ રૂપે પ્રકટ કરે છે. આ પ્રકારે માન્યતામાં ભેદ પડવાનું કારણ એ છે કે જીવોના અનેક
સ્વભાવ (લક્ષણ) હોય છે, તેથી આ પ્રકારના સ્વભાવભેદોને લીધે આ પ્રકારની જુદી જુદી
માન્યતાઓ સંભવી શકે છે. જો એકાન્તતઃ જીવોને એક સ્વભાવવાળા માનવામાં આવે, તો
આ માન્યતામાં ભિન્નતા સંભવી શકે જ નહીં, અને દ્વિવિધતા, ત્રિવિધતા આદિનું
કથન જ થઈ શકે નહીં ॥ સૂ. ૭ ॥

દ્વિપ્રત્યાવતાર નામકી પ્રતિપત્તિ કા નિરૂપણ

તે આચાર્યોની જીવના પ્રકારોને વિષે-એથી લઈને દસ સુધીના પ્રકારો હોવા વિષે-જે માન્યતાઓ છે તેમાંથી જે દ્વિપ્રત્યાવતાર સંબંધી પ્રતિપત્તિ છે (જે પ્રકાર હોવાની માન્યતા છે) તેનું સૂત્રકાર હવે પ્રતિપાદન કરે છે—

“તત્થ જં જે ઇવમાહંસુ દુવિહા સંસારસમાપન્નગા જીવા પ્ણત્તા”-સૂ૦ ૮

ટીકાર્થ—‘તત્થ જં’ તે નવ પ્રતિપત્તિઓ (માન્યતાઓ) માંની, “જે ઇવમાહંસુ” કેટલાક આચાર્યોની એવી જે માન્યતા છે કે સંસારસમાપન્નક જીવોના જે પ્રકાર છે, “તે ઇવમાહંસુ” તેઓ આ પ્રકારની માન્યતાને લીધે જીવોના જે પ્રકારો કહે છે—“તસા ચેવ થાવરા ચેવ” તેમની દૃષ્ટિએ સંસારસમાપન્નક જીવોના આ જે ભેદ પડે છે—(૧) ત્રસ અને (૨) સ્થાવર. જે જીવો પોતાની ઈચ્છાનુસાર હલનચલન કરી શકે છે-ગરમી આદિથી ત્રાસીને છાયા આદિનું સેવન કરવા માટે બીજે સ્થળે જઈ શકે છે, તેમને ત્રસ જીવો કહે છે. આ રીતે ત્રસ નામકર્મના ઉદયવાળા જીવોને ત્રસજીવો કહેવાય છે. અથવા-જે જીવો ઊંચે, નીચે અને

તિરછાં ચાલે, તેમને ત્રસ કહે છે. આ કથનને આધારે તેજ, વાયુ અને દ્વીન્દ્રિયાદિક બધા જીવોને ત્રસજીવો કહે છે. ગરમી આદિથી દુઃખી થવા છતાં પણ જે જીવો પોતાનું સ્થાન છોડીને બીજે સ્થાને જઈ શકવાને અસમર્થ છે, અને તે કારણે પોતાને સ્થાને જ પડ્યાં રહે છે એવાં જીવોને સ્થાવર જીવો કહે છે. એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાયિક, અપૂકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોને આ પ્રકારના સ્થાવર જીવો કહે છે. “તસા ચેવ થાવરા ચેવ” આ પ્રકારે અહીં જે એ “ચ” કારનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે; તે પોતપોતાના ભેદોનો સમુચ્ચય કરવાને માટે કરવામાં આવ્યો છે. તથા બંને પદોની સાથે જે “ઇવ” પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે અવધારણુને માટે કરાયો છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે, કે સંસારી જીવોના આ જે પ્રકાર સિવાય કોઈ પ્રકાર નથી. સમસ્ત સંસારી જીવોનો આ જે પ્રકારમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્રસ જીવો કરતાં સ્થાવર જીવોની વક્તવ્યતા ટૂંકી હોવાને કારણે સૂત્રકાર પહેલાં સ્થાવર જીવોનું પ્રતિપાદન કરે છે પ્રશ્ન—“સે કિં તં થાવરા ?” હે ભગવન! સ્થાવર જીવોનું સ્વરૂપ કેવું છે—તેમના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર—“થાવરા તિવિહા-તંજહા” સ્થાવર જીવોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે-

“પુઢવૌકાઙ્યા, આઝ્કકાઙ્યા, વણસ્સઙ્કાઙ્યા” (૧) પૃથ્વીકાયિક, (૨) અપૂકાયિક અને (૩) વનસ્પતિકાયિક. પૃથ્વી જ જેમનું શરીર છે, એવાં જીવોને પૃથ્વીકાયિક કહે છે. જળ જ જેનું શરીર છે, એવાં જીવોને અપૂકાયિક કહે છે. વનસ્પતિરૂપ જ જેમનું શરીર હોય છે, એવાં જીવોને વનસ્પતિકાયિક કહે છે. આ પ્રત્યેક પદમાં બહુવચનનું રૂપ આપવાનું કારણ એ છે કે આ પ્રત્યેક પ્રકારના જીવોની સંખ્યા ઘણી જ વધારે છે. સમસ્ત ભૂતોનાં (જીવોનો) આધાર પૃથ્વી છે, તેથી જ સૌથી પહેલાં પૃથ્વીકાયિકોની વાત કરી છે, ત્યારબાદ પૃથ્વી-પ્રતિષ્ઠિત અપૂકાયિકોની વાત કરી છે. “જત્થ જહં તત્થ વણં” જ્યાં જળ હોય છે ત્યાં વન હોય છે, આ સૈદ્ધાંતિક વસ્તુના પ્રતિપાદનને માટે અપૂકાયિકનું કથન કર્યા બાદ વનસ્પતિકાયિકનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં સ્થાવરોમાં જે ત્રિવિધ પણાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક જીવોને ગતિની અપેક્ષાએ ત્રસ માનવામાં આવ્યા છે, તેથી જ અહીં ત્રસ જીવોના ત્રણ જ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ

છે કે તેજસ્કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકો બે કે લખ્મિની અપેક્ષાએ સ્થાવર છે, છતાં પણ તેમને ગતિની અપેક્ષાએ ત્રસ માનવામાં આવ્યા છે. તેથી તેમનો સમાવેશ ત્રસજીવોમાં કરવામાં આવ્યો છે. અન્યત્ર પણ એવું જ કહ્યું છે કે—

“પૃથિવ્યમ્બુવનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ, તેજોવાયુદ્વીન્દ્રિયાદયસ્ત્ર ત્રસાઃ”

એવો ઉદ્દેશ હોય છે એવો જ નિર્દેશ હોય છે, આ નિયમ અનુસાર હવે સૂત્રકાર સૌથી પહેલાં પૃથ્વીકાયિક આદિ ત્રણ પ્રકારના સ્થાવરોમાંથી પૃથ્વીકાયિકોનું પ્રતિપાદન કરે છે—

પ્રશ્ન—“સે કિં તં પુઢવીકાઢયા ?” હે ભગવન્! પૃથ્વીકાયિક જીવો કેટલા પ્રકારના છે? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“પુઢવીકાઢયા ઢુવિહા પળ્ણત્તા” હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિક જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે. ‘તં જહા’ બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે— “સુહુમપુઢવીકાઢયા ય ઢાયરપુઢવીકાઢયા ય” (૧) સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અને (૨) બાહર પૃથ્વીકાયિક. સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયથી જીવ સૂક્ષ્મ કહેવાય છે અને બાહર નામકર્મના ઉદયથી જીવ બાહર કહેવાય છે. જીવોમાં સૂક્ષ્મતા અને બાહરતા કર્મોદયજનિત હોય છે. ધોર અને આંખાની સૂક્ષ્મતા બાહરતાની જેમ આપેક્ષિક નથી. આ પ્રકારે સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયવાળા બે પૃથ્વીકાયિકો છે, તેમને સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો કહે છે, અને બાહર નામકર્મના ઉદયવાળા બે પૃથ્વીકાયિકો છે, તેમને બાહર પૃથ્વીકાયિકો કહે છે. અહીં બે બે ચકારનો પ્રયોગ થયો છે તે પ્રત્યેકના અનેક લેદો દર્શાવવાને માટે થયો છે જે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો છે, તેઓ તો સકળ લોકવ્યાપી હોય છે. જે બાહર પૃથ્વીકાયિક જીવો છે, તેઓ લોકના એકદેશવર્તી હોય છે,

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—“સે કિં તં સુહુમપુઢવીકાઢયા ?” હે ભગવન્! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોના કેટલા પ્રકાર છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“સુહુમપુઢવીકાઢયા ઢુવિહા પળ્ણત્તા-તંજહા” હે ગૌતમ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર કહ્યા છે—“પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય” (૧) પર્યાપ્તક સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક અને (૨) અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક.

આહારાદિ પુઢ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની અને તેનું ખલ રસ ભોગ રૂપે પરિણમન કરવાની જીવની જે વિશિષ્ટ શક્તિ છે, તે શક્તિનું નામ પર્યાપ્તિ છે. આ પર્યાપ્તિના ધર્મવાળા જીવોને પર્યાપ્તક કહે છે પુઢ્ગલોના ઉપચય વડે જીવમાં આ શક્તિવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં આવેલા જીવના દ્વારા જે પુઢ્ગલો પહેલેથી ગ્રહણ કરાયેલાં હોય છે, તથા બીજાં જે પુઢ્ગલો પ્રતિસમય ગૃહીત થતાં રહે છે, તથા જીવના સંપર્કથી જે પુઢ્ગલો તે તે રૂપે (રસ આદિ રૂપે) પરિણત થઈ ચુકેલાં હોય છે, તેમાંથી આહારાદિ પુઢ્ગલોને જે ખલ રસ ભોગ રૂપે પરિણમાવવાની જે જીવની શક્તિવિશેષ છે, તેનું જ નામ પર્યાપ્તિ છે. તે પર્યાપ્તિના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકાર હોય છે—(૧) આહાર પર્યાપ્તિ, (૨) શરીર પર્યાપ્તિ, (૩) ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ, (૪) પ્રાણાપાન, (૫) ભાષા પર્યાપ્તિ અને (૬) મનઃપર્યાપ્તિ.

જે શક્તિવિશેષ વડે બાહ્ય આહારને ગ્રહણ કરીને જીવ તેને ખલ રસ રૂપે પરિણમાવે છે, તે શક્તિવિશેષનું નામ આહારપર્યાપ્તિ છે. જે શક્તિ વડે રસીભૂત આહારને જીવ રસ રૂપે-લોહી, માંસ, મેદ અર્થી, અસ્થિ મજ્જા અને શુક્ર રૂપ સાત ધાતુઓમાં પરિણમાવે છે, તે શક્તિને શરીર પર્યાપ્તિ કહે છે. જે શક્તિવિશેષ વડે જીવ ધાતુ રૂપે પરિણમિત

આહારને ઈન્દ્રિય રૂપે પરિણુમાવે છે, તે શક્તિનું નામ ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ છે. જે શક્તિ-વિશેષ વડે જીવ ઉચ્છ્વાસપ્રાયોગ્ય વર્ગભૂપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને અને ઉચ્છ્વાસ રૂપે પરિણુમાવીને તેમને જે છોડે છે, તે શક્તિનું નામ ઉચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ છે. જે શક્તિ વડે જીવ ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને તેમને ભાષારૂપે પરિણુમાવીને તેમને છોડે છે, તે શક્તિને ભાષાપર્યાપ્તિ કહે છે. જે શક્તિ વડે જીવ મનઃપ્રાયોગ્ય મનોવર્ગભૂના દલિકાને ગ્રહણ કરીને તેમને મનઃરૂપે પરિણુમાવીને છોડે છે, તે શક્તિનું નામ મનઃપર્યાપ્તિ છે. આ છ પર્યાપ્તિઓમાંથી ચાર પર્યાપ્તિઓનો એકેન્દ્રિય જીવોમાં સદ્ભાવ હોય છે, દ્વીન્દ્રિયથી લઈને અસંજી પચેન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોમાં પાંચ પર્યાપ્તિઓનો સદ્ભાવ હોય છે. અને સંજી પચેન્દ્રિય જીવોમાં છ પર્યાપ્તિઓનો સદ્ભાવ હોય છે. આ પર્યાપ્તિઓમાંની જે જે પર્યાપ્તિઓનો જે જે જીવોમાં સદ્ભાવ કહ્યો છે, તે જીવો પોત પોતાની યોગ્ય પર્યાપ્તિઓનું એક સાથે જ નિષ્પાદન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે, પરંતુ ક્રમે ક્રમે તેમની પૂર્ણતાએ પહોંચે છે, જેમકે પહેલાં આહાર પર્યાપ્તિ, ત્યાર બાદ શરીર પર્યાપ્તિ, ત્યાર બાદ ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ,

ત્યારબાદ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ, ત્યારબાદ ભાષા પર્યાપ્તિ અને ત્યારબાદ મનઃપર્યાપ્તિ, આ ક્રમે તે પૂર્ણ થાય છે. આ પર્યાપ્તિઓમાંની સૌથી પહેલી પર્યાપ્તિનું—આહાર પર્યાપ્તિનું નિષ્પાદન પ્રથમ સમયમાં જ થાય છે. ત્યારબાદ શરીરાર્દિ પ્રત્યેક પર્યાપ્તિનું નિષ્પાદન એક એક અન્તર્મુદૂર્તમાં થાય છે આહારપર્યાપ્તિનું નિષ્પાદન પ્રથમ સમયમાં જ થાય છે, આ વાતને સમજાવવા માટે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના દ્વિતીય ઉદ્દેશકના આહારપદમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—“આહારપજ્જત્તીણ અપજ્જત્તણં મંતે કિં આહારણ અણાહારણ, ગોયમા ! જો અણાહારણ આહારણ” આહારપર્યાપ્તિની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત દશાવાળો જીવ જ્યારે વિગ્રહગતિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તો તે અનાહારક જ હોય છે, અને જ્યારે તે ઉપપાત ક્ષેત્રમાં આવી જાય છે ત્યારે તેના પ્રથમ સમયમાં જ આહારકતા રહે છે, તેથી આહારપર્યાપ્તિની નિવૃત્તિ એક સમયની હોય છે. જે તે ઉપપાતક્ષેત્રમાં આવવા છતાં પણ આહારપર્યાપ્તિની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત જ રહેતો હોય, તો સૂત્રનો પાઠ આ પ્રકારે વાંચવો જઈએ—“સિય અણાહારણ સિય અણાહારણ”

સઘળી પર્યાપ્તિઓનો પર્યાપ્તિસમાપ્તિકાળ એક અન્તર્મુદૂર્તનો જ હોય છે. જે જીવોમાં પર્યાપ્તિઓ હોય છે, તેમને પર્યાપ્તિ કહે છે. પર્યાપ્તને જ પર્યાપ્તક કહે છે. જે જીવોમાં પોત પોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતા હોતી નથી, તે જીવો અપર્યાપ્ત ગણાય છે. અપર્યાપ્તને જ અપર્યાપ્તક કહે છે. તે અપર્યાપ્તક જીવો બે પ્રકારના હોય છે—(૧) લબ્ધિની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તક અને (૨) કરણની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તક. જે જીવો અપર્યાપ્તક અવસ્થામાં જ મરી જાય છે, તેમને લબ્ધિની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તક કહે છે, જે જીવોની શરીર ઈન્દ્રિય આદિ કોઈ પણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થઈ ચુકેલી નથી, પણ લવિધ્યમાં તે પર્યાપ્તિઓ અવશ્ય પૂર્ણ થવાની છે, એવા જીવને કરણની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તક કહે છે.

બાકોની વક્તવ્યતાનો સંગ્રહ કરનારી બે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે—

સરીરોગાહણ સંઘયણ સંઠાણકસાય તહ ય હંતિ સન્નાઓ ।

લેસિદિયસમુગ્ધાણ સન્ની વેણ ય પજ્જત્તી ॥૧૧॥

દિઢી દંસણનાણે જોગુવઝોગે તહા કિમાહારે ।

ઁવવાય ઢિઢે સમુઘાણે ઁવણગદરાગઢે ઁવે ॥૨॥

આ ગાથાઝોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

આ ગાથાઝો દ્વારા સૂઢમ જીવોના ૨૩ દ્વાર ઁહી પ્રકટ કરવામાં આઁવાં છે, જે નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સૂઢમપૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરની વકતવ્યતા, (૨) તેમની ઁવગાહુનાની વકતવ્યતા, (૩) સંહનનની વકતવ્યતા, (૪) સંસ્થાનની વકતવ્યતા, (૫) કષાયોની વકતવ્યતા, (૬) સંજ્ઞાવિષયક વકતવ્યતા, (૭) લેશ્યા વિષયક વકતવ્યતા, (૮) તેમની ઇન્દ્રિયો સંબંધી વકતવ્યતા, (૯) સમુદ્ધાત સંબંધી વકતવ્યતા, (૧૦) સંજ્ઞી ઁસંજ્ઞી સંબંધી વકતવ્યતા, (૧૧) વેદ સંબંધી વકતવ્યતા, (૧૨) પર્યાપ્તિક ઁપર્યાપ્તિક સંબંધી વકતવ્યતા, (૧૩) દષ્ટિની વકતવ્યતા, (૧૪) દશનની વકતવ્યતા, (૧૫) જ્ઞાનની વકતવ્યતા, (૧૬) યોગની વકતવ્યતા, (૧૭) ઉપયોગની વકતવ્યતા, (૧૮) પૃથ્વીકાયિકના આહાર સંબંધી વકતવ્યતા, (૧૯) ઉપપાતની વકતવ્યતા, (૨૦) સ્થિતિની વકતવ્યતા, (૨૧) સમુદ્ધાતની વકતવ્યતા ઁને (૨૩) ગતિ આગતિની વકતવ્યતા. ॥સૂત્ર ૮॥

શરીરાદિ તેઈસ દ્વારોંકા કથન

પહલા શરીર દ્વારકા નિરૂપણ

(૧) હુવે પ્રથમ દ્વારતું કથન કરવામાં આવે છે. —

“ત્તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઢ સરીરયા પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ-- સૂત્ર ૬

ટીકાર્થ—“ત્તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઢ સરીરા પણ્ણત્તા” હે ભગવન ! તે સૂઢમકાયિક જીવોને કેટલાં શરીર હોય છે ?

ગૌતમ સ્વામીનો આ પ્રશ્ન છે ઁને તેનો ઉત્તર આપનાર મહાવીર પ્રભુ છે, ઁવેવું પ્રત્યુત્તર દ્વારા જાણી શકાય છે.

શંકા—ઁઘૌદ પૂર્વધરોને કોઈ પણ વાત ઁવિદિત હોતી નથી. ગૌતમ સ્વામી ઁઘૌદ પૂર્વધર હતા, તેઝો વિશેષ રૂપે સર્વાક્ષરસન્નિપાતી હતા, સંભિન્ન શ્રોતોલબ્ધિવાળા હતા, સર્વોત્કૃષ્ટ લબ્ધિથી સંપન્ન હતા છતાં ગૌતમ સ્વામી આ પ્રશ્ન પૂછે છે. ઁવેવું આપ કેવી રીતે કહો છો ?

સમાધાન—શંકા ખરાખર છે- છતાં શંકાનો ખુલાસો આ પ્રમાણે સમજવો-પ્રશ્નમાં પૂછવામાં આવેલી વાતને ગૌતમ સ્વામી જાણતા હતા, છતાં પણ તીર્થંકર પાસેથી જ આ પ્રશ્નોના જવાબ મેળવીને શિષ્યોને સમજાવવા માટે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. શિષ્યોને તીર્થંકરોમાં ઁતિશય શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ જાય, ઁવેવો પણ ઉદ્દેશ છે. ઁથવા-ગૌતમસ્વામી છઢ્ઢસ્થ હતા, તે કારણે તેમનાં જ્ઞાનમાં ઁપૂર્ણતા સંભવી શકે છે, તેથી તેમણે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.

કહ્યું પણ છે કે —“નહિ નામાડનામોગરહ્યસ્થસ્યેહ કસ્યચિન્નાસ્તિ ।

જ્ઞાનાવરણીયં હિ જ્ઞાનાવરણ પ્રકૃતિકર્મ” ॥૧॥

એટલે કે છદ્મસ્થમાં અનાભોગ (જ્ઞાનની અપૂર્ણતા) હોઈ શકે છે, કારણ કે છદ્મસ્થતાને કારણે ક્યારેક વિસ્મૃતિ પણ થઈ જાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જ્ઞાનાવરણ પ્રકૃતિજન્ય હોય છે. “સૂક્ષ્મકાયિકોને કેટલાં શરીર હોય છે?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“તઓ સરીરગા પ્ણત્તા” હે જોતમ ! સૂક્ષ્મકાયિક જીવોને ત્રણ શરીર હોય છે. “તંજહા” તે ત્રણ શરીરો નીચે પ્રમાણે સમજવા—‘ઓરાલિષ, તૈયપ, કમ્મપ’ (૧) ઔદારિક, શરીર (૨) તૈજસ શરીર અને (૩) કાર્મણશરીર. ઉદાર એટલે પ્રધાન (મુખ્ય). જે શરીર પ્રધાન હોય છે તેને ઔદારિક શરીર કહે છે. ઔદારિક શરીરમાં જે પ્રધાનતા કહી છે તે તીર્થંકર અને ગણધરોનાં શરીરની અપેક્ષાએ કહી છે, કારણ કે તેમને ઔદારિક શરીર હોય છે. આ શરીર કરતાં ભિન્ન એવું જે અનુત્તર દેવોનું વૈક્રિયશરીર હોય છે, તે તેના કરતાં અનેક ગણું હીન હોય છે. અથવા-ઉદાર શબ્દનો અર્થ સાતિરેક પણ થાય છે. ઔદારિક શરીરમાં જે સાતિરેકતા કહી છે તે તેના પ્રમાણની અપેક્ષાએ કહી છે કારણ કે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં રહેતા મહામત્સ્યના એક હજાર યોજન કરતાં પણ અધિક પ્રમાણ

વાળા ઔદારિક શરીર કરતાં પણ અતિરેકતા રહેલી છે. અથવા ઉદાર શબ્દનો અર્થ બૃહત્ (વિશાળ) પણ થાય છે. ઔદારિક શરીરમાં ભવધારણીય વૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ વધારે વિશાળતા છે, ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ વિશાળતા નથી, કારણ કે ઉત્તરવૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ એક લાખ યોજનનું હોય છે. આ પ્રકારનું આ ઔદારિક શરીર નામનું પહેલું શરીર છે. તેજનાપુદ્ગલોનો જે વિકાર છે, તે તૈજસ શરીર છે. શરીરની ઉપયુતા વડે તેનો અનુભવ થાય છે, તથા જે આહાર ખાવામાં આવે છે તેના પાચનમાં તે મદદરૂપ થાય છે. તથા વિશિષ્ટ તપસ્યાનાં પ્રભાવથી જે સાધુમાં લપ્ધિ વિશેષની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ હોય છે, એવા સાધુમાં આ શરીરના જ પ્રભાવથી તેજ્જલેશ્યા પ્રકટ થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“સઁવસ્સ ડમ્હસિદ્ધં રસાઈ આહાર પાકજનગં ચ ।

તેયગલદ્ધિ નિમિત્તં ચ તેયગં હોઈ નાયઁવ્વં ॥૧॥

જે શરીર કર્મના દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરનું નામ કાર્મણશરીર છે. એટલે કે ક્ષીર નીરની જેમ આત્મપ્રદેશોની સાથે પરસ્પર લાગેલા કર્મપરમાણુઓ જ શરીર રૂપે પરિ-

ણમે છે, અને તેમને જ કાર્મણ શરીર કહે છે. “કર્મણો વિકારઃ કાર્મણમ્” આ કાર્મણ શરીર કર્મનો જ એક વિકાર છે. કહ્યું પણ છે કે—

“કમ્મવિગારો કમ્મણમઠ્ઠવિહચિત્તકમ્મનિપ્પન્નં,

સઁવેસિં સરીરાણં કારણમ્ભૂયં મુણેયઁવ્વં ॥૧॥

ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ. આ પાંચ પ્રકારનાં શરીરો હોય છે. સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ, આ ત્રણ શરીરો હોય છે. તેમને વૈક્રિય અને આહારક શરીરો હોતા નથી, કારણ કે ભવના એવા સ્વભાવને લીધે તેમનામાં વૈક્રિય અને આહારક શરીરની લપ્ધિ હોતી નથી. શરીરદ્વાર સમાપ્ત ॥૧॥

દૂસરા અવગાહના દ્વારકા નિરૂપણ

(૨) અવગાહના દ્વાર—“તૈસિ ણં મંતે ! જીવાણં કે મહાલિયા સરીરોગાહણા પ્ણત્તા ?” હે ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરની અવગાહન કેટલી મોટી કહી છે ?

મહાવીર પ્રભુને ઉત્તર—“ગોયમા !” હે ગૌતમ ! “જહન્નેણ અહ્ગુલાસંખેજ્જહ-ભાગં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલાસંખેજ્જહભાગં” સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરની ઓછામાં ઓછી અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ કહી છે. અને વધારેમાં વધારે અવગાહના પણ આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કહી છે. અવગાહનાદ્વાર સમાપ્ત ।૨।

ત્રીસરા સંહનન દ્વારકા નિરૂપણ

(૩) સંહનનદ્વાર ‘તૈસિ ણં મંતે ! જીવાણં સરીરા કિં સંઘયણા પ્ણત્તા?’ હે ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીર કેવાં સંહનનવાળાં હોય છે ? તેને ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા !” હે ગૌતમ ! “છેવટ્ઠસંઘયણા પ્ણત્તા” તેમનાં શરીર સેવાર્ત્ત સંહનનવાળાં હોય છે ? હાડકાનાં નિયયરૂપ સંહનન હોય છે. તે સંહનના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકાર છે—(૧) વજ્ર ઋષભનારાય, (૨) ઋષભનારાય, (૩) નારાય, (૪) અર્ધ નારાય, (૫) કીલિકા અને (૬) સેવાર્ત્ત. આ સંહનના લક્ષણો અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી વાંચી લેવા. સેવાર્ત્ત સંહનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—હાડકાઓના સંબંધરૂપ સેવાર્થી યુક્ત એવા સંહનનનું નામ સેવાર્ત્ત સંહનન છે. અથવા “છેવટ્ઠ” આ શબ્દની છાયા ‘છેદવૃત્ત’ થાય છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—છેદોનો—હાડકાની અંદરના ભાગોના પરસ્પરના સંબંધરૂપ વર્તન જ્યાં હોય છે તે સંહનનને છેદવૃત્ત અથવા સેવાર્ત્ત સંહનન કહેવાય છે.

આ સંહનનનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—જે શરીરમાં હાડકામાં અરસ્પરસ છેદયુક્તતા હોય છે,—કીલિકા (ખીલી) વડે પણ તે હાડકાઓનો બંધ થતો નથી, તે પ્રકારના સંહનનને છેદવૃત્ત સંહનન કહે છે. છ પ્રકારના સંહનનોમાંથી છટકું છેદવૃત્ત સંહનન સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોને હોય છે. જો કે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોમાં હાડકાં આદિને સદ્ભાવ હોતો નથી, પરંતુ ઔદારિક શરીરવાળા જીવોમાં અસ્થિયુક્ત સંહનન હોવાથી. જે શક્તિવિશેષને સદ્ભાવ હોય છે, તે શક્તિવિશેષને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોમાં પણ સદ્ભાવ હોય છે. તેથી ઔપચારિક રૂપે તેને અહીં સંહનન રૂપ કહેવામાં આવેલ છે. તે શક્તિ અહીં અત્યંત અદ્ય પ્રમાણમાં હોય છે, પરંતુ તેમને પણ ઔદારિક શરીર તો હોય છે જ. તેથી સેવાર્ત્ત

સંહનન વિષયક જઘન્ય શક્તિ વિશેષને તેમનામાં પણ સદ્ભાવ હોય છે. તેથી જ તેમને સેવાર્ત્ત સંહનનવાળા કહેવામાં આવ્યા છે. સંહનનદ્વાર સમાપ્ત ॥૩॥

ચોથા સંસ્થાન દ્વારકા નિરૂપણ

(૪) સંસ્થાનદ્વાર—“તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં સરોરગા કિં સંઠિયા પન્નત્તા ?” હે ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો કેવાં સંસ્થાન (આકાર)વાળા હોય છે ? મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—‘ગોયમા ! હે ગૌતમ ! “મસૂરચંદ્રસંઠિયા પ્ણત્તા” તેમના શરીરનો આકાર મસૂર અને ચન્દ્રના જેવો હોય છે. મસૂરનો આકાર ગોળ હોય છે, ચન્દ્રનો આકાર પણ મસૂર જેવો જ હોય છે. સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરનો આકાર પણ તેમના જેવો જ ગોળ હોય છે.

સંસ્થાનના છ પ્રકાર કહ્યા છે. સમચતુરસ્ત્ર, આદિ છ પ્રકારો અહીં સમજવા. તેમનાં લક્ષણો સૂત્રકાર પોતે જ આગળ બતાવશે. આ છ માંથી પહેલાં પાંચ સંસ્થાન મસૂર અને ચન્દ્રના જેવાં આકારના નથી, કારણ કે તેમનું કોઈ ખાસ નિયત લક્ષણ નથી. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરના આકાર (સંસ્થાન) મસૂર ચંદ્રાકાર જેવું ‘હુંડસંસ્થાન’ હોય છે. હુંડ સંસ્થાનનું કયાંય પણ કોઈ નિયત લક્ષણ હોતું નથી—અનિયત લક્ષણ હોય છે. તે જીવોને સેવાત્ સંસ્થાન સિવાયનું કોઈ સંસ્થાન હોતું નથી. સંસ્થાન દ્વાર સમાપ્ત ॥૪॥

પાંચવા ક્ષાય દ્વારકા નિરૂપણ

(૫) ક્ષાયદ્વાર—‘તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કહ્ કસાયા પન્નત્તા’ હે ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં કેટલા ક્ષાય છે ? ક્ષાયનો અર્થ—જેઓ આત્માના સ્વભાવનો ઘાત કરે છે, તેમનું નામ ક્ષાય છે. અથવા-જેમાં જીવો અંદર એક બીજાની હિંસા કરે છે, તેનું નામ ‘કષ’ છે. એવો કષ આ સંસાર છે. એવા સંસારમાં જેના દ્વારા જીવનું ધ્રમણ થાય છે, તે વસ્તુનું નામ ક્ષાય છે. જીવોના ક્રોધાદિ પરિણામ વિશેષો રૂપ આ ક્ષાયો છે. આ જીવોમાં ક્રોધક્ષાય, માનક્ષાય, માયાક્ષાય અને લોભક્ષાય, આચારે ક્ષાયો હોય છે. એજ વાત સૂત્રકારે નીચેના સૂત્ર દ્વારા સમજાવી છે—“ગોયમા ! ચત્તારિ કસાયા પન્નત્તા—તંજહા-કોહકસાપ, માણકસાપ, માયાકસાપ, લોહકસાપ” અપ્રીતિ રૂપ પરિણામ વિશેષનું નામ ક્રોધ છે, ગર્વ પરિણામને માન કહે છે. અન્યને છેતરવા રૂપ જે પરિણામ છે તેનું નામ માયા છે અને લાલસા રૂપ જે પરિણામ છે તેનું નામ લોભ છે. સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં આ ચારે ક્ષાયો મંદ પરિણામ રૂપે હોય છે, તેથી તેમના આ ક્ષાયો બાહ્ય શરીરાદિ વિકારોને પ્રકટ કરતા નથી, પરંતુ અનાલોગ રૂપે જ તેઓ ત્યાં વિવિધ પ્રકારની વિચિત્રતા રૂપે વિદ્યમાન રહે છે. ॥૫॥

છઠ્ઠા સંજ્ઞાદ્વારકા નિરૂપણ

(૬) સંજ્ઞાદ્વાર—“તેસિ ણં મંતે ! કહ્ સન્નાઓ પન્નત્તાઓ ?, હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં કેટલા પ્રકારની સંજ્ઞાઓ હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“ગોયમા !” હે ગૌતમ ! “ચત્તારિ સન્નાઓ પ્ણત્તાઓ” સંજ્ઞાઓ ચાર કહી છે. “તંજહા” તે નીચે પ્રમાણે છે—“આહારસન્ના જાવ પરિગ્ગહસન્ના” (૧) આહાર સંજ્ઞા, (૨) ભય સંજ્ઞા. (૩) મૈથુન સંજ્ઞા અને (૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા, (અહીં ‘યાવત્’ પદથી ભય સંજ્ઞા અને મૈથુન સંજ્ઞા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે). સંજ્ઞા બે પ્રકારની હોય છે—(૧) જ્ઞાન રૂપ અને (૨) અનુભવ રૂપ. જ્ઞાન રૂપ સંજ્ઞાના પાંચ ભેદ છે—મતિજ્ઞાન,

શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન. આ પાંચમાંની કેવળજ્ઞાન સંજ્ઞા ક્ષાયિકી છે અને બાકીની ચાર સંજ્ઞાઓ ક્ષાયોપશમિકી છે. પોતાના દ્વારા કરાયેલા અસાતાવેદનીય આદિ કર્મના વિપાકોદયને લીધે અનુભવ સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં પ્રયોજન અનુભવ સંજ્ઞા સાથે છે. તથા પ્રયોજન દ્વારા જ જ્ઞાન સંજ્ઞાનો પરિગ્રહ થાય છે.

આહાર વિષયક અભિલાષા કે જે ક્ષુધાવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જે આત્મપરિણામવિશેષ રૂપ હોય છે, તેનું નામ આહાર સંજ્ઞા છે. આ આહાર સંજ્ઞા અસાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. લય મોહવેદનીયના ઉદયથી લયસંજ્ઞા થાય છે અને તે ત્રાસપરિણામ રૂપ હોય છે. મૈથુન સંજ્ઞા વેદના ઉદયથી થાય છે અને તે મૈથુન સેવન કરવાની અભિલાષા રૂપ હોય છે. પરિગ્રહ સંજ્ઞા લોભમોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે મૂચ્છાં (લાલસા) પરિણામ રૂપ હોય છે. આ ચારે સંજ્ઞાઓ સૂક્ષ્મપૃથ્વી કાયિક જીવોમાં અવ્યક્ત રૂપે જ રહેલી હોય છે.

સંજ્ઞાદ્વાર સમાપ્ત ૥૬૥

સાતવાં લેશ્યાદ્વાર કા નિરૂપણ

(૭) લેશ્યાદ્વાર “તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઙ્ઠ લેસ્સાઓ પન્નત્તાઓ ?” હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“ગોયમા ! તિન્નિ લેસ્સાઓ પન્નત્તાઓ-તંજહા-કળહલેસ્સા, નીલલેસ્સા, કાઝલેસ્સા” હે ગૌતમ ! તે જીવોમાં નીચે પ્રમાણેની ત્રણ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે-(૧) કૃષ્ણલેશ્યા, (૨) નીલલેશ્યા, (૩) કાપોત લેશ્યા.

જેના દ્વારા આત્માનો કર્મની સાથે સબંધ થાય છે, તેને લેશ્યા કહે છે—તે લેશ્યા કૃષ્ણ આદિ દ્રવ્યની સહાયતાથી સ્ફટિક મણિની જેમ આત્માના શુભઅશુભ પરિણામ રૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યસાચિવ્યાત્” ઇત્યાદિ. આ લેશ્યાના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકારો છે (૧) કૃષ્ણલેશ્યા, (૨) નીલલેશ્યા, (૩) કાપોત લેશ્યા, (૪) તેજ લેશ્યા, (૫) પદ્મ લેશ્યા અને (૬) શુકલ લેશ્યા. આ લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ જાણી જાનારા છ પુરુષોના દષ્ટાંતથી જાણી શકાય છે. તે દષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે—

“પંથાઓ પરિવ્મદ્દા છપ્પુરિસા” ઇત્યાદિ—

ભૂલા પડેલા કોઈ છ પુરુષો કોઈ એક જંગલમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે એક જાંબુનું ઝાડ જોયું. તેઓ તે ઝાડની નીચે બેસીને આ પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યા—જાંબુ પર ખૂબજ જાંબુ પાક્યાં છે. એકે કહ્યું—આ ઝાડને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવું જોઈએ, તો જ આપણે તૃપ્તિ થાય એટલાં જાંબુ ખાઈ શકશું” બીજા પુરુષે કહ્યું—“આ ઝાડને જડ-મૂળમાંથી ઉખેડવાની શી જરૂર છે? તેને થડમાંથી જ કાપી નાખવું જોઈએ. એમ કરવાથી તેની શાખાઓ અને પ્રશાખાઓ પડી જશે અને તેમની ઉપર લાગેલાં જાંબુ આપણે ઇચ્છા અનુસાર ખાઈ શકશું.”

ત્રીજા પુરુષે કહ્યું—“થડને કાપવાની શી જરૂર છે? જે શાખાઓ પર જાંબુ લાગ્યાં છે, તે શાખાઓને કાપી નાખવાથી આપણી અભિલાષા સિદ્ધ થશે”

ચોથા પુરુષે કહ્યું—“શાખાઓને કાપવાની શી જરૂર છે? જાંબુનાં જે ગુચ્છો ડાળીઓ પર લાગ્યાં છે, તેમને કાપી લેવાથી પણ આપણે તે જાંબુ ખાઈ શકીશું.”

પાંચમાં પુરુષે કહ્યું—‘બંધુનાં ગુચ્છઓ કાપવાની શી જરૂર છે? ગુચ્છઓમાંથી માત્ર પાકાં બંધુને જ તોડી લેવા જોઈએ.’

છઠ્ઠા પુરુષે કહ્યું—‘પાકાં બંધુને નીચે પાડવા જઈશું, તો કાચાં બંધુ પણ નીચે તૂટી પડશે, તે કરતાં જમીન પર પડેલા પાકાં બંધુ જ આપણે વીણીને ખાવાં જોઈએ.’

આ દષ્ટાંત દ્વારા પરિણામોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે અને તેના દ્વારા લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ (ભાવ) પણ જાણી શકાય છે.

આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો અતિ સંકલિષ્ટ પરિણામવાળા હોય છે. દેવલોકમાંથી ચ્યવેલા જીવોની તેમાં ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેથી આ જીવોમાં પહેલી ત્રણ-કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત-લેશ્યાઓનો જ સદ્ભાવ હોય છે. લેશ્યા દ્વાર સમાપ્ત ॥૭॥

આઠવાં ઇન્દ્રિયદ્વાર કા નિરૂપણ

(૮) ઇન્દ્રિયદ્વાર—તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઙ્ઘ ઇંદિયાઈં પન્નત્તાઈં ?” હે ભગવાન! આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલી ઇન્દ્રિયોહોય છે? ઇન્દ્ર એટલે આત્મા, કારણ કે સર્વોપલબ્ધિરૂપ ઐશ્વર્યથી તે સંપન્ન છે. તેથી ‘હૃન્દનાત્ હૃન્દઃ’ આ પ્રકારની તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. તે આત્માનું જે લિંગ (ચિહ્ન) છે, તેનું નામ ઇન્દ્રિય છે. તે ઇન્દ્રિયના નીચે

પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય, (૩) શ્રોત્રેન્દ્રિય, (૪) રસનેન્દ્રિય, (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય. તે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય નામના બંને ભેદ પડે છે. દ્રવ્યેન્દ્રિયના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ કહ્યા છે—(૧) નિર્વૃત્તિ અને (૨) ઉપકરણ પ્રતિવિશિષ્ટ સંસ્થાવિશેષનું નામ નિર્વૃત્તિ છે. નિર્વૃત્તિના પણ નીચે પ્રમાણે બે ભેદ છે—(૧) બાહ્ય નિર્વૃત્તિ. (૨) આભ્યંતર નિર્વૃત્તિના. કાનની ઝિલ્કી () આદિ રૂપ બાહ્યનિર્વૃત્તિ હોય છે. તે બાહ્યનિર્વૃત્તિ વિવિધ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેને કેઈ ચોક્કસ રૂપે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જેમ કે માણસના કાન અને તેની આંખોની બંને તરફની ભમરો, આ બંને કાનના ઉપરના બંધની અપેક્ષાએ સમાન હોય છે, અને ઘોડાના કાન તેની બંને આંખો ઉપર તીક્ષ્ણ અગ્રભાગવાળા હોય છે.

સઘળા જીવોની આભ્યંતર નિર્વૃત્તિ એક સરખી જ હોય છે. આસૂત્રો આભ્યંતર નિર્વૃત્તિનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

ગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન—‘સોઈંદિણં મંતે ! કિં સંઠાણસંઠિણ પ્પણત્તે ?” હે ભગવાન!

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આકાર કેવો કહ્યો છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“ગોયમા ! કલંબુયા સંટાણસંટિણ પળ્ણત્તે” હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આકાર કદંબ પુષ્પ સમાન કહ્યો છે.

પ્રશ્ન—“ચક્ષિદ્દિપ્પં મંતે !” ઇત્યાદિ ચક્ષુઃન્દ્રિયથી લઈ ને સ્પર્શેન્દ્રિય સુધીનાં સૂત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ખડ્ગસ્થાનીય બાહ્યનિર્વૃત્તિની જે ખડ્ગધારાસ્થાનીય સ્વચ્છતર પુદ્ગલ રૂપ આબ્યન્તર નિર્વૃત્તિ છે તેની જે શક્તિવિશેષ છે, તેનું નામ ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે. આ ઉપકરણ રૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય આન્તરનિર્વૃત્તિ કરતાં સહેજ ભિન્ન હોય છે, કારણ કે શક્તિ અને શક્તિમાનમાં સહેજ ભિન્નતા હોય છે. તેમાં સહેજ ભેદ આ પ્રમાણે છે—કદંબપુષ્પના આકારવાળી બાહ્ય-નિર્વૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ અત્યંત કઠોર મેઘગર્જના આદિ વડે શ્રવણશક્તિનો નાશ થઈ જવાને લીધે શબ્દજ્ઞાનનો અભાવ થઈ જતો હોય છે. ભાવેન્દ્રિય પણ લબ્ધિ અને ઉપયોગના ભેદથી બે પ્રકારની હોય છે. તેમાંની લબ્ધિભાવેન્દ્રિય શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિ વિષયક અને તદાવરણ ક્ષયોપશમ રૂપ હોય છે. પોત પોતાના વિષયમાં લબ્ધિ પ્રમાણે

આત્માનો જે જ્ઞાન વ્યાપાર છે, તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય છે. જો કે દ્રવ્યરૂપ, ભાવરૂપ આદિ પ્રકારે ઇન્દ્રિયો અનેક પ્રકારની હોય છે, પરન્તુ અહીં તો બાહ્યનિર્વૃત્તિ રૂપ ઇન્દ્રિયના સંબંધમાં જ વાત ચાલી રહી છે, તેથી તેને જ અનુલક્ષીને વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. જેમકે બકુલાદિ વૃક્ષ વિશેષોમાં પંચેન્દ્રિય પ્રાણી મનુષ્યની જેમ પાંચે ભાવેન્દ્રિયોનું વિજ્ઞાન અનુમાન દ્વારા અનુભવી શકાતું હોવા છતાં પણ તેમનામાં પાંચ બાહ્યેન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી પંચેન્દ્રિયત્વનો વ્યવહાર થતો નથી. કહ્યું પણ છે કે—“પંચિદ્દિઓ ડ” ઇત્યાદિ. તેથી અહીં બાહ્યેન્દ્રિયવિષયક જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે, એમ સમજવું. દ્રવ્યેન્દ્રિયને જ અનુલક્ષીને મહાવીર પ્રભુ ઉત્તર આપે છે કે—“ગોયમા !” ઇત્યાદિ. “ગોયમા !” હે ગૌતમ ! “એણે ફાસિદ્દિપ્પ પળ્ણત્તે” આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોમાં માત્ર એક સ્પર્શેન્દ્રિયનો જ સદ્ભાવ હોય છે. ઇન્દ્રિયદ્વાર સમાપ્ત ॥૮૧॥

નોવાં સમુદ્ધાત દ્વારકા નિરૂપણ

(૯) સમુદ્ધાત દ્વાર—“તેસિ ણં” ઇત્યાદિ—

પ્રશ્ન—તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઙ્ગ સમુદ્ધાયા પળ્ણત્તા ! હે ભગવન્ ?” આ સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં કેટલા સમુદ્ધાત હોય છે ?

સમુદ્ધાત સાત પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) વેદના સમુદ્ધાત, (૨) કષાય સમુદ્ધાત, (૩) મારણાન્તિક સમુદ્ધાત, (૪) વૈકિય સમુદ્ધાત, (૫) તૈજસ સમુદ્ધાત, (૬) આહારક સમુદ્ધાત અને (૭) કેવલિ સમુદ્ધાત.

વેદના રૂપ જે સમુદ્ધાત છે, તેને વેદના સમુદ્ધાત કહે છે. આ સમુદ્ધાત અશાતા-વેદનીય કર્મને કારણે થાય છે કષાયના ઉદયથી જે સમુદ્ધાત થાય છે, તે કષાય સમુદ્ધાત છે. તે કષાયચારિત્ર મોહનીય કર્મને અધીન હોય છે. મરણ સમયે થનારા સમુદ્ધાતને મારણાન્તિક સમુદ્ધાત કહે છે. વૈકિયનો પ્રારંભ થતાં જે સમુદ્ધાત થાય છે તેને વૈકિય સમુદ્ધાત કહે છે, તે વૈકિય શરીર નામકર્મને અધીન હોય છે. તૈજસને કારણે જે સમુદ્ધાત થાય છે, તેને તૈજસ સમુદ્ધાત કહે છે. તે તૈજસ શરીર નામકર્મને અધીન હોય છે.

આહારક શરીરને પ્રારંભ થતા જે સમુદ્ધાત થાય છે, તેનું નામ આહારક સમુદ્ધાત છે, અને તે આહાર શરીર નામકર્મને અધીન હોય છે. અંતર્મુદૂર્તમાં પ્રાપ્ત થનાર પરમ-પદ મોક્ષને સમયે જે સમુદ્ધાત થાય છે, તેને કેવલિ સમુદ્ધાત કહે છે.

“સમ્” એકાગ્ર ભાવથી, “હત્” પ્રખળતા પૂર્વક જે ઘાત થાય છે, તેનું નામ સમુદ્ધાત છે. આ એકાગ્રભાવ કોની સાથે થાય છે, તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—તે એકાગ્રભાવ વેદના આદિની સાથે થાય છે. એટલે કે આત્મા જ્યારે વેદના આદિ સમુદ્ધાતથી યુક્ત થાય છે ત્યારે તે એકાગ્ર ભાવથી માત્ર. વેદના આદિના અનુભવ જ્ઞાનમાં જ પરિણત થાય છે, એટલે કે ત્યારે તે આત્મા અન્ય અનુભવ જ્ઞાનમાં પરિણત થતો નથી.

પ્રખળતા પૂર્વક ઘાત કેવી રીતે થાય છે, તે હવે સમજાવવામાં આવે છે—

વેદના આદિ સમુદ્ધાત પરિણત આત્મા, કાળાન્તરે અનુભવનીય (હાલમાં જેનું વેદન કરવાનું નથી પણ અમુક કાળ વ્યતીત થયા બાદ જેનું વેદન કરવાનું છે એવાં) વેદનીય આદિ કર્મપુદ્ગલોને ઉદીરણ દ્વારા ખેંચીને ઉદયાવલિકામાં લાવીને તેમનું વેદન કરીને તેમનો ઘાત (નાશ) કરી નાખે છે—તેમને આત્મપ્રદેશોમાંથી અલગ કરી નાખે છે. તેનું નામ જ પ્રખળતા પૂર્વકનો ઘાત છે.

હવે સૂત્રકાર વેદના આદિ સમુદ્ધાતોનું વર્ણન કરે છે—

વેદના સમુદ્ધાતથી યુક્ત થયેલો જીવ વેદનીય કર્મપુદ્ગલોનું પરિશાટન કરે છે—તેમને આત્મપ્રદેશોમાંથી અલગ કરે છે. આ ક્રિયા આ રીતે થાય છે—વેદનાથી વ્યાસ થયેલો આત્મા અનંતાનંત કર્મપુદ્ગલોથી વીંટળાયેલા પોતાના પ્રદેશોને શરીરમાંથી બહાર કાઢે છે અને તે પ્રદેશો વડે વદન, બંધ આદિનાં છિદ્રોને તથા કર્ણ, સ્કન્ધ આદિના અંતરાલોને ભરી દે છે. ત્યાર બાદ તે આયામ અને વિસ્તારની અપેક્ષાએ શરીર પ્રમાણ ક્ષેત્રને ચારે તરફથી વ્યાસ કરીને એક અંતર્મુદૂર્ત પર્યંત અવસ્થિત રહે છે. તે અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ કાળમાં તે આત્મા ઘણાં જ અસાતાવેદનીય કર્મપુદ્ગલોની નિર્જરા કરી નાખે છે.

કષાય સમુદ્ધાતથી યુક્ત થયેલો જીવ કષાય નામક ચારિત્ર મોહનીય કર્મપુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે. જ્યારે આત્મા કષાયના ઉદયથી વ્યાસ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીરમાંથી બહાર કાઢે છે અને તે પ્રદેશો વડે વદન, ઉદર આદિનાં છિદ્રોને તથા કર્ણ, સ્કન્ધ આદિના અંતરાલોને ભરી દે છે. ભરી દઈને આયામ અને વિસ્તારની અપેક્ષાએ શરીર પ્રમાણ ક્ષેત્રને ચારે તરફ વ્યાસ કરી દઈને તે ત્યાં અવસ્થિત થઈ જાય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલો તે જીવ બહુ જ કષાય કર્મપુદ્ગલોની નિર્જરા કરી નાખે છે એ જ પ્રમાણે મારણાન્તિક સમુદ્ધાતથી યુક્ત થયેલો જીવ આયુકર્મપુદ્ગલોની નિર્જરા કરી નાખે છે. વૈક્રિયસમુદ્ધાત યુક્ત જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીરમાંથી બહાર કાઢીને તેમને શરીરની પહોળઈ અને જડાઈ પ્રમાણે બનાવે છે. તથા લંબાઈની અપેક્ષાએ સંખ્યાત યોજનપ્રમાણ દંડરૂપ બનાવે છે. ત્યાર બાદ તે પૂર્વે ઉપાર્જિત કરેલાં યથા સ્થૂલ વૈક્રિયશરીર નામકર્મનાં પુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે. તૈજસ અને આહારક સમુદ્ધાત વૈક્રિય સમુદ્ધાતની જેમ જ થાય છે. પરંતુ વિશિષ્ટતા એટલી જ છે કે તૈજસ સમુદ્ધાતથી યુક્ત થયેલો જીવ તૈજસ શરીર નામકર્મનાં પુદ્ગલોનો નાશ કરે છે અને આહારક સમુદ્ધાતથી યુક્ત થયેલો જીવ આહારક શરીર નામકર્મનાં પુદ્ગલોની નિર્જરા કરે છે. કેવલિ સમુદ્ધાતથી યુક્ત થયેલો જીવ (કેવળી) સાતા અસાતા વેદનીયનાં શુભાશુભ નામકર્મનાં અને ઉચ્ચ નીચ ગોત્રકર્મનાં પુદ્ગલોનો વિનાશ કરે છે. પહેલાં છ સમુદ્ધાતોમાંના પ્રત્યેક સમુદ્ધાતનો સમય એક એક અંતર્મુદૂર્તનો છે અને કેવલિસમુદ્ધાતનો સમય

આઠ સમયનો છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—
“વેયનાસમુગ્ધાણં મંતે ! કઙ્ઘ સમઙ્ઘ પ્ણત્તે ? ગોયમા ! અસંજ્ઘેજ્ઘસમઙ્ઘ અંતો મુહુત્તે
એવં જ્ઞાવ આહારસમુગ્ધાણં મંતે ! કઙ્ઘ સમઙ્ઘ પ્ણત્તે ? ગોયમા ! અઙ્ઘ-
સમઙ્ઘ પ્ણત્તે”

આ પ્રકારે છ પ્રકારના જે સમુદ્ઘાતો છે, તેમાંથી સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોમાં કેટલા સમુદ્ઘાતો હોય છે, તે જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામીએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! તઓ સમુગ્ધાયા પ્ણત્તા—તંજહા” હે ગૌતમ ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ સમુદ્ઘાતોનો જ સદ્ભાવ કહ્યો છે—“વેયનાસમુ-
ગ્ધાણ, કસાયસમુગ્ધાણ, મારણંતિયસમુગ્ધાણ” (૧) વેદના સમુદ્ઘાત, (૨) ક્ષાયસમુદ્ઘાત અને (૩) મારણાન્તિકસમુદ્ઘાત. સમુદ્ઘાતદ્વાર સમાપ્ત ॥૬૧॥

દસવાં સંજ્ઞાદ્વારકા નિરૂપણ

(૧૦) સંજ્ઞાદ્વાર—“તેણં મંતે ! જીવા કિં સન્ની અસન્ની ?”

હે ભગવન ! સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો સંજ્ઞી હોય છે, કે અસંજ્ઞી હોય છે ?

અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભાવની જે પર્યાલોચના છે, તેનું નામ સંજ્ઞા છે. આ સંજ્ઞાનો જેમનામાં સદ્ભાવ હોય છે તેમને સંજ્ઞી કહે છે.

વિશિષ્ટ સ્મરણાદિરૂપ મનોવિજ્ઞાનવાળા જે જીવો છે, તેમને સંજ્ઞી કહે છે, અને આ મનોવિજ્ઞાનથી રહિત જે જીવો છે, તેમને અસંજ્ઞી કહે છે.

ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! નો સન્ની અસન્ની” હે ગૌતમ ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો સંજ્ઞી હોતા નથી, પણ તેઓ અસંજ્ઞી જ હોય છે, કારણ કે તેમનામાં વિશિષ્ટ મનોલબ્ધિનો અભાવ હોય છે. હેતુવાદના ઉપદેશ અનુસાર પણ તેમને સંજ્ઞાવાળા કહી શકાતા નથી, કારણ કે અભિસંધારણુ પૂર્વક કરણ-શક્તિનો તેમનામાં અભાવ હોય છે.

શંકા—“નો સંજ્ઞિનઃ” “સંજ્ઞી હોતા નથી” આટલું જ કહેવાથી તેમનામાં અસંજ્ઞિત્વ સિદ્ધ થઈ જાય છે, છતાં પણ “અસંજ્ઞિનઃ” “અસંજ્ઞી હોય છે”, આ પ્રકારનું કથન શા માટે કર્યું છે ?

ઉત્તર—એવું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે વિધિ પ્રતિષેધ પ્રધાન વાળી વાત હોય છે, તે વાતને સમજાવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. અહીં જે જીવોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો સ્વભાવતઃ જ સાવધયોગવાળા હોય છે, તેથી તેઓ અસંજ્ઞી જ હોય છે, સંજ્ઞીદ્વાર સમાપ્ત [૧૦]

ગ્યારહવાં વેદદ્વારકા નિરૂપણ

(૧૧) વેદદ્વાર—“તેણં મંતે ! જીવા કિં ઇત્થિવેયગા. પુરિસવેયગા, નપુંસગવેયગા !”

હે ભગવન ! સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો સ્ત્રીવેદવાળા હોય છે, કે પુરુષવેદવાળા હોય છે, કે નપુંસક વેદવાળા હોય છે ? જે વેદના ઉદયથી પુરુષની સાથે રમણ(સંલોગ) કરવાની ઈચ્છા થાય છે, તે વેદનું નામ સ્ત્રીવેદ છે. જે વેદના ઉદયથી સ્ત્રીની સાથે રમણ કરવાની ઈચ્છા થાય છે, તે વેદનું નામ પુરુષવેદ છે. જે વેદના ઉદયથી સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેની સાથે રમણ કરવાની ઈચ્છા થાય છે, તે વેદનું નામ નપુંસકવેદ છે. ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“નો ઇત્થિવેયગા, નો પુરિસવેયગા, નપુંસકવેયગા” હે ગૌતમ ! તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો સ્ત્રીવેદવાળા પણ હોતા નથી, પુરુષ વેદવાળા પણ હોતા નથી.

પરંતુ નપુંસકવેદવાળા જ હોય છે, કારણ કે તેઓ સંમૂર્ચિત્તમ જીવો છે. નારક જીવો અને સંમૂર્ચિત્તમ જન્મવાળા જીવો નિયમથી જ નપુંસકવેદવાળા હોય છે, એવો ભગવાનનો આદેશ છે. ૧૧ મું વેદદ્વાર સમાપ્ત

બાહરવેં પર્યાપ્તિદ્વાર કા કથન

(૧૨) પર્યાપ્તિદ્વાર—“તેસિ જં મંતે ! જીવાણં કઙ્ પજ્જત્તીઓ પન્નત્તાઓ ? ” હે ભગવાન! આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં કેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય છે? ઉત્તર—“ગોયમા ! ચત્તારિ પજ્જત્તીઓ પન્નત્તાઓ” હે ગૌતમ ! તેમનામાં ચાર પર્યાપ્તિઓ હોય છે, “તંજહા”, જે નીચે પ્રમાણે છે—“આહારપજ્જત્તી” (૧) આહાર પર્યાપ્તિ, “સરીરપજ્જત્તી” (૨) શરીર પર્યાપ્તિ “ઈન્દિયપજ્જત્તી” (૩) ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ અને “આણપાણુ પજ્જત્તી” (૪) આનપ્રાણ (શ્વાસોચ્છ્વાસ) પર્યાપ્તિ.

પ્રશ્ન—“તેસિ જં મંતે ! જીવાણં કઙ્ અપજ્જત્તીઓ પન્નત્તાઓ ! હે ભગવન ! પર્યાપ્તિદ્વારમાં જેમનો સમાવેશ થાય છે એવી પર્યાપ્તિ વિરોધિની અપર્યાપ્તિઓ. તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોમાં કેટલી હોય છે ?

ઉત્તર—“ગોયમા !” હે ગૌતમ ‘ચત્તારિ અપજ્જત્તીઓ પન્નત્તાઓ’ તેમનામાં ચાર અપર્યાપ્તિઓ હોય છે, “તંજહા” જે નીચે પ્રમાણે છે—“આહારઅપજ્જત્તી જાબ આણપાણુઅપજ્જત્તી” (૧) આહાર અપર્યાપ્તિ, (૨) શરીર અપર્યાપ્તિ, (૩) ઈન્દ્રિય અપર્યાપ્તિ અને (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ અપર્યાપ્તિ. [બારમું પર્યાપ્તિદ્વાર સમાપ્ત]

જીવો કે દ્રષ્ટિયાદિ દ્વારોં કા કથન

તેહરવેં દ્રષ્ટિદ્વારકા કથન

(૧૩) દ્રષ્ટિદ્વાર—“તે જં મંતે ! જીવા કિં સમ્મદિટ્ઠી, મિચ્છાદિટ્ઠી સમ્મામિચ્છાદિટ્ઠી ! ” હે ભગવન ! સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો શું સમ્યગ્ દ્રષ્ટિવાળા હોય છે, મિથ્યા દ્રષ્ટિવાળા હોય છે, કે સમ્યગ્મિથ્યા દ્રષ્ટિવાળા (મિશ્રદ્રષ્ટિ હોય છે ! સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત વસ્તુતત્ત્વ વિષયક અવિપરીત સમજણથી યુક્ત જીવોને મિથ્યાદ્રષ્ટિ કહે છે જેઓ એકાન્તતઃ સમ્યગ્ રૂપ પ્રતિપત્તિથી-સમજણથી રહિત હોય છે, તેમને મિશ્રદ્રષ્ટિ કહે છે.

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“ગોયમા !” હે ગૌતમ ! ‘નો સમ્મદિટ્ઠી’ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક એકેન્દ્રિય જીવો સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ પણ હોતા નથી, “નો સમ્મામિચ્છાદિટ્ઠી” તેઓ મિશ્રદ્રષ્ટિ પણ હોતા નથી, પરંતુ “મિચ્છાદિટ્ઠી” નિયમથી જ મિથ્યાદ્રષ્ટિ હોય છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની અસં-
ભાવના હોવાને લીધે તેમનામાં સમ્યક્ત્વ સંભવી શકતું નથી. તેનું કારણ એ છે કે સાસ્વાદન
સમ્યક્ત્વવાળા જીવોની સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો
અતિ સંકિલ્પિત પરિણામવાળા હોય છે, અને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પરિણામ શુભ હોય છે,
તેથી સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વવાળા જીવોની ઉત્પત્તિ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોમાં થતી નથી, આ
બાબતમાં અધિક શું કહું ! તેમનામાં નિરન્ટર સંકિલ્પિત પરિણામોનો સદ્ભાવ રહેતો હોવાથી,
સમ્યગ્ મિથ્યાદષ્ટિત્વ-મિશ્રદષ્ટિત્વ. પરિણામ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને પૂર્વભવમાં સમ્યગ્
મિથ્યાદષ્ટિ સંપન્ન હોય એવો જીવ પણ ત્યાં ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણ કે મિશ્રદષ્ટિ
અવસ્થામાં જીવ કાળ જ પામતો નથી. કહું પણ છે કે - ‘નો સમ્મમિચ્છો કુણ્ઠ કાલં’
તેથી જ સૂત્રકારે કહું છે કે “નો સમ્મામિચ્છાદિટ્ઠી” સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવ સમ્યગ્
મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોતો નથી, ॥ દષ્ટિદ્વાર સમાપ્ત ૧૩ ॥

ચૌદસવેં દર્શનદ્વાર કા નિરૂપણ

(૧૪) દર્શનદ્વાર ‘તે જં મંતે ! જીવા કિં ચક્ષુદંસણી, અચક્ષુદંસણી, ઓહિદંસણી
કેવલદંસણી ?’ હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવ ચક્ષુદર્શનવાળો હોય છે ? કે અચક્ષુ-
દર્શનવાળો હોય છે ? કે અવધિદર્શનવાળો હોય છે ? કે કેવળદર્શનવાળો હોય છે ?
જીવાદિ પદાર્થમાં સામાન્ય અને વિશેષ, આ બંને ધર્મોનો સદ્ભાવ હોય છે. તેમના વિષે
જ સામાન્ય યોગ થાય છે, તેનું નામ દર્શન છે, તે દર્શનના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર
છે-(૧) ચક્ષુદર્શન, (૨) અચક્ષુદર્શન, (૩) અવધિદર્શન, અને (૪) કેવલદર્શન. સામાન્ય
વિશેષ રૂપ બંને ધર્મવાળી વસ્તુના સામાન્ય રૂપનું ચક્ષુ દ્વારા જે ગ્રહણ થાય છે, તેનું
નામ ચક્ષુદર્શન છે. ચક્ષુઈન્દ્રિય સિવાયની ઈન્દ્રિયો દ્વારા અને મન દ્વારા જે સામાન્ય યોગ
થાય છે, તેનું નામ અવધિદર્શન છે. રૂપી પદાર્થોના વિષયમાં અવધિજ્ઞાન થયા પહેલાં જે
સામાન્ય અવલોકન થાય છે, તેનું નામ અવધિદર્શન છે. આખા જગતની વસ્તુઓનું જે
સામાન્ય રૂપે જ્ઞાન થાય છે તેનું નામ કેવળદર્શન છે. અહીં એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો
છે કે આ ચારે પ્રકારનાં દર્શનોમાંથી કયાં કયાં દર્શનોનો સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોમાં સદ્ભાવ
હોય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે-“ગોયમા” હે ગૌતમ !
“નો ચક્ષુદંસણી, નો ઓહિદંસણી, નો કેવલદંસણી, અચક્ષુદંસણી” સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક
જીવો ચક્ષુદર્શનવાળા પણ હોતા નથી, અવધિ દર્શનવાળા પણ હોતા નથી કેવળ દર્શનવાળા
પણ હોતા નથી પરંતુ અચક્ષુદર્શનવાળા જ હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે તે જીવોને માત્ર
સ્પર્શોન્દ્રિયનો જ સદ્ભાવ હોય છે. તે દષ્ટિએ જ તે જીવોમાં અચક્ષુદર્શનનો સદ્ભાવ કહ્યો છે.
॥ ચૌદમું દર્શનદ્વાર સમાપ્ત. ॥

પન્દસવેં જ્ઞાનદ્વાર કા નિરૂપણ

(૧૫) જ્ઞાનદ્વાર ‘તે જં મંતે ! જીવા કિં નાણી, અન્નાણી ?’ હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મપૃથ્વી
કાયિક જીવો શું જ્ઞાની હોય છે ? કે અજ્ઞાની હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર- ‘ગોયમા ! નો નાણી, અન્નાણી’ હે ગૌતમ ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-
કાયિક જીવો જ્ઞાની હોતા નથી, તેઓ નિયમથી જ અજ્ઞાની હોય છે. તેમનામાં મત્યજ્ઞાન
અને શ્રુતાજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અજ્ઞાનતા હોય છે. એજ વાત નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા સમજા-
વવામાં આવી છે-“નિયમા દુ અન્નાણી, તંજહા મદ્ અન્નાણી, સુચઅન્નાણી” અહીં મતિ-

અજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન સિવાયના જીવો બાદર આદિ રાશિની અપેક્ષાએ અત્યંત અલ્પ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“સર્વનિકૃષ્ટો જીવસ્ય દૃષ્ટુપયોગો હિ વીરેણ” ઇત્યાદિ.

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—સૂક્ષ્મ નિગોદ અપર્યાપ્ત જીવોમાં ભગવાને સૌથી અલ્પ પ્રમાણમાં ઉપયોગ લક્ષણનો સદ્ભાવ જોયો છે. ત્યાર બાદના-દ્વીન્દ્રિય આદિ-જીવોમાં ક્રમશઃ જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ ભગવાને દેખી છે. તે અભિવૃદ્ધિ લઙ્ઘિનિમિત્તકકાય ઇન્દ્રિય, વાણી, મન, અને દષ્ટિ, આ કરણો (સાધનો)ની અપેક્ષાએ ક્રમશઃ અધિકને અધિક હોય છે. જેમકે માત્ર કાયિકલઙ્ઘિવાળા જીવોમાં સૌથી અલ્પ માત્રામાં ઉપયોગ લક્ષણનો સદ્ભાવ હોય છે તેમના કરતાં અધિક અભિવૃદ્ધિ ઇન્દ્રિયલઙ્ઘિવાળામાં હોય છે, અને ઇન્દ્રિય, વાણી, મન અને દષ્ટિલઙ્ઘિવાળા જીવોમાં ક્રમશઃ વધારેને વધારે અભિવૃદ્ધિ સમજી લેવી ॥

પંદરમું જ્ઞાનદ્વાર સમાપ્ત ॥

સોલહવે યોગદ્વાર કા કથન

(૧૬) યોગદ્વાર—“તે જં મંતે ! જીવા કિં મણજોગી, વચજોગી, કાયજોગી ?” હે ભગવન ! આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો શું મનોયોગવાળા હોય છે ? કે વચનયોગવાળા હોય ? કે કાયયોગવાળા હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉપયોગ—“ગોચમા !” હે ગૌતમ ! નો મણજોગી, નો વચજોગી, કાયજોગી” તેઓ મનોયોગવાળા પણ હોતા નથી, વચનયોગવાળા પણ હોતા નથી, પરંતુ કાયયોગવાળા જ હોય છે. કર્મકળનો ઉપલોગ કરવાને માટે જીવ જેના દ્વારા યુક્ત હોય છે, તેનું નામ યોગ છે. આ યોગ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે—(૧) મનોયોગ, (૨) વચનયોગ અને (૩) કાયયોગ. સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોમાં માત્ર કાયયોગનો જ સદ્ભાવ હોય છે, બાકીના બે યોગનો સદ્ભાવ હોતો નથી ॥ સોળમું યોગદ્વાર સમાપ્ત ॥

સત્રહવે ઉપયોગદ્વાર કા નિરૂપણ

(૧૭) ઉપયોગદ્વાર—“તે જં મંતે ! જીવા કિં સાગારોવઉત્તા, અનાગારોવઉત્તા ?” હે ભગવન ! તે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો શું સાકારોપયોગવાળા હોય છે ? કે અનાકારોપયોગવાળા હોય છે ? આત્માનું ચૈતન્યાનુવિધાયી જે પરિણામ છે, તેનું નામ ઉપયોગ છે. તે ઉપયોગના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર પડે છે—(૧) સાકાર ઉપયોગ અને (૨) અનાકાર-ઉપયોગ. પ્રતિનિયત વસ્તુનું ગ્રહણ કરવા રૂપ જે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) છે, તેનું નામ સાકાર-ઉપયોગ છે, કારણ કે “આગારો ડ વિસેસો” “આકાર જ વિશેષ છે” એવું સિદ્ધાન્તનું કથન છે. જ્ઞાનોપયોગ આઠ પ્રકારનો કહ્યો છે—મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ જ્ઞાન રૂપ પાંચ પ્રકાર અને ત્રણ અજ્ઞાન રૂપ ત્રણ પ્રકાર કહ્યું પણ છે કે—“જ્ઞાનાજ્ઞાને પચ્ચત્ત્રિવિકલ્પે” ઇત્યાદિ.

દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) ચક્ષુર્દર્શન, (૨) અચક્ષુર્દર્શન, (૩) અવધિ-દર્શન અને (૪) કેવલદર્શન. એજ વાત નીચેના શ્લોકાર્થમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે—“ચક્ષુરચક્ષુરવધિ” ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે બે પ્રકારના ઉપયોગમાંથી સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોમાં કયા ઉપયોગનો સદ્ભાવ હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે—“ગોચમા !” હે ગૌતમ ! “સાગારોવઉત્તા વિ અનાગારોવઉત્તા વિ” સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો સાકારઉપયોગવાળા પણ હોય છે અને

અનાકાર ઉપયોગવાળા પણ હોય છે. આ જીવોમાં મત્યજ્ઞાન (મતિ અજ્ઞાન) અને શ્રુત-અજ્ઞાન હોય છે, આ વાત તો પહેલાં કહેવામાં આવી ચુકી છે. તેથી આ બે અજ્ઞાનોની અપેક્ષાએ તેમનામાં સાકાર ઉપયોગનો સદ્ભાવ કહ્યો છે. તેમનામાં અક્ષુદ્ધર્શન હોતું નથી, પણ અચક્ષુદ્ધર્શન હોય છે તે કારણે તેમને અનાકાર ઉપયોગવાળા કહેવામાં આવ્યા છે.

॥ સત્તરમું ઉપયોગદ્વાર સમાપ્ત ॥

અઠાહરવેં આહારદ્વાર કા નિરૂપણ

(૧૮) આહાર દ્વાર—“તે જં મંતે ! જીવા કિં આહારમાહરેતિ ?” હે ભગવન્ ! તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો કેવો આહાર કરે છે ? મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“ગોયમા ! દ્વવઓ અજંતપણસાઈં દ્વવાઈં આહરેતિ” હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેઓ અનંત પ્રદેશોવાળા દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે. આ કથન દ્વારા એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ સંખ્યાત પ્રદેશોવાળા અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરતા નથી, કારણ કે જીવના દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સંખ્યાત પ્રદેશવાળા સ્કન્ધ અને અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા સ્કન્ધ હોય છે. “ચેત્તઓ અસંચેજ્જપણસોગાઢાઈં” ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેઓ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ (રહેલા) થયેલાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે. “કાલઓ અન્નયરસમયઢિતિયાઈં” કાળની અપેક્ષાએ તેઓ કોઈ એક સમયની સ્થિતિવાળાં, અથવા બધન્ય સ્થિતિવાળાં, અથવા મધ્યમ સ્થિતિવાળાં અથવા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે. આહારને યોગ્ય સ્કન્ધ રૂપ પરિણામમાં બે અવસ્થાન છે, તેનું નામ સ્થિતિ છે. ‘ભાવઓ વણમંતાઈં ગંધમંતાઈં રસમંતાઈં ફાસમંતાઈં’ ભાવની અપેક્ષાએ તેઓ વર્ણુવાળાં, ગંધવાળાં, રસવાળાં અને સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, કારણ કે પ્રત્યેક પરમાણુમા એક વર્ણુ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શોનો સદ્ભાવ રહે છે.

પ્રશ્ન—“જાઈં ભાવઓ વણમંતાઈં આહારેતિ તાઈં કિં ણગવણ્ણાઈં આહારેતિ” ભાવની અપેક્ષાએ બે વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો તેઓ આહાર કરે છે, તે શું એક વર્ણુવાળાં હોય છે, “દ્વવણ્ણાઈં આહારેતિ, તિવણ્ણાઈં આહારેતિ, ચઙવણ્ણાઈં આહારેતિ, પંચવણ્ણાઈં આહારેતિ ? કે બે વર્ણુવાળાં હોય છે ? કે ત્રણ વર્ણુવાળાં હોય છે ? કે ચાર વર્ણુવાળાં

હોય છે ? કે પાંચ વર્ણુવાળાં હોય છે ? એટલે કે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો ભાવની અપેક્ષાએ બે વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે તે શું એક વર્ણુવાળાં હોય છે—એટલે કે તેઓ શું એક વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? કે બે વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? કે ત્રણ વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? કે ચાર વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? કે પાંચ વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! ઠાણમગ્ગણં વહુચ્ચ ણગવણ્ણાઈં પિ” હે ગૌતમ ! સામાન્ય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો એક વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, ‘દ્વવણ્ણાઈંપિ’ બે વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, ‘તિવણ્ણાઈં પિ, ચઙવણ્ણાઈં પિ, પંચવણ્ણાઈં પિ આહારેતિ” ત્રણ વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે ચાર વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે અને પાંચ વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે. અહીં બે અનંત પ્રદેશોવાળાં આહિયમાણુ (ગ્રહણ કરાતાં) દ્રવ્યો છે, તેઓ એક વર્ણુવાળાં, બે વર્ણુવાળાં, ત્રણ વર્ણુવાળાં, ચાર વર્ણુવાળાં અથવા પાંચ વર્ણુવાળાં હોય છે, આ પ્રકારનું બે કથન છે તે

વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે. નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ તો બે અનંત પ્રદેશોવાળો સ્કન્ધ હોય છે, તે અતિશય અદ્વય પણ હોય છે અને પાંચે વર્ણોવાળા જ હોય છે, એમ સમજવું ‘વિદ્યાનમગ્નં પદ્મચ્ચ’ તથા વિદ્યાન માર્ગણની અપેક્ષાએ—વિશેષ ચિંતનની અપેક્ષાએ—તો તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો કાળા વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, નીલ વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, લાલ વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, પીળા વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે અને શુકલ વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે. “કાળા વર્ણુવાળા દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે”, ઇત્યાદિ બે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે નિશ્ચય નય અનુસાર તો તે દ્રવ્યો પાંચે વર્ણુનાં હોય છે, એમ સમજવું જોઈએ.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—“જાઈ વર્ણુઓ કાલાઈ તાઈં કિં પગ્ગુણકાલાઈં આહારેંતિ જાવ અણંતગુણકાલાઈં આહારેંતિ ?” હે ભગવન્ ! બે તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો વર્ણુની અપેક્ષાએ કાળા વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તો શું તેઓ એક ગણા કાળાવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, કે બેથી લઈને દસ ગણા કાળાવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતગણા કાળાવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“ગોયમા ! પગ્ગુણકાલાઈં પિ આહારેંતિ, જાવ અણંતગુણ કાલાઈં પિ આહારેંતિ” હે ગૌતમ ! તેઓ એક ગણા કાળાવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, બેથી લઈને દસ ગણા, સંખ્યાત ગણા, અસંખ્યાત ગણા અને અનંત ગણા કાળાવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે. આ રીતે અહીં એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે તેઓ ગમે તેટલા ગણા કાળાવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર ગ્રહણ કરે છે. “એવં જાવ સુક્કિલ્લાઈં” એજ પ્રમાણે તેઓ એક ગણાથી લઈને અનંત ગણાં નીલ દ્રવ્યોનો પણ આહાર ગ્રહણ કરે છે, એજ પ્રમાણે એક ગણા રાતાવર્ણુવાળા દ્રવ્યોથી લઈને અનંત ગણા રાતાવર્ણુવાળા દ્રવ્યોનો પણ આહાર ગ્રહણ કરે છે. એજ પ્રમાણે એક ગણાથી લઈને અનંત ગણા પીળાવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર પણ તેઓ ગ્રહણ કરે છે, અને એક ગણાથી લઈને અનંત ગણા શુકલતાવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર ગ્રહણ કરે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—‘જહૂં ભાવઓ ગંધમંતાઈં દવ્વાઈં આહારેંતિ, તાઈં કિં પગ્ગંધાઈં આહારેંતિ, દુગંધાઈં આહારેંતિ ?’ બે તેઓ ભાવની અપેક્ષાએ ગંધયુક્ત દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તો શું તેઓ એક ગંધવાળા દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? તે બે ગંધ વાળા દ્રવ્યોને આહાર કરે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“ગોયમા ! ઠાણમગ્નં પદ્મચ્ચ પગ્ગંધાઈં પિ આહારેંતિ, દુગંધાઈં પિ આહારેંતિ” હે ગૌતમ ! સામાન્ય દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો તેઓ એક ગંધવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, અને બે ગંધવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર પણ કરે છે. આ કથન વ્યવહાર નયના મત અનુસાર કરવામાં આવ્યું છે. નિશ્ચય નયના મતાનુસાર તો બધાં દ્રવ્યો બે પ્રકારના ગંધવાળાં હોય છે. “વિદ્યાનમગ્નં પદ્મચ્ચ સુધ્ધિમંધાઈં પિ આહારેંતિ, દુધ્ધિમંધાઈં પિ આહારેંતિ” વિશેષ વિચારની દૃષ્ટિએ તો તેઓ સુરભિ ગંધ વાળાં (સુગંધયુક્ત) દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, અને દુરભિગંધવાળાં (દુગંધયુક્ત) દ્રવ્યોનો પણ

આહાર કરે છે, ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન “જહ ગંધઓ સુભિગંધાઈં આહારેંતિ, તાઈં કિ एग-
गुणसुभिगंघाईं आहारैति, जाव अणंतगुणसुभिगंघाईं आहारैति” જે તેઓ ગંધની
અપેક્ષાએ સુરભિગંધવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે તો શું તેઓ એક ગણી ગંધવાળા
સુરભિગંધવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, કે બેથી લઈને દસ ગણી, સંખ્યાત ગણી,
અસંખ્યાત ગણી, કે અનંત ગણી સુરભિગંધવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“गोयमा ! पणगुणसुभिगंघाईं पि आहारैति, जाव अणं-
तगुण सुभिगंघाईं पि आहारैति” હે ગૌતમ તેઓ એક ગણી સુરભિગંધવાળાં દ્રવ્યોનો પણ
આહાર કરે છે, બેથી લઈને દસ ગણી સુરભિગંધવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, સંખ્યાત
ગણી સુરભિગંધવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, અસંખ્યાત ગણી સુરભિવાળાં દ્રવ્યોનો
પણ આહાર કરે છે અને અનંત ગણી સુરભિવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે. “एवं
दुभिगंघाईं पि” એવું જ કથન દુરભિગંધવાળાં દ્રવ્યોના વિષે પણ સમજી લેવું એટલે કે

જો તેઓ દુરભિગંધવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર ગ્રહણ કરે છે, તો શું એક ગણી દુરભિગંધ-
વાળાં દ્રવ્યોનો આહાર ગ્રહણ કરે છે, કે બે થી લઈને અનંત પર્યંત દુરભિગંધવાળાં
દ્રવ્યોનો આહાર ગ્રહણ કરે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—हे गौतम ! तेओे ओेक गणुी दुरभिगंघवाणं द्रव्येओेओे पणु
आहार करे ओे, ओेथी लईंने दस गणुी दुरभिगंघवाणं द्रव्येओेओे पणु आहार करे ओे,
संख्यगत. असंख्यगत, अने अनंत गणुी दुरभिगंघवाणं द्रव्येओेओे पणु आहार ग्रहणु करे
ओे. “रसा जहा वण्णा” वर्णुना संघंधमां जेवुं कथन करवामां आव्युं ओे, ओेवुं ज कथन
रसना विषयमां पणु समजु लेवुं रसना विषयमां आ प्रकारना प्रश्नोत्तरेओे अनशे गौतम
स्वामीनेओे प्रश्न-हे लगवान् ! ओे ते सूक्ष्म पृथ्वीकणिके लुवेओे लावनी आपेक्षाओे रसयुक्त
द्रव्येओेओे आहार करता डोय, तो शुं तेओेओे ओेक रसवाणं द्रव्येओेओे आहार करे ओे, के ओे
रसवाणं, के त्रणु रसवाणं, के चार रसवाणं, के पांच रसवाणं द्रव्येओेओे आहार करे ओे ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—हे गौतम ! तेओेओे सामान्य दृष्टिओे विचारवामां आवे, तो
ओेक रसवाणं द्रव्येओेओे पणु आहार करे ओे, ओे रसवाणं द्रव्येओेओे पणु आहार करे ओे, त्रणु
रसवाणं द्रव्येओेओे पणु आहार करे ओे, चार रसवाणं द्रव्येओेओे पणु आहार करे ओे અને

ક્ષાએ જે એક મૃદુ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો તેઓ આહાર કરે છે, તે દ્રવ્યો શું એકગણા મૃદુ સ્પર્શવાળાં હોય છે, કે બેથી લઈને અનંત ગણાં મૃદુ સ્પર્શવાળાં હોય છે ? મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર-હૈ ગૌતમ ! તેઓ એક ગણા મૃદુ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર પણ કરે છે, બેથી લઈને દસ ગણાં મૃદુ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે અને અસંખ્યાત અને અનંત મૃદુ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે, એવું જ કથન ગુરૂ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ સ્પર્શોના વિષે પણ સમજી લેવું ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન-હૈ ભગવન્ ! જો તે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો એક ગણાથી લઈને અનંત ગણાં કર્કશાદિ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે, તો “તાઈ મંતે ! કિં પુઢાઈ આહારેંતિ, અપુઢાઈ આહારેંતિ ?” શું જ્યારે તે દ્રવ્યો તેમના આત્મપ્રદેશો સાથે સ્પૃષ્ટ હોય, ત્યારે તેઓ તેમને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે ? કે જ્યારે તે દ્રવ્યો તેમના આત્મપ્રદેશો સાથે સ્પૃષ્ટ ન હોય, ત્યારે તેમને આહાર રૂપે કરે છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે ‘ગોયમા પુઢાઈ આહારેંતિ, નો અપુઢાઈ આહારેંતિ’ હૈ ગૌતમ ! તે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો જે એક ગુણિત કર્કશાદિ સ્પર્શવાળાં અથવા બેથી લઈને અનંત ગુણિત કર્કશાદિ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તે એક ગુણિતથી લઈને અનંત ગુણિત પર્યાંતના કર્કશાદિ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યો તેમના આત્મપ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ હોય છે, અસ્પૃષ્ટ હોતાં નથી જે દ્રવ્યો આત્મપ્રદેશોની સાથે સંસ્પૃષ્ટ હોય છે, તેમનું રહેવાનું સ્થાન આત્મપ્રદેશાવગાઠ ક્ષેત્રની બહાર પણ સંભવી શકે છે. તેથી હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—“તાઈ મંતે ! ઓગાઢાઈ આહારેંતિ’ અજોગાઢાઈ આહારેંતિ’ હૈ ભગવન્ ! જે કર્કશાદિ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યો સ્પૃષ્ટ હોય છે તેમનો તેઓ જો આહાર કરે છે, તો શું તે દ્રવ્યો આત્મપ્રદેશોની સાથે એક ક્ષેત્રાવસ્થાયી રૂપે અવગાઠ આત્મપ્રદેશાવગાઠી ક્ષેત્રની બહાર અવસ્થિત (રહેલાં) હોય છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! ઓગાઢાઈ આહારેંતિ, જો અજોગાઢાઈ આહારેંતિ’ હૈ ગૌતમ ! તે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળાં અવગાઠ દ્રવ્યોનો જ આહાર કરે છે, અનવગાઠ દ્રવ્યોનો આહાર કરતા નથી. ગૌતમ સ્વા-

મીનો પ્રશ્ન—“તાઈ મંતે કિં ! અજંતરોગાઢાઈ આહારેંતિ, પરંપરોગાઢાઈ આહારેંતિ ?” હૈ ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો જો અવગાઠ થયેલાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તો શું અનન્તરાવગાઠ દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? કે પરંપરાવગાઠ દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? અનન્તરાવગાઠ આહારણુનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે આત્મપ્રદેશોમાં જે આહારણીય દ્રવ્ય (આહાર કરવા યોગ્ય દ્રવ્ય) અવ્યવધાન રૂપે રહેલું હોય છે, એજ આત્મપ્રદેશો દ્વારા એજ દ્રવ્યોનું જે આહરણુ (ગ્રહણ) કરાય છે, તેનું નામ અનન્તરાવગાઠ આહરણુ છે. અને જે એક બે આદિ આત્મપ્રદેશો વડે વ્યવહિત હોય છે, તેમનું જે આહરણુ કરાય છે, તેનું નામ પરંપરાવગાઠ આહરણુ છે, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! અજંતરોગાઢાઈ આહારેંતિ, નો પરંપરોગાઢાઈ આહારેંતિ” હૈ ગૌતમ ! જે દ્રવ્યો અનન્તરાવગાઠ હોય છે, તેમને જ તેઓ આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે પરંપરાવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી.

ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન—“તાઈ મંતે ! કિં અણૂં આહારેંતિ, વાચરાઈ આહારેંતિ ?” હૈ ભગવન્ ! જે અનન્તરાવગાઠ દ્રવ્યોનો તેઓ આહાર કરે છે, તે અનન્ત પ્રદેશિક દ્રવ્યો શું

અણુ રૂપે-થોડા જ પ્રમાણમાં તેમના દ્વારા આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાય છે ? કે બાદર રૂપે-અધિક પ્રમાણમાં-તેમના દ્વારા આહાર રૂપે ગ્રહણ કરાય છે ? મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર-“ગોયમા ! અણૂંં પિ આહારેંતિ, વાયરાહં પિ આહારેંતિ” હે ગૌતમ ! તે દ્રવ્યો તેમના દ્વારા અલ્પ પ્રમાણમાં પણ ગ્રહણ કરાય છે અને પ્રભૂત પ્રદેશોપચિત દ્રવ્યો પણ તેમના દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે. અહીં જે અણુત્વ (અલ્પત્વ) અને બાદરત્વ (અધિકત્વ)નું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે એજ આહાર યોગ્ય સ્કન્ધોના પ્રદેશોની અલ્પતા અને બહુતાની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે; એમ સમજવું જોઈએ.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન-તાઈંં કિંંં ઉઢ્ઢંં આહારેંતિ, અહે આહારેંતિ, તિરિયંં આહારેંતિ” હે ભદ્રન્ત ! અલ્પ રૂપે અથવા અધિક રૂપે જે દ્રવ્યોનો તેઓ આહાર કરે છે, તે દ્રવ્યો ઊર્ધ્વ પ્રદેશમાં રહેલાં હોય છે ? કે અધઃ પ્રદેશમાં રહેલાં હોય છે ? કે તિર્યક્ પ્રદેશમાં રહેલાં હોય છે ?

અહીં જેટલાં ક્ષેત્રમાં સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો અવગાઠ છે, એટલા જ ક્ષેત્રમાં એ અપેક્ષાએ ઊર્ધ્વ અધઃ અને તિર્યક્તા સમજવી જોઈએ.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે-“ ગોયમા ! ઉઢ્ઢંં પિ આહારેંતિ, અહે વિ આહારેંતિ, તિરિયંં પિ આહારેંતિ” હે ગૌતમ ! તે અણુરૂપ અથવા બાદર રૂપે રહેલું આહાર યોગ્ય દ્રવ્ય ઊર્ધ્વ પ્રદેશમાં પણ રહેલું હોય છે. અધઃ પ્રદેશમાં પણ રહેલું હોય છે અને તિર્યક્ પ્રદેશમાં પણ રહેલું હોય છે તેથી એવાં જ તે દ્રવ્યોનો તેઓ આહાર કરે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન-“તાઈંંં મંતે ! કિંંં આઈંં આહારેંતિ, મજ્ઞે આહારેંતિ, પજ્જવ-સાણે આહારેંતિ !” હે ભગવન્ ! જે ઊર્ધ્વ પ્રદેશોવગાઠ, અધઃ પ્રદેશોવગાઠ અને તિર્યક્ પ્રદેશોવગાઠ દ્રવ્યોનો તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકો આહાર કરે છે, તે આહાર શું તેઓ આદિમાં (પ્રારંભે) કરે છે, કે મધ્યમાં આહાર કરે છે, કે અન્તે આહાર કરે છે ? આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો અન્ત પ્રદેશોવાળાં દ્રવ્યોને એક અન્તર્મુહૂર્ત-કાળ સુધી ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે તે આહાર યોગ્ય દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાનો કાળ એક અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. તો અહીં એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે તેઓ તે દ્રવ્યોને આ અન્તર્મુહૂર્ત-પ્રમાણ કાળની આદિમાં-પ્રથમ સમયમાં-ગ્રહણ કરે છે ? કે મધ્ય સમયમાં ગ્રહણ કરે છે ? કે અન્ત સમયમાં ગ્રહણ કરે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર-“ગોયમા ! આદિપિ આહારેંતિ, મજ્ઞે વિ આહારેંતિ, પજ્જવ-સાણે વિ આહારેંતિ” હે ગૌતમ ! તેઓ તે ઉપલોગોચિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાના કાળના -એક અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળના પ્રથમ સમયમાં પણ તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. મધ્ય-સમયમાં પણ ગ્રહણ કરે છે અને અન્તિમ સમયમાં પણ ગ્રહણ કરે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન-“તાઈંંં મંતે ! કિંંં સવિસપ આહારેંતિ, અવિસપ આહારેંતિ ?” હે ભગવન્ ! જે દ્રવ્યોને તેઓ અન્તર્મુહૂર્તના આદિ મધ્ય અને અન્તિમ સમયમાં ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું સ્વોચિત આહારને યોગ્ય હોવાને કારણે તેમના દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે, કે સ્વોચિત આહારને યોગ્ય ન હોય એવા દ્રવ્યોને પણ તેઓ ગ્રહણ કરે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર-“ગોયમા ! સવિસપ આહારેંતિ નો અવિસપ આહારેંતિ” હે ગૌતમ ! તેઓ સ્વોચિત આહારને યોગ્ય દ્રવ્યોને જ ગ્રહણ કરે છે, સ્વોચિત આહારનો દ્રવ્યોને જ ગ્રહણ કરે છે, સ્વોચિત આહારને યોગ્ય ન હોય એવાં દ્રવ્યોને તેઓ ગ્રહણ કરતા નથી.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—“તાદ્ મંતે ! કિં આણુપુદ્વિ આહારેતિ અણાણુપુદ્વિ આહારેતિ ?” હે ભગવન્ ! તેઓ તે સ્વોચિત આહારને યોગ્ય દ્રવ્યોનું શું આનુપૂર્વીથી આહારણુ (અહણુ) કરે છે ? કે અનાનુપૂર્વીથી આહારણુ કરે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર ‘આણુપુદ્વિ આહારેતિ, ણો અણાણુપુદ્વિ આહારેતિ’ હે ગૌતમ ! તેઓ આનુપૂર્વી અનુસાર જ તે દ્રવ્યોનું આહારણુ કરે છે, અનાનુપૂર્વી અનુસાર તેમનું તેઓ આહારણુ કરતાં નથી. આનુપૂર્વી અનુસાર અહણુ કરવાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે— “યથાડડસન્ન” પહેલાં સૌથી પાસેનાં દ્રવ્યોનું, ત્યાર પછી તે દ્રવ્યોની પાસેનાં દ્રવ્યોનું, આ રીતે ક્રમશઃ પાસે પાસેનાં દ્રવ્યોનું આહારણુ કરે છે-આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાયિક જીવો ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યક પ્રદેશમાં રહેલાં સ્વોચિત આહારને યોગ્ય દ્રવ્યોનું આહારણુ આનુપૂર્વીથી જ કરે છે, અનાનુપૂર્વીથી કરતા નથી,

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—“તાદ્ મંતે ! કિં તિદિસિ આહારેતિ ચડદિસિ આહારેતિ, પંચદિસિ આહારેતિ, છદિસિ આહારેતિ !” હે ભગવન્ ! જે દ્રવ્યોનું તેઓ આનુપૂર્વીથી આહારણુ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું ત્રણ દિશાઓમાં રહેલાં હોય છે ? કે ચાર દિશાઓમાં રહેલાં હોય છે ? કે પાંચ દિશાઓમાં રહેલાં હોય છે ? કે છ દિશાઓમાં રહેલાં હોય છે ? ઓછામાં ઓછું ત્રણ દિશાઓમાં જ જીવાવગાહ ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થયેલું જીવામાં આવે છે, તે એક દિશામાં અથવા બે દિશામાં વ્યાપ્ત થયેલું જીવામાં આવતું નથી, તેથી અહીં ત્રણ આદિ દિશાઓના સંબંધમાં જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલ છે,

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—“નોયમા ! નિદ્વાઘાપણં છદિસિ” હે ગૌતમ ! જે પ્રતિબંધનો અભાવ રહેતો હોય, તો તે સ્થિતિમાં જીવ છ એ દિશાઓમાં રહેલાં દ્રવ્યોને આહાર રૂપે અહણુ કરે છે. “વાઘાયં પહુચ્ચ સિય તિદિસિ, સિય ચડદિસિ, સિય, પંચદિસિ” પણ વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો ક્યારેક ત્રણ દિશાઓમાંથી, ક્યારેક ચાર દિશાઓમાંથી, અને ક્યારેક પાંચ દિશાઓમાંથી મળતાં દ્રવ્યોને આહાર રૂપે અહણુ કરે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

કોઈ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવ લોક નિષ્કુટના પર્યાન્ત ભાગમાં અધસ્તન પ્રતરના અગ્નિકોણમાં રહેલો છે. ત્યારે તેની નીચેનો ભાગ અલોકાકાશથી વ્યાપ્ત હોવાને કારણે ત્યાં

અધોદિશા સંબંધી પુદ્ગલોનો અભાવ હોય છે. તથા અગ્નિકોણમાં તે જીવ રહેલો હોવાને કારણે પૂર્વ દિશાના અને દક્ષિણ દિશામાં પુદ્ગલોનો પણ અભાવ રહે છે, આ રીતે અધોદિશા, પૂર્વદિશા અને દક્ષિણ દિશા, આ ત્રણ દિશાઓ અલોકથી વ્યાપ્ત હોવાને કારણે આ ત્રણે દિશાઓ સિત્તાયની જે દિશાઓ યાક્રી રહે છે તે દિશાઓ-ઊર્ધ્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાઓ અલોકથી વ્યાપ્ત નથી, તેથી તેઓ તે ત્રણ દિશાઓમાંથી આવેલાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, અને જ્યારે એજ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવ પશ્ચિમ દિશામાં સ્થિત (રહેલો) હોય છે. ત્યારે તે ઉપરની ત્રણ દિશાઓ ઉપરાંત પશ્ચિમ દિશામાંથી આવેલાં પુદ્ગલોનો પણ આહાર કરે છે. તે સ્થિતિમાં દક્ષિણ દિશા અને અધોદિશા, આ બે દિશાઓ અલોકાકાશથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, તેથી તે માત્ર ચાર દિશાઓમાંથી-ઊર્ધ્વ દિશા, પૂર્વદિશા, પશ્ચિમ દિશા અને ઉત્તર દિશામાંથી-આહારને યોગ્ય પુદ્ગલોને અહણુ કરે છે. તથા જ્યારે તે પૃથ્વીકાયિક જીવ ઉપરના દ્વિતીયાદિ પ્રતરગત પશ્ચિમ દિશાનો આશ્રય કરીને રહે છે ત્યારે ઉપરની

આર દિશાઓ ઉપરાંત અધોદિશામાંથી આવેલા પુદ્ગલોને પણ તે ગ્રહણ કરે છે. આ સ્થિતિમાં તેો માત્ર પર્યાન્તવર્તિની દક્ષિણ દિશા જ અલોકથી વ્યાહત રહે છે, તેથી આ પરિસ્થિતિમાં તે જીવ ઊર્ધ્વ, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને અધો દિશામાંથી આવેલાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

‘ઉસર્ણનં કારણં પઙ્કચ’ ‘ઉસ્સર્ણનં’ આ દેશી ગામઠી શબ્દ પ્રાયઃ-ઘણું કરીને એ અર્થમાં આવેલ છે, ‘ઉસ્સર્ણનં’ ઘણું કરીને કારણુ વિશેષને લઈને તે જીવ ‘વર્ણઓ’ વર્ણુથી ‘કાલાઈ નીલાઈ જાવ સુક્કિલ્લાઈ’? કૃષ્ણ નીલ, યાવત્, લાલ પીળાં ધોળા વર્ણુવાળા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. તથા ગંધઓ’ ગંધથી ‘સુઙ્ગિમગંધાઈ દુઙ્ગિમગંધાઈ’ સુગંધવાળા અને દુર્ગંધવાળા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. ‘રસઓ તિત્ત જાવ મધુરાઈ’ રસથી તિકત યાવત કટુ કષાય અમ્લ, અને મધુર રસથી યુક્ત પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. ફાસઓ કક્કસડમડય જાવ નિદ્ધલુક્કવાઈ’ સ્પર્શથી કર્કશ, મૃદુ યાવત ગુરુ લઘુ શીત, ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષસ્પર્શ વાળા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. તથા ‘તેસિ પોરાણે વર્ણગુણે’ તેમના વર્ણુ રૂપ ગુણોને,

ગંધરૂપ ગુણોને રસ રૂપ ગુણોને અને સ્પર્શ રૂપ ગુણોને ‘વિપરિણામહત્તા, પરિપાલહત્તા, પરિસાડહત્તા, પરિવિદ્ધંસહત્તા’ વિશેષ રૂપે પરિણુમાળીને અર્થાત આહીય માણુ પુદ્ગલોમાં આ વર્તમાન વર્ણુદિગુણોનો નાશ કરીને અને ‘અન્ને અપુવ્વે વર્ણ ગુણે ગન્ધ ગુણે ફાસગુણે હ્વણાહત્તા’ તેનાથી બુદ્ધા બીજા અપૂર્વ-વિલક્ષણુ-વર્ણુગુણોને ગંધગુણોને રસગુણોને અને સ્પર્શ ગુણોને તેનામાં ઉત્પન્ન કરીને ‘આત્તસરોરોગાઠા’ તેને સ્વશરીર પણાથી પરિણુમાવવ માટે ‘સવ્વ વ્પણ યાવ’ સઘળા આત્મ પ્રદેશો દ્વારા ‘આહારમાહારેતિ’ આહાર પણાથી ગૃહણ કરે છે,

અહારયુ’ આહાર દ્વાર સમાપ્ત

ઉન્નીસવે ઉત્પાતદ્વાર કા નિરૂપણ

ઓગણીસમું ઉપપાતદ્વાર

‘તે ણં મંતે ! જીવા કઓહિતો ઉવવજ્જંતિ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—હી લગવન્ આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો સૂક્ષ્મ—પૃથ્વીકાયિક પણામાં કયાંથી મરીને ઉત્પન્ન થાય છે? ‘કિં નેરહ્વહિતો ઉવવજ્જંતિ તિરિક્કમણુસ્સદેવેહિતો ઉવવજ્જંતિ’ શુ’ નૈરયિક જીવો મરીને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે? અથવા તિર્યગ્યૌનિક જીવ મરીને સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે? અથવા મનુષ્ય મરીને સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે? અથવા દેવ મરીને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“નોયમા ! નો નેરહ્વહિતો ઉવવજ્જંતિ”

હે ગૌતમ નૈરયિક મરીને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થતા નથી પરંતુ “તિરિક્લ્વજોણિર્ણિતો ઉવવજ્જંતિ મણુસ્સેર્ણિતો ઉવવજ્જંતિ” તિર્યંચ્યેનિકજીવ મરીને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ‘નો દેવેર્ણિતો ઉવવજ્જંતિ” દેવ ચ્યવીને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થતા નથી “તિરિક્લ્વજોણિયપજ્જત્તાપજ્જત્તેર્ણિતો અસંખેજ્જવાસાસાડયવજ્જેર્ણિતો ઉવવજ્જંતિ” જ્યારે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી તિર્યંચ્યેનિકજીવ મરીને ઉત્પન્ન થાય છે, તો તેઓમાં જે અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય વાળા ભોગ-ભૂમિના તિર્યંચ્ય છે, તેઓ મરીને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થતા નથી પરંતુ કર્મભૂમિ જ તિર્યંચ્યે જ ચાહે તેઓ પર્યાપ્તક હોય ચાહે અપર્યાપ્તક હોય મરીને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તથા “મણુસ્સેર્ણિતો અકમ્મભૂમિય અસંખેજ્જવાસાસાડયવજ્જેર્ણિતો ઉવવજ્જંતિ” જ્યારે મનુષ્યોમાંથી મરીને જીવ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ત્યાં પણ કર્મ ભૂમિના અંતરદ્વીપના અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા કર્મ ભૂમિના મનુષ્યોને

છોડીને બાકીના પર્યાપ્તક હોય અથવા અપર્યાપ્તક હોય બંને પ્રકારના મનુષ્યોમાંથી મરીને સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ કર્મ ભૂમિના અને અંતર દ્વીપના તથા અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના મનુષ્ય સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થતા નથી. ‘વક્કંતો ઉવવાઓ માણિયવ્વો” આ રીતે જેમકે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ૬૬૧ વ્યુત્ક્રાંતિ પદમાં કહેવામાં આવેલ છે. એ જ પ્રમાણે અહિયાં પણ કહેવું જોઈએ.

૧૯ મું ઉપપાતદ્વાર સમાપ્ત સૂ. ૧૦

બીસવેં સ્થિતિદ્વાર કા નિરૂપણ

વીસ મું સ્થિતિ દ્વાર—

“તૈસિ ણં મંતે ! જીવાણં કેવહ્મયં કાલં ઠિઈં વણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ

હે ભગવન્ તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગાયમા જહન્નેણ અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતો મુહુત્તં” હે ગૌતમ ! આ જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કર્ષથી પણ એક અંતમુહૂર્તની કહેલી છે. આ રીતે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની જ કહેવામાં આવી છે. તો પણ તે અંતમુહૂર્તમાં જઘન્ય પદથી ઉત્કૃષ્ટપદ અધિક સમજવું

૥૨૦ વીસમું સ્થિતિદ્વાર સમાપ્ત ૥

ઈકવીસવેં સમુદ્ધાતદ્વાર કા નિરૂપણ

એકવીસ ૨૧ મું સમુદ્ધાત દ્વાર

“તે ણં મંતે ! જીવા મારણંતિયસમુદ્ધાપણં કિં સમોહયા મરંતિ અસમોહયા મરંતિ” હે ભગવન્ તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો શું મારણાંતિક સમુદ્ધાતથી સમવહત થઈને મરે છે ? કે મારણાંતિક સમુદ્ધાત કયાં વિના મરે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! સમોહયા વિ મરંતિ અસમોહયા વિ મરંતિ” હે ગૌતમ ! તેઓ મારણાંતિક સમુદ્ધાત કરીને પણ મરે છે, અને મારણાંતિક સમુદ્ધાત કયાંવિના પણ મરે છે. કેમકે—તેઓનું મરણ બંને પ્રકારે થઈ શકે છે.

૥૨૧ એકવીસમું સમુદ્ધાત દ્વાર સમાપ્ત ૥

બાવીસવેં ચવનદ્વાર કા નિરૂપણ

બાવીસમું ૨૨ ચવન દ્વાર

“તે ગં મંતે ! જીવા અણંતરં ઉદ્વદ્વિત્તા કહિં ગચ્છંતિ કહિં ઉવવજ્જંતિ” હે ભગવન્ તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકજીવ-સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકપર્યાયને છોડીને કયાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અર્થાત્ કઈ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે ?

આ રીતના પ્રશ્નથી જીવના ગમન ધર્મક પણારૂપ પર્યાયાન્તરનેા આશ્રય કરીને અને ઉત્પત્તિરૂપ ધર્મપણાનું પ્રતિપાદન કરવાથી જોએ જીવને એકાન્તરૂપથી વ્યાપક અને અનુત્પત્તિ—(ઉત્પન્ન ન થવું તે) રૂપ ધર્મવાળો માને છે, તે તેઓની માન્યતા પરાસ્ત થઈ જાય છે. કેમકે—સર્વથા વ્યાપક પણામાં અને અનુત્પત્તિ ધર્મપણામાં આત્માના સંબંધમાં આવો પ્રશ્ન જ ઉઠી શકતો નથી.

શું તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો “નેરહણસુ ઉવવજ્જંતિ” નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા “તિરિક્ખજોણિણસુ ઉવવજ્જંતિ” તિર્યંચયોનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા

“મણુસ્સેસુ ઉવવજ્જંતિ” મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા “દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ” દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! નો નેરહણસુ ઉવવજ્જંતિ” હે ગૌતમ ! તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો મરીને નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. પરંતુ “તિરિક્ખજોણિણસુ ઉવવજ્જંતિ” તિર્યંચ યોનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “મણુસ્સેસુ” મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “નો દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ” તથા તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકજીવો મરીને દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. “કિં ઈગિંદિણસુ ઉવવજ્જંતિ જાવ પંચિદિયતિરિક્ખજોણિણસુ ઉવવજ્જંતિ” હે ભગવન્ જો આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો મરીને તિર્યંચ યોનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય તો, “મણુસ્સેસુ” મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “નો દેવેસુ ઉવવજ્જંતિ” તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો મરીને દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. “કિં ઈગિંદિણસુ ઉવવજ્જંતિ જાવ પંચિદિયતિરિક્ખજોણિણસુ ઉવવજ્જંતિ” હે ભગવન્ જો આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો મરીને તિર્યંચ યોનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું તેઓ એકેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા બે ઈન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? કે તે ઈન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? કે ચૌ ઈન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અથવા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—હે ગૌતમ ! તે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો મરીને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય વાળા ભોગભૂમિના તિર્યંચોને છોડીને પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત એક ઈન્દ્રિય વાળા તિર્યંચયોનિકોથી લઈને પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા (પંચેન્દ્રિય) તિર્યંચ યોનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ફરીથી ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે—હે ભગવન્ જો સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવ મરીને જો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો “મણુસ્સેસુ અકમ્મભૂમિગ અંતરદીવગ અસંખેજ્જવાસાઉયવજ્જેસુ પજ્જત્તાપજ્જત્તણસુ ઉવવજ્જંતિ” અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતારા મનુષ્યોને છોડીને અકર્મ ભૂમિના તથા અંતરદ્વીપના અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય વાળા ભોગભૂમિના મનુષ્યોને છોડીને બીજા પર્યાપ્તક અપર્યાપ્તક મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તેઓ અકર્મ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મનુષ્યોમાં તથા અંતર દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મનુષ્યોમાં તથા અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા ભોગભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, પરંતુ પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય-વાળા કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મનુષ્યોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે.

॥ ૨૨ બાવીસમું ચવન દ્વાર સમાપ્ત ॥

તેવીસવેં ગત્યાગતિદ્વાર કા નિરૂપણ

તેવીસ ર૩મું ગત્યાગતિદ્વાર--

“તે ણં મંતે ! જીવા કદ્ ગદ્યા કદ્ આગદ્યા પન્નત્તા” હે ભગવન્ તે સૂક્ષ્મપૃથ્વી-

કાયિક જીવો કેટલી ગતિવાળા અને કેટલી આગતિવાળા હોય છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે--“ગોયમા ! દુ ગદ્યા દુ આગદ્યા પન્નત્તા” હે ગૌતમ આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો બે ગતિવાળા હોય છે. અર્થાત્ તિર્યંચગતિ અને મનુષ્યગતિ આ બે ગતિવાળા હોય છે. એટલે કે આ બે ગતિઓમાં જનારા હોય છે. કેમ કે ત્યાંથી નીકળેલા સૂક્ષ્મકાયિકોને ઉત્પાત (ઉત્પત્તિ) નરકગતિમાં અને દેવ ગતિમાં થતો નથી તેથી તેઓ બે ગતિવાળા કહેવાય છે. તથા સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવનું નરક ગતિ અને દેવગતિથી આવવું થતું નથી. તેઓ તિર્યંચ અને મનુષ્ય ગતિ આ બેગતિઓમાંથીજ આવે છે. તેથી તેઓ “દ્વિ આગતિ” વાળા કહેવાય છે. “પરિત્તા અસંખેજ્જા પન્નત્તા સમણાડસો” હે શ્રમણ હે આયુષ્મન્ ગૌતમ ! આ જીવો પ્રત્યેક શરીરવાળા હોય છે. અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણુ વાળા હોવાથી અસંખ્યાત કહેલા છે. ‘સે તં સુહુમપુઢવીકાદ્યા’ આવા પ્રકારના આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી કાયિકો છે. ॥સૂ ૧૦॥

આ તેવીસ ર૩મું ગત્યાગતિદ્વાર સમાપ્ત.

॥ આ રીતે આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોનું પ્રકરણ સમાપ્ત ॥

બાદર પૃથ્વીકાય જીવો કે ભેદો કા નિરૂપણ

હવે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોનું કથન કરીને સૂત્રકાર બાદરપૃથ્વીકાયિકોનું કથન કરે છે--
“સે કિં તં બાયરપુઢવીકાદ્યા” ઈત્યાદિ.

હે ભગવન્ બાદર પૃથ્વીકાયિકોના કેટલા ભેદ હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે--બાયરપુઢવીકાદ્યા દુવિહા પન્નત્તા ॥ હે ગૌતમ ! બાદરપૃથ્વીકાયિકો બે પ્રકારના હોય છે, તં જહા ॥ તે આ પ્રમાણે છે,—“સળહબાયરપુઢવીકાદ્યા ય સ્વરબાયર-પુઢવીકાદ્યા ય” શ્લક્ષણુબાદરપૃથ્વીકાયિક અને ખરબાદરપૃથ્વીકાયિક આમાં બે દળેલા

લોષ્ટ કહેતાં પત્થર સરખા મૃદુ-કોમળ પૃથ્વી-તદ્રૂપ બે જીવ છે, તે શ્લક્ષણુબાદરપૃથ્વી-કાયિક જીવ છે. જોકે દળેલા પત્થર વિગેરેના જેવી કોમળ પૃથ્વી હોય છે એવી પૃથ્વી બે જીવોની કાય-કાયા શરીર હોય છે, તે જીવો પણ લક્ષણુથી શ્લક્ષણુબાદરપૃથ્વીકાયિક કહ્યા છે બે સંઘાતવિશેષ અને કાઠિન્ય-કઠણ પણ વાળી પૃથ્વી છે તે ખર પૃથ્વી છે. આ ખર પૃથ્વી બે જીવોની કાયા-શરીર રૂપ છે તેઓ ખરબાદરપૃથ્વીકાયિક જીવ છે. અહિંયાં પણ બે ખરપૃથ્વીકાયવાળા જીવોને ખર બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો એ પ્રમાણે કહ્યા છે, તે પણ લક્ષણુથી કહ્યા છે તેમ સમજવું.

હવે ગૌતમ સ્વામી શ્લક્ષણુબાદરપૃથ્વીકાયિકોના ભેદોને બાણુવા માટે પ્રભુ ને પૂછે છે કે--“સે કિં તં સળહબાયરપુઢવીકાદ્યા” હે ભગવન્ શ્લક્ષણુ બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે--“ગોયમા ! સત્ત-વિહા પળ્લતા” હે ગૌતમ ! શ્લક્ષણુ બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો સાત પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે, “તં જહા” તે આ પ્રમાણે સમજવા જેમકે--“કળહમદ્વિયા” કૃષ્ણ મૃત્તિકા-

કાળી મટિવાળા વિગેરે “મેઓ જહા પન્નવણા” પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ સ્લક્ષણ બાદર પૃથ્વી કાયિકોના ભેદો જે રીતે કહ્યા છે જેમકે—“જાવ તે સમાસઓ દુચિહા પળ્ણત્તા તં જહા પ-જ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય” યાવત તેઓ સંક્ષેપથી પર્યાપ્તિક અને અપર્યાપ્તિકના ભેદથી બે પ્રકારના છે, આ સૂત્રપાઠ સુધી જે રીતે વર્ણવ્યા છે એજ પ્રમાણે તે બધાં ભેદો અહિયાં પણ સૂત્રરૂપે કહેવા ભેઈએ. તે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું પ્રકરણ આ નીચે પ્રમાણે છે.—“કળ્હ મટ્ટિ-યા” इत्यादि” કથન ટીકાથી સમજી લેવું, આ સૂત્રોની ટીકા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાંથીજ સમજી લેવી.

આ કથનનું તાત્પર્ય એજ છે કે—સ્લક્ષણ બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો કૃણુ, ૧ નીલ, ૨ હોહિત (લાલ)૩, હારિદ્ર (પીળા)૪, શુકલ (સફેદ)૫, પાંડુ ૬, અને પનકમૃત્તિકા ૭ ના ભેદથી સાત પ્રકારના થાય છે. અને ખરબાદરપૃથ્વીકાયિક જીવો અનેક પ્રકારના છે, તે શર્કરા વાલુકા વિગેરે સૂર્યકાન્ત મણિ સુધી સૂત્રમાં કહ્યા છે. તો પણ તે સિવાય આ રીતે બીજા પણ ખરબાદરપૃથ્વીકાયિકો છે, તે બધા સંક્ષેપથી પર્યાપ્તિક અને અપર્યાપ્તિકના ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે. તે બધા ભેદોનું કથન પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં સૂત્રકારે કહેલ છે તેથી જ “મેદો યથા પ્રજ્ઞાપનાયામ્” આ પ્રમાણે અહિયાં સૂત્રકારે કહેલ છે. તેથી તે તમામ ભેદો જ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી સમજી લેવા.

બાદર પૃથ્વીકાયિકો કે અવગાહ આદિ દ્વારોં કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોની અવગાહના આદિ આ બધાના વિવેચનરૂપ બાકીના બાવીસ દ્વારોનું કથન કરે છે. આ સંબંધમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઙ્ઙ સરીરા પળ્ણત્તા” હે ભગવન તે સ્લક્ષણ અને ખરબાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા શરીરો કહેલા છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! તઓ સરીરા પળ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! તે સ્લક્ષણ અને ખરબાદરપૃથ્વી-કાયિકોના ત્રણ પ્રકારના શરીર હોય છે. “તં જહા” જેમકે—“ઓરાલિણ” તેયણ, કમ્મણ’ ઔદારિક તેજસ અને કાર્મણ શરીર ‘તં ચેવ સદ્ધં’ તથા સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોની અવ-ગાહના વિગેરે સંજ્ઞા દ્વાર સુધીના છ દ્વારોનું વર્ણન જે રીતે કરેલ છે એજ પ્રમાણે તે અવ-ગાહના વિગેરે સઘણું કથન બાદરપૃથ્વી કાયિકોનું પણ સમજવું.

હવે સાતમાં લેશ્યાદ્વારનું કથન કરવામાં આવે છે —“નવરં ચત્તારિ લેસ્સાઓ” પરંતુ વિશેષ કેવળ એટલુંજ છે કે—બાદરપૃથ્વીકાયિક જીવોને ચાર લેશ્યાઓ એટલે કે—

કૃણુ, લેશ્યા ૧, નીલ લેશ્યા ૨, કાપોત લેશ્યા ૩, અને તેજ્જ લેશ્યા ૪. આ ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. તો અહિયાં તેજ્જ લેશ્યા કેવી રીતે થાય છે? આ રીતની શંકા કરવી નહીં. કેમકે બ્યન્તર વિગેરે દેવો તથા ઈશાનદેવ લોક સુધીના દેવ, ભવન, વિમાન વિગેરેમાં—અતિમૂરછાં વશાત્ ચ્યવીને પોતાનાજ રત્નકુંડલ વિગેરેમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જેવી લેશ્યામાં જીવ મરે છે, એવી લેશ્યાવાળામાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. “જલ્લેસ્સે મરઙ્ઙ તલ્લેસ્સે ઉવવજ્જઙ્ઙ” આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતકારનું કથન છે. રત્નકુંડલ વિગેરે પૃથ્વીરૂપ છે. તેથી કંઈક કાલસુધી અપ-ર્યાપ્તાવસ્થામાં તેજ્જલેશ્યાવાળા પણ હોય છે. આ રીતે બાદર પૃથ્વીકાયિકોને ચારલેશ્યાઓ હોય છે, તેમ કહેવામાં આવ્યું છે.

“અવસેસં જહા સુહમપુહવીકાઙ્ઙયાણં” આ લેશ્યા સંબંધી કથન સિવાયનું બાકીનું ઈન્દ્રિય સમુદ્ધાતથી લઈને ઉપયોગના કથન સુધીના સત્તર ૧૭ દ્વારોનું કથન સૂક્ષ્મપૃથ્વી કાયિકોની જેમ છે તેમ સમજવું અઢારમું આહારદ્વાર છે. જેમકે—“આહારો જાવ નિયમા

છહિંસિ” એમનો આહાર નિયમથી છ દિશાઓથી આવેલા પુઠ્ઠલ દ્રવ્યોનો હોય છે. કેમકે—આદર પૃથ્વીકાયિકોનો ઉપપાત-ઉત્પત્તિ લોકની મધ્યમાં હોય છે. તેથી અહિયાં વ્યાઘાતનો સંભવ હોઈ શકતો નથી. સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોના પ્રકરણમાં તેઓ સ્પૃષ્ટ પુઠ્ઠલ દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે. ઇત્યાદિ સઘળું કથન ત્યાં જેવી રીતે કહેવામાં આવેલ છે. એજ પ્રમાણે તે સઘળું કથન અહિયાં પણ કહી લેવું બંધએ. એજ વાત અહિયાં યાવત્પદ થી પ્રગટ કરવામાં આવી છે, જેમકે—તેઓ સ્પૃષ્ટ પુઠ્ઠલ દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે. અસ્પૃષ્ટોનો નહીં સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોનો ઉત્પાત-ઉત્પત્તિ લોકના ચરમાન્તમાં પણ સંભવિત હોય છે. તેથી તેઓ વ્યાઘાતના અભાવમાં છ દિશાઓમાંથી આવેલા પુઠ્ઠલ દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે. તથા વ્યાઘાત હોય ત્યારે કોઈ વાર ત્રણ દિશાઓમાંથી કોઈ વાર ચાર દિશાઓમાંથી કોઈ વાર પાંચ દિશાઓમાંથી આહાર કરે છે. પરંતુ અહિયાં આ વાત નથી.

ઓગણીસમું ઉપપાત-ઉત્પત્તિ દ્વાર-તિર્યગ્યોનિકોમાંથી મરેલા જીવો, મનુષ્યોનિ-માંથી મરેલા જીવો, અને દેવયોનિમાંથી ચ્યવેલા જીવો આદર પૃથ્વી કાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. દેવોમાં પણ સઘળા દેવો નહીં પરંતુ “જાવ સોહમ્મેસાણેહિતો” વ્યન્તર દેવથી લઈને સૌધર્મ અને ધર્શાન દેવ સુધીના દેવજ ચ્યવીને આદરપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેથીજ તેમની ઉત્પત્તિ દેવોમાંથી તિર્યગ્યોમાંથી અને મનુષ્યો માંથી કહેલી છે.

વીસમું સ્થિતિ દ્વાર—“ઠિઈ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં” તેઓની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહુત્તની છે. અને “ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઈ” ઉત્કૃષ્ઠથી ૨૨ ખાવીસ હજાર વર્ષની છે. સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકજીવોની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ તો એકજ અંતમુહુત્તની કહી છે.

એકવીસમું સમુદ્ઘાત દ્વાર—“તે ણં મંતે જીવા મારણંતિયસમુદ્ઘાણં કિં સમો-હયા મરંતિ અસમોહયા મરંતિ” હે ભગવન્ આ આદરપૃથ્વીકાયિક જીવો શું મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત થઈને એટલે કે-સમુદ્ઘાત કરીને મરે છે ? અથવા મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી અસમવહત-અર્થાત્ સમુદ્ઘાત કર્યા વિના મરે છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! સમોહયા વિ મરંતિ અસમોહયાવિ મરંતિ” હે ગૌતમ ! આ આદરપૃથ્વીકાયિક જીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત-સમુદ્ઘાત કરીને પણ મરે છે, અને મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કર્યા વિના પણ મરે છે, એજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવો પણ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને તથા કર્યા વિના એમ બન્ને પ્રકારથી મરે છે.

ખાવીસમું ચ્યવનદ્વાર—“તે ણં મંતે ! જીવા અણંતરં ઉવ્વઠ્ઠિત્તા કઠિં ગચ્છંતિ કઠિં ઉવ્વજ્જંતિ” હે ભગવન્ આ આદરપૃથ્વીકાયિક જીવો મરીને ક્યાં જાય છે ? અને ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ! શું તેઓ નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તિર્યગ્યોનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! નો નેરહપ્પસુ ઉવ્વજ્જંતિ” હે ગૌતમ ! આ આદરપૃથ્વીકાયિક જીવો મરીને નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ‘નો દેવેસુ ઉવ્વજ્જંતિ’ દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. પરંતુ “તિરિક્ખજોણિણ્ણસુ ઉવ્વજ્જંતિ” તિર્યગ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “તં ચેવ જાવ અસંસેજ્જવાસાડયવજ્જેહિ

તં જેવ” જે પ્રમાણે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવના સંબંધમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણેનું કથન સમજવું અર્થાત્ અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય વાળા ભોગ ભૂમિના મનુષ્યોને છોડીને બાકીના બીજા પર્યાસિક અથવા અપર્યાસિક બધા મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

તેવીસમું ગત્યાગતિદ્વાર—“તે જ મંતે ! જીવા કહ ગઈયા કહ આગઈયા” હે ભગવન્ તે બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવ મરીને કેટલી ગતિઓમાં જવાવાળા હોય છે ? અને કેટલી ગતિઓમાંથી આવવાવાળા હોય છે ? અર્થાત્ મરીને કઈ કઈ ગતિમાં જાય છે ? અને કઈ કઈ ગતિમાંથી આવીને અહિંયાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! ડુ ગઈયા તિ આગઈયા” હે ગૌતમ આ બાદર પૃથ્વી કાયિક જીવ મરીને તિર્યંચ ગતિ અને મનુષ્યગતિમાં જાય છે. પરંતુ નરક-ગતિ અને દેવગતિમાં જતા નથી તેથીજ તેઓ દ્વિગતિ અટલે કે બે ગતિવાળા કહેવાય છે. અને ત્રણ ગતિઓથી મરીને જીવ અહિંયાં બાદરપૃથ્વીકાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિથી મરીને જીવ અહિંયાં જન્મ લે છે. તેથી ‘ચ્યાગતિક’ ત્રણ પ્રકારની આ ગતિ-આવવાની ગતિવાળા કહેવાય છે. “પરિત્તા અસંખે-જ્જા ય સમણાડસો” હે શ્રમણ આયુષ્મન્ પ્રત્યેક શરીર વાળા જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રમાણ હોવાથી અસંખ્યાત કહ્યા છે. “સે ત્ત વાયરપુઢવીકાઈયા” આ રીતે સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી બાદરપૃથ્વીકાયિકોનું વર્ણન કર્યું છે. “સે ત્ત પુઢવીકાઈયા” તે આ પૃથ્વી-કાયિક જીવ છે. અર્થાત્ આ સૂક્ષ્મ અને બાદરપૃથ્વીકાયિકનું વર્ણન સમાપ્ત થયું. સ્. ૧૧.

અપ્કાદિક જીવો કે શરીરાદિદ્વારો કા નિરૂપાણ

પૃથ્વીકાયિકોનું વર્ણન કરીને હવે અપ્કાયિક જીવોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—સે કિં તં આઝકકાઈયા” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—હે ભગવન્ અપ્કાયિક જીવ કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“આઝકકાઈયા ડુવિહા પન્નત્તા” હે ગૌતમ અપ્કાયિક જીવ બે પ્રકારના હોય છે. ‘તં જહા’ તે આ પ્રમાણે છે.—“સુહુમઆઝકકાઈયા ય વાયર આઝકકાઈયા ય” સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અને બાદર અપ્કાયિક—એટલે કે—જે અપ્કાયિક જીવોના સૂક્ષ્મ નામ કર્મનો ઉદય હોય છે તેઓ સૂક્ષ્મ અપ્કાયિકો છે. અને જે અપ્કાયિક જીવોના બાદર નામકર્મનો ઉદય હોય છે, તેઓ બાદર અપ્કાયિક જીવ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવો સર્વ લોકમાં વ્યાપેલા હોય છે. અને બાદર અપ્કાયિક જીવો ઘનોદધિ વિગેરેમાં રહે છે. તેઓમાં “સુહુમઆઝકકાઈયા ડુવિહા પન્નત્તા” સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવ બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. “તં જહા” જેમકે—

સૂક્ષ્મ પર્યાય અને સૂક્ષ્મ અપર્યાય “તેસિ ણં મંતે ! કદ સરીરા પન્નત્તા” હે ભગવન્ સૂક્ષ્મ અપૃકાયિક જીવોને કેટલા શરીરો કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે-ગોચમા ! તઓ સરીરા પન્નત્તા” હે ગૌતમ ! સૂક્ષ્મ અપૃકાયિક જીવોને ત્રણ શરીરો કહેલા છે.

“તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. જેમકે—“ઓરાલિણ, તેયણ કમ્મણ” ઔદારિક તેજસ અને કાર્મણ “જહેવ સુહમપુઢવીકાઙ્ગણ” સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવોના અવગાહનાદિ દ્વારો જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યા છે. એજ પ્રમાણેના અવગાહનાદિ અપૃકાયિક જીવોના પણ સમજવા. ‘નવરં ચિત્તુગસંઠિયા પન્નત્તા” પરંતુ તેમના કરતાં આ અપૃકાયિક જીવોના સંસ્થાનદ્વારમાં અંતર પડે છે. તે આ પ્રમાણે છે. સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોનું સંસ્થાન મસૂર અને ચંદ્રના જેવું ગોળ કહેલ છે. પરંતુ આ સૂક્ષ્મ અપૃકાયિકોનું સંસ્થાન-સ્તિબુક-બુદ્ધ બુદ્ધ એટલે કે પાણીના પરપોટા જેવું કહેલ છે. ખાકીના અવગાહના વિગેરે એટલે કે અવગાહના ૧, સંહનન ૨, કથાય ૩, સંજા ૪, લેશ્યા ૫, ઈન્દ્રિય ૬, સમુદ્ધાત ૭, સંજી ૮, વેદ ૯ પર્યાપ્તિ ૧૦, દષ્ટિ ૧૧, દર્શન ૧૨, જ્ઞાન ૧૩, યોગ ૧૪, ઉપયોગ ૧૫, આહાર ૧૬, ઉપપાત ૧૭, સ્થિતિ

૧૮, સમવહત ૧૯, વ્યવન ૨૦ ગત્યાગતિ ૨૧ આ દ્વારો સંબંધી કથન સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકો ના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે, એજ પ્રમાણેનું કથન આ અપૃકાયિક સૂક્ષ્મ જીવોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. એજ વાત—‘સેસં તં ચેવ જાવ ઢુગઙ્ગયા ઢુઆગઙ્ગયા પરિત્તા અસંલ્લેજ્જા પન્નત્તા” આ સૂત્ર પાઠદ્વારા કહેલ છે. કે-સંસ્થાન દ્વારના કથન સિવાય ખાકીના અવગાહના વિગેરે તમામ દ્વાર સંબંધી કથન અહિયાં સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોના પ્રકરણમાં કહ્યા અનુસાર જ છે, આ સૂક્ષ્મ અપૃકાયિક જીવપણ જે ગતિમાંથી આવવા વાળા હોય છે. પ્રત્યેક શરીરી અસંજ્યાત હોય છે. “સે તં સુહમ આઢકકાઙ્ગયા” આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અપૃકાયિક જીવોનું કથન છે.

સૂક્ષ્મ અપૃકાયિક જીવોનું નિરૂપણ કરીને હવે બાહર અપૃકાયિક જીવોનું નિરૂપણ સૂત્રકાર કરે છે-આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“સે કિં તં વાદર આઢકકાઙ્ગયા” હે ભગવન્ બાહર નામ કર્મોદયવાળા તે બાહર અપૃકાયિક જીવો કેટલા પ્રકારના છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે-“વાયર આઢકકાઙ્ગયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા” હે

ગૌતમ ! બાહર અપૃકાયિક જીવો અનેક પ્રકારના કહેલા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે

“ઓસા હિમે જાવ જે યાવન્ને તહ્ણપ્પગારા તે સમાસઓ ઢુવિહા પન્નત્તા” અવશયાય —ઓસ, હિમ, યાવત એ પ્રમાણેના બીજા પણ જેઓ છે, તે બધા બાહર અપૃકાયિક જીવો છે. આ બાહર અપૃકાયિક જીવો સંક્ષેપથી બે પ્રકારના છે. “તં જહા”, જેમકે “પજ્જત્તગાય અપજ્જત્તગાય” પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક અહિયાં “ઓસા હિમે જાવ” આ વાક્યમાં બે આ યાવત પદ આવેલું છે. તેનાથી “મહિયા, કરને, હરતણૂ, સુઢ્ઢોદપ, સીઓદપ, સ્વઢ્ઢોદપ, સ્વારોદપ, અંબિલોદપ, લવણોદપ, સ્ત્રીરોદપ, સ્ત્રોઓદપ, રસોદપ,” આ તમામ અપૃકાયિકોને સંગ્રહ થયો છે. તેમા અવશયાય એટલે ઓસ, હિમ એટલે અક્ષ થાય છે. મેઘને પોષ વિગેરે ગર્ભાસમાં બાષ્પ-બાફ વરાળના જેવો ધુમ્મલ જે સૂક્ષ્મ જીવો વર્ષાદ થાય છે. ધુમ્મલા તેને મહિકા કહે છે, ઓલા-વર્ષાદ સાથે જે કરાઓ પડે છે તેને “કરકા કહે છે, શાલી વિગેરેના અકુરં, ઉપર અને તૃણ-ઘાસ વિગેરેના અથ્ર ભાગ પર જે પાણીના ટીંપા જેવું બની જાય

છે, તેને હુરતનું કહે છે. મેઘમાંથી પડેલ વર્ષાદ અથવા તલાવ નદી વિગેરેમાં રહેલા પાણીને 'શુધ્ધોદક' કહે છે. આ પાણી રસ અને સ્પર્શના લેદથી અનેક પ્રકારનું હોય છે, જેમકે— શીતોદક-હિમાલય વિગેરે પર્વતમાંથી નીકળતું પાણી, ડંડુ પાણી, ખટ્ટોદક-ખાટું પાણી-સ્વભાવથી જ કંઈક કંઈક ખટાશ રસ મિશ્રિત પાણી, જેમકે આંમળા વિગેરેના રસરૂપ પાણી ખારોદક-ખારૂં પાણી, ખારા કુવા વિગેરેનું પાણી, અરલોદક—સ્વભાવથી અત્યંત અમ્લ-ખટાશ વાળું પાણી. જેમકે-જંબીર-લીંબૂ વિગેરેનાં રસરૂપ પાણી લવણોદક-લવણસમુદ્રના જેવું ખારૂં પાણી, વરૂણોદક વરૂણ સમુદ્રનું પાણી, ખીરોદક-ક્ષીરસમુદ્રના જેવું પાણી, શ્લેષ્મોદક-ઈક્ષુ (શેલડી) રસના જેવું મીઠું પાણી, રસોદક-પુષ્કર સમુદ્ર વિગેરેનું પાણી, આ બધા પ્રકારનું પાણી તથા આવા પ્રકારનું બીજું જેઘ્તોદક વિગેરે પ્રકારનું પાણી છે. તે બધું બાદર અપૂકાયિક કહેવાય છે. આ બાદર અપૂકાયિક પણ સંક્ષેપથી પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તકના લેદથી બે પ્રકારનું કહેલ છે. "તં ચેવ સર્વં" આ સંબંધી સઘળું કથન બાદર પૃથ્વીકાયિકના સંબંધમાં જે કથન પહેલાં કર્યું છે, એ જ પ્રમાણે સમજવું. અર્થાત્ "બાદર અપૂકાયિક જીવોને કેટલા શરીર

હોય છે ?" ઇત્યાદિ શરીર દ્વારના કથનમાં બાદર પૃથ્વીકાયિકોના કથન પ્રમાણે શરીર દ્વારથી લઈને ગત્યાગતિ દ્વાર સુધી કહેલ છે, એજ પ્રમાણે બીજા બધા જ દ્વારોનું કથન અપ કાયિકોના સંબંધમાં પણ સમજવું. જેમકે—બાદર અપૂકાયિકજીવોના શરીર કેટલા પ્રકારના છે ? તે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એવું કહેવું જોઈ એ કે—તેને ઔદારિક, તૈજસ, અને કાર્મણ એ રીતે ત્રણ પ્રકારના શરીરો હોય છે. એજ પ્રમાણે અવગાહના વિગેરેના સંબંધમાં પણ બાદર પૃથ્વીકાયિકના સંબંધમાં કહ્યા પ્રમાણે બાદર અપૂકાયિકોનું કથન પણ સમજવું પરંતુ આ બાદર અપૂકાયિકોના કથનમાં જે જુદા પાણું છે, તે "નવર" આ શબ્દ દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ બાદર પૃથ્વીકાયિકો કરતાં આ બાદર અપૂકાયિકોમાં સંસ્થાન, લેશ્યા આહાર, ઉપપાત (ઉત્પત્તી) અને સ્થિતિ આ પાંચ દ્વારોના કથનમાં વિશેષ પાણું છે, તે જ કહેવામાં આવે છે—"ત્રિવુગસંઠિયા" બાદર અપૂકાયિકોના શરીરનું સંસ્થાન પાણીના બુદ્ધ બુદ્ધ એટલે કે પરપોટા જેવું છે, "ચત્તારી લેસ્સાઓ" બાદર અપૂકાયિક જીવોને કૃષ્ણ નીલ, કાપોત, અને તૈજસ આ ચાર લેશ્યાઓ હોય છે, "આહારો નિયમા છદિસિં"

તેમનો આહાર નિયમથી છ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો હોય છે. જેમકે—તેમનો સહભાવ-વિદ્યમાન પાણું લોકની મધ્યમાં જ કહેલ છે "અવવાઓ તિરિક્વજોણિયમણુસ્સ દેવેહિતો" તેમનો ઉત્પાદ (ઉત્પત્તી,) તીર્યંચ ગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ આ ત્રણ ગતિ-યોમાંથી થાય છે. અર્થાત્ આ ત્રણગતિયો વાળા જીવો બાદર અપૂકાયિક પણથી ઉત્પન્ન થાય છે. 'ઠિઈં જહન્નેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં સત્તવાસસહસ્સાઈં' તેઓની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સાતહજાર વર્ષની હોય છે, આ કથન સિવાયનું બાકીનું બીજું સઘળું કથન બાદર પૃથ્વીકાયિકોના કથન પ્રમાણે જ છે. એ જ વાત "સેસં તં ચેવ જહા વાયરપુહવીકાહ્યા" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રગટ કરેલ છે. આ રીતે બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના કથનથી આ બાદર અપૂકાયિક જીવોના કથનમાં સંસ્થાન, લેશ્યા, આહાર, ઉપપાત અને સ્થિતિના સંબંધમાં ફેરફાર છે, બાકીના દ્વારોના કથનમાં કંઈ જ ફેરફાર નથી. એટલે કે બાકીનું સઘળું કથન બાદર પૃથ્વીકાયિકોના કથન પ્રમાણે જ છે. કયાં સુધિનું કથન બાદર પૃથ્વીકાયિકોની બરાબર છે ? એ બાબતમાં સૂત્રકાર કહે છે કે—

“જાવ દુગ્ધયા તિ આગ્ધયા પરિત્તા અસંઘેજ્જા પન્નત્તા” યાવત આ બાદર અષ્કાયિક જીવ દ્વિગતિક—બે ગતિવાળા એટલે કે બે ગતિમાં જવાવાળા અને ‘ત્ર્યાગતિક’ ત્રણ ગતિમાંથી આવવાવાળા હોય છે. આ પ્રત્યેક શરીરી અસંખ્યાત છે, બાદર અષ્કાયિક પણામાંથી મરીને જીવ તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેમને ‘દ્વિગતિક’ બે ગતિવાળા કહેલા છે. તથા તિર્યંચ, મનુષ્ય, અને દેવ આ ત્રણ ગતિમાંથી આવીને જીવ બાદર અષ્કાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેઓને “ત્ર્યાગતિક” ત્રણ ગતિથી આવવા વાળા કહેલા છે. આ રીતે હે શ્રમણ આયુષ્મન્ ! આ બાદર અષ્કાયિકોના સંબંધમાં કથન કર્યું છે. “સે તં આઝક્કાઢયા” આ પ્રમાણેના આ બાદર અષ્કાયિકોના સંબંધનું કથન બાણવું. 11 સૂ. 131

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવો કે શરીરાદિદ્વારો કા નિરૂપણ

અષ્કાયિકોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર વનસ્પતિકાયિકોનું કથન કરે છે—“સે કિં તં વળસ્સઢકાઢયા” ઈત્યાદિ.

ટીકાર્થ—હરિતકાય તૃણ, વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુદ્મ, લતા, વિગેરેનું નામ વનસ્પતિ છે. આ વનસ્પતીજ જે જીવો ના શરીર રૂપે હોય છે, તેનું નામ વનસ્પતિકાય છે. આ વનસ્પતિકાય જ વનસ્પતિકાયિક કહેવાય છે. આ વનસ્પતિકાયિક જીવો કેટલા પ્રકારના ભેદ-પ્રભેદ વાળા હોય છે ? આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન ગૌતમ સ્વામીએ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુને પૂછવાથી તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ કહે છે—વળસ્સઢકાઢયા, ‘દુવિહા પળ્લત્તા’—હે ગૌતમ વનસ્પતિકાયિક જીવો બે પ્રકારના કહેવામાં આવેલા છે. ‘તં જહા તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે સમજવા—“સુહુમવળસ્સઢકાઢયા ય, બાયરવળસ્સઢકાઢયા ય” સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાયિક અને બાદરવનસ્પતિકાયિક જે વનસ્પતિ કાયિક જીવોને સૂક્ષ્મ નામ કર્મનો ઉદય હોય છે. તેઓ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક કહેવાય છે. અને જે વનસ્પતિકાયિક જીવોને બાદર નામ કર્મનો ઉદય થાય છે, તેઓ બાદર વનસ્પતિકાયિક કહેવાય છે. આ સૂક્ષ્મપણુ, અદપપણુ અને બાદર જીવ-સ્થૂલપણુ બોર અને કપિત્થ-કોંઠાની જેમ અપેક્ષા વાળું હોતું નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મત્વ અને બાદરત્વ નામકર્મને આધીન છે.

“સે કિં તં સુહુમવળસ્સઢકાઢયા” હે ભગવાન્ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકારના ભેદો કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—સુહુમવળસ્સઢકાઢયા દુવિહા પળ્લત્તા” સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવ બે પ્રકારના કહેલા છે “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે—“વજ્જત્તગા ય અવજ્જત્તગા ય” પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત “તહેવ” આ સૂક્ષ્મવનસ્પતિક જીવના

સંબંધમાં શરીર વિગેરે દ્વારાનું કથન સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક જીવના સંબંધમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજી લેવું. સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાય વાળા જીવો કરતાં આ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના સંસ્થાનદ્વારમાં કેવળ એજ વિશેષતા છે કે—આ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોનું સંસ્થાન ‘અનિત્યસ્થ’ હોય છે. અર્થાત્ આ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ કાયિકોનું સંસ્થાન કોઈ નિયત-નિશ્ચિત હોતું નથી. અનિયત આકાર વાળા તેમના શરીરો હોય છે. કેમકે જેમાં તે પ્રવેશે તેવા જ આકારવાળા તેઓ હોય છે. આ પ્રકારે નિયત આકારની પ્રતીતિ—ખાત્રી થાય છે, તે ‘ઈત્યસ્થ’ સંસ્થાન કહેવાય છે અને આનાથી ભિન્ન હોય તે ‘અનિત્યસ્થ’ સંસ્થાન હોય છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-કાયિક જીવોના શરીરો આ ‘ઈત્યસ્થ’ સંસ્થાન વાળા હોય છે.

સંસ્થાન દ્વારના કથન સિવાય ખાકીના સઘળા દ્વારોનું કથન સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકના સંબંધમાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે, એજ પ્રમાણે છે. “દુગડ્યા દુઝાગડ્યા અપરિત્તા અણતા” સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવ મરીને તિર્યંચ અને અને મનુષ્ય આ બે ગતિમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેઓને “દ્વિગતિક” બે ગતિમાં જવાવાળા કહ્યા છે. તથા આ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકોમાં તિર્યંચ અને મનુષ્ય ગતિમાંથી આવેલા જીવોનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તેઓ ને “દ્વાગતિક” બે ગતિમાંથી આવવા વાળા કહેલા છે. “અપરિત્તા” આ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવ—અપ્રત્યેક શરીરી હોય છે. પ્રત્યેક શરીરી હોતા નથી. અર્થાત્ આ સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાયિક જીવો અનંત કાયવાળા હોય છે. તેથીજ તેઓને અનંત કહેલા છે. હે શ્રમણુ ! આયુષ્મન્ ! “અવસેસં જહા પુઢવીકાડ્યાણં” સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોના સંબંધમાં જે પ્રમાણેનું કથન કરેલ છે, એજ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાયિક જીવોના ખાકીના શરીર વિગેરે સઘળા દ્વારોનું કથન સમજવું. ‘સે ત્તં સુહુમવળસ્સડ્-કાડ્યા’ આ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોના ભેદો સંબંધી અને દ્વારો સંબંધી કથન કર્યું છે.

“સે કિં તં બાયરવળસ્સડ્કાડ્યા” ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે હે ભગવન્ બાદર વનસ્પતિ કાયિકોના કેટલા ભેદો કહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે— ‘બાયરવળસ્સડ્કાડ્યા દુવિહા પળ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવો બે પ્રકારના કહેલા છે “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે.—પત્તેયસરીરબાયરવળસ્સડ્કાડ્યા ય સાહારણ-

સરીરબાયરવળસ્સડ્કાડ્યા ય’ : પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિક અને સાધારણ શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિક અહિંયાં સૂત્રમાં જે બે ચકારોનો પ્રયોગ થયો છે, તે તેઓના અનેક પ્રકારના ભેદો બતાવવા કરેલ છે. તેમ સમજવું. જેઓના ભિન્ન ભિન્ન શરીરો હોય છે, તેઓ પ્રત્યેક શરીરી કહેવાય છે અને જેઓનું શરીર એકજ હોય છે— અર્થાત્ અનેક જીવોનું જે એકજ શરીર હોય છે એવા તે જીવો સાધારણ શરીરી કહેવાય છે. ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે—હે ભગવન્ આમાં પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવો કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—‘પત્તેયસરીરબાયર-વળસ્સડ્કાડ્યા દુવાલસવિહા પળ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિક ૧૨ ખાર પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે સમજવા—“રુક્ષા, ગુચ્છા, ગુમ્મા-લયા ય,” ઈત્યાદિ.

જેની અંદર સાર રહેલ હોય એવા આંખા વિગેરેને ‘વૃક્ષ’ શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ છે.

વંતાકી-રીંગણી વિગેરે જે વનસ્પતિ છે તે ‘ગુરુછા’ શબ્દથી અંપકલતા વિગેરે વનસ્પતિ ‘લતા’ શબ્દથી જેના સ્કંધ પ્રદેશમાં એક ઉર્ધ્વ શાખા સિવાય બીજી શાખાઓ નીકળતી નથી તે લતાઓ કહેવાય છે. ‘કૃષ્માંડ (કોળું)’ વિગેરે વનસ્પતિયો વલ્લી શબ્દથી, ઇક્ષુ, (શેલડી) વિગેરે વનસ્પતિયો ‘પર્વક શબ્દથી કુશ, કાશ વિગેરે વનસ્પતિ તુણુ શબ્દથી ‘કદલી’ કેળ વિગેરે વનસ્પતિયો ‘વલય’ શબ્દથી જેની છાલ વલયના આકારથી વ્યવસ્થિત હોય છે તે ‘વલય’ કહેવાય છે. તાંદલીયા ‘બથુવા’ ની ભાજી વિગેરે વનસ્પતિ ‘હરિત શબ્દથી શાલી (ડાંગર) ગોધૂમ (વડુ) વિગેરે ‘ઓષધિ’ શબ્દથી પાણીમાં ઉગવાવાળી વનસ્પતિ ‘જલ રૂહ’ શબ્દથી અને જમીનને ફેડીને જે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થવાવાળી વનસ્પતિ છે, તે ‘કુહણુ’ શબ્દથી અહુણુ કરેલ છે. આમાં ‘જલરૂહ’ નો અર્થ ઉદક, અવક અને પનક એ પ્રમાણે કરેલ છે, આ બધી કમલ ભતની પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિ વિશેષ છે.

પનક શબ્દથી જે ‘નીલણુ’ ફૂલણુ, લેવાય છે, તે અર્થ અહિયાં લેવામાં આવતો નથી. કેમકે—નીલણુ, ફૂલણુ, સાધારણુ શરીર વનસ્પતિ છે. તે પ્રત્યેક શરીર વનસ્પતિ નથી.

‘કુહણુ’ નો અર્થ ભૂમિસ્ફોટન એ પ્રમાણે કર્યો છે. અર્થાત્ જમીનને ફેડીનેનીકળવા વાળી વનસ્પતિ કે જે સાપનું છત્ર એ પ્રમાણે કહેવાય છે, તે અર્થ અહિયાં લેવામાં આવતો નથી. કેમકે તે પણ સાધારણુ શરીર વનસ્પતિ છે. આ તો પ્રત્યેક શરીર વનસ્પતિકાયનું કથન ચાલે છે. ‘આયકાય’ એ નામથી કહેવાય છે.

“રુક્ષા દુવિહા પન્નત્તા” વૃક્ષો એ પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે સમજવા— “એગઢિયા ય બહુબીયા ય” જેના ફલની અંદર કેવળ એકજ બી હોય તેવા ફળવાળા વૃક્ષો એકસ્થિક છે. જેમકે—લીમડાના વૃક્ષો વિગેરે. તથા જેના ફલોની અંદર અનેક બી હોય તેવા ફળવાળા વૃક્ષોને બહુ બીજક—બહુ બીવાળા કહે છે. જેવી રીતે અસ્થિક, તેંદુક વિગેરે વૃક્ષ વિશેષો.

“સે કિં તં એગઢિયા” હે ભગવન્ એકસ્થિક વૃક્ષો કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“એગઢિયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! એકસ્થિક વૃક્ષો અનેક પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” જેમકે—“નિવંબજંબૂ જાવ પુણ્ણાગનાગરુક્ષા સિવણ્ણિ-

તહા અસોગે ય” લીંબડાનું ઝાડ, આંબાનું ઝાડ, જાંબુના ઝાડ યાવત્ પુન્નાગના ઝાડ, નાગવૃક્ષ, અને અશોક વૃક્ષ આ બધા પુષ્પ વૃક્ષ વિશેષ છે. અહિયાં યાવત્ પદથી ‘કેશાસ્ર’ થી લઈને અશોક વૃક્ષ સુધીના ટીકામાં ત્રણુ ગાથાઓથી કહ્યા છે, તે બધા વૃક્ષો અહિયાં અહુણુ કરાયા છે તથા પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં જે કહેલા છે તે તથા ‘જે યાવન્ને તહપ્પગારા’ બીજા પણ જે એવા પ્રકારના કે જે વૃક્ષોના ફળોમાં એકજ ગોઠલી નીકળે એવા ફળવાળા વૃક્ષો પણ એકસ્થિક પદથી અહુણુ કરાયા છે

“એસિ ણં મૂલા વિ અસંખેજ્જીવયા” આ લીંમડા વિગેરે ઝાડોના મૂળ પણ અસંખ્યાત હોવાવાળા હોય છે. તથા “એવં કંદા, સંઘા, સાલા પવાલા,” એજ પ્રમાણે આ

વૃક્ષોના કન્દ, સ્કંધ, (થડ) ત્વચા (છાલ) શાખા (ડાળ) પ્રવાળ (કુંપળ) આ બધા અસંખ્યાત જીવો વાળા હોય છે. તેમજ “પત્તા પત્તેય જીવા” તેના પત્ર-પાન પ્રત્યેક જીવ વાળા હોય છે. અર્થાત્ તેના એક એક પાનમાં જૂદા જૂદા એક એક જીવો હોય છે. તેવા હોય છે. “ફલા એગટ્ટિયા” તેના ફળોમાં કેવલ એકજ ગોઠ્ઠી-ખી હોય છે. તથા ‘પુષ્પાઈ અણેગ જીવાઈ” તેના પુષ્પો અનેક જીવો વાળા હોય છે. “સે ત્તં એગટ્ટિયા” આ પ્રમાણે લીમડાના વૃક્ષ વિગેરેને એકાસ્થિક કહ્યા છે.

‘સે કિં તં બહુવીયા’ હે ભગવન્ બહુબીવાળા વૃક્ષો કયા કયા છે ? ‘ગોયમા હે ગૌતમ ! બહુવીયા અણેગવિહા પન્નત્તા” બહુબીજવાળા વૃક્ષો અનેક પ્રકારના કહેલા છે. ‘તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે-“અત્થિય તેં દુય, ઉંવર કવિદ્દે” અસ્થિક તિંદુક, ઉમરડો, કેંઠા વિગેરે. આ વૃક્ષો જેના ફળોમાં અનેક ખીજો હોય છે તેવા એટલે કે અનેક બીજવાળા હોય છે. એ જ પ્રમાણે તેના જેવા બહુબીજવાળા આમલક, પનસ, (ફળુસ) દાડમ, અનાર (દ્રાક્ષ) વડનું ઝાડ કાકોદુરબરીય, (વૃક્ષવિશેષ) તિલક, લકુચ, અને લોઢા (રોદડો) આ બધા વૃક્ષો

બહુબીજવાળા હોવાથી બહુબીજક કહેવાય છે. અહિયાં આમલક એ શબ્દથી લોક પ્રસિદ્ધ આમળાનું ઝાડ ગ્રહણ કરેલ નથી. કેમ કે તે એકાસ્થિક-એક બીજવાળા હોય છે. આ આમલક તે એક બહુબીજવાળું વૃક્ષ વિશેષ છે. એજ પ્રમાણે લકુચ શબ્દથી લોકપ્રસિદ્ધ ‘લીચી’ નામના ફલવાળાવૃક્ષને ગ્રહણ કરેલ નથી. લકુચને ‘બડહલા કહે છે. તેથી અહિયાં ‘લકુચ’ શબ્દથી બડહલ નામનું વૃક્ષ ગ્રહણ કરેલ છે. એજ પ્રમાણે ‘જે યાવન્ને તહ્પ્પગારા” આ ઉપર વણુવેલ વૃક્ષો સિવાયના બીજા જે આ વૃક્ષોના જેવા વૃક્ષો હોય છે તે બધા જ બહુબીજ વૃક્ષોમાં ગણેલા છે. “એસિ મૂલાવિ અસંખેજ્જીજવિયા જાવ ફલા બહુવીયાગા” આ બહુબીજવાળા વૃક્ષોના મૂળ અસંખ્યાત જીવોથી વ્યાપ્ત હોય છે. યાવત્ તેના ફલો બહુ બીજવાળા હોય છે. અહિયાં યાવત્ પદથી કંદથી લઈને પ્રવાલ પર્યંત સ્કંદ, સ્કંધ, ત્વક્ (છાલ) શાખા (ડાલ) પ્રવાલ (કુંપળ) સુધીના પદો ગ્રહણ કરાયા છે. તેથી એ બધા અસંખ્યાત જીવવાળા હોય છે. અને પાન એક જીવવાળા હોય છે. “સેત્તં બહુવીયાગા” આ રીતે આ બહુ બીજવાળા વૃક્ષનું કથન કર્યું છે. “સે ત્તં રુક્ખા” આ રીતે એક બીજ, અને બહુબીજ બને પ્રકારના વૃક્ષોના લેદ સાથે અહિયાં કથન

કર્યું છે. “એવં જહા પન્નવણાએ તહા માણિયવ્વં જાવ જે યાવન્ને તહ્પ્પગારા સે ત્તં કુહ્ણા” આ પ્રમાણે આ વૃક્ષોના લેદો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં સવિસ્તર રીતે કહેલ છે, તે લેદો ગુરુછ, ગુદમ, લતા, વલ્લી, પર્વક, તૃણવલય હરિત ઓષધી, જલરૂહ, કુહણા, ના પ્રકરણ સુધીના તે બધા જ લેદો અહિયાં પણ સમજાવેલા. આજ રીતે આ વૃક્ષોની સરખા બીજા પણ જે વૃક્ષો હોય તે બધા આજ વૃક્ષોની તુલ્ય પ્રત્યેક શરીર વનસ્પતિકાય વૃક્ષોમાં સમાવેશ કરી લેવો. “જાણાવિહસંઠાણા રુક્ખાણ” આ વૃક્ષરૂપી વનસ્પતિકાય જીવોનું સંસ્થાન અનેક પ્રકારનું હોય છે. “એગજીવિયા પન્નત્તા” આ વૃક્ષોના પાન એક જીવવાળા કહ્યા છે. અર્થાત્ દરેક વૃક્ષોના પાનમાં જૂદા જૂદા એક એક જીવ હોય છે. “લંઘા વિ એગજીવા” સ્કંધમાં પણ એક જીવ હોય છે. કયા વૃક્ષોના સ્કંધમાં એક જીવ હોય છે ? એ

સંબંધમાં સૂત્રકાર કહે છે કે—“તાલસરલનાલિપરીણ” તાલસરલ, નારીકેળ-નારીએરી આ પ્રત્યેક વૃક્ષોમાં એક એક જીવ હોય છે. અને તેના સ્કંધોમાં પણ એક એક જીવ હોય છે. શંકા—જે વૃક્ષાદિકોના મૂલ વિગેરે પ્રત્યેક અનેક પ્રત્યેક જીવોથી યુક્ત હોય છે તે પછી એક અખંડ શરીરાકાર પણાથી કેમ દેખાય છે ? અનેક ખંડ શરીરાકાર પણાથી તે દેખાવા જોઈએ.

ઉત્તર—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ દૃષ્ટાંત સાથે કહે છે કે—“જહસગલસરિ-સવાળં, પત્તેયસરીરાણં” આ ગાથા આ નીચે પ્રમાણે છે.

“જહ સગલસરિસવાળં સિલેસમિસ્સાળં બટિયા વટ્ટી । પત્તેયસરીરાણં, તહહોંતિ સરીરસંઘાયા” ॥૧॥

જે શ્લેષ દ્રવ્ય પદાર્થથી મિશ્રિત થયેલ સર્વવેનીગોળી એક રૂપ અને એક આકારવાળી હોય છે, એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક શરીરી જીવોના શરીરસંઘાત જૂદા જૂદા સ્વ. સ્વ. અવગાહના વાળા હોય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—જે રીતે અનેક સરસવેના દાણા સ્નિગ્ધ-ચિકણા પદાર્થમાં મળીને એક લાડુ, વિગેરે પ્રકારથી એક રૂપ બની જાય છે, ત્યારે તે એક પિંડ રૂપ હોવા છતાં પણ પોત પોતાની અવગાહનમાં તેમાં જૂદા જૂદા દેશવાળા થઈને રહે છે. એ જ પ્રમાણે પિંડરૂપ એક વૃક્ષમાં પ્રત્યેક શરીરવાળા અનેક જીવો રાગદ્વેષથી ઉપાજીત પોત પોતાના કર્મ રૂપ શ્લેષ-દ્રવ્ય-પદાર્થથી યુક્ત થઈને પૃથક્ પૃથક્ સ્કંધ મૂલ, વિગેરે રૂપે વૃક્ષદેશમાં રહે છે. એજ પ્રમાણે જે કે તેઓ અનેક સ્થળે રહે છે તે પણ એક આકારથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. હવે આ સંબંધમાં ખીજું દૃષ્ટાંત ખતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—“જહા વા તિલસકૂકુલિયા” જેવીરીતે તલ પ્રધાન લોટવાળી અપૂપિકા-તલપાપડી, તે જેમ અનેક તલ થી મળેલી હોય છે. તે પણ એકજ કહેવાય છે છતાં પણ તેમાંના તલ જુદાજુદા પોત પોતાની અવગાહનામાં રહેલા છે. એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક શરીરી જીવો ના શરીરસંઘાત પણ કથંચિત્ એક રૂપ થઈને પણ પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાની અવગાહ-નામાં રહે છે. “દુગ્ધયા તિ આગ્ધયા” તેઓ અહિંથી ભરીને તિર્યંચ અને મનુષ્ય ગતિ-માં જ જાય છે, તેથી દ્વિગતિક-જે ગતિવાળા કહેલા છે. તથા તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવ એ ત્રણ ગતિમાંથી નીકળીને અહિયાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેઓને ‘ત્ર્યાગતિક’ ત્રણ આગતિ વાળા કહ્યા છે. અહિયાં પુષ્પ વિગેરે શુભસ્થાનોમાં દેવોની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે. “પરિત્તા અસંજ્જા” આ પ્રત્યેક શરીરિ અસંખ્યાત્ હોય છે, “સે તં પત્તેયસરીરબાયરવણસ્સઙ્કાઙ્કા” આ પ્રમાણે અહિં મુઘીના આ પ્રત્યેકશરીરવાળા બાહર વનસ્પતિકાયિક જીવોનું પ્રતિપાદન કયું છે, ॥સૂત્ર ૧૩॥

સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો કે કા નિરૂપણ

હવે સાધારણ શરીર બાહર વનસ્પતિકાયિક જીવો નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, આ સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“સે કિં તં સાહારણસરીર” ઇત્યાદિ “સે કિં તં સાહારણસરીરબાયરવણસ્સઙ્કાઙ્કા” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—“સે કિં તં સાહારણસરીરબાયરવણસ્સઙ્કાઙ્કા” ॥ ઇત્યાદિ હે ભગવાન્ જે સાધારણ શરીર બાહર વનસ્પતિ જીવ છે. તેમના શું લક્ષણો છે ! અને તેના કેટલા ભેદો છે ? આ પ્રશ્ન ના ઉત્તર માં પ્રભુ કહે છે કે—“સાહારણસરીરબાયરવણસ્સઙ્કાઙ્કા અજે-ગવિહા પન્નત્તા” હે ગૌતમ ! સાધારણશરીર બાહરવનસ્પતિકાયિક જીવ અનેક પ્રકારના

કહેલા છે, આ જીવોને સાધારણ શરીર બાદર વનસ્પતિ નામકર્મ નો ઉદય થાય છે, જેથી એ સાધારણ શરીર બાદર વનસ્પતિ કાયિક જીવો કહેવાય છે, 'તં જહા' આ અનેક પ્રકારો આ પ્રમાણે સમજવા, જેમકે—'આલૂ, મૂલ' આણ. (બટાકા) મૂળા "સિંગવેરે" આદુ 'હિરિલિ' હિરિલી, 'સિરિલિ' સિરિલી, 'સિસ્સિરિલિ' સિસ્સિરિલિ 'કિટ્ટિયા' કિટ્ટિકા 'છિરિયા' ક્ષીરિકા 'છિરવિરા'લિયા ક્ષીરવિકાલિકા 'કળહકંદ' કૃષ્ણકંદ 'વજ્જકંદે' વજ્જકંદ 'સૂરણ-કંદે' સૂરણકંદ 'સલ્લુકે' ખલ્લુક 'કિમિરાસી' કિમિરાસી, 'મ્હમોત્થા' ભદ્રમોથા 'હલિદ્દા' હલદર 'લોહારી' લૌહી, 'ળીહૂ' સ્તુહિ થુવર' થિમુ' સ્તિભુ 'અસ્સકળ્ણી' અસ્સવકળ્ણી 'સીહ-કળ્ણી' સિંહકળ્ણી 'સીડંઠી સીઉંઠી મૂસંઠી' મૂપંઠી આખધા સાધારણ વનસ્પતિકાયિકના ભેદો છે, આમાં કેટલાક તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને કેટલાક જૂદાજૂદા દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે, જે યાવન્ને તહપ્પગારા તે સમાસઓ ડુવિહા પન્નત્તા' એજ પ્રમાણે બીજા પણ જે આના જેવા

હોય તેપણુ સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં ગ્રહણ કરીલેવા, આ સાધારણ વનસ્પતિકાયિક સંક્ષે-પથી બે પ્રકારના કહેલા છે, 'તં જહા' જેઆ પ્રમાણે છે.—'પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય' એક પર્યાપ્ત અને બીજા અપર્યાપ્તક પર્યાપ્તિથી યુક્ત જે હોયતે પર્યાપ્તક અને જે પર્યાપ્ત ન હોય એટલે પૂરા પર્યાપ્ત ન હોય તે અપર્યાપ્તક 'તેસિં ણં મંતે ! જીવાણં કઙ્ઘ સરીરગા પન્નત્તા' હે ભગવન્ આ સાધારણ વનસ્પતિકાયિકોને કેટલા શરીર હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—'ગોયમા ! તઓ સરીરગા પન્નત્તા' હે ગૌતમ ? આ સાધારણ વનસ્પતિ-કાયિકોના ત્રણ પ્રકારના શરીરો કહેલા છે, 'તં જહા' તે આ પ્રમાણે સમજવા, 'ઓરાલિષ, તેયણ, કમ્મણ' ઔદારિક, તૈજસ, અને કાર્મણુ 'તહેવ જાવ વાયરપુઢવીકાઙ્ઘયણં' બાદર પૃથ્વીકાયિકોના પ્રકરણમાં બાદરપૃથ્વીકાયિકોના શરીર વિગેરે દ્વારોનું જે પ્રમાણે કથનકથુ' છે, એજ પ્રમાણે તે સઘળા દ્વારોનું કથન આ બાદરવનસ્પતિકાયિકોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવા તાત્પર્ય એ છે, કે—અહિયાં લેશ્યાદ્વારમાં સાધારણ શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિકોને

ત્રણજ લેશ્યાઓ હોય છે. પ્રત્યેકશરીર વનસ્પતિકાયિકોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં દેવોના આગ-મનની સંભાવનાથી ચાર લેશ્યાઓ હોય છે,

'જવરં' બાદર પૃથ્વીકાયિકોનાં કરતાં આ બાદર વનસ્પતિકાયિકોના કથનમાં જે વિશેષ પણુ છે તે બતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે સરીરોગાહણા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલ્લેજ્જહમાણં ઉક્કોસેણં સાઙ્ઘેરેગજોયણસહસ્સં' બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના કથનકરતાં આ બાદર વન-સ્પતિકાયિક જીવોના કથનમાં એ વિશેષતા છે કે—બાદરવનસ્પતિકાયિકોના શરીરની અવગા-હના જઘ-યથી આંગળના અસંખ્યાતમાં લાગપ્રમાણની હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે એક હજાર યોજન હોય છે.—આ ઉત્કૃષ્ટ શરીરની અવગાહના પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિકોની અપેક્ષાએ સમજવી, જે આ અવગાહના એક જીવની કહી છે, તે આદ્યદ્વીપોની જે વલ્લી-વેલ વિગેરે છે, તેની અપેક્ષાથી કહી છે, તથા સમુદ્ર ગોતીર્થોમાં જે પદ્મનાલ વિગેરે છે, તેની અપેક્ષાઓથી કહી

છે. તેમ સમજવું. ખાકી સાધારણ શરીર વનસ્પતિ કાયિકોની અવગાહના તો જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને પ્રકારથી આંગળીના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ જ હોય છે. તેનાથી વધારે હોતી નથી. તેવો ભાવ સમજવો.

“સરીરગા અણિત્યંથ સંઠિયા” ખાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના જે શરીરો છે, તે અનિત્યંથ સંસ્થાન વાળા છે. એટલે કે નિયત સંસ્થાનવાળા હોતા નથી. “ઠિઈ જહન્નેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં દસવાસસહસ્સાઈ” તેઓની સ્થિતિ જ્ઞાન્યથી એક અંતમુહુત્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દસ હજાર વર્ષની છે. આ સ્થિતિ પણ પ્રત્યેક શરીર વનસ્પતિકાયિક જીવની અપેક્ષાથી જાણવી. આ સાધારણ શરીર વનસ્પતિકાયિકોની સ્થિતિ જ્ઞાન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ એમ બંને પ્રકારની અંતમુહુત્ત પ્રમાણ જ હોય છે. આ કથનનું એજ તાત્પર્ય છે.

“જાવ દુગઙ્ગયા તિ આગઙ્ગયા” આ ખાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાં થાય છે. તેથી તેને દ્વિગતિક એટલે કે બે ગતિવાળા કહેલા છે. તેમજ તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવ ગતિમાંથી આવીને જીવો આ ખાદર વનસ્પતિકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેને “આગતિકા ત્રણ ગતિથી આવવાવાળા કહ્યા છે. કેમકે પુષ્પ વિગેરે શુભ સ્થાનોમાં દેવોની પણ ઉત્પત્તિ હોય છે. અહિયાં પણ જે આ ત્રણ ગતિથી અનેક પણાનું કથન છે, તે પણ પ્રત્યેક શરીર વનસ્પતિને લઈને જ કથન કરેલ છે. અન્યથા સાધારણ શરીર વનસ્પતિમાં દેવોની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને તેથીજ આ સાધારણ શરીર વનસ્પતિકાય તિર્યંચ અને મનુષ્ય બે ગતિથી આવનારા હોવાથી તેઓ બે આગતિવાળા જ હોય છે.

સૂત્રમાં પ્રત્યેક શરીર વનસ્પતિકાય અને સાધારણ શરીર વનસ્પતિકાય આ બંનેની એક સાથે વિવક્ષા કરી છે. અહિયાં યાવત્પદથી શરીર, અવગાહના, સંસ્થાન, અને સ્થિતિ દ્વાર શિવાય બધા જ દ્વારોનો સંપ્રહ થયેલો છે. એ બધા દ્વારો ખાદર પૃથ્વીકાયિકોના કથનમાં જે પ્રમાણે કહ્યા છે. એજ પ્રમાણે અહિયાં પણ કહેવા જોઈ એ. દેવોની ઉત્પત્તિ પુષ્પ વિગેરે શુભ વનસ્પતિમાં થાય છે. તેથી તેઓને “આગતિકાત્રણ ગતિથી આવવાવાળા એ પ્રમાણે કહેલ છે. “પરિત્તા અસંસેજ્જા અપરિત્તા અણંતા પણ્ણત્તા” આ પ્રત્યેક શરીર અસંખ્યાત અને અપ્રત્યેક શરીર અનંત કહેલા છે, હે શ્રમણુ ! હે આયુષ્યમન્ “સે ત્તં સાહારણસરીર વાયરવણસ્સઈ કાઙ્ગયા” આ રીતે આ સાધારણ શરીર ખાદરવનસ્પતિકાયિકોનું વર્ણન થયું, “સે ત્તં વાયરવણસ્સઈકાઙ્ગયા” આ રીતે ખાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. “સે ત્તં થાવરા” અને એજ પ્રમાણે સ્થાવર વનસ્પતિકાયિક જીવોનું પણ નિરૂપણ સમજી લેવું. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

ત્રસકાય આદિ જીવો કે શરીરાદિદ્વારોકા નિરૂપણ

પૃથ્વી, અપ્ અને વનસ્પતિકાયિક રૂપ સ્થાવરોનું નિરૂપણ કરીને હવે ત્રસજીવોનું કથન કરવા માટે ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે કે—“સે કિં તં તસા” ઈત્યાદિ.

ટીકાર્થ—“સે કિં તં તસા” હે ભગવન્ ત્રસજીવો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—જેઓ પોતાની ઈચ્છા વિના જ ઉર્ધ્વ-ઉપર અધઃ-નીચે અને તિર્યંગુ-વાંકાયુકા ચાલે છે, તે ત્રસજીવો કહેવાય છે. આવા આ ત્રસજીવો “તિવિહા” પણ્ણત્તા” ત્રણ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “તેઉક્કાઙ્ગયા, વાઉક્કાઙ્ગયા, ઓરાલા તસા પાણા” તેજ્જકાયિક, વાયુકાયિક, અને ઔદારિક ત્રસ પ્રાણી.

જે જીવોના શરીર તેજસ રૂપ હોય છે, તંઓને તેજસ્કાયિક કહ્યા છે. આ જીવો ત્રસનામ કર્મના ઉદયવર્તિ હોય છે. ઔદારિક ત્રસ પ્રત્યક્ષ થીજ-સ્પષ્ટ પણાથી ત્રસત્વના કારણભૂત જે અભિસંધિ પૂર્વકની ગતિરૂપ લિંગ (ચિહ્ન) છે તેનાથી પ્રતીત થાય છે. જેઓ ઉભા—ગરમી વિગેરેથી દુઃખી થઈને વિવક્ષિત સ્થાનમાંથી છાયા વિગેરેનું સેવન કરવા માટે બીજા સ્થાન પર જાય છે. તે ત્રસજીવો કહેવાય છે. આ ઔદારિક ત્રસ પ્રાણુ દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવ કહેવાય છે. એટલે કે જે ઇન્દ્રિય વિગેરે જીવો ત્રસ પ્રાણુ કહેવાય છે. જે ઇન્દ્રીય વાળા જીવોને ઔદારિક ત્રસ પ્રાણુ કહ્યા છે.

“સે કિં તં તેઝકાઈયા” હે ભગવન્ તેજસ્કાયિક જીવોનું શું લક્ષણ છે ? અને તેના કેટલા લેદો કહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે—“તેઝકાઈયા દુવિહા પન્નત્તા” હે ગૌતમ ! તેજસ્કાયિક જીવો જે પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “સુહુમત્તેઝકાઈયા ય વાયરત્તેઝકાઈયા ય” સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અને બાહર તેજસ્કાયિક તેમાં સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયથી સૂક્ષ્મપણું, અને બાહર નામકર્મના ઉદયથી બાહરપણું

કહ્યું છે. સૂક્ષ્મતા—અદ્વપણું અને બાહરતા—સ્થૂલ પણું, બોર અને આમળાની માફક આમાં નથી. સૂત્રમા જે ચકાર કહ્યા છે, તે પોત પોતાના અનેક લેદોનું સૂચન કરવા માટે પ્રયુક્ત કર્યા છે.

“સે કિં તં સુહુમત્તેઝકાઈયા” હે ભગવન્ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકોનું વર્ણન કેવું છે ? અર્થાત્ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકના કેટલાલેદ કહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“સુહુમત્તેઝકાઈયા જહા પુઢવીકાઈયા” જે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોનું પણ કથન સમજી લેવું કેવળ સંસ્થાન દ્વારના કથનમાંજ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકજીવોના કથન કરતાં વિશેષતા છે તે એવી રીતે કે—“નવરં સરીરગા સૂહકલાવસંઠિયા” તેમના શરીર સૂચિકલાપ (સોઈના ગુચ્છા) જેવા સંસ્થાન વાળા છે. આ અંતર સિવાય બીજું બધુંજ કથન સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિકોના કથન પ્રમાણે જ સમજવું.

‘ચવન દ્વારમાં—સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક ત્યાંથી ઉદ્ધર્તિત થઈને એટલે કે—ત્યાંથી નીકળીને તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ કહ્યું છે. પરંતુ આ પ્રકરણમાં સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક કેવળ તિર્યંચ ગતિમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે—તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક માંથી નીકળેલા જીવો મનુષ્ય ગતિમાં જતા નથી. તેમ નિષેધ કરેલો છે. કહ્યું પણ છે કે—‘સત્તમિ મહિ નેરઈયા ઇત્યાદિ અર્થાત્ સાતમી નરકમૂમી થી નીકળેલા નૈરયિકો તથા તેજસ્કાયિકો અને વાયુકાયિકો તથા અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય વાળા મનુષ્ય આ બધા મરીને મનુષ્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરતા નથી. ‘પગમઈયા, દુ આગઈયા પરિત્તા અસંજ્ઞેજ્ઞા પળ્લત્તા આ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવ એક ગતિવાળાજ હોય છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકમાંથી જીવ કેવળ એક તિર્યંચ ગતિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેઓ ‘એક-ગતિક’ એકજ ગતિમાં જવાવાળા એ પ્રમાણે કહેલ છે. તિર્યંચ અને મનુષ્ય એ જે ગતિ-યોમાંથી આવીને જીવ આ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેઓને દ્વયા ગતિક જે ગતિયોમાંથી આવવાવાળા એ પ્રમાણે કહેલ છે. “સેસં તં ચેવ” સંસ્થાનદ્વાર અને ચવન દ્વાર, ના કથન સિવાયનું બીજું બધુંજ કથન સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયના પ્રકરણમાં જે

પ્રમાણે કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે સમજવું “સે ત્તં સુદુમતેઽવકાશ્યા” આ પ્રમાણે આ સધળું કથન સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકોનું કહ્યું છે.

સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકોનું વર્ણન કરીને આ બાદર તેજસ્કાયિકોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.—“સે કિં તં બાયરત્તેઽવકાશ્યા” હે ભદ્રન્ત ! બાદર તેજસ્કાયિકો કેટલા પ્રકારના છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“બાયરત્તેઽવકાશ્યા અણેગવિહા પ્ણન્તા” હે ગૌતમ ! બાદર તેજસ્કાયિક જીવે અનેક પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે સમજવા “ઇંગાલે, જાલે, મુમ્મુરે, જાવ સૂરકંતમણિનિસ્સિણ” અંગાર, જવાલા, મુમ્મુરાવસ્થાવાળો અગ્નિ યાવત્ સૂર્યકાન્ત મણિમાંથી નીકળેલ અગ્નિ અહિયાં યાવત્ પદ્મથી આ નીચે જણાવવામાં આવેલ બાદર તેજસ્કાયિકો ગ્રહણ કરાયા છે, “ઇંગાલે જાલે, મુમ્મુરે, અચ્ચી, અલાણ. સુદ્ધાગણી, ડકકા, વિજ્જુ, અસણી, નિગ્ધાણ, સંઘરિસસમુદ્દિણ,” આમાં ધુમાડા વિનાની જે અગ્નિ હોય છે, અને એકદમ તેજસ્વી હોય છે તેને અંગાર રૂપથી કહી છે. અગ્નિની જે શિખા છે, તે અથવા દિવાની જે શિખા છે, તે જવાલા કહે-

વાય છે. ભસ્મવાળા અગ્નિની અંદર જે અગ્નિકણુ હોય છે, તેને મુમ્મુર બાદર અગ્નિકાયિક કહેલ છે. જે જવાલા અગ્નિના સંબંધ વાળી ન હોય તેને અર્થિ કહેવાય છે. કોઈ લાકડા ના ટુકડામાં અગ્નિ લગાવીને તેને ચારે તરફ ફેરવવાથી જે ગોળ ચકકર જેવું દેખાય છે, તે ઉદ્દમુક કહેવાય છે. તપાવેલા લોખંડના પિંડ વિગેરેમાં પ્રવેશેલ અગ્નિ શુદ્ધાગ્નિ કહેવાય છે. ઘાસના ઢગલામાં સળગતી જે અગ્નિ છે, તે અથવા એક દિશામાંથી બીજી દિશા માં જતી એવી વિલક્ષણ જે તેજ્જેમાળા છે, તેને ઉલ્કા કહેવાય છે. બળતણ વિના મેઘ વિગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રકાશ સમૂહ જેવી જે અગ્નિ છે, તે વિદ્યુત્ (વીજળી) કહેવાય છે. ઈન્દ્રના વજ્રનું નામ ‘અશની’ છે. વિક્રિયાથી જે અશનિપાત થાય છે, તે નિર્ઘાત કહેવાય છે, રગડવાથી એટલે કે વસ્તુના ઘસવાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે ચકમક અથવા અરણિના કાષ્ટને ઘસવાથી જંગલ વિગેરેમાં જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંઘર્ષ થી થયેલ અગ્નિને ‘સંઘર્ષ’ સમુત્થિત અગ્નિ કહેવાય છે. પ્રખર સૂર્યના કિરણોના સ્પર્શથી સૂર્યકાન્ત મણિ વિગેરેમાંથી જે અગ્નિ નીકળે છે, તે સૂર્યકાન્ત મણિ નિશ્ચિત અગ્નિ કહેવાય છે. તથા “જે યાવન્ને તહ્ણપ્પગારા” આ કહેલ અગ્નિના ભેદો સિવાય જે આવા પ્રકારની અગ્નિ

હોય તે તમામ અગ્નિયા પણ બાદર તેજસ્કાયિક અગ્નિ કહેવાય છે. આ બાદર તેજસ્કારિક અગ્નિ “ત્તે સમાસઓ ડુવિહા પ્ણન્તા” સંજ્ઞેપથી બે પ્રકારના કહેલ છે, આ બાદર તેજસ્કાયિક ચાહે અંગાર વિગેરે રૂપે હોય અથવા તેનાથી ભિન્ન પ્રકારના હોય તે સઘળા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના ભેદથી બે પ્રકારના કહ્યા છે. “ત્તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કહ્ સરીરગા પ્ણન્તા” હે ભગવન્ આ બાદર તેજસ્કાયિકોને કેટલા શરીરો હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“નોયમા ! તઓ સરીરગા પ્ણન્તા” હે ગૌતમ ! આ બાદર તેજસ્કાયિકોના ત્રણ પ્રકારના શરીરો કહ્યા છે. “તંજહા” તે આ પ્રમાણે છે “ઓરાલિણ, તેયણ, કામ્મણ”, ઔદારિક, શરીર, તૈજસ શરીર અને કાર્મણુ શરીર, “સેસં તં ચેવ” શરીર દ્વારના કથન સિવાય અવગાહના દ્વાર અને સંહનનદ્વારનું કથન પૃથ્વીકાયિકોના પ્રકરણુ-પ્રમાણે સમજવું. પરંતુ આ બાદર તેજસ્કાયિકોના શરીરદ્વાર અને સંસ્થાન દ્વાર પૃથ્વીકાયિ-

કેથી જુદા પ્રકારનું હોય છે. જેમકે—“સરીરગા સૂઈ કલાવસંઠિયા” બાદર તેજસ્કાયિકોનું શરીર સૂચિકલાપ-સોઈના ભારા-ચુચ્છા નામના સંસ્થાન વાળું હોય છે. આ સિવાય લેશ્યાદ્વાર, સ્થિતિદ્વાર, અને ઉપપાત (ઉત્પત્તી) દ્વારમાં પણ ભિન્નતા છે જેમકે—“તિન્નિ લેસ્સા” આ બાદર તેજસ્કાયિકોને કૃષ્ણ, નીલ, અને કાપોત એ ત્રણજ લેશ્યાઓ હોય છે. “ઠિઈ જહણે ગંઘંતોમુહુત્તં ઉવ્કોસેણં તિન્નિ રાઈંદિયાઈ” તેઓની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહુર્તની હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ઠથી ત્રણ રાત્રિ દિવસની હોય છે. પરંતુ પૃથ્વીકાયિક જીવોની સ્થિતિ તો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠથી કેવળ એક અંતમુહુર્તની જ કહેલી છે. પરંતુ અહિયાં ઉત્કૃષ્ઠ અંશમાં ભેદ છે. “તિરિવ્વમણુસ્સેઈંહિતો ઉવ્વાઓ” બાદર તેજસ્કાયિકોનો ઉપપાત-ઉત્પત્તી તિયંચ અને મનુષ્ય ગતિથી મરીને આવેલા જીવોમાંથીજ હોય છે. “સેસં તં ચેવ” લેશ્યા દ્વાર સ્થિતિદ્વારના કથન સિવાયનું બધાજ દ્વારોનું કથન બાદર પૃથ્વીકાયિકોનું જે પ્રમાણે કથન કર્યું છે, તેજ પ્રમાણેનું સમજવું આ “ણગગઈયા દુઆગઈયા” એક ગતિમાં જવા-વાળા એટલે કે તેઓ મરીને કેવળ એક તિયંચ ગતિમાં જવા વાળા હોય છે. મનુષ્ય ગતિમાં જતા નથી. કેમકે—“સત્તમ્મિ મહિ નેરઈઆ” ઇત્યાદિ આગમનુ વચન પહેલાં કહ્યું છે. તેથી એ આગમવચન પ્રમાણે તેઓ કોઈપણ એક તિયંચ ગતિમાં જાય છે. તેથી તેઓને “એકગતિક કહેલા છે. દ્વયાગતિક-તેઓને બે ગતિથી આવનારા એ માટે કહ્યા છે કે—તેઓ તિયંચ અને મનુષ્ય આ બે ગતિમાંથી આવેલા જીવો માંથી ઉત્પન્ન થાય છે, “પરિત્તા અસંખેજ્જા પન્નત્તા” પ્રત્યેક શરીરી. અસંખ્યાત કહ્યા છે. “સે તં વાઝકકાઈયા” આ પ્રમાણે બાદર તેજસ્કાયિકોનું નિરૂપણ કર્યું છે આ બાદર તેજસ્કાયિકોના કથનની સમાપ્તિ થતાં જ સામાન્ય પણાથી તેજસ્કાયિકોનું કથન સમાપ્ત થયું. ॥સૂ. ૧૬॥

તેજસ્કાયિકોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર વાયુકાયિકોનું નિરૂપણ કરે છે.—“સે કિં તં વાઝકકાઈયા” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—“સે કિં તં વાઝકકાઈયા” હે ભગવન્ આ વાયુકાયિકોનું શું લક્ષણ છે ? અને તેઓના કેટલા ભેદ હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—

“વાઝકકાઈયા દુવિહા પળ્લત્તા” હે ગૌતમ વાયુકાયિક જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “સુહુમ વાઝકકાઈયા ય બાયર વાઝકકાઈયા ય” સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અને બાદર વાયુકાયિક અહિયાં પણ સૂક્ષ્મ પણું અને બાદર પણું સૂક્ષ્મ અને બાદર નામકર્મ ને અધીન છે. તેમ સમજવું. તેમાં “સુહુમ વાઝકકાઈયા જહા સુહુમ તૈઝકકાઈયા” સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોનું વર્ણન સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકોના કથન પ્રમાણે જ છે. તેથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકોના શરીર દ્વારથી લઈને વ્યવનદ્વાર સુધીનું જે પ્રમાણે કથન કર્યું છે, એજ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોના તે બધાજ દ્વારોનું કથન સમજવું. પરંતુ “સરીરા પડાગસંઠિયા” તેઓનું શરીર પતાકા-ધ્વજના આકાર જેવું હોય છે. તે આ કથન સિવાય બાકીનું સઘળું કથન સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય જીવોના કથન પ્રમાણે છે. તેઓ “ણગગઈયા દુઆગઈયા” આ જીવો એક ગતિ-વાળા હોય છે, કેમકે સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકો માંથી નીકળેલા જીવો કેવળ એક તિયંચગતિમાં જ

ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તિર્થંચ અને મનુષ્ય ગતિમાંથી નીકળેલા જીવોજ આ અવસ્થામાં આવીને ઉત્પન્ન થાય તે, તેથી તેઓને 'દ્વયાગતિક' બે ગતિમાંથી આવવાવાળા કહેલા છે. 'પરિત્તા અસંલ્લેજ્જા' પ્રત્યેક શરીરી અસંખ્યાત હોય છે. "સે ચં સુહમ વાઝ્કાઝ્યા" આ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક જીવોનું નિરૂપણ છે.

બાદર વાયુકાયિકોનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે.— 'સે કિં તં બાયરવાઝ્કાઝ્યા' ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભગવન્ બાદર વાયુકાયિક જીવોનું શું લક્ષણ છે ? અને તેના કેટલા ભેદો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે— "બાયર વાઝ્કાઝ્યા અજેગવિહા પળ્લત્તા" હે ગૌતમ ! બાદર વાયુકાયિક જીવો અનેક પ્રકારના કહેલા છે. "તં જહા" તે આ પ્રમાણે છે. પાઢીળવાણ પઢીળવાણ" પ્રાચીન વાયુ પ્રતીચીન વાયુ વિગેરે "જે યાવન્ને તહ્પગારા" બીજા પણ બે પ્રાચીન વાયુ વિગેરેના બેવા

પણ પ્રાચીન વાયુથી બીજા પ્રકારના વાયુઓ છે, તે બધાને બાદર વાયુ કાયિક પણાથી જ માનેલા છે. જેમકે દક્ષિણ વાયુ, ઉત્તર વાયુ વિગેરે "ત્તે સમાસઓ દુવિહા પળ્લત્તા" આ બધા વાયુ સંક્ષેપ થી બે પ્રકારના કહ્યા છે. "તં જહા" તે બે પ્રકારે આ પ્રમાણે સમજવા. 'પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય" પર્યાપ્ત વાયુકાયિક અને અપર્યાપ્ત વાયુકાયિક બાદર વાયુકાયિક ના સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં એવું કહ્યું છે કે— "સે કિં તં બાયર વાઝ્કાઝ્યા, બાયર વાઝ્કાઝ્યા અજેગવિહા પળ્લત્તા" તં જહા" પાઈળવાણ, પઢીળવાણ, ઢાહીળવાણ, ઉઢીળવાણ, ઉઢ્ઢવાણ અહેવાણ વિદિસિવાણ, વાઝ્કામ્મ, વાઝ્કકલિયા, મંડલિયાવાણ, વ્કકલિયાવાણ, ગુંજાવાણ, ઝંજાવાણ. સંવટ્ટવાણ, ઘળવાણ. તળુવાણ, સુદ્ધવાણ, જે યાવળ્લે તહ્પગારા તે સમાસઓ દુવિહા પળ્લત્તા— 'તં જહા' પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય" આમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે— હે ભગવન્ બાદર વાયુ કાયિકોનું શું સ્વરૂપ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે. કે હે ગૌતમ ! બાદરવાયુકાયિકો અનેક પ્રકારના કહ્યા છે, તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. જે વાયુ પ્રાચી કહેતાં પૂર્વ દિશામાંથી આવે છે, તે પ્રાચીન વાયુ કહેવાય છે. અને એજ પ્રમાણે જે વાયુ પ્રતીચી-પશ્ચિમ દિશામાંથી આવે છે, તે વાયુ પ્રતીચીન વાયુ છે. જે વાયુ દક્ષિણ દિશામાંથી આવે છે. તે વાયુ દક્ષિણવાયુ કહેવાય છે. જે વાયુ ઉત્તર

દિશાઓથી આવે છે, તે વાયુ ઉઢીચીન વાયુ કહેવાય છે. જે વાયુ ઉપર વાય તે ઉર્ધ્વવાયુ કહેવાય છે. અને જે વાયુ નીચેની તરફ વાય છે, તે વાયુ અધો વાયુ કહેવાય છે. જે વાયુ તિરછો (વાંકો ચુકો) વાય છે, તે તિર્થંગ વાયુ કહેવાય છે. વિદિશાઓમાંથી જે વાયુ આવે છે તે વિદિગ્ વાયુ કહેવાય છે. જે વાયુ અનવસ્થિત-અસ્થિર હોય છે તે વાયુ વાતોદ્ભવવાયુ કહેવાય છે. નીચેની તરફ જતો વાયુ ઉલ્લિકા વાયુ કહેવાય છે. અનેક મંડલિકાઓથી મિશ્રિત થઈને મંડલાકાર જે વાયુ વાય છે, તેને મંડલિકા વાયુ કહેવાય છે. શબ્દ કરતો થતો જે વાયુ વહે છે, તે ગુંળવાત કહેવાય છે. વરસાદ ના સમયે જે વાયુ ચાલે છે, તે વરસાદથી મિશ્રિત થયેલો વાયુ અંજાવાત કહેવાય છે. યુગના અંતમાં એટલે પ્રલયકાળમાં જે વાયુ ચાલે છે, તે સંવર્તક વાયુ કહેવાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે— "જુગંત-સરિસં સંવટ્ટવાયં વિઝવ્વિઝ્જળં" ઇતિ. રત્ન પ્રભા વિગેરે પૃથ્વીના અધો ભાગમાં ધન પરિણામ વાળો જે વાયુ છે તે ધનવાત કહેવાય છે. ધનવાતના નીચેના પ્રદેશમાં રહેલો જે વાયુ છે, તે તનુવાત કહેવાય છે. મન્દ-સ્તિમિત વાયુનું નામ શુદ્ધ વાયુ કહેવાય છે.

આ કહેલ પ્રકારથી બીજા પણ જે વાયુઓ હોય છે તે બધા વાયુકાયિકો જ કહેવાય છે. આ વાયુ કાયિકોલ્લો, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના લેહથી બે પ્રકારના થાય છે.

હવે બાદર વાયુકાયિકોના શરીર વિગેરે દ્વારોના સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—“તૈસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઙ્ઙ સરીરગા પન્નત્તા” હે ભગવન્ આ બાદર વાયુકાયિકોના કેટલા શરીરો હોય છે ? આ પ્રમાણે આ શરીર દ્વારના સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! ચત્તારિ સરીરગા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! બાદર વાયુકાયિકોને ચાર શરીર હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. જેમકે—“ઓરાલ્લિદ, વેડવ્વવ, તેયદ, કમ્મદ,” ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ. અહિયાં બાદર વાયુકાયિક લ્લોને એક વૈક્રિય શરીર અધિક કહેલ છે. કેમકે અહિયાં તેની સંભાવના છે. “સરીરગા પડાગસંઠિયા” આ બાદર વાયુકાયિક લ્લોને શરીરનું સંસ્થાન પતાકા-ધર્મના જેવું હોય છે. “ચત્તારિ સમુદ્ધાયા” આ વાયુકાયિક લ્લોને

ચાર સમુદ્ધાતો હોય છે, જે ના નામો આ પ્રમાણે છે વેદના સમુદ્ધાત ૧, ક્ષાય સમુદ્ધાત ૨, મારણાંતિક સમુદ્ધાત ૩, અને વૈક્રિય સમુદ્ધાત “આહારો નિન્વાધાપણં છદ્ધિસિ” આ બાદર વાયુકાયિક લ્લોનો આહાર વ્યાઘાતના અભાવમાં છ એ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો હોય છે. કેમકે—આ લોકની મધ્યમાં રહેલા છે. “વાઘાયં પહુચ્ચ સિય તિર્ધિસિ સિય ચડધિસિ, સિય પંચધિસિ” અને જ્યારે વ્યાઘાત થાય છે, તે વખતે એમનો આહાર કોઈ વાર ત્રણ દિશાઓથી અને કોઈ વાર ચાર દિશાઓમાંથી અને કોઈ વાર પાંચ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો હોય છે. ત્યાં વ્યાઘાતના લોક નિષ્કુટ રૂપજ છે. કેમકે બાદર વાયુકાયિક લોક નિષ્કુટ વિગેરેમાં પણ મળી આવે છે. “ઉવવાઓ દેવમણુય નેરદ્દ-ણ્ણુ નત્થિ” તેઓનો ઉત્પાદ-ઉત્પત્તી દેવ, મનુષ્ય, અને નૈરયિકોમાં થતો નથી કેવળ તિર્યંગગતિમાંજ હોય છે “ઠિઈં જહન્નેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિન્નિ વાસસહસ્સાઈ” આ બાદર વાયુકાયિક લ્લોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહુર્તની હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ઠ થી ત્રણ હબ્દ વર્ષની હોય છે. “સૈસં તં ચેવ” શરીર, સંસ્થાન, સમુદ્ધાત આહાર,

ઉત્પાદ અને સ્થિતિ આટલા સિવાય બાકીના બીજા તમામદ્વારોનું કથન આ બાદર વાયુકાયિકોના સંબંધમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોના સંબંધમાં પણ સમજવું. આ બાદર વાયુકાયિક લ્લો “ણ્ણગગ્ગયા, દુઆગગ્ગયા” એક ગતિવાળા અને ‘દ્વયા-ગતિક-એટલે કે એક ગતિમાં જનારા તથા બે ગતિમાંથી આવવા વાળા હોય છે. કેમકે—તેઓ આ પર્યાયથી છૂટયા પછી સીધા એક’ તિર્યંચ ગતિમાંજ જન્મલે છે. અને આ બાદર વાયુકાયિક પણામાં તિર્યંચ અને મનુષ્યગતિ આ બે ગતિઓમાંથી સીધા જ આવીને જન્મ ધારણ કરે છે. “પરિત્તા અસંચ્છેજ્જા સમણાડલો” હે શ્રમણ ! આયુષ્મન્ પ્રત્યેક શરીરી બાદર વાયુકાયિક અસંખ્યાત છે.

હવે આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં પ્રભુ કહે છે કે—“સે ત્તં વાયરવાઝ્ઝાકાઙ્ઙયા” હે ગૌતમ ! આ રીતે આ બાદર વાયુકાયિકોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ નિરૂપણ થવાથી “સે ત્તં વાઝ્ઝાકાઙ્ઙયા” આ સામાન્ય રૂપે વાયુકાયિકોનું નિરૂપણ સંપૂર્ણ થાય છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

॥ તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકનું પ્રકરણ સમાપ્ત ॥

ઔદારિક ત્રસ જીવો કા નિરૂપણ

વાયુકાયિકૈતુનું નિરૂપણ કરીને હવે ઔદારિક ત્રસ પ્રાણિયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે કે—“સે કિં તં ઓરાલા તસા પાણા” ઇત્યાદિ હે ભગવન્ જેઓ ઔદારિક શરીર, નામ કર્મના ઉદયવાળા એક ત્રસ જીવો છે. તે કેટલા પ્રકારના છે ? અને તેના શુ લક્ષણો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ

સ્વામીને કહે છે કે—“ઓરાલા તસા પાણા ચરવ્વિહા પળ્લત્તા” હે ગૌતમ ! ઔદારિક ત્રસજીવો ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે સમજવા ‘બેંદિયા, તેંદિયા, ચરવ્વિદિયા, પંચિદિયા” બે ઇન્દ્રિય, તે ઇન્દ્રિય, ચૌ ઇન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય ત્રસ, બે દ્વિઇન્દ્રિય વાળા જીવોને સ્પર્શન અને રસના આ બે ઇન્દ્રિયો હોય છે, કૃમિ, ગંડોલક વિગેરે ઇન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે, સ્પર્શન, રસના, અને ઘ્રાણ (નાક) આ ત્રણ ઇન્દ્રિયો જે જીવોને હોય છે, તેઓ ત્રણ ઇન્દ્રિય વાળા જીવો કહેવાય છે. જેમકે—કીડી વિગેરે. સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ (નાક) અને નેત્ર આ ચાર ઇન્દ્રિયો જે જીવોને હોય છે, તેઓ ચૌ ઇન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે જેમકે—મરછર. માખી, વગેરે તથા સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, નેત્ર અને કાન આ પાંચે ઇન્દ્રિયો જે જીવોને હોય છે, તેઓ પંચેન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે. જેમકે—માણસ, પશુ વિગેરે “સે કિં તં બેંદિયા” હે ભગવન્ બે ઇન્દ્રિય વાળા જીવોના શુ લક્ષણો છે ? અને તેના કેટલા ભેદો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“બેંદિયા અળેગવિહા પળ્લત્તા”

હે ગૌતમ ! બે ઇન્દ્રિયએ વાત્રસ જીવો અનેક પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” જે આ પ્રમાણે છે.— “પુલાકિમિયા જાવ સમુહલિક્ખા” પુલાકૃમિક યાવત્ સમુદ્ર લિક્ષ, અહિયાં યાવત્પદ આ નાજ પ્રમાણેનો સંપૂર્ણ પાઠ ગ્રહણ કરાયો છે. તેમ સમજવું. “પુલાકિમિયા, કુચ્છિ કિમિયા, કળ્લુલા ગોલોમા, નેઝરા, સોમગલા, વંસીમુહા, સુઝમુહા, ગોજલોયા, જલોયા જલ-ઝયા, સંઘા, સંઘળગા, ધુલ્લા, યુલ્લા, વરાહા, સોત્તિયા, ગોત્તિયા, મોત્તિયા, કલ્લુયા, વાસા, પગતોત્તા, ડુહત્તીવત્તા, નંદિયાવત્તા, સંપુક્કામાહવાહા, સિલ્પિ સંપુડા ચંદણા, સમુહલિક્ખા” વાયુ પ્રદેશમાં-ગુહાપ્રદેશમાં જે કૃમિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને “પુલા-મિકિયા કહ્યા છે. પેટમાં જે લઘુ કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ‘કુચ્છિકિમિઈ” કહેવાય છે. પેટમાં જ ઉત્પન્ન થવા વાળા અને ઘ્રાણમાં થવા વાળા કંઈક મોટા કૃમિને ‘ગંડોલક’ નામથી કહે છે. ગાયોના રોમમાં જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને “ગોલોમક” કહેવાય છે આ બધા જ બે ઇન્દ્રિય વાળા જીવો છે. “નેઝર” થી લઈને તથા ‘સમુદ્રલિક્ષા’ સુધીના બધા જ જીવો દ્વિન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે, અને તે બધાનું વર્ણન શાત્ર પ્રમાણે સમજી લેવું

નેઈ એ. આજ પ્રમાણે આવા પ્રકારના બીજા પણ જે જીવો હોય, કે જેઓ આવાજ બે ઇન્દ્રિય જીવોની જેવા હોય છે, જેમકે—મરેલા શરીર વિગેરેમાં કૃમિ હોય છે, તે બધા બે ઇન્દ્રિય જીવ કહેવાય છે. આ બે ઇન્દ્રિય જીવો સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહેવામાં આવેલા છે. તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “પઙ્ગત્તમા ય અપઙ્ગત્તમા ય” એક પર્યાપ્તક દ્વીન્દ્રિય જીવો અને બીજા અપર્યાપ્તક દ્વીન્દ્રિય જીવો ‘તેસિં ણં મંતો જીવાણં કઙ્ગ સરીરગા પણ્ણત્તા” ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે—હે ભગવન્ આ દ્વીન્દ્રિય જીવોને કેટલા પ્રકારના શરીરો કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! તઓ સરીરગા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! બે ઇન્દ્રિય વાળા જીવોને ત્રણ શરીરો કહેલા છે. “તં જહા” જેમકે—ઓરાલિષ, તેયપ કમ્મણ,” ઔદારિક, શરીર, તૈજસ શરીર, અને કાર્મણુ શરીર, ‘તેસિં ણં મંતે ! જીવાણં કે મહાલિયા સરીરોનાહણા પણ્ણત્તા” હે ભગવન્ આ દ્વીન્દ્રિય વાળા જીવોના શરીરની અવગાહના કેટલી મોટી કહી છે ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખ્ખેજ્જહ ભાગં ઉક્કોસેણં બારસજોયણાદં” હે ગૌતમ ! તેઓના શરીરની

અવગાહના જઘન્યથી આંગળના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણની અને ઉત્કૃષ્ઠથી ખાર યોજન પ્રમાણની કહેલી છે. “જ્ઞેવઙ્ગ સંઘયણા” તેમનું સંહનન સેવાત્ હોય છે. “હુંહસંઠિયા” આ દ્વીન્દ્રિય જીવો હુંડક સંસ્થાના વાળા હોય છે. જેમના શરીર અવયવો ખરોખર ન હોય તે હુંડ સંસ્થાના કહેવાય છે. “ચત્તારિ કસાયા” તેઓને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ ચાર કષાયો હોય છે “ચત્તારિ સન્નાઓ” તેઓને આહાર, ભય, મૈથુન, અને પરિશ્રદ્ધ આ પ્રકારના ચાર સંજ્ઞાઓ હોય છે. લેશ્યાદ્વારમાં તેઓને “તિન્નિ હેસ્સાઓ” ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. બે ઇન્દ્રિયો હોય છે. “તઓ સમુઘાયા” વેદના, કષાય, અને મારણુ-ન્તિક આ ત્રણ સમુદ્ધાત તેઓને હોય છે. “જો સણ્ણી અસણ્ણી” આ બે ઇન્દ્રિય વાળા જીવો સંજ્ઞી હોતા નથી પણ અસંજ્ઞી હોય છે.

વેદનાદ્વારમાં—“જપુંસગવેયગા” નપુંસકવેદ વાળા જ હોય છે. સ્ત્રીવેદવાળા અને પુરુષવેદ વાળા હોતા નથી. પર્યામિદ્વારમાં ‘પંચપઙ્ગત્તીઓ પંચ અપઙ્ગત્તીઓ’ તેઓ પાંચ પર્યામિયોવાળા હોય છે, અને પાંચ અપર્યામિયોવાળા હોય છે દષ્ટિદ્વારમાં—“સમ્મદિટ્ઠી વિ મિચ્છાદિટ્ઠી વિ” આ બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો સમ્યગ્દષ્ટિવાળા પણ હોય છે. અને મિથ્યા-દષ્ટિવાળા પણ હોય છે પરંતુ “નો સમ્મામિચ્છાદિટ્ઠી” તેઓ મિશ્ર દષ્ટિવાળા હોતા નથી. અહિયાં એવું સમજવું નેઈએકે—જેમ ઘંટ વાગતા પહેલાં મોટો અવાજ થાય છે. તે તેના પછીના સમયમાં કમ કમથી ઘટતો ઘટતો છેવટે એ શબ્દ ઘંટની લાલા-લટકણુ સુધી જ રહી જાય છે. આ રીતે ‘ઘંટ લાલા’ ન્યાયથી અવસાન સમયે એટલે કે મરણુકાળે જીવના આસ્વાદન માત્ર સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ બાકી રહે છે. એવી અવસ્થામાં મરીને કેટલાક જીવો બે ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેથી તેઓની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં કેટલાક કાળ સુધી સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ રહે છે. તેથી તેઓને સમ્યગ્દષ્ટિ કહેલા છે. શેષ પછીના કાળમાં મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. તેથી તેઓને મિથ્યાદષ્ટિ પણ કહેલા છે. પરંતુ તેવા પ્રકારના ભવ-

સ્વભાવથી તથાવિધ પરિણામોનો એમને યોગ થતો નથી. આ કારણથી તેઓ સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ—એટલેકે મિશ્રદષ્ટિ રૂપે ત્યાં ઉત્પન્ન થતાનથી. સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થામાં જીવનું મૃત્યું જ થતું નથી. કેમકે શાસ્ત્રમાં તેનો નિષેધ છે. જેમ કે—“ન સમ્મમિચ્છો કુણ્ઠકાલં” સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિવાળા જીવો કાળ કરતા નથી. અર્થાત્ મરણ પામતા નથી.

દર્શનદ્વારમાં—તેઓ “નો ઓહિદંસણી નો ચક્કુદંસણી અચક્કુદંસણી નો કેવલ-દંસણી” અવધી દર્શન વાળા હોતા નથી. તથા ચક્કુદર્શનવાળા પણ હોતા નથી પરંતુ અચક્કુદર્શની હોય છે. તથા તેઓ કેવળદર્શનવાળા પણ હોતા નથી. તેઓને જે ‘અચક્કુદર્શની કહ્યા છે તે સ્પર્શન અને રસના આ બે ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાથી કહેલા છે. હવે ગૌતમ સ્વામી જ્ઞાનદ્વારના સંબંધમાં પ્રભુને પૂછે છે કે—“નાણી અન્નાણી” હે ભગવન્ તેઓ જ્ઞાની હોય છે ? કે અજ્ઞાની હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“નાણી વિ અણાણિ વિ” હે ગૌતમ ! તેઓ જ્ઞાની પણ હોય છે અને અજ્ઞાની પણ હોય છે. “જે નાણી તે ણિયમા દુણાણી” જે તેઓ જ્ઞાની હોય તો તેઓ નિયમથી બે જ્ઞાનવાળા હોય છે “તં જહા” જેમકે “અભિણિબોહિયનાણી સુયનાણી ય” આલિનિબોધિક જ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની. અર્થાત્ તેઓ આલિનિબોધિક જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન આ બે જ્ઞાનવાળા હોય છે. આ બે જ્ઞાન તેઓની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય છે. “જે અન્નાણી તે નિયમા દુઅન્નાણી” જે અજ્ઞાનવાળા હોય છે, તો તે બે અજ્ઞાનવાળા હોય છે. જેમકે—“મદ્ અન્નાણી ય સુય અન્નાણીય” મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુત અજ્ઞાન આ બે અજ્ઞાનવાળા હોય છે. યોગદ્વારમાં “નો મણજોગી વયજોગી કાયજોગી” તેઓ મનોયોગવાળા હોતા નથી. પરંતુ વચન યોગવાળા એટલે કે તેઓમાં વચન યોગનો અવ્યક્ત રૂપે સદ્ભાવ હોય છે, તથા કાયયોગવાળા હોય છે.

ઉપયોગદ્વારમાં તેઓ “સાગારોવહત્તા વિ અણાગારોવહત્તા વિ” સાકારોપયોગવાળા પણ હોય છે અને અનાકારોપયોગવાળા પણ હોય છે.

આહારદ્વારમાં “આહારો નિયમા છહિંસિ” નિયમથી છએ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલદ્રવ્યો નો તેઓ આહાર કરે છે. કેમ કે દ્વીન્દ્રિયોનો સદ્ભાવ ત્રસ જીવોમાં કહેલો છે.

ઉપપાતદ્વારમાં “ઉવવાઓ તિરિયમણુસેસુ નેરહય દેવ અસંખેજ્જવાસાઝય વજ્જેસુ” આ બે ઈન્દ્રિય વાળાજીવોનો ઉપપાત-ઉત્પત્તિ તિયંચ અને મનુષ્યોમાં અર્થાત્ આ બે ગતિયોમાં જ હોય છે. નારક અને દેવોમાં તેમની ઉત્પત્તિ હોતી નથી તથા મનુષ્યોમાં પણ અસંખ્યાતવર્ષની આયુષ્ય વાળા મનુષ્યોમાં તેઓનો જન્મ થતો નથી.

સ્થિતિદ્વારમાં—“ઠિઈ જહણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં વારસસંવચ્છરાઈ” તેઓની સ્થિતિ જઘન્યથી તો એક અંતમુહૂર્તની હોય છે. અને ઉત્ક્રુષ્ટથી ખારવર્ષની હોય છે.

સમવહતદ્વારમાં—“સમવહતા વિ મરંતિ અસમવહતાવિ મરંતિ” તેઓ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરીને-સમવહત થઈને પણ મરે છે, અને મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી અસમવહત એટલે કે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કર્યાવિના પણ મરે છે.

ચવનદ્વારમાં—“કહિં ગચ્છંતિ” હે ભગવન્ આ બે ઈન્દ્રિય વાળા જીવો બે ઈન્દ્રિયપણાથી મરીને કયાસ્થાન પરબ્રાય છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે હે—‘ગોયમા ! નેરહય દેવ અસંખેજ્જવાસાઝયવજ્જેસુ ગચ્છંતિ’ આ બે ઈન્દ્રિય વાળા જીવો બે ઈન્દ્રિય

ગતિમાંથી નીકળી ને નૈરયિકોમાં દેવોમાં અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા મનુષ્યોમાં જન્મલેતા નથી. પરંતુ તિર્યંચ ગતિ અને સંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા મનુષ્યોમાં આ બે ગતિયોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગત્યાગતિક્ષારમાં—આ બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો “દુગ્ધ્યા દુઝાગ્ધ્યા” બે ગતિવાળા હોય છે. અર્થાત્ બે ઇન્દ્રિય પણાથી નીકળીને આ તિર્યંચ અને મનુષ્ય આ બે ગતિયોમાં જ જાય છે. અને દ્રયાગતિક હોય છે. અર્થાત્ તિર્યંચ અને મનુષ્ય આ બે ગતિયોમાંથી આવીને જ જીવ આ દ્વીન્દ્રિય પણામાં જન્મ લે છે. “પરિત્તા અસંખ્જ્જા પન્નત્તા સમણા-હસો” હે શ્રમણ આયુષ્મન્ આ પ્રત્યેક શરીરી અસંખ્યાત હોય છે કેમ કે-ઘન રૂપે કરેલા લોકની જે ઉર્ધ્વ-ઉપરની અધઃ-નીચેની આયત પ્રદેશોવાળી શ્રેણીયો છે. તે બધી અસંખ્યાત યોજન કેટાકેટી પ્રમાણુ આકાશ સૂચિગત પ્રદેશ રાશિ પ્રમાણુ છે. તે એ પ્રત્યેક શરીરી આટલા પ્રમાણુવાળા છે. તેથી તેઓને અસંખ્યાત કહ્યા છે.

પ્રકરણાર્થના ઉપસંહાર કરતા હવે સૂત્રકાર કહે છે કે-‘સે તં ભેંદિયા’ આરીતે હે ગૌતમ દ્વીન્દ્રિય જીવો નું નિરૂપણ કર્યું છે. ॥સૂ. ૧૮॥

ત્રીન્દ્રિય ઇવં ચતુરિન્દ્રિય જીવો કા નિરૂપણ

હવેસૂત્રકાર તે ઇન્દ્રિય અને ચૌઇન્દ્રિય જીવો નું નિરૂપણ કરે છે.-આમાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુ ને એવું પૂછે છે કે-‘સે કિં તં તેંદિયા’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—‘સે કિં તં તેંદિયા’ હે ભગવાન તે ઇન્દ્રિય જીવોનું શું લક્ષણ છે ? અને તેના કેટલા લેહોકહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામી ને કહે છે કે-‘તેંદિયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા’ હે ગૌતમ તે ઇન્દ્રિય જીવો અનેક પ્રકાર ના કહેલા છે, ‘તંજહા’ તે આપ્રમાણુ છે, ‘ઓવહ્યા, રોહિણિયા, જાવ હથિસોંડા’ અહિયાં યાવત્પ-દ્ધથી આ વિષયનો પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનોપાઠ સમજીલેવો. કે જે પાઠ આસૂત્રની ટીકામાં આપવામાં આવ્યો છે. તે પાઠ ‘ઓવહ્યા, રોહિણિકા’ થી લઈ ને હસ્તિશુણ્ડના કથન સુધીના જીવ તે ઇન્દ્રિય જીવ છે. અને તેમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ છે. અને કેટલાક દેશવિશેષ થી સમજી લેવા. ‘જે યાવન્ને તહ્પગારા તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા’ તથા આનાજ જેવા બીજા-

પણુ જે જીવો છે, તે સઘળા તે ઇન્દ્રિય જીવો સમજવા. તે ઇન્દ્રિય જીવો સંક્ષેપ થી બે પ્રકારના છે. ‘તં જહા’ તે બે પ્રકારે આપ્રમાણુ છે. ‘પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય’ પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક, ‘તહેવ જહા ભેંદિયાણં’ શરીર દ્વારથી લઈને ગત્યાગતિક દ્વારસુધીનું તેઓનું વર્ણન જે પ્રમાણુ દ્વીન્દ્રિય જીવોના પ્રકરણમાં કર્યું છે. એજ પ્રમાણુનું સમજી લેવું. પરંતુ બે ઇન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ આ તેન્દ્રિય જીવોના પ્રકરણમાં જે વિલક્ષણપણુ-જુદાઈ છે તે બતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે-નવરં સરીરોગાહણા ઉક્કોસેણં તિન્નિ ગાહયાઈ’ બે ઇન્દ્રિય જીવોની જેમ આ ત્રણુઇન્દ્રિય વાળા જીવોની જઘન્ય અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણુની છે. અને તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણુકોસની છે.

‘તિન્નિ હિંદિયા’ તેઓને સ્પર્શ રસના, (જીભ) અને દ્રાણુ (નાક) આ ત્રણુ ઇન્દ્રિયો હોય છે. ‘ટિઈ જહણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં ઇગૂણપણ્ણરાઈદિયા’ તેમની સ્થિતિ

જઘન્યથી એક અંતર્મુદ્દર્તની હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ૪૯ ઓગણ પચાસ શતદિવસની હોય છે. ‘સેસં તહેવ’ અવગાહના ઇંદ્રિય. અને સ્થિતિદ્વારના કથન સિવાય બાકીના જે શરીર સંહનન. વિગેરે દ્વારો છે. તેબધા બે ઇંદ્રિયવાળા જીવોના કથન પ્રમાણેજ છે. આ તેઈન્દ્રિય જીવો “દુગદ્વયા દુઆગદ્વયા” દ્વિગતિક અને દ્વયાગતિક હોય છે. કેમ કે—તેઓ આ પર્યાયમાંથી જ્યારે નીકળે છે, તોતિર્યંચગતિ અને મનુષ્યગતિ આ બેજ ગતિમાંથી આવેલ જીવ જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેમને દ્વયાગતિક કહેલા છે.

“પરિત્તા અસંખેજ્જા પન્નત્તા” આ પ્રત્યેક શરીરી અસંખ્યાત હોય છે આપ્રમાણે તે- ઇંદ્રિય જીવોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર આપ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે. “સેતં તે ઈંદિયા” આ રીતે તેઈન્દ્રિય જીવોનું આ નિરૂપણ કયું છે.

હવે ચૌઈંદ્રિય જીવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છેકે—“સે કિં તે ચરરિંદિયા” હે ભગવન્ ચૌઈંદ્રિય જીવોનું શું લક્ષણ છે? અને તેના કેટલા ભેદો કહેલા છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—હે ગૌતમ! “ચર- રિંદિયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા” ચૌઈંદ્રિય જીવો અનેક પ્રકારના કહ્યા છે.—“તં જહા” તે

આ પ્રમાણે છે. “અંધિયા, પુત્તિયા. જાવ ગોમયકીહા”, અન્ધિકા, પુત્રિકા યાવત્ ગોમય કીહા અહિયાં યાવત્પદથી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં આ વિષયમાં કહેલોપાઠ સમજી લેવો કે જે પાઠ સંસ્કૃત ટીકામાં આપવામાં આવેલ છે. અન્ધિકા, પુત્રિકા, મક્ષિકા (માખી) મશક-મચ્છર વિગેરે ગોમેય કીટ સુધીના જીવો કે જે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહેલા છે, તે બધા ચૌઈંદ્રિય જીવો છે. તેમાં કેટલાક નામોતો ઘણાજ સ્પષ્ટ છે. અને કેટલાક નામો દેશ-વિદેશ થી સમજી લેવા. તથા આ પ્રમાણેના બીજાપણુ જે જીવો છે, તે બધાજ ચૌઈંદ્રિય જીવો છે. બધા ચૌઈંદ્રિય જીવો—“સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા” સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહેલા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે સમજવા “પજ્જત્તગા ય, અપજ્જત્તગા ય” પર્યાયક અને અપર્યાયક “તેસિ

ણં મંતે જીવાણં કદ્ધ સરીરગા પણ્ણત્તા” હે ભગવન્ આ ચૌઈંદ્રિય જીવોને કેટલા શરીરી હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—હે ગૌતમ! તેઓને “તઓ સરીરગા પન્નત્તા” ત્રણ શરીરી હોય છે. “તં ચેવ” તે ત્રણ પ્રકાર-ઔદારિક શરીર, તેજસ અને કાર્મણુ એ પ્રમાણેના છે. અવગાહના દ્વારમાં તેઓના શરીરની અવગાહના જઘન્ય થી તો આંગણના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર કોસ પ્રમાણની છે

“ઈંદિયા ચત્તારિ” તેઓની ઇંદ્રિયો સ્પર્શન રસના, ઘ્રાણુ અને ચક્ષુ આ પ્રમાણે ચાર હોય છે. તેજ કારણથી તેઓનું નામ ચૌઈંદ્રિય જીવ એ પ્રમાણેનું છે.

દર્શનદ્વારમાં—તેઓને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન આ પ્રમાણેના બે દર્શનો હોય છે. સ્થિતિદ્વારમાં “ટિઈ ઉક્કોસેણં છમ્માસા” તેઓની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતર્મુદ્દર્તની હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી તેઓની સ્થિતિ છમાસની હોય છે. “સેસં જહા તેઈંદિયાણં જાવ અસંખેજ્જા પણ્ણત્તા” આ પ્રમાણે શરીર, અવગાહના ઇંદ્રિય, દર્શન સ્થિતિ આદ્વારો-

ના કથન સિવાય બીજા જે સંસ્થાન વિગેરે દ્વારો છે, તે બધા પ્રત્યેક શરીરી પર્યાત તેઈંદ્રિય જીવોના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યા છે, એજ પ્રમાણે આ ચૌઈંદ્રિયોના પ્રકરણમાં પણ પ્રતિપાદન કરીલેવું. આ પ્રત્યેક શરીરી જીવો અસંખ્યાત હોય છે.

હવે સૂત્રકાર આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—“સે તં ચરરિંદિયા” આ પ્રમાણે આ ચૌઈંદ્રિય જીવોનું નિરૂપણ કયું છે. ॥૨૦૦ ૧૯॥

પચ્ચેન્દ્રિય જીવો કા નિરૂપણ

હવે પચ્ચેન્દ્રિય જીવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.—“સે કિં તં પંચિદિયા” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—“સે કિં તં પંચિદિયા” હે ભગવાન્ પચ્ચેન્દ્રિય જીવોનું શું લક્ષણ છે ? અને તેના કેટલા ભેદો છે ? આ પ્રમાણેના ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—હે ગૌતમ ! “પંચિદિયા ચત્તવિહા પણ્ણત્તા” પચ્ચેન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ્ય શ્લુ અને કાન આ પ્રમાણેની પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેથીજ તેઓ પચ્ચેન્દ્રિય કહેવાય છે. તેના ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“નેરહ્યા” નૈરયિક જીવો “તિરિક્કલ્લજોણિયા” તિર્યગ્જીવોનિકજીવ, “મણુસ્સા” મનુષ્ય જીવ અને “દેવા” દેવ તેમાં જેઓ નરકાવાસોમાં રહે છે, તે નૈરયિક કહેવાય છે. જ્યાંથી ઇષ્ટફલ સંપાદક કર્મ નિર્ગત થઈગયું હોય છે. તેનું નામ નિરય છે, આ નરકાવાસ રૂપ નિરયોમાં જે હોય છે. અર્થાત્ રહે છે, તે નૈરયિક જીવો છે. આ નૈરયિકો બધીરીતે કષ્ટપ્રદ ફલોનેજ ભોગવનારા હોય છે. જે જીવો તિર્યગ્ ગતિમાં જન્મધારણ કરે છે, તેઓ તિર્યગ્ યોનિવાળા જીવો છે. મનુષ્ય અને દેવો પ્રસિદ્ધ જ છે.

આમાં પહેલાં નૈરયિકોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—“સે કિં તં નેરહ્યા” ઇત્યાદિ ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે હે ભગવાન્ “સે કિં તં નેરહ્યા” નૈરયિક જીવો કેટલા પ્રકારના છે ? અને તેના શું ભેદો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—હે ગૌતમ ! “નેરહ્યા સત્તવિહા પણ્ણત્તા” નૈરયિક જીવો સાતપ્રકારના કહેલા છે.—

“તં જહા” તે સાતપ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“રયણ્ણપ્પમા પુઢવી નેરહ્યા જાવ અહે સત્તમ પુઢવી નેરહ્યા” રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક યાવત્ અધઃસપ્તમી પૃથ્વી નૈરયિક અહિયાં યાવત્ શખ્દથી શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા આ પૃથ્વીયોના નારકોનો સંગ્રહ થયો છે. આ સાતે નારકો—“સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા” સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહેલા છે “તં જહા” તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય” પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક “ત્તેસિ ણં મંતે જીવાણં કઙ્ઙ સરીરગા પણ્ણત્તા” હે ભગવાન્ આ નારક જીવો ને કેટલા શરીરો કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! તઓ સરીરગા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! તેઓને ત્રણ શરીરો કહેલા છે. “તં જહા” તે ત્રણ શરીરો આ પ્રમાણે છે. “ત્તેવિવણ, તેયણ, કમ્મણ, વૈકિય શરીર, તેજસ શરીર, અને કાર્મણ શરીર, તેઓને ભવપ્રત્યયથી વૈકિય શરીર હોય છે. ઔદ્ધારિક વિગેરે શરીર હોતા નથી. તથા તેજસ અને કાર્મણ આ બે શરીર સર્વ જીવ સાધારણ હોય છે. તેથી તે તેમને પણ હોય છે. અવગાહનાદ્વાર સંબંધમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“ત્તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કે મહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા” હે ભગવાન્ આ જીવોને શરીરની અવગાહના કેટલી મોટી હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! દુવિહા સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! તેમની શરીરાવગાહના બે પ્રકારની કહેલી છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણેના છે. “ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેવિવિયા ય” એક ભવધારણીય શરીરાવગાહના અને બીજી ઉત્તરવૈકિય શરીરાવગાહના જે અવગાહના દ્વારા જન્મધારણ કરવામાં આવે છે. તે ભવધારણીય ભવના પ્રભાવથી થવાવાળી અર્થાત્ ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિના સમયે થવાવાળી અવગાહના છે. અને ઉત્તરવૈકિયની અવગાહના જે ભવાન્તરના વૈરી રૂપ નારકને મારવામાટે ઉત્તરકાળમાં ધારણ કરવામાં આવે છે. તે છે. આ અવગાહના વિચિત્ર રૂપ હોય છે. “તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહન્નેણ અંગુલસ્સ અસંઘે-જ્જહ માગો” ભવધારણીય શરીરાવગાહના જઘન્યથી આંગળના અસંખ્યાત માં ભાગપ્રમાણ

વાળી હોય છે. અને “उक्कोसेणं पंच घणुसयाई” ઉત્કૃષ્ટથી પાંચસો ધનુષ પ્રમાણુવાળી હોય છે. જઘન્ય અવગાહના ઉપપાત કાળમાં હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાતમી પૃથ્વીમાં હોય છે. દરેક પૃથ્વીમાં રહેલ નૈરયિક જીવોની લવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનું પ્રમાણુ આ પ્રમાણુ છે.—પ્રથમ પૃથ્વીમાં નૈરયિકોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પોણા આઠ ધનુષ અને છ આંગળની હોય છે. ૧૧૧૧ બીજી પૃથ્વીમાં સાડા પંદર ધનુષ અને બાર આંગળની હોય છે. ૧૨૧૧ ત્રીજી પૃથ્વીમાં સવા એકત્રીસ ધનુષની હોય છે. ૧૩૧૧ ચોથી પૃથ્વીમાં સાડા બાસઠ ધનુષની હોય છે. ૧૪૧૧ પાંચમી પૃથ્વીમાં સવાસો ધનુષની હોય છે, ૫, છઠ્ઠી પૃથ્વીમાં અઢીસો ધનુષની હોય છે. ૧૬૧૧ અને સાતમી પૃથ્વીમાં પાંચસો ધનુષની હોય છે. કે જે સૂત્રમાં જ કહી છે. “तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जभागं” ઉત્તરવૈક્રિયિકી શરીરાવગાહના જઘન્યથી આંગળના સંખ્યા-

તમાં ભાગપ્રમાણની હોય છે. અસંખ્યાતભાગપ્રમાણુ વાળી હોતી નથી. “उक्कोसेणं घणु-सहस्सं” અને ઉત્કૃષ્ટથી સાતમી પૃથ્વીમાં આ અવગાહના એક હજાર ધનુષ પ્રમાણુની હોય છે. બાકીની પૃથ્વીઓના નૈરયિકોની ઉત્તર વૈક્રિયિક ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના આ પ્રમાણુ છે. પહેલી પૃથ્વીમાં સાડા પંદર ધનુષ અને બાર આંગળ બીજી પૃથ્વીમાં સવા એકત્રીસ ધનુષ, ત્રીજી પૃથ્વીમાં સાડા બાસઠ ધનુષ ૩ ચોથી પૃથ્વીમાં એકસો પચીસ ધનુષ ૪, પાંચમી પૃથ્વીમાં અઢીસો ધનુષ, ૫, છઠ્ઠીમાં પાંચસો ધનુષ, ૬, અને સાતમી પૃથ્વીમાં એક હજાર ધનુષની નૈરયિકોના ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હોય છે. એ વાત સૂત્રમાં જ કહી છે. “तेसि णं भंते ! जीवाणं सरीरा किं संघयणी पणत्ता” હે ભગવન્ તે નારક જીવોના શરીર કયા સંહનન વાળા હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“गोयमा ! छण्हं संघयणाणं असंघयणी” હે ગૌતમ ! નારક જીવોના શરીર છ સંહનનોમાંથી કોઈ પણ સંહનન વાળા હોતા નથી. અર્થાત્ તેઓના શરીર સંહનન રહિત હોય છે.

તેઓના શરીર સંહનન વિનાના હોવાનું કારણુ એ છે કે તેઓમાં હાડકા હોતા નથી. એજ વાત “जेवङ्गी” આ સૂત્રાંશ દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવી છે. “जेव छिरा” તેઓમાં શિરાઓ અટલે કે નાડીઓપણુ હોતી નથી, “जे वण्हारु” તેઓમાં સ્નાયુઓ—હાડકાને બાંધવાવાળી નાડીઓપણુ હોતી નથી તેથી “जेव संघयणमत्थि” તેઓના શરીરો ને સંહનન વિનાના કહેલ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—અસ્થિઓ-હાડકાના સમૂહનું નામજ સંહનન છે. પરંતુ તે બધા નારક જીવોને હોતા નથી. તેજ કારણુથી તેઓને અસંહનન વાળા કહ્યા છે. મુખ્ય વૃત્તિથી અસ્થિઓ-હાડકાના નિચય-સમૂહ રૂપજ સંહનન હોય છે. તેપણુ પહેલાં એક ઈન્દ્રિય વાળા જીવોને સેવાર્ત સંહનન વાળા જ કહ્યા છે, તે ઔદારિક શરીરના સંબંધના સદ્ ભાવથી કહેલ છે. તેથી તેઓમાં સંહનનપણુ ઔપચારિક જ છે. વાસ્તવિક નથી. તથા પ્રજ્ઞાપના

સૂત્ર વિગેરેમાં જે દેવોને આ સંહનન વાળા કહેલા છે, તેપણુ ગૌણુ વૃત્તિથીજ કહેલા છે. તેનું કારણુ એ છે કે—આ મનુષ્ય લોકમાં વજ્ર ઋષભ, નારાય સંહનન વાળા ચક્રવર્તિ વિગેરેની જે શક્તિ હોય છે. તે સઘળા શેષ મનુષ્યોની અપેક્ષાથી અસાધારણુ હોય છે. પરંતુ—તેઓની અપેક્ષાથી પણુ પર્વતોને ઉખાડવારૂપ અધિક શક્તિ દેવોની હોય છે. તેમ સાંભળવામાં આવે છે. તો પણુ તેઓને શ્રમ થતો નથી તેથી વજ્ર સંહનનની સમાનતા ને લઈને દેવો ને વજ્ર સંહનની—વજ્ર સંહનન વાળા કહેલા છે. વાસ્તવિકરીતે તેઓ સંહનન વાળા હોતા નથી. કેમ કે શાસ્ત્રમાં અસ્થિનિચય-હાડકાના સમૂહનેજ સંહનન કહેલ છે. નારકોને પણુ હાડકા વિગેરેના અભાવથી સંહનનો અભાવજ હોય છે. અહિયાં એવું કહેવું જોઈએ કે—સંહનન ના અભાવમા શરીર બધ કેવીરીતે થઈ શકે છે ? કેમ કે ઉપલોગના આવવાથીજ શરીરનો વ્યવહાર થાય છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે

છે કે—તેમાં કોઈ પણુ દોષ નથી, તથાવિધ—તેવા પ્રકારના પુદ્ગલસ્કંધોની જેમ શરીરનો બંધ થઈજ જાય છે. તેથી સૂત્રકાર કહે છે કે—“જે પુગ્ગલા, અણિહા, અકંતા, અપ્પિયા, અસુમા, અમણુણા, અમણામા” જે પુદ્ગલો અનિષ્ટ છે, એટલે કે મનની ઈચ્છાની બહાર છે. અકાન્ત છે. એટલેકે સોહામણુ નથી, અકમનીય છે. એટલે કે અત્યંત અશુભ વર્ણુ વાળા છે. અને તેથીજ અપ્રિય છે. એટલે કે—દેખતાં જ જે પ્રિયબુદ્ધિ જનક નથી. અશુભરસ ગંધ સ્પર્શ વાળા છે. મનોહર છે. મનને આનંદદાયક નથી પરંતુ વિપાક કાળમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરાવનારા છે. અમનોહમ છે—એટલે કે—જંતુઓને ઉપલોગ માટે જેઓ કોઈ પણુ વખતે તેઓના મનને રૂચિકર નથી. એવા તે પુદ્ગલો ‘તેસિ ણ સંઘાયત્તાણ પરિણમંતિ’ એ નારક જીવોના શરીરના સઘાતરૂપથી અર્થાત્ તેવા પ્રકારના શરીરની પરિણતિના રૂપમા પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આરીતે તેઓનો શરીર બંધ થઈ જાય છે આ સંહનનદ્વાર સમાપ્ત.

હવે સંસ્થાનદ્વારનું કથન કરવામાં આવે છે.—તેમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—“તેસિ ણ મંતે ! જીવાણં સરીરગા કિં સંઠિયા પન્નત્તા” હે ભગવન્ આ નારકજીવોના શરીર કેવા સંસ્થાન વાળા હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! નારકજીવોના શરીર બે પ્રકારના કહેવામાં આવેલા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણુ છે. “ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેડવિવયા ય” એક ભવધારણીય શરીર અને બીજું ઉત્તર વૈકિય શરીર તેમાં જે “જે તે ભવધારણિજ્જા” જે ભવધારણીય શરીર છે, ‘તે હુંડસંઠિયા’ તે બધા હુંડક સંસ્થાન વાળા હોય છે. કેમકે—તે નારકોનું આ ભવધારણીય શરીર સ્વભાવથી જ તે પક્ષીના શરીર જેવું હોય છે, કે જેની બન્ને પાંખો બિલકુલ મૂળમાંથી ઉખાડીલેવામાં આવી હોય. તેમજ ગ્રીવા રોમ વિગેરે જેના શરીરમાંથી કહાડીનાખવામાં આવેલા હોય એવા પક્ષિ જોવામાં જેમ અત્યન્ત બિલત્સ—ખરાબ બિહામણુ લાગે છે, તેજ પ્રમાણુ આ નારકીયો પણુ શરીરથી એવા જ બિહામણુ દેખાય છે. તેઓના શરીરની રચના આ સંસ્થાનમાં બિલકુલ બેડોળ હોય છે. તથા જે “ઉત્તરવેડવિવયા તે

વિ હુંડસંઠિયા પન્નતા” ઉત્તરવૈક્રિય શરીરવાળા હોય છે, તે પણ હુંડક સંસ્થાનવાળા જ હોય છે. જો કે—ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જ્યારે તેઓ વિકુર્વાણા કરે છે, ત્યારે તેઓ એવો જ વિચાર કરે છે કે—અમે શુભ વિક્રિયા જ કરીશું. પરંતુ અત્યંત તથાવિધ અશુભ નામ કર્મના ઉદ્દયથી તેઓના આ શરીરની અત્યંત અશુભતર વિક્રિયા જ હોય છે. તેથી તેઓ પણ હુંડક સંસ્થાનવાળા હોય છે.

સંસ્થાનદ્વાર સમાપ્ત

પાંચમા કષાયદ્વારનું કથન કરતાં પ્રભુ કહે છે કે—“ચત્તારિ કસાયા” નારકજીવોને ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ આ ચાર કષાયો જ હોય છે. કષાયદ્વાર સમાપ્ત થયું સંજ્ઞાદ્વાર—“ચત્તારિ સન્નાઓ” આ નારકજીવોને આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ આ ચાર સંજ્ઞાઓ હોય છે. સંજ્ઞાદ્વાર સમાપ્ત.

સાતમું લેશ્યાદ્વાર—“તિન્નિ લેસ્સાઓ” નારકજીવોને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત આ ત્રણ જ લેશ્યાઓ હોય છે. તેમાં આદિની જે રત્નપ્રભા અને શકંરાપ્રભા પૃથિવીયો છે, ત્યાં કાપોતલેશ્યા હોય છે ત્રીજી નારક પૃથ્વીમાં કેટલાક નારકાવાસોમાં કાપોતલેશ્યા હોય છે. અને કેટલાકમાં નીલલેશ્યા હોય છે. ચોથી નારક પૃથ્વીમાં નીલલેશ્યા હોય છે. પાંચમી પૃથ્વીમાં કેટલાક નારકાવાસોમાં નીલલેશ્યા હોય છે. અને કેટલાક નારકાવાસોમાં-કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે. છઠ્ઠી તમા નામની નારકપૃથ્વીમાં કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે અને સાતમી નારક પૃથ્વીમાં પરમ કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે.

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતમાં કહ્યું છે કે—“કાઝય વોસુ તદ્દાપ મોસિયા નીલિયા” ચઝત્થીપ’ ઈત્યાદિ. ‘લેશ્યાદ્વાર સમાપ્ત’

આઠમું ઈન્દ્રિયદ્વાર—“પંચિદિયા” આ નારકજીવોને સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ. ચક્ષુ, અને કર્ણ આ પાંચ ઈન્દ્રિયો હોય છે. ઈન્દ્રિયદ્વાર સમાપ્ત.

સમુદ્ઘાતદ્વાર—“ચત્તારિ સમુઘાયા આદિલ્લા” નારકજીવોને આદિના ચાર સમુદ્ઘાતો હોય છે. તેના નામો આ પ્રમાણે છે. વેદના સમુદ્ઘાત ૧ કષાય સમુદ્ઘાત ૨ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતક અને વૈક્રિયસમુદ્ઘાત ૪, સમુદ્ઘાતદ્વાર સમાપ્ત.

દસમું સંજ્ઞાદ્વાર—“સન્નિવિ અસન્નિ વિ” તે નારકજીવો સંજ્ઞી પણ હોય છે, અને અસંજ્ઞી પણ હોય છે. તેમાં જેઓ ગર્ભજ જીવોમાંથી મરીને નારકી થયેલ હોય છે, તેઓ સંજ્ઞી કહેવાય છે. અને જેઓ સમ્ભૂચ્છંન જીવોથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ અસંજ્ઞી કહેવાય છે. આ અસંજ્ઞીજીવો રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેની આગળના ખીબા નરકોમાં ઉત્પન્નથતા નથી. જોકે આશય વિના જે અશુભ દારુણ ક્રિયા પણ હોય છે, તેનો વિપાક માત્ર એવા કૃણવાળે જ હોય છે. અર્થાત્ રત્નપ્રભા પૃથ્વી પર્યંતજ લઈ

જવાવાળા હોય છે. તેનાથી આગળ નહીં કહ્યું છે કે - ' અસન્નિ ચત્તુ પદમં, इत्यादि
॥ संज्ञीद्वार समाप्त ॥

અગિયારમું વેદદ્વાર--“ળપુંસગવેદા” નારકજીવો કેવળ નપુંસક વેદવાળા જ હોય છે. પુરુષવેદ અને સ્ત્રીવેદવાળા હોતા નથી. વેદદ્વાર સમાપ્ત !

બારમું પર્યાપ્તિદ્વાર--“છપજ્જતીઓ છ અપજ્જતીઓ” આ નારકજીવો છપર્યાપ્તિવાળા અને છ અપર્યાપ્તિવાળા હોય છે. પર્યાપ્તિદ્વાર સમાપ્ત.

તેરમું દષ્ટિદ્વાર--“તિવિહા વિદ્વી” આ નારક જીવો ને ત્રણ પ્રકારની દષ્ટિઓ હોય છે, જેમ કે--એક સમ્યક્દષ્ટિ, બીજી મિથ્યાદષ્ટિ, અને ત્રીજી મિશ્રદષ્ટિ કહેવાનું તાત્પર્ય

એ છે કે--નારક જીવો સમ્યક્દષ્ટિવાળા પણ હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિવાળા પણ હોય છે. અને મિશ્રદષ્ટિવાળા પણ હોય છે. દષ્ટિદ્વાર સમાપ્ત.

ચૌદમું દર્શનદ્વાર--“તિન્નિ દંસણા” આ નારક જીવોને ત્રણ દર્શન હોય છે. તે ત્રણ દર્શનો આ પ્રમાણે છે. ચક્ષુદર્શન ૧, અચક્ષુદર્શન. ૨ અને અવધિદર્શનક, દર્શનદ્વાર સમાપ્ત.

પંદરમું જ્ઞાનદ્વાર--“જાણી વિ અન્નાણી વિ” તે નારક જીવો જ્ઞાની પણ હોય છે, અને અજ્ઞાની પણ હોય છે. ‘જે નાણી તે નિયમા તિન્નાણી’ જે નારક જીવો જ્ઞાની હોય છે, તે નિયમથી ત્રણ જ્ઞાન વાળા હોય છે. ‘તં જહા’ તે આ પ્રમાણે છે. ‘આમિનિબોહિય નાણી’ આમિનિબોધિક જ્ઞાન ૧ ‘સુચનાણી’ શ્રુતજ્ઞાન ‘ઓહિનાણી’ અવધિજ્ઞાન આરીતે આ નારકો ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય છે. ‘જે અન્નાણી તે અત્થેગદ્ધયા દુઅન્નાણી’ અત્થે-ગદ્ધયા તિઅન્નાણી’ જે આમા અજ્ઞાની હોય છે તેમાં કોઈ કોઈ બે અજ્ઞાનવાળા હોય છે, અને કોઈ કોઈ ત્રણ અજ્ઞાનવાળા હોય છે. ‘જે ય દુઅન્નાણી તે નિયમા મદ્અન્નાણી

સુચઅન્નાણી ય’ જે નારકો બે પ્રકારના અજ્ઞાનવાળા હોય છે. તેઓ નિયમથી મતિ અજ્ઞાનવાળા અને શ્રુતાજ્ઞાનવાળા હોય છે. અને જે નારકો ત્રણ અજ્ઞાનવાળા હોય છે તેઓ નિયમથી મતિ અજ્ઞાનવાળા શ્રુત અજ્ઞાનવાળા અને વિભંગ જ્ઞાનવાળા હોય છે

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે--જે નારકો અસંજ્ઞી હોય છે. તેઓ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં બે અજ્ઞાનવાળા હોય છે. કેમ કે--અસંજ્ઞીઓમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થવાવાળા જે નારકો હોય છે, તેઓને તથાવિધ બોધની મહત્તાથી અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અવ્યક્ત અવધિની પણ પ્રાપ્તિ થતિ નથી. તેથી તેઓ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં બે અજ્ઞાનવાળા કહેલા છે. અને પર્યાપ્તાવસ્થામાં અસંજ્ઞી ત્રણ અજ્ઞાનવાળા હોય છે, સંજ્ઞી નારકો તો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બન્ને અવસ્થામાં ત્રણ અજ્ઞાનવાળા જ હોય છે. જ્ઞાનદ્વાર સમાપ્ત.

સોળમું યોગદ્વાર--“તિવિહે જોગે” નારક જીવોને ત્રણ પ્રકારનો યોગ હોય છે. જેમ કે--મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ, યોગદ્વાર સમાપ્ત.

સત્તમું ઉપયોગદ્વાર—‘દુવિહે ઉવજોગે’ નારક જીવોને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ આ બે પ્રકારનો ઉપયોગ હોય છે.

ઉપયોગદ્વાર સમાપ્ત.

અઠારમું આહારદ્વાર—“ઘ્ઠિસિ આહારો” નારક જીવોનો આહાર છદ્દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો હોય છે. કેમકે નારક જીવોનું અવસ્થાન-રહેઠાણ લોકની મધ્યમાં હોય છે. તેથી લોક નિષ્કુટરૂપ પ્રતિબંધકનો અભાવ રહે છે. તેથી તેઓ છ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલો નો આહાર કરે છે. ‘ઓસન્નં કારણં પહુચ્ચ’ પ્રાયઃ કારણુ નો આશ્રય કરીને તેઓ ‘વૃણ્ણઓ કાલાઈં જાવ આહારમાહારૈંતિ’ વર્ણુથી કાળાવર્ણુવાળા પુદ્ગલો નો આહાર કરે છે. અહિયાં યાવત શબ્દથી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના અઠયાવીસમાં આહાર પદના પહેલા ઉદ્દેશાનો પાઠ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. કે જે પાઠ ટીકામાં આપવામાં આવેલ છે. તેનો અર્થ—નારક જીવ વર્ણુથી કાળા અને નીલ વર્ણુ એમ બે વર્ણુવાળા આહારપુદ્ગલો

ગ્રહણ કરે છે. એજ રીતે ગન્ધની અપેક્ષાથી દુરભીગંધ-એટલે કે દુર્ગંધવાળા, રસની અપેક્ષાથી તીખો, કડવો સ્પર્શની અપેક્ષાથી કર્કશ, ગુરૂ શીત અને રૂક્ષ આ ચાર પ્રકારના સ્પર્શવાળા આહારપુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે. તે ગ્રહણ કરેલા આહાર પુદ્ગલોમાં જુના વર્ણુ, ગંધ રસ અને સ્પર્શના ગુણ હોય છે. તેમને બીજા પરિણામ વાળા બનાવીને એટલેકે દૂર કરીને પરિશટિત કરીને અને તેનો વિધ્વંસ નાશ કરીને તેમાં બીજા અપૂર્વ વર્ણુગુણ, ગંધ ગુણ, રસગુણ, અને સ્પર્શગુણોને ઉત્પન્ન કરીને પોતાના શરીરમાં અવગાહિત એવા આહાર પુદ્ગલોનો સર્વપ્રકારથી આહાર કરે છે.

॥ આહારદ્વાર સમાપ્ત ॥

ઓગણીસમું ઉપપાતદ્વાર—‘ઉવવાઓ તિરિયમણુસ્સેહિતો’ નારક જીવોનો ઉપપાત તિર્થંચોમાંથી અને મનુષ્યોમાંથી હોય છે. અર્થાત્ પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત તિર્થંચ મનુષ્યોમાંથી તો હોય છે. પરંતુ અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા, તિર્થંચ મનુષ્યોમાંથી થતો નથી.

॥ ઉપપાત દ્વાર સમાપ્ત ॥

વીસમું સ્થિતિદ્વાર—“ઠિઈં જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં” નારક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી દસહજાર વર્ષની હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી “ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં” તેત્રીસ સાગરોપમની હોય છે.

॥ સ્થિતિદ્વાર સમાપ્ત ॥

એકવીસમું સમવહતદ્વાર—‘દુવિહા મરંતિ’ આ નારક જીવો મારણાન્તિક સમુદ્ધાતથી સમવહત-થઈને પણ મરે છે. અને અસમવહત થઈને પણ મરે છે. અર્થાત્ સમુદ્ધાત કરીને પણ મરે છે. અને સમુદ્ધાત કર્યા વિના પણ મરે છે.

બાવીસમું ઉદ્ધર્તના (ચિવન) દ્વાર—‘ઉવ્વટ્ટણા માણિયવ્વા’ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના છઠ્ઠા વ્યુત્ક્રાંતિકપદમાં નારકોની ઉદ્ધર્તના જે રીતે કહેલ છે, એજ પ્રમાણે તે અહિયાં પણ સમજ લેવી. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે નારક પર્યાયથી નીકળી તે જીવ અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા, તિર્થંચ અને મનુષ્યોને છોડીને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્યોમાં

જ ઉત્પન્ન થાય છે. “નવરં સંમુચ્છિમેસુ પહિસેહો” પરંતુ સંમૂર્ચિમ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થવાનો નિષેધ છે. અર્થાત્ સંમૂર્ચિમોમાં નારક જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી.

॥ ઉદ્વર્તના-ચ્યવનદ્વાર સમાપ્ત ॥

ગત્યાગતિદ્વાર—“દુગ્ધા દુઆગ્ધ્યા” તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાં જ નારક જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી તેઓ દ્વિગતિક-બે ગતિવાળા કહેવાય છે તથા આ નારક જીવો તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાંથી જ આવીને જન્મ ધારણ કરે છે તેથી તેઓ દ્વિગતિક-બે ગતિથી આવવાવાળા કહેવાય છે. “પરિત્તા અસંસ્થેજ્જા પણ્ણત્તા સમણાસો” હે શ્રમણ ! આયુષ્મન્ ! પ્રત્યેક શરીર અસંખ્યાત કહેલા છે.

હવે પ્રકરણાર્થનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે “સેતં નેરઙ્ગ્યા” આ રીતે આ નારકોના સંબંધમાં શરીર વિગેરે દ્વારોના સંબંધમાં વિવેચન કર્યું છે. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

સંમૂર્ચિમ જલચરાદિ તિર્યક્ પચ્ચેન્દ્રિય જીવો કા નિરૂપણ

નારકોનું વર્ણન કરીને હવે સૂત્રકાર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના સંબંધમાં કથન કરે છે છે.—“સે કિં તં પંચિદિયતિરિક્કજોણિયા” ઇત્યાદિ

ટીકાથ—“સે કિં તં પંચિદિયતિરિક્કજોણિયા” હે ભગવન્ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું શું લક્ષણ છે ? અને તેના કેટલા ભેદો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—‘પંચિદિયતિરિક્કજોણિયા દુવિહા પણ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવ બે પ્રકારના કહેલા છે “તં જહા” તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—‘સંમુચ્છિમપંચિદિય-તિરિક્કજોણિયા ય, ગમ્મવક્કંતિયપંચિદિયતિરિક્કજોણિયા ય’ સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક અને ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનિક. માતા પિતાના સંયોગ વિના જ જે પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે સંમૂર્ચિમ કહેવાય છે આ સંમૂર્ચિમથી જે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ સંમૂર્ચિમ કહેવાય છે. એવા સંમૂર્ચિમ જે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકે છે. તેઓ સંમૂર્ચિમપંચેન્દ્રિયતિર્યંચોનિક છે. તથા માતાપિતાના સંયોગથી જેમની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેઓ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક કહેવાય છે જેઓ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક જીવો છે, તેઓ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક કહેવાય છે.

“સે કિં તં સંમુચ્છિમપંચિદિયતિરિક્કજોણિયા” હે ભગવન્ સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનિક જીવ કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“સંમુ-ચ્છિમપંચિદિયતિરિક્કજોણિયા તિવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકજીવ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. ‘તં જહા’ તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે,—‘જલચરા, થલચરા, ચહચરા’ જલચર, થલચર, અને ખેચર. જે જીવો પાણીમાં ચાલે છે. તેઓ જલચર કહેવાય છે. જેમ કે—માછલા વિગેરે સ્થલમાં એટલે કે જમીન પર જે જીવો ચાલે છે. તેઓ સ્થલચર કહેવાય છે જેમ કે—ગાય, ભેંસ વિગેરે, તથા આકાશમાં જે જીવો ચાલે છે. તેઓ ખેચર જીવો કહેવાય છે. જેમ કે—કબૂતર વિગેરે પક્ષી.

ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે—“સે કિં તં જલચરા” હે ભગવન્ જલચર જીવો નાં શું લક્ષણ છે ? અને તેના ભેદો કેટલા કહેલા છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“જલચરા પંચવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! જલચર જીવો પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે. ‘તં જહા’ તે પાંચ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “મચ્છગા, કચ્છમા, મગરા, ગાહા સુંસુમારા”

મત્સ્ય, કચ્છપ (કાચબો) મકર-મધર ગ્રાહ અને સિંસુમારક 'સે કિં તં મચ્છા' હે લગ-
વાન્ પાંચ પ્રકારના જલચરો પૈકી મત્સ્યોના કેટલા પ્રકાર ના ભેદો કહેલા છે? આ પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“એવં જહા પળવળાણ જાવ સે તં સુંસુમારા” પ્રશ્નાપના સૂત્રના
પહેલા પદમાં જે પ્રકારથી મત્સ્ય, માછલા, કચ્છપા-કાચબા, મધર ગ્રાહ અને શિશુમારોના
ભેદો કહ્યા છે, એજ પ્રમાણે તે પાંચે પ્રકારના જલચરોના ભેદો અહિયાં કહેવા જોઈએ.
'જાવ' યાવત 'સે તં સુંસુમારા' આ પદ સુધીના જલચરો ગ્રહણ કરવા તે પ્રશ્નાપના
સૂત્રનું પ્રકરણ સંસ્કૃત ટીકામાં આપેલ છે.

“મચ્છા” આ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. મત્સ્ય અનેક પ્રકારના કહેલા છે. જેમ
કે—સ્નિગ્ધ મત્સ્ય-ખવલ મત્સ્ય જુગમત્સ્ય, વિજઝડિમમત્સ્ય, હેલિત મત્સ્ય, મગરી-
મત્સ્ય, રોહિતમત્સ્ય, હલીસાગરમત્સ્ય, ગાગરા વટા, વટકરા ગબ્લયમત્સ્ય, તિમિ તથા
તિમિંગલમત્સ્ય, ભુક્કમત્સ્ય, તંદુલમત્સ્ય, કણિકમત્સ્ય સાલિસ્વસ્તિકમત્સ્ય પતાકામત્સ્ય
પતાકાતિપતાકામત્સ્ય, આ બધા મત્સ્યોનું સ્વરૂપ અને નામો લોકવ્યવહારથી જ સમજી લેવા.

‘જે યાવન્ને તદ્દપગારા’ તથા બીજા પણ જે આ માછલાઓની જેવા હોય અગર
આ મત્સ્યોથી જૂદા પ્રકારના હોય, તે બધાજ મત્સ્યોજ છે. તેમ સમજવું.

આ મત્સ્યોનું વર્ણન પુરૂં થયું.

હવે ગૌતમસ્વામી કાચબાઓના ભેદો જાણવાની ઇચ્છાથી તેના સંબંધમાં પ્રભુને
પૂછે છે કે—હે લગવન્ કચ્છપ-કાચબા કેટલા પ્રકારના હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ
કહે છે કે—કાચબાઓ અસ્થિ કચ્છપ અને માંસકચ્છપ એરીતે બે પ્રકારના હોય છે,

આ કાચબાઓનું કથન પૂર્ણ થયું.

ફરીથી ગૌતમસ્વામી ‘ગ્રાહ’ ના સંબંધમાં પ્રભુને પૂછે છે, કે- હે લગવન્ ‘ગ્રાહ
કેટલા પ્રકારના હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—ગ્રાહ, દિલીવેષ્ટક, મૂર્ધજ
પુલક, અને સીમાકાર આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના હોય છે.

ગ્રાહોનું વર્ણન પુરૂં થયું.

ફરીથી ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—મધરો કેટલા પ્રકારના હોય છે? આ પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—હે ગૌતમ! મધરો સોંડશુંડા મધર અને મદ્દ મધર એ પ્રમાણેના
બે ભેદવાળા હોય છે આ મધરોનું વર્ણન થયું.

હવે ગૌતમસ્વામી સિંસુમારોના સંબંધમાં પ્રભુને પૂછે છે કે—હે લગવન્ સિંસુમાર
કેટલા પ્રકારના હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—હે ગૌતમ! સિંસુમાર
એકાકાર-એકજ પ્રકારના હોય છે. “આ સિંસુમારોનું કથન થયું.”

આ બધા જલચર સંમૂર્ધિમ પંચેન્દ્રિય તિર્થગ્યોનિક જીવોનું વર્ણન પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પ્રજ્ઞાપના નામના પહેલા પદમાં સવિસ્તર આપેલ છે જે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનો પાઠ સંસ્કૃત ટીકામાં આપ્યો છે, તો તેમાંથી સમજી લેવું.

“જે યાવન્ને” આ પ્રકારના બીજા પણ જે જલચર જીવો છે, “તે સમાસઓ દુવિહા પન્નત્તા” આ બધા મત્સ્ય વિગેરે જલચર સંજ્ઞેપથી બે પ્રકારના હોય છે. ‘તં જહા’ તે બે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે.—“પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય” એક પર્યાયિક અને બીજો અપર્યાયિક.

હવે જલચર સંમૂર્ધિમ પંચેન્દ્રિય તિર્થગ્યોનિકો ના શરીર વિગેરે દ્વારાનું કથન કરવામાં આવે છે—“તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઙ્ઘ સરીરગા પણ્ણત્તા” હે ભગવન્ તે જલચર સંમૂર્ધિમ પંચેન્દ્રિય તિર્થગ્યોનિક જીવોના કુટલા શરીરો કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—‘ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! જલચરોના ત્રણ શરીરો કહેલા છે ‘તં જહા’ જે આ પ્રમાણે છે. “ઓરાલિણ, તેયણ

કમ્મણ” ઔદારિક, તૈજસ, અને કાર્મણ “સરીરોગાહણા” આ જલચર જીવોના શરીરોની અવગાહના “જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંજ્ઞેજ્જહમાગં” જઘન્યથી એક આંગળના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણની કહી છે. અને “ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં” ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર થોજન પ્રમાણની હોય છે.

“છેવટ્ઠસંઘયણી” તેઓ સેવાત્ સંહનનવાળા હોય છે. ‘હુંડસંઠિયા’ તેઓના શરીર હુંડક સંસ્થાનવાળા હોય છે. ‘ચત્તારિ કસાયા’ તેઓને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો હોય છે. “સણ્ણાઓ ચત્તારિ” તેઓને આહાર, ભય, મૈથુન, અને પરિગ્રહ એ ચાર સંજ્ઞાઓ હોય છે. ‘લેસ્સાઓ પંચ” તેઓને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત,તૈજસ, અને પદ્મ બે પાંચ પ્રકારની લેશ્યાઓ હોય છે.

‘ઈદિયા પંચ” તેઓને પાંચ ઈંદ્રિયો હોય છે. સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ (નાક) નેત્ર, અને શ્રોત્ર. (કાન) એ પાંચજ ઈંદ્રિયો હોય છે. “સમુઘયા તિન્નિ” આ જલચર સંમૂર્ધિમ જીવોને વેદના, કષાય, અને મારણાન્તિક આ ત્રણ સમુદ્ઘાતો હોય

છે. ‘નો સન્ની અસન્ની” તેઓ સંજ્ઞી હોતા નથી પણ અસંજ્ઞી હોય છે. અસંજ્ઞી હોવાના કારણે તેઓનું સંમૂર્ધિમ પણ છે. કેમકે સંમૂર્ધિમ જીવોને મન હોતું નથી. ‘ણ પુંસગવેયા’ તેઓ બધા નપુંસક વેદવાળાજ હોય છે. તેઓ સ્ત્રીવેદવાળા અને પુરૂષ વેદવાળા હોતા નથી. ‘પજ્જત્તીઓ અપજ્જત્તીઓ પંચ’ આ જલચર સંમૂર્ધિમ જીવોને પાંચ પર્યાયિયો અને પાંચ અપર્યાયિયો હોય છે. તેઓને મનઃપર્યાયિનો અભાવ હોય છે. ‘દો દિઠ્ઠીઓ’ આ જલચર સંમૂર્ધિમ જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ વાળાપણુ હોય છે. અને મિથ્યાદષ્ટિવાળા પણ હોય છે ‘દો દંસણા’ તેઓને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન એ પ્રમાણે ના બે દર્શનો હોય છે. “દો ણાણા” મતિજ્ઞાન, અને શ્રુતજ્ઞાન એ પ્રમાણેના બે જ્ઞાન તેમને હોય છે. દો અન્નાણા’ તેમને મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુતાજ્ઞાન એ રીતે બે અજ્ઞાન હોય છે. ‘દુવિહે જોગો’ તેમને કાયયોગ અને વચનયોગ એ પ્રમાણેના બે યોગો હોય છે. ‘દુવિહે ઉવજોગો’ તેઓ સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એ પ્રમાણે ના બે ઉપ-

યોગવાળ હોય છે. ‘આહારો છદ્દિસિ’ તેઓનો આહાર છદ્દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્-
 ગલ દ્રવ્યો નો હોય છે. કેમ કે તેઓ લોહની મધ્યમાં રહે છે. ‘ઉવવાઓ તિરિયમણુસે-
 હિંતો’ તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાંથી આવેલા જીવો આ જલચરોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “નો
 દેવેહિંતો નો નેરરૂપહિંતો” તેઓમાં દેવોમાંથી અને નૈરચિકોમાંથી આવેલા જીવો ઉત્પન્ન
 થતા નથી. ‘તિરિરૂપહિંતો અસંખેજ્જવાસાડયવજ્જેસુ’ જેઓ તિર્યંચોમાંથી આવે છે તેઓ
 અસંખ્યાતવર્ષાયુષ્ક તિર્યંચોમાંથી આવેલા જીવો અહિંયાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ‘અક-
 મ્મમૂમગઅંતરદીવગઅસંખેજ્જવાસાડયવજ્જેહિંતો મણુસેહિંતો’ એજ પ્રમાણે જો મનુ-
 ષ્યોમાં થી આવેલા જીવોમાંથી તેઓનો ઉપપાત—ઉત્પત્તિ થાય તો તે અકર્મભૂમિજ
 અંતરદ્વીપના મનુષ્યો કે જેઓ અસંખ્યાતવર્ષની આયુષ્યવાળા હોય છે. તેમાંથી થતી
 નથી. ‘ઠિઈ જહણેણં અંતોમુહુત્ત’ આ જલચર સંમૂચ્છિંમ જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી
 એક અંતમુહૂત્તની હોય છે. અને “ઉવકોસેણં પુવ્વકોડી’ ઉત્કૃષ્ઠથી એક પૂર્વ કોટિની

હોય છે. “મારણંતિયસમુદ્ધાણં ડુવિહા મરંતિ’ આ જલચર સંમૂચ્છિંમ જીવો માર-
 ãાન્ટિક સમુદ્ધાતથી સમવહત—અર્થાત્ સમુદ્ધાત કરીને પણ મરે છે, અને મારણાન્ટિક
 સમુદ્ધાતથી અસમવહત આઘાત પ્રાપ્તકર્યા વિનાપણુ મરે છે. ‘અણંતરં ઉવ્વટ્ઠિત્તા કહિં’ જલ-
 ચર સંમૂચ્છિંમ જીવ જલચર પર્યાય ને છોડી ને ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? શું તેઓ નૈર-
 ચિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તિર્યંચોનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા મનુષ્યોમાં
 ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે
 કે—હે ગૌતમ ! આ સંમૂચ્છિંમ જલચર જીવ મરીને ‘નેરરૂપસુ વિ’ નૈરચિકોમાં પણ
 ઉત્પન્ન થાય છે. ‘તિરિક્કજોણિણસુ વિ’ તિર્યંચોનિકોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘મણુસેસુ
 વિ’ મનુષ્યોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. દેવેસુ વિ’ દેવોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ
 સંમૂચ્છિંમ જલચર જીવો જલચરની પર્યાયને છોડીને જો નરકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો
 ‘નેરરૂપસુ રચણપ્પમાણ’ ત્યાં તેઓ રત્નપ્રલા નામના પહેલા નરકમાં જ ઉત્પન્ન થાય
 છે. અન્ય ખીજા વિગેરે નરકોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. અર્થાત્ અસંજ્ઞી જીવ પ્રથમ નરક

સુધી જ જઈ શકે છે એજ વાત ‘સેસેસુ પડિસેહો’ આ સૂત્રદ્વારા પ્રગટ કરી છે. આ
 રીતે રત્નપ્રલા શિવાયના નરકોમાં તેઓનો ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ થતો નથી. ‘તિરિરૂપસુ સવ્વેસુ
 વિ ઉવવજ્જંતિ’ તિર્યંચોનિકોમાં બધાજ પ્રકારના તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તિર્યંચોમાં
 ક્યાંય પણ ઉત્પન્ન થવાનો નિષેધ કરેલ નથી. તેથી તેઓ સઘળા તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય
 છે ‘સંખેજ્જવાસાડયસુ વિ’ સંખ્યાતવર્ષની આયુષ્યવાળા તિર્યંચોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય
 છે. ‘અસંખેજ્જવાસાડયસુ વિ’ અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા તિર્યંચોમાં પણ ઉત્પન્ન
 થાય છે. ‘ચડપ્પણસુ વિ’ ચતુષ્પદોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. “પક્કીસુ વિ” પક્ષીઓમાં
 પણ ઉત્પન્ન થાય છે. “મણુસેસુ સવ્વેસુ કમ્મમૂમિસુ” સઘળા કર્મભૂમિના મનુષ્યોમાં
 ઉત્પન્ન થાય છે. ‘નો અકમ્મમૂમિણસુ’ આ જલચર સંમૂચ્છિંમ જીવ અકર્મ
 ભૂમિના મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી “અંતરદીવણસુ વિ” અંતરદ્વીપજ મનુષ્યોમાં
 તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આહે તો તેઓ સંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા હોય કે અસં-
 ખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા હોય તેજ વાત બતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—“સંખિજ્જવાસા-

उपसु वि' संप्रयात वर्षनी आयुष्यवाणा मनुष्योमां पणु तेस्यो उत्पन्न थाय छे. "असंखेज्जवासाउपसु वि" असंप्रयात वर्षनी आयुष्यवाणा मनुष्योमां पणु तेस्यो उत्पन्न थाय छे.

कडेवानुं तात्पर्यं ये छे के—जे मनुष्योमां उत्पन्न थाय छे, तो केवण तेस्यो अकर्म-भूमिना मनुष्योने छोडीने अधाज मनुष्योमां उत्पन्न थाय छे. 'देवेषु जाव वाणमंतरा' जे तेस्यो जलयर संभूच्छिमं एव देवोमां उत्पन्न थाय छे, तो तेस्यो लवनवासी देवोमां अने वानव्यंतर देवोमां उत्पन्न थाय छे ते शिवाय ना भीज देवोमां थर् शकता नथी केम के—त्यां असंज्ञी आयुनो अलाव छे.

गत्यागतिद्वारमां आ जलयर संभूच्छिमं एव चतुर्गतिकाः' यारे गतियोमां जर् शके छे अर्थात् तिर्य्यगतिमां जर् शके छे, नरकगतिमां पणु जर् शके छे, मनुष्य गतिमां पणु जर् शके छे. अने देवगतिमां पणु जर् शके छे. तथा तेस्यो 'द्वयागतिका' तेस्योनुं आगमन तिर्य्य अने मनुष्य ये भेगति मांथीज डोय छे, अर्थात् ये भे मांथी आवीने जलयर संभूच्छिमं पणुथी उत्पन्न थाय छे, तेथी तेस्यो द्वयागतिक कडेवाय छे.

'परिता असंखेज्जा पणत्ता' अहियां प्रत्येक शरीरी-असंप्रयात कहा छे. हे श्रमणु आयुषमन् 'से तं जलयरसंमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खा' आ प्रमाणे आ जलयर संभूच्छिम पंचेन्द्रिय तिर्य्यैयोनिक एवोना लेह प्रलेह साथे शरीरादि द्वारोनुं निरूपणु क्युं छे. ॥सू० २१॥

संभूच्छिम स्थलयर पंचेन्द्रिय एवो का निरूपणु

स्थलयर यतुष्यदादि पंचेन्द्रिय तिर्य्यैयोनिको का निरूपणु

हुवे सूत्रकार संभूच्छिम स्थलयर पंचेन्द्रिय तिर्य्यैयोनिकोनुं निरूपणु करता नीचे प्रमाणेनुं सूत्र कडे छे—'से किं तं थलयरसंमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजोणिया' धत्यादि

टीकार्थ—'से किं तं थलयरसंमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजोणिया' हे लगवन् स्थलयर संभूच्छिम पंचेन्द्रिय तिर्य्यैयोनिक एवो केटला प्रकारना कहा छे? आ प्रश्नना उत्तरमां प्रणु कडे छे के—'थलयरसंमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजोणिया दुविहा पणत्ता' हे गौतम! स्थलयर संभूच्छिम पंचेन्द्रिय तिर्य्यैयोनिक एव भे प्रकारना कडेला छे. 'तं जहा' ते भे प्रकारे आ प्रमाणे छे—'च उप्पयथलयरसंमुच्छिमपंचिदियतिरिक्ख जोणिया' यतुष्यद-स्थलयर संभूच्छिम पंचेन्द्रिय तिर्य्यैयोनिक एव अने 'परिसप्प थल-

યરસંમુચ્છિમપંચિદિયતિરિક્વજોણિયા' પરિસર્પ સ્થલચર સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચૈનિક જીવ આ ચતુષ્પદ અને પરિસર્પ ના ભેદથી સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચૈનિક જીવ બે પ્રકારના કહ્યા છે.

'સે કિં તં ચલચરચત્વર્યસંમુચ્છિમપંચિદિયતિરિક્વજોણિયા' હે ભગવન્ આ સ્થલચર ચતુષ્પદ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચ જીવો ના કેટલા ભેદો કહેલા છે ? આ પ્રશ્ન ના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—'ચલચરચત્વર્યસંમુચ્છિમપંચિદિયતિરિક્વજોણિયા ચત્વરિવિહા પળ્ણત્તા' હે ગૌતમ ! સ્થલચર ચતુષ્પદ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચૈનિક જીવો ચાર પ્રકારના કહેલા છે. 'તં જહા' તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. 'અગ્નુરા, દુક્કુરા, ગંડિપયા, સળ્ણપ્પયા જાવ' એક ખરી વાળા, બે ખરીવાળા, ગંડીપદ અને સનખપદ, અહિયાં યાવત્ પદથી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનો આ પ્રકરણ ને લગતો પાઠ સંબંધીત

થયેલ છે તેથી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પહેલા પદમાં ચતુષ્પદ સ્થલચર જીવો ના ભેદો જેરીતે વર્ણવવામાં આવેલા છે. એજ પ્રમાણે તે બધા ભેદો અહિયાં સમજી લેવા. આ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું પ્રકરણ સંસ્કૃત ટીકામાં આપવામાં આવેલ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.—તેઓમાં જેને એક ખરી હોય છે, તેઓ એક ખરીવાળા જાનવર કહેવાય છે. જેમ કે ઘોડા વિગેરે એક ખરીવાળા હોય છે. જેઓને બે ખરી હોય છે. તે બે ખરીયો વાળા જાનવર કહેવાય છે. જેમ કે—ગાય, ભેંસ, ઉંટ, વિગેરે. જેઓના પગ ગંડી—એટલે કે સોની ની ચેરણ જેવા ગોળ આકારના હોય છે, તેઓ ગંડીપદ જાનવર કહેવાય છે. જેમ કે હાથી વિગેરે

છે. તથા જેઓના પગ લાંબા લાંબા નખવાળા હોય છે, તેઓ સનખપદ જાનવર કહેવાય છે, જેમ કે—સિંહ, વાઘ વિગેરે. સૂત્રમાં સનખપદ જાનવરોમાં દ્વીપક—દ્વીપકો ચિત્રક વિગેરે કહ્યા છે. આ બધા જંગલમાં રહેનારા જંગલી જાનવરો છે. તથા આ ઉપર કહ્યા શિવાયના જે ખીજા જાનવરો છે. તે લોક વ્યવહાર થી સમજી લેવા. તથા 'જે યાવન્ને તહ-વ્પગારા' આજ પ્રમાણે ખીજા પણ જે એકપુરવાળા જાનવર હોય કે જેઓ આ ઉપર ગણાવેલા એકપુર જાનવરોની જેવાજ હોય તથા તેઓથી જૂદા પ્રકાર ના હોય પણ એક પુરવાળા હોય તે તેઓ પણ એક પુરવાળા જાનવરોની જેમજ ચતુષ્પદોમાંજ સમાવી લેવા ભેદએ. 'તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા' આ એક પુરાદિ પશુઓ સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહેલા છે. 'તં જહા' તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે ના સમજવા.—'વજ્જત્તા ય અવજ્જ-તાય' એક પર્યાપ્તક અને ખીજા અપર્યાપ્તક

હવે તેઓના શરીર વિગેરે દ્વારોનું કથન કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—'તઓ સરીરગા' તેઓને ત્રણ પ્રકારના શરીરો હોય છે. તે ઔદારિક, તૈજસ, અને કાર્મણ એ

પ્રમાણેના ત્રણ શરીરો સમજવા. 'ઓગાહના જહણેણં અંગુલસ્સ અસંસેજ્જહ ભાગં' તેઓની અવગાહના જઘન્યથી એક આંગળના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણની હોય છે. અને 'ઉક્કો-સેણં ગાડયપુહુત્તં' ઉલ્કર્ષથી સંમૂર્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલચર જીવોની અવગાહના ગવ્યૂતિ પૃથક્ત્વ અર્થાત્ એ કોગાઉથી લઈને નવ ગાવસુધીની હોય છે. 'ટિઈં જહણેણં અંતો મુહુત્તં' તેઓની સ્થિતિ (આયુષ્યકાળ) જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની હોય છે, અને 'ઉક્કો-સેણં ચડરાસીડવાસસહસ્સાઈ' ઉપકૃષ્ટસ્થિતિ (આયુષ્ય કાળ) ચોયાંસી હજારવર્ષ સુધીની હોય છે.

'સેસં જહા જલયરાણં' આ કથન શિવાય એટલે કે અવગાહના અને સ્થિતિ દ્વારના કથન શિવાય બાકીના શરીર વિગેરે સઘળા દ્વારો તે વ્યવન દ્વાર પર્યંત જલચર સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિકેના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે, એજ પ્રમાણે અહિયાં પણ સમજી લેવા આ ચતુષ્પદો 'ચડગ્ગદ્યા દુઆગહયા' ચાર ગતિવાળા અને જે આગતિ-વાળા એટલે કે—ચાર ગતિયોમાંજવાવાળા અને જે ગતિથી આવવા વાળા હોય છે.

હવે શરીર વિગેરે સઘળા દ્વારોનું કથન કરવામાં આવે છે.—શરીર દ્વારમાં—તેઓના શરીર ઔદારિક, તૈજસ, અને કાર્મણ આ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ૧, અવગાહના દ્વારમાં—

વિલક્ષણ પણ હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે. સંમૂર્છિમ સ્થલચર ચતુષ્પદોની અવગાહના જઘન્યથી આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ વાળી હોય છે અને ઉલ્કૃષ્ટ અવગાહના ગવ્યૂતિ પૃથક્ત્વ અર્થાત્ દ્વિગવ્યૂતિ—એ ગાઉથી લઈને નવગવ્યૂતિ નવ ગાઉસુધીની હોય છે. ૨, સંહનન દ્વારમાં—તેઓને સેવાર્ત સંહનન હોય છે. ૩, સંસ્થાનદ્વારમાં તેઓના શરીર હુંડ સંસ્થાન વાળા હોય છે. ૪, કષાય દ્વારમાં—તેઓને ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ આ ચાર કષાયો હોય છે. ૫, સંજ્ઞાદ્વારમાં આ સંમૂર્છિમ સ્થલચરોને આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ આ ચાર સંજ્ઞાઓ હોય છે. ૬, લેશ્યાદ્વારમાં તેઓને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત એ પ્રમાણેની ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ૭, ઈન્દ્રિયદ્વારમાં તેઓને સ્પર્શન, શ્રોત્ર-ચક્ષુ ઘ્રાણ રસના આ પાંચ પ્રકાર ની ઈન્દ્રિયો હોય છે. ૮, સમુદ્ઘાત દ્વારમાં આ સંમૂર્છિમ ચતુષ્પદોને વેદના, કષાય, અને મારણાન્તિક એ ત્રણ સમુદ્ઘાતો હોય છે. ૯, સંજ્ઞાદ્વારમાં તેઓ સંજ્ઞી હોતા નથી. પરંતુ અસંજ્ઞી હોય છે. કેમ કે તેઓને મનહોતું નથી. ૧૦, વેદદ્વારમાં તેઓ નિયમથી નપુ-

સક વેદવાળા જ હોય છે ૧૧, પર્યાપ્તિદ્વારમાં તેઓ પાંચ પર્યાપ્તિ વાળા અને પાંચ અપર્યાપ્તિ વાળા હોય છે. ૧૨, દષ્ટિદ્વારમાં આ ચતુષ્પદો સમ્યગ્દષ્ટિવાળા પણ હોય છે અને ત્રિધ્યાદષ્ટિવાળા પણ હોય છે. ૧૩, દર્શનદ્વારમાં—તેઓને ચક્ષુદર્શન અને અચ-ક્ષુદર્શન એમ બે દર્શન હોય છે. ૧૪, જ્ઞાનદ્વારમાં—તેઓને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે જ્ઞાન હોય છે. અને અજ્ઞાનમાં તેઓને મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુત અજ્ઞાન એ બે અજ્ઞાન હોય છે. ૧૫, યોગદ્વારમાં તેઓને વાક્યયોગ અને કાય યોગ એ બે યોગ હોય છે ૧૬, ઉપયોગ દ્વારમાં તેઓને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એ બે ઉપયોગ હોય છે. ૧૭, આહાર દ્વારમાં તેઓનો આહાર નિયમથી છ એ દિશાઓમાંથી અવેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો હોય છે. ૧૮, ઉપપાત દ્વારમાં—આ ચતુષ્પદ જીવોનો ઉપપાત-ઉત્પત્તિ તિર્યંચ અને મનુષ્યો માંથી હોય છે. દેવોમાંથી અને નૈરયિકોમાંથી હોતી નથી. જો તિર્યંચોમાંથી

હોય છે. તે અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય વાળા તિર્યંગ્યોમાંથી હોતી નથી. બાકીના સઘળા તિર્યંગ્યોમાંથી થાય છે. જો તેઓની ઉત્પત્તિ મનુષ્યોમાંથી હોય છે, તો અકર્મભૂમિજ, અંતરદ્વીપ જ અસંખ્યાત વર્ષોયુષ્ક મનુષ્યોમાંથી હોતી નથી. ૧૯ સ્થિતિદ્વારમાં—જલચર જીવોની અપેક્ષાએ જે વિલક્ષણપણું છે, તે આ પ્રમાણે છે.—તેમની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચોર્યાંશી હજાર વર્ષની હોય છે. ૨૦. ચ્યવ નદારમાં—સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર ચતુષ્પદ પંચેન્દ્રિય તિર્યંગ્યોનિકજીવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત થઈને પણ મરે છે. અને અસમવહત-એટલે કે આઘાત પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ મરે છે. ૨૧. તેમાંથી ઉદ્ભૂત (નીકળેલા) થયેલા જીવો નૈરચિકોમા, તિર્યંગ્યોમા, મનુષ્યોમાં અને દેવોમાં જાય છે. જો નરકમાં જાય તો તે રત્નપ્રભા નામના પહેલા નરકમાં જાય છે. તે સિવાયના બીજા, ત્રીજા, વિગેરે નરકોમાં જતા નથી. જો તેઓ તિર્યંગ્યોમાં જાય છે, તો સઘળા તિર્યંગ્યોમાં એટલે કે સંખ્યાત કે અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળામાં એમ બન્નેમાં જાય છે. અને ચારપગાઓમાં અને પક્ષિયોમાં પણ જાય છે જો તેઓ મનુષ્યોમાં જાય તો તેઓ કર્મભૂમિવાળા મનુષ્યોમાં જ જાય છે અકર્મભૂમિક મનુષ્યોમાં નહિ. અંતરદ્વીપોમાં પણ સંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળાઓમાં પણ જાય છે, અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળાઓમાં પણ જાય છે. જો તેઓ દેવોમાં જાય છે, તો ભવનવાસી દેવોમાં અને વાનવ્યન્તર દેવોમાં જ જાય છે. તે શિવાયના આગળના દેવલોકમાં જતા નથી, કેમકે—ત્યાં અસંજ્ઞી ઓયુષ્યનો અભાવ છે. ૨૨. ગત્યાગતિદ્વારમાં—આ સ્થલચર ચતુષ્પદજીવો “ચગગ્ઝ્યા” તેઓ અહિંથી નીકળીને નરકગતિ, તિર્યંગ્યગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ આ ચારે ગતિયોમાં જાય છે. તેથી તેઓ ‘ચતુર્ગતિક કહેવાય છે. “દુ ઘાગ્ઝ્યા” સ્થલચર ચતુષ્પદ જીવો દ્વાયાગતિક-એ ગતિથી આવવાવાળા હોય છે. અર્થાત્ તેઓ તિર્યંગ્યો અને મનુષ્યોમાંથી ઉદ્ભૂત થઈને—નીકળીને અહિંયાં આ સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર ચતુષ્પદયોનીમાં આવે છે. ૨૩

“પરિસ્તા અસંખ્જજા પન્નત્તા” પ્રત્યેક શરીરી તેઓમાં અસંખ્યાત કહેલા છે. ‘સેત્તં ચલચરચરુપ્પયસંમુચ્છિમર્પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયા” આ રીતે આ સ્થલચર ચતુષ્પદ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંગ્યોનિક એક પુરથી લઈને સનખપદ સુધીના ચારે પ્રકારના બધા દ્વારોથી નિરૂપિત કર્યા છે. ૥૨૦ ૨૧॥

સ્થલચર ચતુષ્પદોતુ’ નિરૂપણ કરીને હવે સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર પરિસર્પોતુ’ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. “સે કિં તં ચલચરપરિસર્પ સંમુચ્છિમર્પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયા” ઇત્યાદિ.

ટીકાથ—“સે કિં તં ચલચરપરિસર્પસંમુચ્છિમર્પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયા” ઇત્યાદિ.

હે ભગવન્ સ્થલચર પરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંગ્યોનિકજીવ કેટલા પ્રકારના છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ચલચરપરિસર્પસંમુચ્છિમા દુવિહા પળ્લણ્ણ” હે ગૌતમ ! સ્થલચર પરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યંગ્યોનિકજીવ બે પ્રકારના કહેલા છે. “તં જહા” તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “ઉર પરિસર્પસંમુચ્છિમા મુચ્છપરિસર્પસંમુચ્છિમા” એક ઉર:પરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય અને બીજા ભુજ પરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય. જેઓ છાતીથી સરકીને ચાલે છે, અર્થાત્ છાતીના બળથી ચાલે છે. તેવા જીવો ઉર: પરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યંગ્યેન્દ્રિય જીવ છે. તથા જેઓ હાથોની સહાયથી ચાલે છે, તેઓ ભુજપરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યંગ્યેન્દ્રિય જીવ છે. “સે કિં તં ઉરપરિસર્પસંમુચ્છિમા” હે ભગવન્ તે ઉર: પરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંગ્યોનિક જીવ કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—ઉરગપરિસર્પસંમુચ્છિમા ચરુ-

વિવાહ પળ્લતા હે ગૌતમ ! ઉર:પરિસર્પસંભૂચ્છિમ તિર્યગ્ચૈનિક જીવો ચાર પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે,—“અહી, અચગરા, આસાલિયા, મહોરગા” અહિ-સર્પવિશેષ અજગર, સ્થૂલ શરીરવાળો સર્પવિશેષ આસાલિક-સર્પવિશેષ, અને મહોરગ, “સે કિં તં અહી” હે ભગવન્ સર્પવિશેષમાં જે અહિ નામના સર્પ છે, તે કેટલા પ્રકારના હોય છે ? “અહી દુવિવાહ પળ્લતા” હે ગૌતમ ! સર્પવિશેષરૂપ અહી બે પ્રકારના હોય છે. ‘તં જહા’ તે આ પ્રમાણે છે. “દવ્વીકરા, મડલીણાય” એક દવીકર અને બીજા મુકુલી, તેમાં જેઓને કૃષ્ણા હોય છે તેઓ દવીકર કહેવાય છે. અને જેમને કૃષ્ણા હોતી નથી તેઓ મુકુલી કહેવાય છે. “સે કિં તં દવ્વીકરા” હે ભગવન્ દવીકર સર્પના કેટલા ભેદો કહેલા છે ? “દવ્વીકરા અણેગવિવાહ પળ્લતા” હે ગૌતમ ! દવીકર અહિ અનેક પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે, ‘આસીવિસા જાવ સેત્તં દવ્વીકરા’ આસીવિષ વિગેરે

અહિયાં યાવત્ પદ્ધતી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનો સઘળો પાઠ આ વિષયને લગતો ગ્રહણ કર્યો છે. અને તે પાઠ ટીકામાં બતાવવામાં આવ્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—આશીવિષ-જેની દાઢમાં વિષ હોય છે, તેવા સર્પો આશીવિષ કહેવાય છે. જેમકે—“આસીવાદા તમ્ગયવિસા, આસીવિસા મુણેયદવા” આશીનામ દાઢ છે. તે દાઢમાં જેઓને જેર હોય છે, તેઓ આશીવિષ કહેવાય છે. દષ્ટિવિષ-જેઓની દષ્ટિમાં વિષ હોય તેવા સર્પો, ઉગ્રવિષ એટલે કે જેમનું વિષ ઘણું વધારે હોય અને જેરીલું હોય એવા સર્પો, ભોગવિષ-જેઓના શરીરમાં ઘણું વધારે વિષ હોય એવા સર્પો ભોગ વિષ કહેવાય છે. ત્વગ્રવિષ—જેઓની ચામડીમાં વિષ હોય છે. એવા સર્પો ત્વગ્ર વિષ કહેવાય છે. લાલાવિષ-જેઓની લાળમાં વિષ હોય છે, એવા સર્પો લાલાવિષ કહેવાય છે. ‘નિઃશ્વાસ વિષ-જેઓના શ્વાસમાં વિષ હોય છે. એવા સર્પો નિઃશ્વાસવિષ કહેવાય છે. તથા કૃષ્ણસર્પ, રવેતસર્પ, કાકોદર, દુરભિપુષ્પ, કોલાહ અને શૈલેશ્ય આ બધા દવીકર સર્પના ભેદો છે આ ભેદોને લઈને દવીકર સર્પો અનેક પ્રકારના કહેવાય છે.

“સે કિં તં મડલિણો” હે ભગવન્ મુકુલી સર્પ કેટલા પ્રકારના હોય છે ? “મડલિણો અણેગવિવાહ પળ્લતા” હે ગૌતમ ! મુકુલીસર્પ અનેક પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે—‘દિવ્વા ગોણસા જાવ સે તં મડલિણો’ દિવ્ય, ગોનસ, વિગેરે અહિયાં યાવત્પદ્ધતી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું આ સંબંધને લગતું પ્રકરણ ગ્રહણ કરાયું છે.

“સે તં અહી” આ રીતે આટલા સુધીનું સઘળું કથન ‘અહી’ ના સંબંધમાં કહેલ છે. તેમ સમજવું

હવે સૂત્રકાર ‘અજગર’ ના ભેદો પ્રકટ કરે છે. આ સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—“સે કિં તં અચગરા” હે ભગવન્ અજગર કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“અચગરા ઘગાગારા પળ્લતા” હે ગૌતમ ! અજગર એકજ પ્રકારના હોય છે. ફરીથી ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે—“સે કિં તં આસાલિયા” હે ભગવન્ આસાલિક સર્પ કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે “આસાલિયા જહા પળ્લવણાણ” હે ગૌતમ ! પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં આ વિષયમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે, એજ પ્રમાણે અહિયાં આ આસાલિકોના સંબંધમાં સમજી લેવું તે પ્રકરણ નો

લાવ આ પ્રમાણે છે. ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે ને—કે લગવન્ આસાલિકો ના કેટલા ભેદો છે ? અને તેઓ કયાં સંમૂર્ચિત થાય છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—હે ગૌતમ તે આસાલિકો ઠાઈ દ્વીપરૂપ મનુષ્ય ક્ષેત્રની અંદર સંમૂર્ચિત થાય છે. અર્થાત્ સંમૂર્ચન પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. નિવ્યાઘાત લાવને લઈને અર્થાત્ વ્યાઘાત સુખમ સુખમાદિરૂપ તથા દુષ્કમ દુષ્કમાદિરૂપ કાલ ના અલાવમાં તેઓ પંદર કર્મભૂમિઓમાં સંમૂર્ચિત થાય છે. અર્થાત્ પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, અને પાંચ વિદેહ આ પંદર કર્મભૂમિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તથા પહેલાં કહેલ વ્યાઘાત ને લઈને તેઓ સુખમ સુષ્કમ દુષ્કમ દુષ્કમ વિગેરે કાળ રૂપ વ્યાઘાતની અપેક્ષાથી તેઓ પાંચ મહાવિદેહોમાં તથા ચક્રવર્તિના સ્કન્ધાવારોમાં એટલે કે કટકોમાં. તથા બલદેવના સ્કન્ધાવારોમાં, વાસુદેવના સ્કન્ધાવારોમાં માંડલિકૈના સ્કન્ધાવારોમાં આમનિવેશોમાં આમના જન સમૂહના પડાવમાં નગર નિશેષોમાં ખેટ નિવેશોમાં કર્ખટ નિવેશોમાં, મરુત્ત નિવેશોમાં, દ્રોણુસુખ નિવેશોમાં, પત્તન નિવેશોમાં, આકર-આણના નિવેશોમાં આશ્રમ નિવેશોમાં, રાજધાનીના નિવેશોમાં,

અને તેનાજ વિનાશોમાં અર્થાત્ વિનાશની ઉપસ્થિતિમાં આસાલિકો સંમૂર્ચિત થાય છે. અર્થાત્ આ સઘળા સ્થાનોમાં આસાલિક સંમૂર્ચન જન્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેની અવગાહના જઘન્યથી આંગળના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણની હોય છે. આ અવગાહના તેમના ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી તેઓની અવગાહના ખાર યોજનની હોય છે. પોતાને અનુરૂપ વિષ્કંભ અને બાહ્યથી-વિશાળ ભૂમિને વિદારીને ત્યાંથી સંમૂર્ચિત થાય છે. તેઓ અસંજી હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ વાળા હોય છે. અને અજ્ઞાની હોય છે. તેઓ એક અંતર્મુહૂર્તની આયુષ્યને લઈને સંમૂર્ચિત થાય છે. આ આસાલિકો ગર્ભજ હોતા નથી. પરંતુ સંમૂર્ચન જન્મવાળા હોય છે. મનુષ્ય ક્ષેત્રની અંદર જ તેઓ સંમૂર્ચિત થાય છે. મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર નહીં. મનુષ્યક્ષેત્રમાં પણ તેઓ બધે જ ઉત્પન્ન થતા નથી. પરંતુ અઠાઈ દ્વીપમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેઓ લવણુસમુદ્રમાં અને કાલોદધિ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. તેમ સમજવું.

હવે સૂત્રકાર મહોરગ સર્પોતું વર્ણન કરે છે. તેમાં ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે—“સે કિં તં મહોરગા” હે લગવન્ મહોરગ સર્પોના કેટલા ભેદો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“મહોરગા જહા પળ્ણવળાલ” હે ગૌતમ ! પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં મહોરગોના ભેદો બતાવતાં જે પ્રમાણેનું નિરૂપણ કરેલ છે. એ પ્રમાણે તે સઘળું નિરૂપણ અહિયાં સમજી લેવું. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું તે પ્રકરણ ટીકામાં આપવામાં આવેલ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ગૌતમસ્વામી એ જ્યારે પ્રભુને એવું પૂછ્યું કે હે લગવન્ મહોરગો કેટલા પ્રકારના છે ? તથા તેનું શું સ્વરૂપ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે હે ગૌતમ ! મહોરગો અનેક પ્રકારના હોય છે. મોટામાં મોટા જે સર્પો હોય છે, તેને મહોરગો કહેવાય છે. તેઓના શરીરો ઘણા જ વિશાળ હોય છે. તે પૈકી કેટલાક મહોરગો એવા હોય

છે કે-જેઓ એક આંગળની અવગાહનાવાળા હોય છે. અહિયાં આંગળથી ઉચ્છ્રાય આંગળ સમજવું. કેમકે શરીરનું પ્રમાણ સૂત્રકાર પોતે જ આગળ કહેશે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે-જેઓના શરીરોની અવગાહના બે આંગળથી લઈને નવ આંગળ સુધીની હોય છે. પૃથક્ત્વ શબ્દ પારિભાષિક છે. આ પૃથક્ત્વ શબ્દ બે આંગળથી લઈને નવ આંગળ સુધીની અવગાહના નો અહિયાં બોધ કરાવે છે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે, કે જેના શરીરની અવગાહના વિતસ્તિ એટલે કે બાર આંગળ પ્રમાણની હોય છે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે-જેઓના શરીરની અવગાહના વિતસ્તિ પૃથક્ત્વ એટલે કે બે વિતસ્તિથી લઈને નવ વિતસ્તિ સુધીની હોય છે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે-જેઓના શરીરની અવગાહના એક રત્ન પ્રમાણ હોય છે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે-જેમના શરીરની અવગાહના બે રત્નથી લઈને નવ રત્ન સુધીની હોય છે. રત્ન બે વિતસ્તિ એટલે કે ચોવીસ આંગળની હોય છે. અર્થાત્ એક હાથ જેટલા પ્રમાણનું નામ રત્ન છે. કેટલાક મહોરગો એવા પણ હોય છે, જેઓના શરીરની અવગાહના કુક્ષિપ્રમાણ-એટલે કે બે

હાથના હોય છે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે, કે જેઓ કુક્ષિ પૃથક્ત્વ સુધીની અવગાહનાવાળા હોય છે. “ઘણુહંવિ” કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે-જેઓના શરીરની અવગાહના એક ધનુષ અર્થાત્ ચાર હાથની હોય છે. ચાર હાથનું એક ધનુષ પ્રમાણકહેલ છે. “ઘણુહપુહત્તિયા વિ” કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે-જેઓ બે ધનુષથી લઈને નવ ધનુષ સુધીની અવગાહનાવાળા હોય છે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે જેઓ “ગાહચંવિ” એક કોસ-એક ગાઉની અવગાહનાવાળા હોય છે. બેહજાર ધનુષ પ્રમાણનો એક કોસ થાય છે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે-જેઓ બે કોસની અવગાહનાથી લઈને નવ કોસ સુધીની અવગાહનાવાળા હોય છે. કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે જેઓ એક યોજનની અવગાહનાવાળા હોય છે. ચાર કોસનો એક યોજન કહેવાય છે. કેટલાક મહોરગો એવા પણ હોય છે કે-જેઓ બે યોજનની અવગાહનાથી લઈને નવયોજન

સુધીની અવગાહનાવાળા હોય છે કેટલાક મહોરગો એવા હોય છે કે જેઓ એકસો યોજનની અવગાહનાવાળા હોય છે. તથા કેટલાક મહોરગો એવા પણ હોય છે કે જેઓ બસો યોજનથી લઈને નવસો યોજન પર્યંતની અવગાહનાવાળા હોય છે. આ મહોરગો બે કે “થલે જાયાવિ” સ્થલમાં-પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે પણ તેઓ “જલે વિ ચરંતિ” જલમાં પણ ચાલે છે. “થલે વિ ચરંતિ” અને સ્થળમાં પણ ચાલે છે કેમકે તેઓનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારના હોય છે. “તે નત્થિ હં-બાહિરણસુ દીવસમુદેસુ હવંતિ” આવા પ્રકારના આ મહોરગો કે જેઓ આ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં દેખાતા નથી તેનું કારણ તેમનું ત્યાં અવિદ્યમાન પણું છે. કેમકે-આતો મનુષ્ય ક્ષેત્રથી બીજા બાહ્યદ્રીપ અને સમુદ્રોમાં હોય છે. આ પ્રમાણે આ પ્રજાપના સૂત્રના પાઠનો અર્થ છે.

હવે સૂત્રસ્થ પાઠ કહેવામાં આવે છે. — “સે ત્તં મહોરગા” આ પ્રમાણે મહોરગોનું કથન કરેલ છે. એ જ રીતે “જે યાવન્ને તહૃષ્ણગારા” બીજાપણુ જે અહિ વિગેરે ની જેવા સર્પો હોય તેઓપણુ અહિ વિગેરે રૂપે સમજવા. આ ઉપર કહેલ અહિ વિગેરે “સમાસઓ દુવિહા પ્ણત્તા” સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહેલા છે “તં જહા” તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “વજ્જત્તા ય અવજ્જત્તા ય” એક પર્યાપ્તક અને બીજા અપર્યાપ્તક પર્યાપ્તક ગુણુ વિશિષ્ટ અહિ

વિગેરે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તક ગુણ વિશિષ્ટ અહિં વિગેરે અપર્યાપ્ત કહેવાય છે. “તં ચેવ ણવરં સરીરોગાહના જહ્વણેણ અંગુલસ્સ અસંખ્વેજ્જઇમાગં, ઉક્કોસેણ જોયણપુહુત્તં” જલચર-જીવોના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે શરીર વિગેરે દ્વારેનું કથન કરેલ છે, એજ પ્રમાણે ઉર: પરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર પંચેન્દ્રિયો નાસંબંધમાં પણ તે શરીર વિગેરે સઘળા દ્વારેનું કથન સમજીલેવું. પરંતુ જલચરોના પ્રકરણકરતાં આમાં જે લિન્નપણું છે, તે એવી રીતનું છે કે—ઉર:પરિસર્પ સ્થલચર જીવોના શરીરની અવગાહના જઘન્યથી એક આંગળના અસંખ્યાતમાલાગ પ્રમાણની છે, અને ઉત્કૃષ્ઠથી યોજન પૃથક્ત્વ અર્થાત્ એ યોજનથી લઈને નવયોજનસુધીની હોય છે, “ઠિઈ જહ્વણેણ અંતોમુહુત્તં” તેઓની સ્થિતિ-આયુષ્યકાળ ઉર: પરિસર્પોની જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની છે અને “ઉક્કોસેણ તેવણં વાસસહસ્સાઈ” ઉત્કૃષ્ઠથી તેપન હજાર વર્ષની છે “સેસં જહા જલચરાણં જાવ ચઝગાઈયા દુઆગાઈયા”

આ રીતે શરીરની અવગાહના અને સ્થિતિના કથનશિવાય ચ્યવનદ્વારસુધીના બધા જ દ્વારેનું કથન જલચરોના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે, એજ પ્રમાણે તે તમામદ્વારે અહિંયાંપણુ સમજીલેવા. તેઓ ચાર ગતિક-એટલેકે ચાર ગતિમાં જવાવાળા અને એ આગતિક-એ ગતિથી આવવાવાળા હોય છે. કેમકે—ઉર:પરિસર્પોથી મરીને જીવ નરકગતિમાં, તિર્થંગતિમાં, મનુષ્યગતિમાં, અને દેવ ગતિમાં એમ ચારે ગતિમાં જન્મ ધારણ કરી શકે છે. તથા તિર્થંચ અને મનુષ્યોમાંથી મરીને આવેલાજીવ ઉર: પરિસર્પોમાં જન્મ લે છે. આ ગત્યાગતિ કદાર સુધી કથન સમજી લેવુંબોધ્યે. “પરિત્તા અસંખ્વેજ્જા પણ્ણત્તા” પ્રત્યેક શરીરે અસંખ્યાત કહેલા છે. “સે ત્તં ડરગપરિસર્પા” આ પ્રમાણે આ ઉર: પરિસર્પ સ્થલચર સંમૂર્ચ્છિ-મોનું નિરૂપણ કરેલ છે.

હવે સૂત્રકાર ઉર: પરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચરોનું નિરૂપણ કરીને જીવપરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમોનું નિરૂપણ કરે છે. — ‘ સે કિં તં મુજગપરિસર્પ’ ઈત્યાદિ ગૌરમસ્વામી જીવપરિસર્પના સંબંધમાં પ્રભુને પૂછે છે કે સે કિં તં મુજગપરિસર્પસંમુચ્છિમથલચરા’ હે ભગવન્ જેઓ જીવઓથી સરકે છે, એટલેકે ચાલે છે, તેવા ગોધા-ઘો નકુલ, -નોળિયા

વિગેરે જીવપરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર જીવ કેટલા પ્રકારના કહેલાછે? તથા તેના લક્ષણો શું છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“મુજપરિસર્પસંમુચ્છિમથલચરા અણે-ગવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ! જીવપરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર જીવો અનેક પ્રકારના કહેલાછે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “ગોહા નડલા જાવ” ઘો, નોળિયા વિગેરે અહિંયાં ચાવત્પદથી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં જે ભેદો કહેલાછે, તે તમામ ભેદો સમજી લેવાં પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પાઠને ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—ગોધા-ઘો આ સ્થલચર જંતુવિશેષ છે. નકુલ-નોળિયા આ પણ પ્રસિદ્ધ સ્થલચર વિશેષજીવ છે. સર્પને અને આ નોળિયાને જન્મથીજ વેર હોય છે. સર્પને દેખીનેજ આ નોળિયા તેને પકડીલે છે. અને સર્પના ટુકડે ટુકડા કરીનાખે છે. સરટ-કાચંડો, આ કાચંડો બેઠા બેઠા માથું હલાવે છે, અને તે ઝાડ વિગેરે પર ચોટી રહે છે. ઘરોલિયા” આ દેશ વિશેષમાં પ્રસિદ્ધ શબ્દ છે, ગુજરાતમાં ખિસકોલી કહે છે, અને હિંદીમાં તેને ‘ગિલહરી’ કહે છે. ‘વિષંમર’ ને હિંદીમાં ‘વિષ-મર’ કહે છે. અને તે મકાનની દિવાલો-લીંતોમાં ચોંટિરહે છે જેને ગુજરાતીમાં ‘ઘરોલી’ કહે છે. તે રાત્રે પ્રકાશથી આવેલ પતંગો વિગેરેને ખાઈ ભય છે. આ શિવાયના બીજા જે

શબ્દોહાય તે લોકભાષાથી અથવા દેશવિશેષથી સમજી લેવા. “જે યાવન્ને તહ્વપ્ગારા” તથા આનાથી જે ભિન્નજીવો છે, પણ તે નકુલ-નોળીયા જેવા હોય તો તે બધા જ ભુજપરિસર્પ સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોનિક પણથી જ સમજવા. “તે સમાસઓ દુવિહા પ્ણત્તા” જે આ ઘો, નોળીયા વિગેરે ભુજપરિસર્પ સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોનિક જીવ છે, તેઓ સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહેલા છે. “તં જહા” તે બે પ્રકારે આ પ્રમાણે સમજવા. “વજ્જત્તા ય અવજ્જત્તા ય” એક પર્યાપ્ત અને બીજા અપર્યાપ્ત આ રીતે ભુજપરિસર્પ સંમૂર્ચિમ સ્થલચર જીવોના ભેદો અને ઉપભેદો બતાવીને હવે સૂત્રકાર તેઓના શરીર વિગેરે દ્વારોનું કથન કરતાં કહે છે કે—“સરીરોગાહના” ઇત્યાદિ તેઓના શરીરની અવગાહના “જહણેણં અગુલાસંખેજ્જહમાગં” જઘન્યથી એક આંગળના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણની છે. અને “ઉક્કોસેણં ઘણુપુહુત્તં” ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્કૃત્વ છે. એટલેકે બે ધનુષથી લઈને નવ ધનુષ સુધીની છે. “ઠિઈ જહણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં વાયાલીસં વાસસહસ્સાઈ” તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી બેતાલીસ હબ્બર વર્ષની છે. “સેસં-જહા જલયરાણં” આ રીતે શરીરની અવગાહના અને સ્થિતિદ્વારના કથન શિવાય શરીર વિગેરે દ્વારોનું કથન જલચર સંમૂર્ચિમ જીવો ના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે. તેજ પ્રમાણે આ ભુજપરિસર્પ સંમૂર્ચિમ ઘો, નોળીયા, વિગેરેના સંબંધમાં સમજી લેવું અને તે જલચર જીવોનું પ્રકરણ અહિંયાં “જાવ ચ્ચગ્ગયા દુ આગ્ગયા” આ સૂત્ર-પાઠ સુધી તે કથન ગ્રહણ કરવું. જેથી જલચર જીવોના ગત્યાગતિદ્વાર સુધી આ પ્રકરણ ગ્રહણ થયેલ છે તેમ સમજવું. આ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર જીવ આ પર્યાયને છોડીને જ્યારે ગત્યન્તર-બીજગતિમાં જાય છે. તો તેઓ સીધા ચારે ગતિયોમાં જઈ શકે છે. મનુષ્યગતિમાં પણ જઈ શકે છે. અને દેવગતિમાં પણ જઈ શકે છે. તેથી તેઓ ચાર ગતિવાળા કહેવાય છે. તથા તિર્થંચ અને મનુષ્યોમાંથી નીકળીને જીવ સીધા આ ભુજપરિ-સર્પોમાં જન્મ લે છે. આ રીતે આ દ્વચાગતિક-બે ગતિથી આવવાવાળા એ પ્રમાણે પણ કહેવાય છે. “પરિત્તા અસંખેજ્જા-પ્ણત્તા” પ્રત્યેકશરીરી કે જે ઘો નોળીયા વિગેરે ભુજ

પરિસર્પ સ્થલચર જીવ છે, તે અસંખ્યાત કહેલા છે. “સે ત્તં મુયપરિસપ્પસંમુચ્છિમા” આ રીતે આ ભુજપરિસર્પ સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ યોનિકોનું વર્ણન કરેલ છે. “સે ત્તં ચલયરા” આ રીતે આ સ્થલચર ચતુષ્પદ અને સ્થલચર પરિસર્પ આ મુખ્ય બે ભેદોદ્વારા સ્થલચરોનું નિરૂપણ સમાપ્ત થયું ?

જલચરો અને સ્થલચરોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ખેચર જીવોનું નિરૂપણ કરે છે.—ખેચર સંબંધી કથન જાણવાની ઇચ્છાથી ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—“સે કિં તં ચહયરા” હે ભગવન્ ખેચર-આકાશગામી જીવો કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ચહયરા ચ્ચવિવિહા પ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! ખેચર જીવો ચાર પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “ચમ્મપક્કી” ચર્મ પક્ષી જેની પાંખ ચર્મ રૂપ જ હોય છે, તે ચર્મ પક્ષી કહેવાય છે. “હોમપક્કી” લોમ પક્ષી જેઓની પાંખો રૂંવાટા વાળી હોય છે તે લોમપક્ષી કહેવાય છે. “સમુદ્ગ-પક્કી” ઉડતા ઉડતા પણ જે પક્ષિઓની બંને પાંખે, સંકુચીત રહે છે. તેવા પક્ષીઓ સમુદ્ર પક્ષી કહેવાય છે. “વિતતપક્કી” જેમની બંને પાંખ હંમેશાં

ફેલાવેલી રહે છે તેઓ વિતતપક્ષી કહેવાય છે. આ રીતે ખેચર-આકાશમાં ફરનારા પક્ષિઓના સંબંધમાં સામાન્ય પણાથી સમજાવેલેથીને હવે ગૌતમ સ્વામી આ સંબંધમાં વિશેષ પણાથી સમજાવેલેથીને માટે પ્રભુને એવું પૂછે છે કે-“સે કિં તં ચમ્મપક્કલી” હે ભગવન્ તે ચર્મપક્ષીયો કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે-“ચમ્મ પક્કલી અણેગવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! ચર્મપક્ષી અનેક પ્રકારના કહેલા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “વગ્ગુલો જાવ જે યાવન્ને તહ્પ્પગ્ગારા” વહ્ગુલી યાવત્ ખીળ પણ્ણ આના જેવા અનેક જીવો હોય તે બધા સમજાવેલા. અહિંયાં યાવત્પદથી “જલોયા, અહિલ્લા, મારુંડપક્કલી, જીવજીવા, સમુદ્દવાયસા કણ્ણતિયા પક્કિલ્લિરાલિયા” આ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહેલા પાઠ પ્રમાણે ખેચર-આકાશગામી જીવોનો સંગ્રહ થયો છે. આ તમામ પક્ષીઓનું સ્વરૂપ લોકવ્યવહારથી સમજાવેલું છે. “સે ત્તં ચમ્મપક્કલી” આ પ્રમાણેનું આ તમામ કથન ચર્મપક્ષીઓના સંબંધમાં કહ્યું છે. હવે લોમપક્ષીના સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે-“સે કિં તં લોમપક્કિલ્લ” હે ભગવન્ લોમપક્ષી કેટલા પ્રકારના કહેલા છે, ? આ પ્રશ્નના

ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે-“લોમપક્કિલ્લ અણેગવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! લોમપક્ષી અનેક પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે.—“ઢંક કંક જે યાવણ્ણે તહ્પ્પગ્ગારા” ઢંગ કંક-ગીધ પક્ષી. તથા આનાજેવા ખીળ પક્ષીયો આબધા પક્ષીયો લોમ પક્ષી તરીકે સમજાવા. લોમપક્ષીઓના સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું જે પ્રકરણ ટીકામાં આપેલ છે. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. ઢંક કંક-ગીધ પક્ષી. કુરર-પક્ષિવિશેષ વાયસ-કાગડો, ચક્રવાક, પક્ષિવિશેષ. હંસ, કલહંસ, ભત્ત-ભત્તક, રાજહંસ પોતહંસ, -આડભત્તકનીળત, સોડી, બગલા, વારિપ્લવ-પાણીમાંરહેનાર કાગડો, બલાગા-બગલાની એકબત કૌચ, સારસ, મસર-મસૂર, મયૂર-મોર, સપ્તહસ્ત, ગહર પુંડરીક, કાગ-મોટો કાગડો, કાન્નિંજૂચ, વંજુલક, તીતર-તેતર, વત્તક-પક્ષિ-વિશેષ. લાપક-ખટ્ટેરની એકબત, કપોત-કખૂતર, કેપિંજલ, -ચાતક, પારાવત-કખૂતરની એકબત, ચિત્રક, વિશા, કુકકુટ-મરઘા, શુક-પોપટ, બહિં-મોરનીએકબત, મદનશલાકા-મેના, કોકિલ-કોયલ અને શ્લક્ષ્ણ વરિલ્લક વિગેરે આમાં કેટલાક લોમપક્ષીઓ પ્રસિદ્ધ જ છે. અને કેટલાક દેશવિશેષથી સમજાવેલા. “સેત્તં લોમપક્કિલ્લો” આરીતે આ સઘણું કથન લોમપક્ષીના સંબંધમાં કરેલું છે.

હવે સમુદ્દગક પક્ષીના સંબંધમાં કથન કરવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં ગૌતમ-સ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે- સે કિં તં સમુગ્ગપક્કલી” હે ભગવન્ સમુદ્દગક પક્ષી કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામી ને કહે છે કે હે ગૌતમ ! “સમુગ્ગપક્કલી ઇગાગારા પણ્ણત્તા” જહા પણ્ણવણાપ” સમુદ્દગપક્ષી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે એકજ પ્રકારના કહેલા છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું તે પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે “સે કિં તં સમુગ્ગ-પક્કલી સમુગ્ગપક્કલી ઇગાગારા પણ્ણત્તા” તે ણ્ણત્થિ ઇહં વાહિરપ્પસુ દીવસમુદ્દેસુ ભવંતિ” આ સમુદ્દગક પક્ષીયો એકજ પ્રકારના હોય છે, અને તે અહિંયાં મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોતા નથી, પરંતુ બહારના દ્વીપસમુદ્રોમાં હોય છે આરીતે સમુદ્દગપક્ષીનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર વિતત પક્ષીઓનું નિરૂપણ કરે છે. ‘એવં વિતતપક્કિલ્લ જાવ’ જે પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પ્રકરણમાં સમુદ્દગ પક્ષીનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, એ જ પ્રમાણે વિતત પક્ષીઓનું નિરૂપણ પણ સમજાવેલું છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનો તે પાઠ આ પ્રમાણે છે.—“સે કિં તં વિતત-

પક્ષી વિતતપક્ષી ઇગાગારા પળ્ણત્તા તે ણં નત્થિ ઇહં, બાહિરણ્ણસુ દીવસમુદ્દેસુ ભવંતિ સે તં વિતતપક્ષી' આ પાઠનેા સારાંશ આ પ્રમાણે છે. જ્યારે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું કે હે ભગવન્ વિતતપક્ષી કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે? ત્યારે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુએ ગૌતમસ્વામીને કહ્યું કે-હે ગૌતમ! વિતતપક્ષી એકજ પ્રકારના કહેલ છે અને તે અહિયાં મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોતા નથી. પરંતુ બહારના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં જ હોય છે. તથા "જે યાવન્ને તહપ્પગારા" આ વિતતપક્ષીના જેવા બીજા જે પક્ષિયો હોય તે સઘળા પક્ષિયો ની ગણિત્રીમાં આવી જાય છે. "તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા" આ પહેલા કહેલ સઘળા પક્ષિયો સંક્ષેપથી બે જ પ્રકારના કહેલા છે. "તં જહા" તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે સમજવા "પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય" પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તક. આ ચર્મપક્ષી, લોમપક્ષી, સમુદ્રગકપક્ષી, અને વતતપક્ષી, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના લેદથી બે પ્રકારના હોય છે. તેઓના શરીરદ્વારથી લઇને ચ્યવનદ્વાર સુધીના બધા જ દ્વારોનું કથન જલચરજીવોના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. પરંતુ જલચરજીવો

ના પ્રકરણ કરતાં આ પ્રકરણમાં જે ભિન્ન પણું છે, તે તેઓના શરીરદ્વાર અવગાહના દ્વારમાં અને સ્થિતિ દ્વારમાં છે. જે આ પ્રમાણે છે.—"જાણત્તંસરીરોગાહણા જહન્નેણં અંગુલાસંખે-જ્જઇમાગં ઉક્કોસેણં ઘણુપુહુત્ત" અહિયાં નાનાત્વ- જુદાપણું આ પ્રમાણે છે. આ પક્ષિ-યોના શરીરની અવગાહના જઘન્યથી આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ઘનુષ્ઠ્યકૃત્વ છે. એટલે કે-બે ઘનુષ્ઠથી લઇને નવ ઘનુષ્ઠ સુધીની છે. "ઠિઈ જહ-ળ્ણેણં અંતો મુહુત્ત" ઉક્કોસેણં બાવત્તરિ વાસસહસ્સાઈ" તેમનીસ્થિતિ જઘન્યથી એક અંત-મુહુર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી બોતેરહ્નર વર્ષની છે. આ સંબંધમાં બે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણેની કહેલ છે.—"જોયણસહસ્સ" ઇત્યાદિ "સંમુચ્છપુવ્વકોડી" ઇત્યાદિ તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે.—સંમૂર્ચ્છિમ જલચરજીવોના શરીરનીઅવગાહના ઉત્કૃષ્ટથી એક હ્નર ચોજનની હોય છે. સંમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદોની અવગાહના ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ હોય છે. ઉર: પરિસર્પોની ઉત્કૃષ્ટથી શરીરાવગાહના ચોજન પૃથક્ત્વની હોય છે. તથા સંમૂર્ચ્છિમ ભુજપરિસર્પોની અને ખેચરોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના દરેકની ઘનુષ્ઠ્યકૃત્વની હોય છે. સંમૂર્ચ્છિમ જલચરોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોટિ પ્રમાણ હોય છે. સંમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદો ની ચોચોશીહ્નર વર્ષોની હોય છે. ઉર:પરિસર્પોની તેપનહ્નર વર્ષોની હોય છે. ભુજપરિસર્પોની બેતાલીસહ્નર વર્ષોની હોય છે. અને પક્ષિયોની સ્થિતિ બોતેર હ્નર વર્ષોની હોય છે.

"સેસં જહા જલચરણ" શરીરાવગાહના અને સ્થિતિના કથન કરતાં સઘળા દ્વારો એટ-લેકે શરીરદ્વારથી લઇને ચ્યવનદ્વાર સુધીનું આ ખેચરો સંબંધી કથન જલચરજીવોના સંબં-ધમાં કહ્યા પ્રમાણેનું સમજવું "જાવ ચ્ચગ્ગદ્દયા દુમાગ્ગદ્દયા" યાવત્ ચાર ગતિવાળા અને બે આગતિવાળા હોય છે. ખેચરો જ્યારે પોતાની પર્યાયથી છૂટે છે. ત્યારે તેઓ સીધા નરકગતિ માં પણ જઈ શકે છે, તિયંચગતિમાં પણ જઈ શકે છે, મનુષ્યગતિમાં પણ જઈ શકે છે, અને દેવગતિમાં પણ જઈ શકે છે. તેથી તેઓ ચતુર્ગતિક કહેવાય છે. તથા તિયંચ અને મનુષ્યોમાંથી મરીને સીધા આ ખેચર જીવોમાં ઉત્પન્નથાય છે, તેથી તેઓને દ્વયાગતિક કહેલા છે. "પરિત્તા અસંખેજ્જા પળ્ણત્તા" પ્રત્યેક શરીરધારી આ ખેચરો અસંખ્યાત કહેલા છે. "સેત્તં સ્વહચરસંમુચ્છિમતિરિક્ખજોણિયા" આ પ્રકારથી ખેચર સંમૂર્ચ્છિમ તિયંચોનિક જીવોનું નિરૂપણ કહ્યું છે. "સેત્તં સંમુચ્છિમર્પંચિદિય તિરિક્ખજોણિયા" આરીતે લેદ પ્રલેદો સહિત સંમૂર્ચ્છિમ પચ્ચેન્દ્રિય તિયંચોનિક-જીવોનું નિરૂપણ થયું છે. ॥સૂ૦૨૨॥

સંમૂર્ચ્છિમ પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્ચોનિકોનુનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ગર્ભજ પચ્ચેદ્રિય તિર્યગ્ચેનિક જીવોનું નિરૂપણ કરે છે.—“સે કિં તં ગર્ભવક્કંતિયપંચિદિયતિરિક્લજોણિયા” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—“ સે કિં તં ગર્ભવક્કંતિયપંચિદિયતિરિક્લજોણિયા” હે ભગવન્ ગર્ભ-વ્યુત્ક્રાંતિક પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચેનિકજીવોનું શું લક્ષણ છે ? અને તેના લેદો કેટલા કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગર્ભવક્કંતિયપંચિદિયતિરિક્લજોણિયા તિવિહા-પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ગર્ભ જ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચેનિકજીવો ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. તં જહા”

તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “જલચરા, થલચરા, સ્થલચરા” જલચર, સ્થલચર, અને ખેચર. જે જલમાં રહે છે તેવા જીવો જલચર કહેવાય છે. સ્થળ કહેતા જમીનપર જે જીવો રહે છે, તે સ્થલચર કહેવાય છે. અને જે જીવો આકાશમાં ઉડે છે, તેવા જીવો ખેચર કહેવાય છે. ‘સે કિં તં જલચરા’ હે ભગવન્ જલચર જીવો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“જલચરા પંચવિહા પળ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! જલચર જીવો પાંચ પ્રકારના કહેલા છે “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “મચ્છા, કચ્છમા, મગરા, ગાહા સુસુમારા,” મચ્છ-માછલાં કચ્છપ-કાચબા, મકર-મધર, ગ્રાહ અને સિંસુમાર “સવ્વે-સિં મેદો ભાણિયવ્વો તહેવ જહા પળ્ણવ્ણાણ” પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં આ મત્સ્ય, કચ્છપ, મકર, ગ્રાહ અને સિંસુમાર એબધાના જે પ્રમાણે લેદો કહ્યા છે, એજ પ્રમાણે અહિયાં પણ તે તમામલેદો સમજીલેવાં. આ મત્સ્ય વિગેરેનાલેદો અહિયાં સંમૂર્ચ્છિમ જલચર પ્રકરણમાંથી સમજીલેવા. અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું આ સંબધનું પ્રકરણ “જાવ જે યાવન્ને તહ્ણપગારા” કથન પર્યાંત જ અહિયાં ગ્રહણ કરવું. મત્સ્ય વિગેરે જલચર પણાથી માનેલા ગર્ભ જ જીવો

“સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા” સંક્ષેપથી જે પ્રકારના કહેલા છે. તં જહા” જે જે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય” પર્યાંત ગર્ભજ જલચર અને અપર્યાંત ગર્ભજ જલચર જેવોને પોત પોતાની યોગ્ય પર્યાંતિયો પૂર્ણથઈ જાય છે તેઓ પર્યાંત કહેવાય છે, અને જેઓને પર્યાંતિ પૂર્ણ હોતી નથી. તેઓ અપર્યાંત કહેવાય છે. હવે તેના શરીર વિગેરે દ્વારોને જાણવા માટે ગૌતમસ્વામી પ્રભુ ને પૂછે છે કે—“તેસિ જં મંતે ! જીવાણં કહ્સરોરગા પળ્ણત્તા” હે ભગવન્ આ ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિક જલચર જીવોને કેટલા શરીરો હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! ચત્તારિ સરીરગા પળ્ણત્તા” આ ગર્ભજ જલચર જીવોને ચાર શરીરો કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “ઓરા લિપ, વેડવ્વિણ, તેયણ, કમ્મણ,” ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, અને કાર્મણુ, ગર્ભ જ સ્થલચર જીવોને વૈક્રિયશરીર પણ સંભવી શકે છે. તેથી અહિયાં વૈક્રિય શરીરને લઈને ચાર શરીરો

કહ્યા છે. અવગાહના દ્વારમાં-તેઓને “સરીરોગાહના” શરીરની અવગાહના “જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગા” જ્ઞાન્યથી આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણની હોય છે. તથા “ઉક્કોસેણ” ઉત્કૃષ્ટથી “જોયણસહસ્સં” એક હજાર યોજન પ્રમાણની હોય છે, સંહનનદ્વારમાં “હિવિહા સંઘયણી પળ્લણ્ણ” તેઓ છ પ્રકારના સંહનનવાળા હોય છે. “તંજહા” તે છ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“વહરોસમનારાયસંઘયણી” વળ, ઋષભ નારાય સંહનનવાળા પણ હોય છે, “ઉસમનારાયણસંઘયણી” ઋષભ નારાય સંહનનવાળા પણ હોય છે. “નારાયસંઘયણી” નારાય સંહનનવાળા પણ હોય છે. “અદ્ધનારાયસંઘયણી” અર્ધનારાય સંહનનવાળા પણ હોય છે. “કીલિયાસંઘયણી” કીલીકા સંહનનવાળા પણ હોય છે. અને “સેવહસંઘયણી” સેવાર્ત સંહનનવાળા પણ હોય છે. આ રીતે આ ગર્ભ જલચર જીવો છ સંહનનવાળા હોય છે, આ સંહનનોતું સ્વરૂપ બતાવવાવાળી બે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણેની છે.—“વજ્જરિસહ” ઇત્યાદિ “રિસહો ય” ઇત્યાદિ જેનાથી શરીર પુદ્ગલ દૃઢ અને તેનું નામ સંહનન છે આસસનન હાડકાના રચના વિશેષ રૂપ હોય છે. અથવા શક્તિ વિશેષ રૂપ હોય છે, આ સંહનના છ પ્રકાર કહેવાય છે. તેના નામો આ પ્રમાણે છે. પહેલા સંહનનનું નામ વળ-ઋષભનારાય છે. બીજા સંહનનનું નામ ઋષભનારાય છે. ત્રીજા સંહનનનું નામ નારાય છે. ચોથા સંહનનનું નામ અર્ધનારાય છે. પાંચમાં સંહનનનું નામ કીલીકા છે. અને છઠ્ઠા સંહનનનું નામ સેવાર્ત સંહનન છે. આ છ સંહનનો છે. ૧૧૧૧ આ સંહનનોનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે.—ઋષભ એ નામ પટ્ટનું છે, કીલીકા એ નામનું વળ છે, અને જે બન્ને બાજુથી મર્કટ બંધવાળું હોય છે તેનું નામ ‘નારાય’ છે. ૧૧૨૧ આ રીતે જે સંહનન હોય તે વળઋષભનારાય સંહનન છે તથા બન્ને બાજુ મર્કટના બંધથી બંધાયેલ અને પટ્ટની આકૃતિ જે ત્રીજા હાડકાથી વીંટળાયેલ એવા બે હાડકાઉપર જે એ ત્રણે હાડકાને ઘણું વધારે મજબૂત કરવા માટે ખીલાની જેમ લાગેલ રહે કે જેનું નામ વળ છે. આ રીતની વિશેષ રચના જે શરીરમાં હોય તે વળઋષભ નારાય સંહનન છે. તાત્પર્ય આ કથનનું એ છે કે-જે શરીરનું વેદન ખીલા અને હાડકા વળ મય હોય છે. એજ વળ

ઋષભનારાયસંહનન કહેવાય છે. વ્યવહારમાં પણ જેરીતે બેકાષ્ટ ખંડોને બોડવા માટે પહેલાં લોખંડના પંચથી તેને જકડી લેવામાં આવે છે. અને તે પંચ ઉપર વધારે પ્રકારની મજબૂતી માટે ખીલા મારવામાં આવે છે. આવી રચના જે શરીરના હાડકાની હોય છે એજ વળઋષભનારાયસંહનન કહેવાય છે. ?

બીજું સંહનન ઋષભનારાય છે. આ સંહનનમાં વળ નામનું હાડકું હોતું નથી કેવળ ઋષભ અને નારાય જ હોય છે. ત્રીજું સંહનન નારાય છે. આ સંહનનમાં વળ અને ઋષભ એ બન્ને હોતા નથી. કેવળ નારાય—ઉભયતઃ મર્કટ બંધજ હોય છે.

ચોથું સંહનન અર્ધનારાય છે. આ સંહનનમાં એક-તરફ નારાય હોય છે. અને બીજી તરફ વળ હોય છે. પાંચમાં સંહનનનું નામ કીલીકા છે. આ સંહનનમાં હાડકા વળ નામના ખીલાથી બંધાયેલ રહે છે. છટ્ટું સંહનન સેવાર્ત છે. આ સંહનનમાં હાડકા એક ખીલાના ખૂણાથી મળીને રહે આ સંહનન તેલ લગાવવું તેલ માલીસ કરવી. થાક લાગેત્યારે આરામ કરવા રૂપ પરિશીલતાની અપેક્ષા રાખે છે. આ રીતે આ છ સંહનનનું વર્ણન છે.

સંસ્થાનદ્વારમાં “હિવિહા સંઘયા પળ્લણ્ણ” ગર્ભ જ જલચર જીવો છ એ પ્રકારના

સંસ્થાનવાળા હોય છે. જેમકે—“સમચરંસસંઠિયા” સમચતુરસ સંસ્થાનવાળા ૧, “નગ્નોઘપરિમંડલસંઠિયા” ન્યગ્રોઘ પરિમંડલ સંસ્થાનવાળા ૨, “સાદ્સંઠિયા” સાદિ સંસ્થાનવાળા ૩, “હુજ્જસંઠિયા” કુખ્જ સંસ્થાનવાળા ૪, “વામણ સંઠિયા” વામન સંસ્થાનવાળા ૫, અને “હુંડસંઠિયા” હુંડ સંસ્થાનવાળા ૬, હોય છે. જે સંસ્થાનમાં શરીરના અવયવો ચતુષ્કોણ યથાવસ્થિત પ્રમાણ અનુસાર હોય છે, તે સમચતુરસ સંસ્થાન કહેવાય છે. ૧ જે સંસ્થાનમાં શરીરનો આકાર ન્યગ્રોઘ કહેતાં વડના ઝાડના જેવો ઉપર તો સંપૂર્ણ પ્રમાણવાળો હોય અને નીચે હીન-ઓછા પ્રમાણવાળો હોય તેવા સંસ્થાનને “ન્યગ્રોઘપરિમંડલ” સંસ્થાન કહેવાય છે. આ સંસ્થાનમાં દુટીથી ઉપર સુધીના અવયવોતો સંપૂર્ણ આકારવાળા હોય છે, અને નીચેના અવયવો હીન-ન્યૂન હોય છે. ૨ નાભીથી નીચેનો જે ભાગ છે, તે આદિ છે. આ નાભીથી નીચેના દેહ ભાગરૂપ આદિથી જે શરીરનો આકાર યુક્ત હોય છે, તે સાદિ સંસ્થાન છે, જે કે વિચાર કરવામાં આવે તો

સંપૂર્ણ શરીર જ આદિથી યુક્ત છે, તેથી આ સાદિત્વ વિશેષણનું સાર્થક પણું અન્યથા ઉત્પન્ન ન થવાને કારણે અહિયાં વિલક્ષણ જ પ્રમાણ લક્ષણવાળું આદિ શ્રદ્ધ કરવામાં આવે છે. અહિયાં એવું કથન સમજવું કે—જે સંસ્થાન નાભિના નીચેના ભાગમાં તો પ્રમાણોપેત હોય અને નાભીની ઉપર હીન-અર્થાત્ ન્યૂનાધિક હોય એવા સંસ્થાનને સાદિસંસ્થાન કહેવાય છે. આ સંસ્થાનમાં નાભીની નીચેના અવયવો વિસ્તૃત-વિસ્તારવાળા હોય છે અને નાભીની ઉપરના અવયવ સંકુચિત હોય છે. ૩,

“હુજ્જસંઠિયા” કુખ્જ સંસ્થાનમાં માથુ અને ગળું તથા હાથ, પગ વિગેરે અવયવો તો ખરોખર પ્રમાણયુક્ત હોય છે, પરંતુ છાતી અને પેટ વિગેરે અવયવો મંડલરૂપ-ખરોખર પ્રમાણવાળા હોતા નથી, અર્થાત્ આ સંસ્થાનમાં છાતી અગર વાંસામાં કુખડ-ખૂંધ નીકળી આવે છે, તેવા સંસ્થાનને ‘કુખ્જ સંસ્થાન કહેવામાં આવે છે ૪, જે સંસ્થાનમાં છાતી અને પેટ વિગેરે અવયવો ખરોખર પ્રમાણયુક્ત હોય, પરંતુ હાથ, પગ વિગેરે અવયવો ખરોખર પ્રમાણયુક્ત ન હોય અર્થાત્ હીન-ન્યૂનાધિક હોય તેવા સંસ્થાનને ‘વામન સંસ્થાન કહેવાય છે. ૫. જે સંસ્થાનમાં શરીરના સઘળા અવયવો પોતપોતાના લક્ષણોથી હીન હોય તેવા સંસ્થાનને ‘હુંડક’ સંસ્થાન કહેવાય છે. ૬, આ ગર્ભ જ વ્યુત્કાંતિક જલચર જીવો આ છએ સંસ્થાનવાળા હોય છે. આ સંસ્થાનો અને તેના નામો ખતાવનારી જે ગાથાઓ આ નીચે પ્રમાણેની છે.—“સમચરંસ” ઈત્યાદિ ‘તુલ્લં વિત્થડ’ ઈત્યાદિ આ ગાથાઓનો અર્થ ઉપરના કથનમાં આવી જાય છે.

કષાયદ્વારમાં—“ચત્તારિ કસાયા” આ ગર્ભ જ જલચર જીવોને ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ આ ચાર કષાયો હોય છે.

સંજ્ઞાદ્વારમાં—“સળ્ળાઓ ચત્તારિ” તેઓને આહાર, ભય, મૈથુન, અને પરિશ્રદ્ધ આ ચાર સંજ્ઞાઓ હોય છે. લેશ્યાદ્વારમાં—“છલ્લેસ્સાઓ” તેઓને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ,

પક્ષ અને શુકલ આ છએ લેશ્યાઓ હોય છે. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં-તેઓને “પંચ ઈન્દ્રિયા” કાન, ચક્ષુ, શ્રાણુ-નાક, રસના, સ્પર્શન આ પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે. સમુદ્ઘાતદ્વારમાં—“પંચ-સમુઘાયા આદિલ્લા” તેમને આદિના વેદના, કષાય, મારણાન્તિક, વૈક્રિય, અને તૈજસ આ પાંચ સમુદ્ઘાતો હોય છે. સંજ્ઞાદ્વારમાં“સજ્ઞા નો અસજ્ઞા” સંજ્ઞી જ હોય છે, અસંજ્ઞી હોતા નથી. કેમકે-ગર્ભજ જલચર જીવોને ‘મન’ હોય છે. વેદદ્વારમાં—“તિવિહા વેદા” હો જલચર જીવો ત્રણ વેદવાળા હોય છે. એટલે કે-સ્ત્રીવેદવાળા પણ હોય છે, પુરુષ વેદ-વાળા પણ હોય છે. અને નપુંસક વેદવાળા પણ હોય છે. પર્યાપ્તિદ્વારમાં—તેઓને “હ્ર પ-જ્જત્તીઓ હ્ર અપજ્જત્તીઓ” છ પર્યાપ્તિયો હોય છે, અને છ અપર્યાપ્તિયો હોય છે, પોત-પોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન હોય તે અપર્યાપ્તિ કહેવાય છે. દષ્ટિદ્વારમાં—“દિદ્દી તિવિહા વિ” તેઓ સમ્યક્ દષ્ટિવાળા પણ હોય છે, મિથ્યા દષ્ટિવાળા પણ હોય છે. અને સમ્યગ્મિથ્યા દષ્ટિવાળા પણ હોય છે. એટલે કે ત્રણે પ્રકારની દષ્ટિવાળા હોય છે.

દર્શનદ્વારમાં—“તિન્નિ દંસજા” તેઓને ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અને અવધિદર્શન એ ત્રણે દર્શન હોય છે. જ્ઞાનદ્વારમાં—“નાણી વિ અન્નાણો વિ” તેઓ જ્ઞાની પણ હોય છે, અને અજ્ઞાની પણ હોય છે. “જે નાણી તે અત્યેગઈયા દુન્નાણી અત્યેગઈયા તિન્નાણી” તેઓ જે જ્ઞાની હોય છે તેા કેટલાક મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે જ્ઞાન-વાળા હોય છે. અને કેટલાક મતિજ્ઞાનવાળા, શ્રુતજ્ઞાનવાળા અને અવધિજ્ઞાનવાળા એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય છે, કેમકે-કોઈ કોઈ ગર્ભજ જલચર જીવોને અવધિજ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોય છે. એ જ વાત “જે દુન્નાણી તે નિયમા આમિનિબોહિયનાણી ય સુચનાણી ય, જે તિન્નાણી તે નિયમા આમિનિબોહિયનાણી, સુચનાણી, ઓહિનાણી” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. “एवं अण्णाणी वि” આજ પ્રમાણે જે ગર્ભજ જલચર જીવ અજ્ઞાનવાળા હોય છે, તેા તેમાં કેટલાક મતિ અજ્ઞાન, અને શ્રુતઅજ્ઞાન એ બે

અજ્ઞાનવાળા હોય છે, અને કેટલાક મતિ અજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગ જ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારના અજ્ઞાનવાળા હોય છે, જેઓ સમ્યક્ દષ્ટિ હોય છે. તેઓને અવધિજ્ઞાન હોય છે. અને જેઓ મિથ્યાદષ્ટિવાળા હોય છે, તેઓને વિભંગજ્ઞાન હોય છે. કહું છે કે—“सम्यहृष्टेज्ञानं मिथ्याहृष्टेविपर्यासः”

યોગદ્વારમાં—“જોગે તિવિહે” ગર્ભજ જલચર તિયંચોને મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ એમ ત્રણ પ્રકારનો યોગ હોય છે. ઉપયોગદ્વારમાં “ઉવજોગે દુવિહે” તેઓને બન્ને પ્રકારના ઉપયોગ હોય છે. એટલે કે-સાકાર ઉપયોગ પણ હોય છે, અને અનાકાર ઉપયોગ પણ હોય છે.

આહારદ્વારમાં—“આહારો છહિસિ” તેઓને આહાર છ એ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલોનો હોય છે. કેમકે-ગર્ભજ જલચર જીવ લોકની મધ્યમાં જ વિઘમાન છે. તેથી તેઓ છએ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. ઉપપાતદ્વારમાં—“ઉવવાઓ નૈરદ્દા હિતો જાવ અહેસત્તમાए” જલચર જીવોનો ઉપપાત-ઉત્પત્તિ નૈરયિકેથી લઈને એટલે કે પહેલા નરકથી લઈને યાવત્ સાતમા નરક સુધા કહેલ છે.

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે- ગર્ભજ જલચર જીવ બધી જ ગતિયોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, રત્નપ્રભા પૃથ્વીથી લઈને તમસ્તમા કે જે સાતમી પૃથ્વી છે, ત્યાંના નૈરયિકોમાંથી તેઓનો ઉત્પાત-ઉત્પત્તિ થાય છે. જે તિર્યગ્યોનિકોમાંથી તેઓનો ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ હોય તેો “તિરિક્લજોણિર્ણિ તો, સર્વેહિતો અસંખેજ્જવાસાડયવજ્જેહિતો” અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક તિર્યગ્યોને છેડીને આકીના કર્મભૂમિના સઘળા તિર્યગ્યોમાં તેઓનો ઉત્પાત હોય છે. “મણુસ્સેહિતો અકમ્મમૂમગઅંતરદીવગઅસંખેજ્જવાસાડયવજ્જેહિતો” અકર્મભૂમિના અને અંતરદ્વીપોના મનુષ્યોમાં તેમનો ઉત્પાત-ઉત્પત્તિ થતો નથી. કેમકે- આ બધા અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા હોય છે, અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્કવાળા ઓમાંથી તેમનો ઉત્પાત થવાનો નિષેધ કરેલ છે. તેથી તેના શિવાયના આકીના સઘળા મનુષ્યોમાંથી તેમનો ઉત્પાત-ઉત્પત્તિ થાય છે. “દેવેહિતો જાવ સહસ્સારા” જે દેવોમાંથી

તેમનો ઉત્પાત થાય છે, તેો સૌધર્મ દેવલોકથી લઈને સહસ્રાર દેવલોકસુધી અર્થાત્ સૌધર્મ ૧ ઇશાન ૨, સનત્કુમાર ૩, માહેન્દ્ર ૪, બ્રહ્મ ૫, લાન્તક ૬, મહાશુક્ર ૭, અને સહસ્રાર ૮, આ આઠ દેવલોકના દેવોમાંથી તેમનો ઉત્પાત થાય છે. તેથી આગળના એટલે કે આનત, પ્રાણુત વિગેરે દેવલોકમાંથી તેમનો ઉત્પાત થતો નથી. કેમકે—ઉપર કહેલ સૌધર્મથી સહસ્રાર દેવલોકની આગળના દેવલોકમાંથી તેમની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરેલ છે. સ્થિતિક્ષારમાં— “ઠિઈ જહણેણં અંતોમુહુત્તં” આ જલચર જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહુર્તની હોય છે. અને “ઉક્કોસેણ પુવ્વકોહી” ઉત્કૃષ્ટથી એક પૂર્વકોટીની હોય છે “દુવિહા વિ મરંતિ” તેઓ મારણુન્ટિક સમુદ્ધાતથી સમવહત થઈને અને સમવહત. થયા વિના એમ બંને પ્રકારથી મરે છે. એટલે કે મારણુન્ટિક સમુદ્ધાતથી આઘાત પ્રાપ્ત કરીને પણ મરે છે, અને આઘાત પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ મરે છે.

અયવનદ્વારમાં—“અણંતરં ઉવ્વઢિત્તા નેરહણુસુ જાવ અહે સત્તમા” આ ગર્ભજ જલચર જીવ જ્યારે જલચર પર્યાયથી ઉદ્ભૂત થઈને એટલે કે તેમાંથી નીકળીને જે તેઓ નૈરયિકોમાં જન્મ ધારણુ કરે છે, તેો પહેલી પૃથ્વીથી લઈને સાતમી પૃથ્વી સુધીના નૈરયિકોમાં જન્મ

ધારણુ કરી શકે છે. “તિરિક્લજોણિણુસુ મણુસ્સેસુ સર્વેસુ” જે તિર્યગ્યોનિક જીવોમાં તેઓ જન્મ લે છે, તેો સઘળા તિર્યગ્યોનિકોમાં જન્મ ધારણુ કરી શકે છે. અને જે મનુષ્યોમાં જન્મ લે તેો સઘળા મનુષ્યોમાં જન્મ લઈ શકે છે. તથા જે તેઓ દેવોમાં જન્મ લે છે, તેો “દેવેસુ જાવ સહસ્સારો” સૌધર્મ દેવલોકથી લઈને સહસ્રાર એટલે કે આઠમા દેવલોક સુધીના દેવોમાં તેઓ જન્મ લે છે. તેથી આગળના આનત, પ્રાણુત, વિગેરે દેવલોકમાં તેઓનો જન્મ થવાનો નિષેધ કરેલ છે. કેમકે સહસ્રાર દેવલોકથી આગળ તેઓનું ગમન થતું નથી. “ચડ ગહ્યા ચડ આગહ્યા” આ ગર્ભજ જલચર જીવો મરીને નારક, તિર્યગ્ય, મનુષ્ય અને દેવ આ ચારે ગતિયોમાં જઈ શકે છે. તથા—ચારે ગતિયોમાંથી આવેલા જીવોનો ગર્ભજ જલચર જીવ પણાથી ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ—થઈ શકે છે, આ રીતે તેઓ ચતુર્ગતિક-અને ચતુરાગતિક કહેલા છે. “પરિત્તા અસંખેજ્જા પણ્ણત્તા” અહિયાં પ્રત્યેક શરીરી કહેવાય છે. અને અસંખ્યાત કહ્યા છે. આરીતે હે શ્રમણુ આયુષ્મન્ ગર્ભજ જલચર જીવોનું નિરૂપણુ તેના લક્ષણો અને ભેદો બતાવીને કરવામાં આંચું છે. ૥૨૩૦ ૨૩૥

ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક સ્થલચર જીવો કા નિરૂપણ

લેદ સહિત ગર્ભજ જલચર જીવોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ગર્ભજ સ્થલચર જીવોનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—

“સે કિં તં થલચરા” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—“સે કિં તં થલચરા” હે ભગવન્ ! ગર્ભજ સ્થલચર જીવોના શું લક્ષણ છે ? અને તેના કેટલા ભેદો કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“થલચરા

દુવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! ગર્ભજ સ્થલચર જીવો બે પ્રકારના કહેલા છે “તં જહા” તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“ચડ્ડપ્પયા ય પરિસપ્પા ય” એક ચતુષ્પદ અને બીજા પરિસર્પ જેઓને ચાર પગ હોય છે તેઓ ચતુષ્પદ કહેવાય છે. અને જેઓ છાતીના બળથી અથવા બન્ને ભુજાઓથી ચાલે છે, તેઓ પરિસર્પ કહેવાય છે. “સે કિં તં ચડ્ડપ્પયા” હે ભગવન્ ચતુષ્પદ જીવોના શું લક્ષણો છે ? અને તેના કેટલા ભેદો કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ચડ્ડપ્પયા ચડ્ડવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! ચતુષ્પદ જીવો ચાર પ્રકારના કહેલા છે. “તં જહા” તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“લગ્ગુરા સો ચેવ મેદો” એક ખરીવાળા વિગેરે ભેદોનું જે પ્રમાણે સંભૂચ્છિમ સ્થલચરોના પ્રકરણમાં કથન કર્યું છે, એજ પ્રમાણેના ભેદો અહિંયાંપણ સમજી લેવા. તે સંભૂચ્છિમ સ્થલચરોનું કથન કર્યાં સુધી ગ્રહણ કરવું જોઈએ તે માટે કહે છે કે—“જાવ” ઇત્યાદિ યાવત્ ત્યાં સુધી કે “જે યાવન્ને તહ્પ્પગારા” આનાથી જુદા પણ આવા પ્રકારના

બીજા પણ સ્થલચર ચતુષ્પદ જીવો હોય, તેઓ પણ આના જેવાજ સમજી લેવા જોઈએ “તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા” તે સ્થલચર ચતુષ્પદ જીવો સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહેલા છે, “તં જહા” તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે સમજવા. “પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય” પર્યાસ અને અપર્યાસ પર્યાસિ નામકર્મના ઉદયવાળા જીવો પર્યાસ કહેવાય છે, અને અપર્યાસિ નામકર્મ ના ઉદય વાળા જીવો અપર્યાસ કહેવાય છે.

હવે સૂત્રકાર ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક સ્થલચર ચતુષ્પદ જીવોના શરીર વિગેરે દ્વારોનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—હે ભગવન્ ! આ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક સ્થલચર ચતુષ્પદ જીવોને કેટલા શરીરો હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ચત્તારિ સરીરા” ઇત્યાદિ ઔદારિક વૈક્રિય તૈજસ ને કાર્મણુ ના ભેદથી તેઓને ચાર પ્રકારના શરીરો કહેલા છે. આ રીતે આ શરીરદ્વારનું કથન સમાપ્ત થયું છે.

અવગાહનાદ્વાર—‘ઓગાહણા જહ્ણણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ્ણાગં’ તેઓના શરીરની અવગાહના જઘન્ય થી એક આંગળના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણની હોય છે. તથા

‘उक्कोसेणं छ गाउयाइं’ ઉત્કૃષ્ટથી તેઓ ના શરીર ની અવગાહના છગવ્યૂત પ્રમાણની હોય છે.

આ રીતે અવગાહનાદ્વારનું કથન છે.

સ્થિતિદ્વાર—‘ઠિઈ ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈં’ તેઓની સ્થિતિ-આયુષ્કાળ જઘન્ય થી અંતમુહૂર્ત પ્રમાણની હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પદ્યોપમની હોય છે.

આ રીતે સ્થિતિદ્વાર કહેલ છે.

ઉદ્ધર્તના દ્વાર ‘નવરં ઉવ્વઢિત્તા નેરદ્દણ્ણુ ચડત્થપુઢવિં ગચ્છંતિ’ જલચર જીવોની અપેક્ષાએ સ્થલચર જીવોમાં એજ વિલક્ષણપણુ-બુદ્ધિ છે કે આ સ્થલચરો અહિથી નીકળી ને નારકોમાં જાય તો એથી પૃથ્વી સુધી જ જાય છે. પરંતુ તેનાથી આગળ જતા નથી ‘સેસં જહા જલચરાણં’ શેષ-શરીરદ્વાર અવગાહનાદ્વાર સ્થિતિદ્વાર ઉદ્ધર્તનાદ્વાર શિવાયના બીજા બધા જ દ્વારોનું કથન ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિક જલચર જીવોના કથન પ્રમાણે આ સ્થલચર જીવો પણ સમજવા.

એ જલચર પ્રકરણ કયાં સુધીનું અહિં ગ્રહણ કરવું નોંધ્યે ? એ પ્રશ્ન ના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર ‘જાવ’ ઇત્યાદિ સૂત્રનું કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. ‘જાવ ચડગદ્દયા ચડઆગદ્દયા’ આ સ્થલચરજીવો નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ આ ચારગતિમાં જવા વાળા હોવાથી ચતુર્ગતિક કહેવાય છે. તથા નારક તિર્યચ મનુષ્ય અને દેવ આ ચાર ગતિ થી નીકળીને અહીંયાં આવવા વાળા હોવાથી ‘ચતુરાગતિક’ કહેવાય છે. ‘પરિત્તા અસંલેજ્જા પણ્ણત્તા’ આ સ્થલચર જીવો પ્રત્યેક શરીરી અસંખ્યાત કહ્યા છે. હવે ચતુષ્પદ પ્રકરણ નો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—‘સે તં ચડણ્ણયા’ આ રીતે ભેદ પ્રલેદથી ચતુષ્પદ જીવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

હવે સૂત્રકાર સ્થલચરોના પહેલા ભેદ રૂપ ચતુષ્પદ જીવોનું નિરૂપણ કરીને તેનો બીજો ભેદ જે પરિસર્પ છે. તેનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે કે—“સે કિં તં પરિસર્પા” હે ભગવન્ પરિસર્પોના શું લક્ષણો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“પરિસર્પા હુવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! પરિસર્પ જે પ્રકારના કહેલા છે, “તં જહા” તે જે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. “ઉરપરિસર્પા ચ મુજપરિસર્પા ચ” એક ઉર:પરિસર્પ અને બીજા ભુજપરિસર્પ, તેમાં જેઓ છાતીના બળથી ચાલે છે, તેઓ ઉર:પરિસર્પ છે, અને જેઓ હાથના બળથી ચાલે છે, તેઓ ભુજપરિસર્પો છે. હે ભગવન્ “સે કિં તં ઉરપરિસર્પા” ઉર:પરિસર્પોના શું લક્ષણો છે ? અને તેના કેટલા ભેદો કહેલા છે ? સંભૂચ્છિંમ ઉર:પરિસર્પ ના અતિદેશ દ્વારા પ્રભુ કહે છે કે—“ઉરપરિસર્પા તહેવ” હે ગૌતમ ! સંભૂચ્છિંમ ઉર:પરિસર્પ ના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે ઉર:પરિસર્પોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, એજ પ્રમાણે અહિયાં પણ આ ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પોનું નિરૂપણ સમજી લેવું. પરંતુ “આસાલિગવજ્જો મેદો માણિયવ્વો” તે પ્રકરણના કથન કરતાં આ પ્રકરણમાં જે વિશેષ પાણુ છે. તે એટલું જ છે કે—અહિયાં આસાલિકનું વર્ણન કરવાનું નથી. કેમ કે—આસાલિકે સંભૂચ્છિંમ જ હોય છે ગર્ભજ હોતા નથી આસાલિક એ ઉર:પરિસર્પોનો એક ભેદ છે. તેજ કારણથી તેને અહિ વર્ણવ કહેલ છે.

હવે તેઓના શરીર વિગેરે દ્વારોનું કથન કરવામાં આવે છે. “ચત્તારિ સરીરગા” ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પોને—ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, અને કાર્મણ આ ચાર શરીરો હોય છે. “ઓગાહણા જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જમાગં” તેઓની અવગાહના જઘન્યથી એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણની હોય છે. તથા “ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં” ઉત્કૃષ્ટથી એક હબર યોજનની હોય છે. “ટિઈં જહણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુદ્વ-કોહી” તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતર્મુહુર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પૂર્વકોટીની હોય છે. ઉદ્વર્તનાદ્વારમાં પણ જલચર જીવોના કરતાં એવું ભિન્નપણું-બુદ્ધિ છે કે—“ઉદ્વટ્ટિતા નેરણ્ણસુ જાવ પંચમિં પુહવિં તાવ ગચ્છંતિ” આ સ્થલચર ઉર: પરિસર્પં જ્યારે પોતાના આ પયાંયને છોડે છે, અને જ્યારે નૈરયિકોમાં જાય છે, તો તેઓ પહેલી પૃથ્વી થી લઈને પાંચમી પૃથ્વી સુધીના નૈરયિકોમાં જાય છે. તે પછીના નરકોમાં જતા નથી. “તિરિક્ખ-

મણ્ણસેસુ સવ્વેસુ” અને જ્યારે તેઓ તિર્યંજ્યોનિકોમાં જાય છે, તો સઘળા તિર્યંજ્યોનિકોમાં જઈ શકે છે અને જ્યારે તેઓ મનુષ્યોમાં જાય છે, તો સઘળા મનુષ્યોમાં જાય છે. અહિંયાં કયાંય પણ તેમને જવાનો પ્રતિબંધ-નિષેધ થયેલ નથી. “દેવેસુ જાવ સહ-સ્સારા” અને જ્યારે તેઓ દેવોમાં જાય છે, તો પહેલાદેવલોકથી લઈને સહસ્રાર સુધીના અર્થાત્ આઠમા દેવલોક સુધીના દેવોમાં જાય છે. તેથી આગળના દેવોમાં જતા નથી, “સેસં જહા જલચરાણં” આ રીતે શરીરદ્વાર, અવગાહનાદ્વાર, સ્થિતિદ્વાર અને ઉદ્વર્તના દ્વારના કથન શિવાયના બાકીના બધા દ્વારોનું કથન ગર્ભજ જલચર જીવોના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે, એજ પ્રમાણેનું કથન અહિંયાં સમજી લેવું.

“જાવ” યાવત્ “ચડગઈયા ચડઆગઈયા” આ ચારગતિ વાળા અને ચાર આગતિ-વાળા હોય છે. આ ઉર: પરિસર્પો અહિંથી એટલેકે ઉર: પરિસર્પં પણાથી ઉદ્ભવત થઈ ને-નીક-ળીને નૈરયિકોમાં પણ જાય છે, તિર્યંજ્યોનિકોમાં પણ જાય છે, મનુષ્યોમાં પણ જાય છે, અને દેવોમાં પણ જઈ શકે છે. આ રીતે ચારે ગતિયોમાંના જીવો અહિંયાં આવી શકે છે.

“પરિત્તા અસંખેજ્જા પળ્ણત્તા” આ પ્રત્યેક અસંખ્યાત શરીરવાળા કહેલા છે. “સે તં ઉર પરિસળ્ણા” આ રીતે અહિં સુધીનું આ કથન ગર્ભજ ઉર: પરિસર્પોના સંબંધમાં કહેલ છે.

ઉર:પરિસર્પોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર બુદ્ધ પરિસર્પોનું નિરૂપણ કરે છે.—આ બુદ્ધપરિસર્પોના સંબંધમાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—“સે કિં તં મુચપરિસળ્ણા” હે ભગવન્ બુદ્ધપરિસર્પોનું શું લક્ષણ છે? અને તેના કેટલા ભેદો છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે “મેદો તહેવ” જે પ્રમાણે સંભૂચિર્મ બુદ્ધપરિ-સર્પોના ભેદોનું કથન કર્યું છે, એજ પ્રમાણે ગર્ભજ સ્થલચર બુદ્ધપરિસર્પોનું કથન પણ સમજી લેવું.

હવે બુદ્ધપરિસર્પોના શરીર વિગેરે દ્વારોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.—“ચત્તારિ સરીરગા” આ બુદ્ધપરિસર્પોના શરીરદ્વારમાં તેઓને ચાર શરીરો હોય છે. તે આ પ્રમાણે સમજવા. ઔદારિક શરીર ૧, વૈક્રિય શરીર ૨, તૈજસ શરીર ૩, અને કાર્મણ શરીર ૪,

અવગાહનાદ્વારમાં—“ઓગાહણા જહણ્ણેણં અંગુલાસંખેજ્જઇમાગં” તેઓના શરીરની અવગાહના જઘન્યથી એક આંગળનાં અસંખ્યાતમાં ભાગની હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી “ગાઠય-પુહુત્તં” ગવ્યૂત પૃથક્ત્વની હોય છે. એટલે કે એક ગવ્યૂતથી લઇને નવ ગવ્યૂત સુધીની હોય છે. સ્થિતિદ્વારમાં—તેઓની સ્થિતિ “જહન્નેણં અંતો મુહુત્તં” જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની હોય છે, અને “ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી” ઉત્કૃષ્ટથી એક પૂર્વ કોટીની હોય છે. “સેસેસુ ઠાણેસુ જહા ડરપરિસપ્પા” આ રીતે શરીર, શરીરાવગાહના અને સ્થિતિ આ દ્વારોના કથન શિવાય બધા જ દ્વારોનું કથન અહિયાં જે રીતે ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પના પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલ છે, એજ પ્રમાણે અહિયાં પણ—આ ગર્ભજ ભુજપરિસર્પોના સંબંધમાં સમજી લેવું ઉર:પરિસર્પો કરતાં આ ભુજપરિસર્પોના ઉદ્દર્તનાદ્વારના કથનમાં જે બુદ્ધાઈ છે, તે આ પ્રમાણેની છે. “નવરં દોચ્ચં પુઢવિં ગચ્છંતિ” ભુજપરિસર્પો જ્યારે પોતાની પર્યાય છોડે છે, અને જ્યારે નારકોમાં જાય છે, તો તેઓ ખીજ જે શર્કરા પૃથ્વી છે, ત્યાંના નારકોમાં જાય છે, તેથી આગળ જતા નથી. ઉર:પરિસર્પો તો પાંચમી પૃથ્વી સુધી જાય છે. આ રીતે આ બંનેના કથનમાં કેવળ નરકગતિમાં જવાની બાબતમાં બુદ્ધા પાણું કહેલ છે. બાકીનું તમામ કથન ઉર:પરિસર્પોના કથન પ્રમાણે જ છે. આ રીતે “સે તં મુયપરિ-સપ્પા વણ્ણત્તા” આ કથન સુધીનું આ પ્રકરણ ભુજપરિસર્પોના ભેદ પ્રભેદો સહિત કહેલ છે. “સેત્તં ચલયરા” આ પ્રમાણે સ્થલચર જીવોના ભેદો અને પ્રભેદો સહિતનું તેમના સંબંધનું આ પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. ॥૨૧૦ ૨૪॥

ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક ખેચર જીવો કા નિરૂપણ

ગર્ભજ જલચરો અને સ્થલચરોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ગર્ભજ ખેચરોનું નિરૂપણ કરે છે.—આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—

“સે કિં તં સ્વહયરા” ઇત્યાદિ.

ટીકાથ—“સે કિં તં સ્વહયરા” હે ભગવન્ ગર્ભજ ખેચરોના શું લક્ષણો છે ? અને તેના ભેદો કેટલા કહેલા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સંમૂર્ચ્છિમ ખેચર જીવોના અતિદેશથી પ્રભુ કહે છે કે—“સ્વહયરા ચઠ્ઠિવિહા વણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! ખેચરજીવો ચાર પ્રકારના કહેલા છે.—“તં જહા” જેમકે—“વમ્મપક્ખી ત્તેવ મેદો” ચર્મપક્ષી વિ. પહેલાં સંમૂર્ચ્છિમ ખેચરોના ચાર પ્રકારો અને તેના ભેદો પ્રગટ કર્યા છે, એજ પ્રમાણે ગર્ભજ ખેચરોના પણ ચાર પ્રકારના ભેદો હોય છે તેમ સમજવું.

આ ગર્ભજ ખેચર જીવોના શરીર વિગેરે દ્વારોનું વર્ણન, ગર્ભજ જલચર જીવોના

પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે શરીર વિગેરે દ્વારેનું કથન કરેલ છે, એજ પ્રમાણે સમજવું. પરંતુ ગર્ભજ જલચરોના કરતાં જેટલા અંશમાં બુદ્ધિ પાણું છે, તે “ઓગાહના” વિગેરે સૂત્રાંશ દ્વારા અહિંયાં ખતાવવામાં આવેલ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

ઓગાહના જહણેણં અંગુલસ્સ અસંસેજ્જહમાગં” અવગાહના અહિંયાં જઘન્યથી એક આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની હોય છે. અને “ઉક્કોસેણં ઘણુપુહુત” ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્ત્વની હોય છે. એટલે કે એ ધનુષથી લઇને નવ ધનુષ સુધીની હોય છે. સ્થિતિદ્વારમાં-“ઠિઈ જહણેણં અંતોમુહુત” ઉક્કોસેણં પલ્લિઓવમસ્સ અસંસેજ્જહમાગો” સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહૂતની હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની હોય છે. અવગાહના અને સ્થિતિદ્વારના સંબંધમાં અહિંયાં આ નીચે પ્રમાણેની બે ગાથાઓ કહી છે.

“જોયણસહસ્સ” ઇત્યાદિ ‘ગઘ્મંમિ’ ઇત્યાદિ.

આ બે ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.-ગર્ભજ જલચરોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હબર યોજનની હોય છે. ચતુષ્પદવાળા જીવોની અવગાહના છ ગવ્યૂતિ પ્રમાણની હોય છે. ઉર:પરિસર્પોની અવગાહના એક હબર યોજનની હોય છે. ભુજપરિસર્પોની અવગાહના ગવ્યૂતિ પૃથક્ત્વની હોય છે. પક્ષિઓની અવગાહના ધનુષપૃથક્ત્વની હોય છે. તથા ગર્ભજ જલચરોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પૂર્વકોટિની હોય છે. ચતુષ્પદોની અવગાહના ત્રણ પલ્લોપમની હોય છે. ઉર:પરિસર્પોની અને ભુજપરિસર્પોની અવગાહના એક પૂર્વકોટિની હોય છે. અને પક્ષિઓની અવગાહના પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની હોય છે. “સેસં જહા જલચરાણં” આ રીતે અવગાહના અને સ્થિતિદ્વારના કથન શિવાય શરીરદ્વાર-સંહનન-દ્વાર વિગેરે સઘળા દ્વારેનું કથન અહિંયાં ગર્ભજ જલચર જીવોના કથન પ્રમાણેનું સમજવું. “નવરં જાવ” વિશેષતા કેવળ એટલી જ છે કે-ગર્ભજ જલચરજીવો અહિંથી ઉદ્વૃત્ત

થઇને એટલે કે-ગર્ભજ જલચર પણામાંથી નીકળીને પહેલી પૃથ્વીથી લઈને સાતમી પૃથ્વી સુધીના નરકમાં જાય છે. અને આ સ્થલચર ‘તચ્ચં પુઢવિં ગચ્છંતિ’ સ્થલચર પણામાંથી નીકળીને પહેલી પૃથ્વીથી લઈને ત્રીજી પૃથ્વી સુધી જ જાય છે. તેથી આગળ જતા નથી.

નરકોમાં ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ થવાના સંબંધમાં આ નીચે જણાવેલ બે ગાથાઓ કહી છે-‘અસણ્ણો’ ઇત્યાદિ “છઠ્ઠિં ચ” ઇત્યાદિ.

આ બંને ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.-અસંશીજીવ પહેલા નરક સુધી જાય છે. સરિસૃપ-સર્પ બીજા નરક સુધી જાય છે. પક્ષી ત્રીજા નરક સુધી જાય છે. સિંહ ચોથા નરક સુધી જાય છે. ભુજગ પાંચમાં નરક સુધી જાય છે. સ્ત્રી છઠ્ઠા નરક સુધી જાય છે. મત્સ્ય-તન્દુલમત્સ્ય અને મનુષ્ય એ સાતમા નરક સુધી જાય છે.

‘જાવ’ યાવત્ અહિં યાવત્પદથી ગત્યાગતિદ્વારનો સંગ્રહ થયેલ છે. આ ગત્યાગતિ-

દ્વાર પણ અહિંયાં જલચરજીવોના કથન પ્રમાણે સમજી લેવું. આ રીતે આ ગર્ભજ જેચર જીવો. ચાર ગતિમાં જનારા અને ચાર ગતિથી આવવાવાળા હોય છે. ‘સે તં સ્વહચરગઘ્મ-વક્કંતિયપંચિદિયતિરિક્કજોણિયા” આ રીતે જેચર ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોનું નિરૂપણ થયું છે. અહિંયાં પ્રત્યેક શરીરધારી અસંખ્યાત કહેલા છે. “સે તં તિરિક્કજોણિયા” આ પ્રમાણે અહિં પર્યાન્ત લેદ પ્રભેદો સાથે તિર્યંગ્યોનિક જીવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૧૨૦ રપા

પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચેાનિક જીવોતું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર મનુષ્યોતું નિરૂપણ કરે છે. આ સંબંધમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું કે—“સે કિં તં મણુસ્સા” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—“સે કિં તં મણુસ્સા” હે ભગવન્ મનુષ્યો કેટલા પ્રકારના હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“મણુસ્સા દુવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! મનુષ્યો બે પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. ‘સંમૂચ્છિમમણુસ્સા ય ગમ્મવવકંતિય-મણુસ્સા ય” એક સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય અને બીજા ગર્ભજ મનુષ્ય “કહિં ણં મંતે ! સંમૂચ્છિમ-મણુસ્સા” સંમુચ્છંતિ હે ભગવન્ સંમુચ્છિમ મનુષ્ય કયાં સંમૂચ્છિત-ઉત્પન્ન થાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“અંતોમણુસ્સસેત્તે જાવ કરેંતિ” અહિંયાં યાવત્પદથી સંપૂર્ણ

પાઠ ગ્રહણ થયેલ છે. તે પાઠ ટીકામાં આપેલ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.—પિસ્તાળીસ લાખ યોજન પ્રમાણ આ મનુષ્ય લોક એટલે કે મધ્યલોક છે. તેમાં અઠાઈ દ્વીપ સમુદ્ર પ્રમાણ જે આ મનુષ્યક્ષેત્ર છે, તેમાં જ આ સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકેપંદર કર્મ-ભૂમિયોમાં ત્રીસ અકર્મભૂમિયોમાં, છરૂપન અંતદ્વીપોમાં આ સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગર્ભજના ઉચ્ચાર-મળમાં, પ્રસવણુ-પેસાબમાં ૨, ખેલ-કફમાં ૩, સિંઘાણુ-નાકના મેલમાં ૪ વમન-ઉલ્ટીમાં ૫, પિત્તમાં ૬, શોણિતમાં ૭, શુક્ર-વીર્યમાં ૮, શુક્રપુદ્ગલોનાં પરિશટનમાં ૯, પંચેન્દ્રિય મરેલ જીવોના કલેવરોમાં ૧૦, સ્ત્રીપુરુષના સંયોગમાં ૧૧, નગરની નળીયોમાં ૧૨, અને બધા જ અશુચિ-અપવિત્ર સ્થાનોમાં ૧૩, આ સંમૂચ્છિમ

મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓના શરીરની અવગાહના એક આંગળના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણની હોય છે. તેઓ અસંજી મન વિનાના હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિવાળા હોય છે. તેઓને છ પર્યાપ્તિયો પૈકી એક પણ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ હોતી નથી. તેથી તેઓ અપર્યાપ્ત જ હોય છે. તેનું આયુષ્ય એક અંતમુહૂર્તનું જ હોય છે, તે પછી તેઓ મરી જાય છે. તેઓને લબ્ધ્ય પર્યાપ્તક કહેલા છે. એટલે કે લબ્ધિ-અપર્યાપ્તક કહ્યા છે.

આ સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોના શરીર વિગેરે દ્વારો આ પ્રમાણે છે—“ત્તેસિ ણં મંતે ! જીવાણં કઙ્ઘ સરીરગા પણ્ણત્તા” હે ભગવન્ ! આ સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોને કેટલા શરીરો હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! તિન્નિ સરીરગા પન્નત્તા” હે ગૌતમ ! આ સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોને ત્રણ શરીરો હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે—“ઓરાલિપ, તેયપ, કમ્મપ” ઔદારિક, તેજસ અને કાર્મણ, તેઓના શરીરની અવગાહના જઘન્ય અને ઊત્કૃષ્ટથી એક આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની હોય છે. સંહનન, સંસ્થાન, કષાય, લેશ્યા, આ દ્વારોતું કથન જે પ્રમાણે બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવોના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એજ પ્રમાણેનું અહિંયાં પણ સમજી લેવું.

ધન્દ્રયદ્વારમાં-તેઓને પાંચે ધન્દ્રયો હોય છે. સંસિદ્ધાર અને વેદદ્વારનું કથન બે ધન્દ્રયવાળા જીવોના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. અર્થાત્ અસંજી હોય છે. અને વેદમાં નપુંસક વેદવાળા હોય છે. પર્યાપ્તિકદ્વારમાં-તેઓ પાંચ અપર્યાપ્તિવાળા હોય છે. દષ્ટિદ્વાર, દર્શનદ્વાર, જ્ઞાનદ્વાર યોગદ્વાર, અને ઉપયોગદ્વાર આ દ્વારોનું કથન પૃથ્વીકાયિક જીવના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે અહિંયાં સમજી લેવું. આહારદ્વારમાં-તેઓનો આહાર બે ધન્દ્રયવાળા જીવોના જેવો હોય છે. તેઓનો ઉપપાત-ઉત્પત્તિ નૈરયિક, દેવ, તેજ, વાયુ, અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય વાળા એટલાને છોડીને બાકીના જીવમાંથી થાય છે. તેમની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અંતર્મુદૂર્તનીજ હોય છે પરંતુ જઘન્ય અંતર્મુદૂર્તની અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુદૂર્ત અધિક છે. તેઓ મારણાન્તિક સમુદ્ધ ઘાતથી સમવહત થઈને એટલે કે આઘાત પ્રાપ્ત કરીને પણ મરે છે, અને સમવહત થયા વિના એટલે કે આઘાત પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ મરે છે. તેઓ પોતાની પર્યાયને છોડીને નૈરયિક, દેવ, અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા સ્થાનોને છોડીને બાકીના સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ગત્યા-

ગતિદ્વારમાં-તેઓ તિર્યંચ અને મનુષ્ય આ બે ગતિ અને બેજ આગતિની અપેક્ષાથી બે ગતિક એટલે કે બે ગતિમાં જવાવાળા અને દ્વયાગતિક એટલે બે ગતિથી આવવાવાળા હોય છે. આ પ્રત્યેક અસંખ્યાત શરીરી કહેલા છે, “સે તં સંમુચ્છિમમણુસ્સા” આ રીતે સમૂચ્છિમ મનુષ્યો સંબંધી કથન દ્વારો સહિત કહ્યું છે.

સંમૂચ્છિમ પ્રકરણ સમાપ્ત

હવે સૂત્રકાર ગર્ભજ મનુષ્યોનું નિરૂપણ કરે છે,—આમાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે કે—“સે કિં તં ગમ્મવચ્ચકંતિયમણુસ્સા” હે ભગવન્ ગર્ભજ મનુષ્યો કેટલા અને કેવા હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—ગમ્મવચ્ચકંતિય મણુસ્સા તિવિહા પણ્ણસા” હે ગૌતમ ! ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “કમ્મમૂમયા, અકમ્મમૂમયા, અંતરદીવયા” કર્મ-ભૂમિક, અકર્મભૂમિક, અને અંતરદીપજ જે મનુષ્ય કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તે કર્મ ભૂમિજ મનુષ્ય કહેવાય છે કૃષિ-ખેતિ, વાણિજ્ય,-વ્યાપાર વિગેરેનું નામ કર્મ છે. અથવા

મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જે અનુષ્ઠાન-આરાધના છે. તે કર્મ છે. આવા કર્મોની પ્રધાનતાવાળી જે જીવોની ભૂમિ છે, તે કર્મ ભૂમિજ મનુષ્ય છે. કર્મભૂમિના શિવાય જેઓ અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયા છે. તે જીવો અકર્મભૂમિજ કહેવાય છે. અકર્મભૂમિમાં કૃષિ-વાણિજ્ય રૂપ કર્મ, અથવા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય કર્મનો અભાવ હોય છે. અંતર શબ્દ મધ્ય વચ્ચક છે. અંતરમાં એટલે કે—લવણસમુદ્રની મધ્યમાં જે દ્વીપો છે, તે અંતરદીપ કહેવાય છે, આવા અંતરદીપોમાં જે મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. તે અંતરદીપજ કહેવાય છે, આ રીતે ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. “एवं मणुस्स भेदो भाणियव्वो” આ પ્રમાણે ગર્ભજ મનુષ્યોના ભેદો “जहा पणवणाप तहा निरवसेसं भाणियव्वं” જે પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહેલ છે, એજ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતનું કથન અહિંયાં પણ સમજી લેવું, યાવત “छउमत्था य केवली य” તેઓ છદ્મસ્થ અને કેવલી હોય છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના આ કથન પર્યાંત પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું ગર્ભજ મનુષ્ય સંબંધી પ્રકરણ ત્યાં પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં જોઈ લેવું.

“તે સમાસઓ દુવિહા પળ્લતા” આ ગર્ભજ મનુષ્ય સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે બે પ્રકારે આ પ્રમાણે સમજવા. “પજ્જતા ય અપજ્જતા ય” પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જેઓ પર્યાપ્તતા ગુણ વાળા હોય છે, તેઓ પર્યાપ્ત કહેવાય છે, અને જેઓ અપર્યાપ્તતા ગુણવાળા હોય છે, તેઓ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

હવે ગર્ભજ મનુષ્યોના શરીરદ્વાર વિગેરે દ્વારોત્તું કથન કરવામાં આવે છે આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“તેસિં જં મંતે ! જીવાણં કઠ્ઠ સરીરણા પળ્લતા” હે ભગવાન્ ! આ ગર્ભજ મનુષ્યોને કેટલા શરીરો હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે કે—“ગોયમા ! પંચ સરીરા પળ્લતા” હે ગૌતમ ! તેઓને પાંચ શરીરો હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “ઓરાલિણ જાવ કમ્મપ” ઔદારિક શરીર યાવત્ કાર્મણુ શરીર અહિયાં યાવત્પદ્ધતી વૈક્રિય શરીર, આહારક શરીર, અને તૈજસ શરીર આ

ત્રણે શરીરો ગ્રહણ કરાયા છે. આ રીતે ગર્ભજ મનુષ્યોના ઔદારિક શરીર, વૈક્રિય શરીર, આહારક શરીર, તૈજસ શરીર, અને કાર્મણુ શરીર આ પાંચ શરીરો હોય છે. કેમકે—મનુષ્યોમાં સર્વભાવો હોવાની સંભાવના હોય છે. અવગાહનાદ્વારમાં “ઓગાહણા જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંખ્ખેજ્જમાગં” આ ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરની અવગાહના ન્ધન્યથી એક આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની હોય છે. અને “ઉક્કોસેણં તિત્તિ ગાહયાઈ” ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉ સુધીની હોય છે. સંહનનદ્વારમાં—“હુચ્ચેવ સંધયણા” તે ઓને વળ્લ ઋષભ, વિગેરે છએ સંહનન હોય છે,

સંસ્થાનદ્વારમાં—“હુ સંઠાણા” સમયતુરસ્ત વિગેરે છએ સંસ્થાનો હોય છે. કષાય-દ્વારમાં—આ ગર્ભજ મનુષ્યોને ક્રોધ કષાય પણ હોય છે, માન કષાય પણ હોય છે, માયા કષાય પણ હોય છે, અને લોભકષાય પણ હોય છે. એજ વાત અહિયાં “તે જં મંતે ! જીવા કિં કોહકસાઈ જાવ લોભકસાઈ, અકસાઈ” આ સૂત્રપાઠદ્વારા આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવેલ છે.—હે ભગવાન્ તે ગર્ભજ મનુષ્યો શુ ક્રોધ કષાયવાળા હોય છે ? યાવત્ લોભ કષાયવાળા હોય છે ? અથવા કષાય વિનાના હોય છે ? અહિયાં યાવત્પદ્ધતી માન અને માયા આ બે કષાયો ગ્રહણ કરાયેલ છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! સવ્વેવિ” હે ગૌતમ ! ગર્ભજ મનુષ્ય ક્રોધ કષાયવાળા પણ હોય છે, યાવત્ લોભ કષાયવાળા પણ હોય છે. અને કષાય વિનાના પણ હોય છે. કેમ કે—વીતરાગ મનુષ્યોને કષાયનો અભાવ હોય છે. સંજ્ઞાદ્વારમાં—“તે જં મંતે ! જીવા કિં આહારસન્નોવઉત્તા જાવ લોભસન્નોવઉત્તા નો સન્નોવઉત્તા” આ વિષયમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—હે ભગવાન્ આ ગર્ભજ મનુષ્યો શું આહારસંજ્ઞોપયુક્ત હોય છે ? યાવત્ લોભ સંજ્ઞોપયુક્ત હોય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! સવ્વેવિ” આ ગર્ભજ મનુષ્યો જ્યારે સંજ્ઞાવાળા હોય છે, ત્યારે આહાર સંજ્ઞાવાળા પણ હોય છે, ભય સંજ્ઞા વાળા પણ હોય ને, મૈથુન સંજ્ઞાવાળા પણ હોય છે. અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સંજ્ઞાવાળા પણ હોય છે. નિશ્ચય નયથી જેઓ વીતરાગ મનુષ્યો છે, તેઓ

સંજ્ઞોપયુક્ત હોતા નથી. તથા વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જે કોઈ ચારિત્રધારી છે. તેઓ સંજ્ઞોપયુક્ત હોતા નથી. કેમ કે—તેઓને લોકોત્તર-અલૌકિક ચિત્ત-જ્ઞાનનો લાભ થઈ જાય છે. આ ચારિત્રધારી ઓઘસંજ્ઞા, અને લોભ સંજ્ઞા એ જે સંજ્ઞાઓ મેળવીને દશે પ્રકારની સંજ્ઞાઓથી વિપ્રમુક્ત એટલે કે સર્વથા રહિત હોય છે.

“તદુક્ત— મૂર્તિવાણસાધકં સર્વં જ્ઞેયં લોકોતરાશ્રયમ્

સંજ્ઞા: લોકાશ્રયા: સર્વા, મબાહુકુર જલં પરમ્ ॥૧॥

નિર્વાણ કહેતાં મોક્ષ સાધક જે કોઈ અનુષ્ઠાનો છે, તે બધા અલૌકિક હોય છે, અને સંજ્ઞાઓ લોકાશ્રિત હોય છે. અતઃ ચારિત્ર ધારીને વ્યવહારથી સંજ્ઞોપયુક્ત માનવામાં આવ્યા નથી. લેશ્યાદ્વારમાં—ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“તે જં મંતે ! જીવા કિં કળહલેસ્સા ય જાવ અલેસ્સા” હે ભગવન્ તે ગર્ભજ મનુષ્યો શું કૃષ્ણલેશ્યા વાળા હોય છે ? અથવા યાવત્ અલેશ્યાવાળા હોય છે ? અહિયાં યાવત્પદથી નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુકલ આ લેશ્યાઓ ગ્રહણ થયેલ છે. અટલે કે—ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે હે ભગવન્

આ ગર્ભજ મનુષ્યો શું કૃષ્ણલેશ્યાવાળા હોય છે ? કે નીલ લેશ્યાવાળા હોય છે અથવા કાપોતિક લેશ્યાવાળા હોય છે કે તેજસ લેશ્યાવાળા હોય છે ? અથવા પદ્મલેશ્યાવાળા હોય છે ? અથવા શુકલ લેશ્યાવાળા હોય છે ? કે લેશ્યાવિનાના એટલે કે અલેશ્ય હોય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીનો કહે છે કે—“ગોચમા ! સવ્વેવિ” હે ગૌતમ સઘળા ગર્ભજ મનુષ્યો કૃષ્ણલેશ્યાવાળા પણ હોય છે. નીલલેશ્યાવાળા પણ હોય છે. કાપોતલેશ્યાવાળા પણ હોય છે. તેજ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે. પદ્મલેશ્યાવાળા હોય છે. શુકલલેશ્યાવાળા પણ હોય છે. અને લેશ્યાવિનાના પણ હોય છે. તેઓમાં સિદ્ધ પુરૂષો અલેશ્ય—એટલે કે લેશ્યા વિનાના હોય છે. અને પરમ શુકલધ્યાનવાળા અયોગી કેવલીયોપણ લેશ્યાવિનાના હોય છે. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં—આગર્ભજ મનુષ્યો “સોઈંદિયોવઝત્તા જાવ નોઈંદિયોવઝત્તા વિ” શ્રોત્રેન્દ્રિયવાળા પણ હોય છે, યાવત્ નોઈંદ્રિયવાળા પણ હોય છે. અહિયાં યાવત્ પદથી રસના-જીભ, ઘ્રાણ-નાક, ચક્ષુ, સ્પર્શન આ ચાર ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરાઈ છે. આ ગર્ભજ મનુષ્ય પાંચેઈંદ્રિયવાળા પણ હોય છે. અને નોઈંદ્રિયવાળા પણ હોય છે. આ ગર્ભજ

મનુષ્યોમાં કેવલીયો નોઈંદ્રિયવાળા હોય છે. જોકે કેવલીયોને પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્તિની પહેલાં ઇન્દ્રિયો તો હોય છે, તો પણ તેઓ તેનો કંઈ પણ ઉપયોગ કરતા નથી. તેથી તેઓને નોઈંદ્રિયવાળા કહ્યા છે. સમુદ્ઘાતદ્વારમાં—“સત્ત સમુઘાયા” તેઓને સાત સમુદ્ઘાતો હોય છે. “વેયણાસમુઘાણ જાવ કેવલિસમુઘાણ” વેદના સમુદ્ઘાત યાવત્ કેવલિ સમુદ્ઘાત અહિયાં યાવત્પદથી કષાય, મારણાન્તિક વૈકિય, આહારક, તેજસ આ સમુદ્ઘાતો ગ્રહણ કરાયા છે. અહિયાં સમુદ્ઘાતના સંબંધમાં સમુદ્ઘાતોને કહેવાવાળી આ ગાથા છે.—‘વેયણકસાય-મારણંતિણય’ ઇત્યાદિ. અર્થાત્ સાત સમુદ્ઘાતો આ પ્રમાણે છે.—વેદના સમુદ્ઘાત ૧ કષાય સમુદ્ઘાત ૨, મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત ૩ વૈકિય સમુદ્ઘાત ૪. આહારક સમુદ્ઘાત ૫, તેજસ સમુદ્ઘાત ૬, અને કેવલિસમુદ્ઘાત ૭, સંજ્ઞાદ્વારમાં—“સન્ની વિ નો સન્ના નો અસન્ની

વિ” આ ગર્ભજ મનુષ્ય સંજ્ઞી પણ હોય છે, નો સંજ્ઞી પણ હોય છે અને નો અસંજ્ઞી પણ હોય છે. નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી એવું જે કથન કહ્યું છે, તે કેવલિયોની અપેક્ષાએ કહેલ છે. વેદદ્વારમાં—આ ગર્ભજ મનુષ્ય “इत्थिवेया वि जाव अवेया वि” સ્ત્રીવેદવાળા પણ હોય છે. પુરુષવેદવાળા પણ હોય છે. અને નપુંસક વેદવાળા પણ હોય છે. તથા વેદ વિનાના પણ હોય છે. વેદનો ઉદ્ય નવમા ગુણસ્થાન સુધી રહે છે. દસમા સૂક્ષ્મસંપરાય વિગેરે ગુણસ્થાનોમાં વેદનો ઉદ્ય રહેતો નથી, તેથી અહિયાં અવેદક પણ હોય છે. એવું કહેવામાં આવેલ છે.

પર્યાપ્તિદ્વારમાં આ ગર્ભજ મનુષ્ય “पंच पञ्जती” પાંચ પર્યાપ્તિવાળા હોય છે. અને પાંચ અપર્યાપ્તિવાળા પણ હોય છે. જો કે પર્યાપ્તિયો છ પ્રકારની હોય છે, પરંતુ અહિયાં પાંચ પર્યાપ્તિયોવાળા હોય છે. આમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ભાષાપર્યાપ્તિ અને મન:પર્યાપ્તિમાં અલેદની વિવક્ષાથી તેમ કહેલ છે.

દૃષ્ટિદ્વારમાં આ ગર્ભજ મનુષ્ય “तिविहा वि दिङ्गी” સમ્યક્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, અને સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ એમ ત્રણ પ્રકારની દૃષ્ટિવાળા હોય છે.

દર્શનદ્વારમાં આ ગર્ભજ મનુષ્ય—“चत्वारि दंसणा” ચતુદર્શનવાળા પણ હોય છે, અચતુદર્શનવાળા પણ હોય છે, અને અવધિદર્શનવાળા પણ હોય છે. જ્ઞાનદ્વારમાં આ ગર્ભજ મનુષ્યો—“णाणी वि अन्नाणी वि” જ્ઞાની પણ હોય છે, અને અજ્ઞાની પણ હોય છે. “जे नाणी ते अत्येगइया दुन्नाणी” તેઓમાં જે જ્ઞાની હોય છે તેમાં કેટલાક બે જ્ઞાનવાળા અને કેટલાક “तिन्नाणी” ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય છે. “अत्येगइया चउनाणी” તથા કેટલાક ચાર જ્ઞાનવાળા હોય છે. અને “अत्येगइया एगनाणी” કેટલાક એક જ્ઞાનવાળા હોય છે. અને તેઓમાં જેઓ “दुण्णाणी” બે જ્ઞાનવાળા હોય છે, તેઓ નિયમથી આલિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા અને શ્રુતજ્ઞાનવાળા હોય છે, “जे तिन्नाणी ते आभिणिवोहियनाणी, सुयनाणी, ओहिनाणी” જેઓ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય છે. તેઓ આલિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા, શ્રુતજ્ઞાનવાળા, અને અવધિ જ્ઞાનવાળા હોય છે. “अहवा-आभिणिवोहियनाणी, सुयनाणी, मणपञ्जवनाणी” અથવા આલિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા શ્રુતજ્ઞાનવાળા અને મન:પય-

વજ્ઞાનવાળા હોય છે. કેમકે—અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના પણ મન:પર્યાવજ્ઞાન થઈ જાય છે. ‘जे चउनाणी ते णियमा आभिणिवोहियनाणी सुयनाणी ओहिनाणी मणपञ्जवनाणी य’ જે ગર્ભજ મનુષ્યો ચારજ્ઞાનવાળા હોય છે, તેઓ નિયમથી આલિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા હોય છે. શ્રુતજ્ઞાનવાળા હોય છે. અવધિ જ્ઞાનવાળા હોય છે અને મન:પર્યાવ જ્ઞાનવાળા પણ હોય છે એ રીતે ચાર જ્ઞાનવાળા હોય છે. “जे एगनाणी ते नियमा केवलनाणी” જે એ એક જ્ઞાન વાળા હોય છે, તેઓ નિયમથી એક કેવળ જ્ઞાનવાળા જ હોય છે. કેમકે કેવળ-જ્ઞાન ના અસ્તિત્વ પણામાં ખીજા જ્ઞાનોનું અસ્તિત્વ પણું રહેતું નથી. અર્થાત્ તે તેમાં વિલીન થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે કેવલાલોક નો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે તેનાથી જુદા ક્ષુદ્રાલોકવાળા મતિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોનો અભાવ જ થઈ જાય છે. તેથી કેવલીઓ કેવળ એક કેવળ જ્ઞાનવાળા જ હોય છે.

શંકા—કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે મતિજ્ઞાન વિગેરે ખીજા જ્ઞાનોનો અભાવ કેવી રીતે થઈ જાય છે? કેમ કે જે મત્યાદિજ્ઞાન પોતપોતાના આવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન

થાય છે, તેમ ત્યાહિજ્ઞાનો પોતપોતાના સઘળા આવરણો નો વિલય થઈ જાય ત્યારે પોતે પોતાની મેળેજ ચારિત્ર પરિણામની જેમ પ્રગટ થશે જ. જેમ કહ્યું છે કે—“આવરણદેસવિ-ગમે” ઇત્યાદિ અર્થાત્ દેશતઃ જ્ઞાનાવરણની સમાપ્તિ થતાં જ્યારે મતિજ્ઞાનવિગેરે પ્રગટ થાય છે, તો પછી પૂર્ણરીતે પોતાપોતાના આવરણની સમાપ્તિ થઈ જશે તો પછી તેઓ જીવને કેમ નહીં રહે ? અર્થાત્ અવશ્ય રહેશે.

ઉત્તર—આ ઉપર પ્રમાણેની શંકા યોગ્ય નથી. કેમકે—જેમ સ્વભાવથી શુદ્ધ એવા મરકત વિગેરે મણિઓ મલ વિગેરે પર્યાયવાળા થતાં અશુદ્ધ અવસ્થા વાળા બને છે. અને કાલાન્તરે જેમ જેમ અંશતઃ તે મેલ દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ તે પોતાની આંશિક આંશિક નિર્મળ પણામાં આવતા રહે છે. અને જ્યારે તે મલાદિ પર્યાયથી ખિલકુલ છૂટી-જાય છે ત્યારે તે પોતાના પૂર્ણ નિર્મલપણામાં કે જે તેના સ્વભાવ સિદ્ધ છે, તેમાં આવી જાય છે અર્થાત્ મેલ દૂર થતાં તે સ્વાભાવિક શુદ્ધ રીતે સ્પષ્ટ દેખાઈ છે. અહિંયાં જે આંશિક નિર્મળતા કહી છે તે એક પ્રકારની નથી. પરંતુ અનેક પ્રકારની હોય છે. પરંતુ સ્વાભાવિક જે નિર્મલતા છે, તે એકજ પ્રકારની છે એજ પ્રમાણે સંસાર ભરના સઘળા પદાર્થો ને હસ્તામલકવત્ એકી સાથે જાણીલેવાનો જીવનોપણ સ્વભાવ છે. એજ તેની પાર-માર્થિક શુદ્ધતા છે પરંતુ શુદ્ધતારૂપ સ્વભાવ કર્માવરણ રૂપ મળથી ઢંકાઈ જાય છે. અર્થાત્ મલીન થઈ જાય છે. તે જ્યાં સુધી સકલકર્મરૂપ મલનો વિનાશ થતો નથી, ત્યાં સુધી આ સઘળા પદાર્થોનો એકી સાથે હસ્તામલકવત્ જાણી શકાતા નથી. તેથી કોઈપણ નિમિત્ત વશાત્ જેમ જેમ એ કર્મરૂપ આવરણનો—મલનો અંશતઃ નાશથતો જાય છે. તેમ તેમ આ જીવને અંશતઃ અંશતઃ પદાર્થને પ્રકાશ કરનાર વિજ્ઞપ્તિ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતી રહે છે. આ વિજ્ઞપ્તિ એક પ્રકારની હોતી નથી. પણ અનેક પ્રકારની હોય છે. કોઈ વખત આ વિજ્ઞપ્તિ તેના મતિજ્ઞાનરૂપે કહેવાય છે. કોઈવાર શ્રુતજ્ઞાનાદિરૂપ કહેવાય છે. જેમ કહ્યું છે કે—“મલ-વિદ્ધમણેર્વ્યક્તિ” ઇત્યાદિ તેથી એ માનવું જોઈએ કે—જેમ મલવાળા મણિના અંશતઃ મલ દૂરથવાથી અંશતઃ સ્પષ્ટતા થાય છે, અને સંપૂર્ણ પણાથી મલ દૂર થવાથી સંપૂર્ણ શુદ્ધતા

થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર અને તપરૂપ રત્નચતુષ્ટયના પ્રભાવથી જ્યારે સંપૂર્ણ આવરણનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે બાકીના પદાર્થના એક દેશને જાણનારા મત્યાદિ જ્ઞાનોનો વ્યવરછેદ-વિલીનીકરણ થઈ જાય છે. તેથી અત્યંત શુદ્ધ અને સકલવસ્તુ પર્યાયને પ્રકાશકરનાર વિજ્ઞપ્તિ-જ્ઞાન અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જેમ કહેલ છે કે—“યથા જાત્યસ્ય રત્નસ્ય” ઇત્યાદિ.

“ત્વં અન્નાણી” જે પ્રમાણે ગર્ભજ મનુષ્યને જ્ઞાની હોવાનું કહ્યું છે, એજ પ્રમાણે તેઓ અજ્ઞાનીપણ હોય છે. “દુઅન્નાણી ત્તિ અન્નાણી” તેઓ જે અજ્ઞાનવાળા પણ હોય છે, અને ત્રણ અજ્ઞાનવાળા પણ હોય છે. જેઓ જે અજ્ઞાનવાળા હોય છે, તેઓ નિયમથી મતિ-અજ્ઞાનવાળા અને શ્રુત અજ્ઞાનવાળા હોય છે. અને જેઓ ત્રણ અજ્ઞાનવાળા હોય છે. તેઓ મતિ અજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન, અને વિભંગ જ્ઞાનવાળા હોય છે.

યોગદ્વારમાં—આ ગર્ભજ મનુષ્ય “મજ્જોગી વિ વયજોગી વિ, કાયજોગી વિ અજોગી વિ” મનોયોગવાળા પણ હોય છે, વચનયોગવાળા પણ હોય છે. અને કાયયોગવાળા પણ

હોય છે. તથા કોઈ કોઈ અયોગી પણ હોય છે. અયોગી તેઓ જ હોય છે કે-એઓ શીલેરૌ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપયોગદ્વારમાં—“દુવિહો ઉવજોગો” આ ગર્ભજ મનુષ્યો માં સાકાર ઉપયોગ પણ હોય છે, અને અનાકાર ઉપયોગ પણ હોય છે. આહારદ્વારમાં—આ ગર્ભજ મનુષ્યો નો આહાર છએ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલદ્રવ્યો નો હોય છે. કેમકે આ ગર્ભજ મનુષ્ય લોક ની મધ્યમાં જ હોય છે. તેથી તેઓને આહાર પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ-અટલેકે-અલોક સંબંધી પ્રતિબંધ-રૂકાવટ થતો નથી. તેનો અભાવ રહે છે. તેથી નિયમતઃ છએ દિશાઓમાંથી આવેલા આહાર પુદ્ગલો તેઓને ગ્રહણ થતા રહે છે. ઉપપા-તદ્વારમાં—“ઉવવાઓ નેરરૂપ્પિ અહે સત્તમવજ્જેહિ” આ ગર્ભજ મનુષ્યોનો ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ) સાતમી પૃથ્વીના નૈરચિકોને છોડીને બાકીના છએ નરકોના નારકીયો માંથી થાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-મનુષ્યોનો ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ ચારગતિવાળા જીવોમાંથી થાય છે. જ્યારે નૈરચિકોમાંથી ઉત્પાદ થાય છે, ત્યારે સાતમી નરકના નૈરચિકોને છોડીને બાકી ના છએ નર-કોના નૈરચિકોમાંથી થાય છે. એટલેકે સાતમી નરકના નૈરચિકો માંથી તેઓની ઉત્પત્તિ મનુષ્યોમાં થતી નથી. કેમકે-સાતમી નરકના નારકીયો મરીને નિયમથી તિર્યંચ નીપચાય માં જન્મ લે છે. એજ કહ્યું છે કે-“સત્તમમહિનેરરૂપ્પિ” ઇત્યાદિ.

સાતમા નરકના નારકી તથા તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક એ ત્રણ મરીને મનુષ્ય થતા નથી. તથા અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યંચ પણ મનુષ્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. જો “તિરિક્કલ્લજોણિર્પ્પિહો ઉવવાઓ” મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ તિર્યંચોની વાળા જીવોમાંથી થાય તો “અસંખ્વેજ્જવાસાઉવવજ્જેહિ” અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા ભોગભૂમિયા તિર્યંચ જીવોમાંથી થતી નથી. કેમકે-એ જીવોમરીને દેવગતિમાં જ જન્મ લે છે. એટલે કે-તેશિવાયના બાકીના તિર્યંચોનીવાળા જીવોમાંથી તેમની ઉત્પત્તિ થાય છે “મણુસ્સેહિ” જો મનુષ્યો માંથી તેમનો ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ થાય તો અસંખ્યાત વર્ષની આયુ-ષ્યવાળા અકર્મભૂમિ ભોગભૂમિના મનુષ્યોમાંથી તથા અંતરદ્વીપજ મનુષ્યોમાંથી તેમનો ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ થતો નથી, કેવળ કર્મભૂમિવાળા મનુષ્યોમાંથી તેઓ ની ઉત્પત્તિ થાય છે.

“દેવેહિ સવ્વેહિ” જો તેમની ઉત્પત્તિ દેવોમાંથી થાય છે, તો સઘળા દેવોમાંથી તેઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

સ્થિતિદ્વારમાં— આ ગર્ભજ મનુષ્યની સ્થિતિ “જહણ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉવ્વકોસેણં તિન્નિ પલ્લિઓવમાઈ” જઘ-યથી એક અંતર્મુદૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પદ્યોપમની છે. સમવહતદ્વારમાં—આ ગર્ભજ મનુષ્ય “દુવિહા વિ મરંતિ” મારણાન્તિક સમુદ્ધાતથી સમવહત થઈને એટલેકે આઘાત પ્રાપ્ત કરીને પણ મરે છે. અને મારણાન્તિક સમુદ્ધાતથી સમવહતથયાવિના એટલેકે આઘાત પ્રાપ્ત કર્યાવિના પણ મરે છે. ઉદ્ધર્તનદ્વારમાં—આ ગર્ભજ મનુષ્ય “ઉવટ્ઠિતા નેરરૂપ્પસુ જાવ અણુત્તરોવવાઇપ્પસુ” જ્યારે પોતાની પર્યાયને છોડીને અન્ય ગતિમાં જન્મધારણ કરે છે, તો તેઓ નારકોમાં પણ જન્મધારણ કરે છે, સઘળા તિર્યંચો નિકોમાં પણ જન્મધારણ કરી શકે છે. સર્વ મનુષ્યોમાં પણ જન્મ ધારણ કરી શકે છે.

“અર્થગદ્યા સિદ્ધિર્જાતિ જાવ અંતં કરેતિ” કેટલાક મનુષ્યો’ એવા પણ હોય છે કે જેઓ એજ ભવમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. યાવત્ સમસ્ત દુઃખોનો અંત-નાશ કરીદે છે. અહિયાં યાવત્પદથી “બુદ્ધંતિ, મુચ્ચંતિ, પરિનિવ્વાયંતિ, સદ્વદુઃખાણં” આપદોનો સંગ્રહ થયો છે. આ પદોનો અર્થ એવો છે કે—કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે—જેઓ આજ ભવમાં સિદ્ધિર્જાતિ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. અર્થાત્ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. “બુદ્ધ્યન્તે” નિરાવરણ હોવાથી કેવલાલોકથી સઘળા પદાર્થને જાણીલે છે, “મુચ્ચન્તે” જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે સઘળા કર્મોથી છૂટીજાય છે. “પરિનિવ્વાન્તિ” કર્મરૂપી અગ્નિના સંતાપથી રહિતથઈને શીતલીભૂત થઈ જાય છે. અતએવ શારીરિક અને માનસિક સમસ્તદુઃખોનો અંત-નાશ કરી દે છે.

ગત્યાદિદ્વારમાં—આ ગર્ભજ મનુષ્ય કેવા હોય છે? એ વાત ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને “તે ણં મંતે જોવા કદ્ગદ્યા કદ્ આગદ્યા પન્નત્તા” આ સૂત્રદ્વારા પૂછેલ છે. ગૌતમસ્વામી પૂછે છે કે—હે ભગવન્ આ ગર્ભજ મનુષ્ય ‘કતિગતિક’ એટલે કે કેટલી ગતિમાં જવાવાળા અને ‘કતિ આગતિક’ એટલે કે કેટલી ગતિમાંથી આવવાવાળા હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ

કહે છે કે “જોયમા ! પંચ ગદ્યા ચરરાગદ્યા” આ ગર્ભજ મનુષ્ય પાંચ ગતિયોમાં જવા વાળા હોય છે, અને ચાર ગતિયોમાંથી આવવાવાળા હોય છે. ‘પાંચ ગતિયોમાં જવાવાળા હોય છે’ એનો ભાવ એ છે કે તેઓ નારકગતિ, તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ અને સિદ્ધિગતિમાં જાય છે. અને નારક, તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ ચાર ગતિયોમાંથી આવીને આ ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જન્મ લે છે. તેથી તેઓને ચતુરાગતિક કહ્યા છે. ‘પરિત્તા સંલેજ્જા પન્નત્તા’ પ્રત્યેક શરીરી સંખ્યાત કોટિ પ્રમાણવાળા હોવાથી સંખ્યાત કહેલા છે. “સે તં મણુસ્સા” આ પ્રમાણે શરીરદ્વાર વિગેરે દ્વારોથી લઈને ગત્યાગતિદ્વાર સુધી કહેલ આ મનુષ્ય સંબંધી પ્રકરણ સંપૂર્ણ થયું. ॥સૂ. ૨૬॥

દેવોંકા નિરૂપણ

ગર્ભજ મનુષ્યોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર દેવોનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—‘સે કિં તં દેવા’ ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—‘સે કિં તં દેવા’ હે ભગવન્! દેવોના કેટલા ભેદો છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—‘દેવા ચરવિહા પણ્ણત્તા’ હે ગૌતમ! દેવોના ચાર ભેદો કહેલા છે. જેમનું શરીર વિલક્ષણ પ્રકાશવાળું હોય છે, અને કાંતિ યુક્ત હોવાથી જે સુંદર લાગે છે, તેઓ દેવ કહેવાય છે. તે દેવો ચાર પ્રકારના છે. “તં જહા” તે ચાર ભેદો આ પ્રમાણે છે. “ભવણવાસી વાણમંતરા જોઈસિયા વેમાણિયા” ભવનવાસી ૧, વાનવ્યંતર ૨, જ્યોતિષ્ક ૩ અને વૈમાનિક ૪, “સે કિં તં ભવણવાસી” હે ભગવન્ ભવનવાસી દેવોના કેટલા ભેદો કહ્યા છે, ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—‘ભવણવાસી દસવિહા પણ્ણત્તા’ હે ગૌતમ! ભવનવાસી દસ પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે.—‘અસુરા જાવ થણિયા” અસુરકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમાર અહિયાં યાવત્પદથી નાગકુમાર ૨, સુપણ્કુમાર ૩, વિદ્યુત્કુમાર ૪, અશ્વિકુમાર ૫, દ્વીપકુમાર ૬, ઉદ્ધિકુમાર ૭, દિશાકુમાર ૮, વાયુકુમાર ૯, આટલા ગ્રહણ કરાયા છે. “સે તં ભવણવાસી” આ રીતે ભવનવાસી દેવોનું નિરૂપણ કર્યું છે. “સે કિં

તં બાળમંતરા” હે ભગવન્ વાનવ્યન્તરદેવ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? હે ગૌતમ ! “વાળમંતરાદિ મેદો સવ્વો માણિયવ્વો” વાનવ્યન્તરથી લઈને વૈમાનિક દેવ પર્યન્તના સમસ્ત લેદો કે જે પ્રમાણે પ્રજાપના સૂત્રમાં કહેલ છે. એજ પ્રમાણે અહિંયાં પણ કહેવા ભેદ છે. જેમકે—કિન્નર ૧, કિંપુરુષ ૨, મહોરગ ૩, ગંધર્વ ૪, યક્ષ ૫, રાક્ષસ ૬, ભૂત ૭, અને પિશાચ ૮. આ પ્રમાણે વાનવ્યન્તર દેવો આ આઠ પ્રકારના હોય છે.

ન્યૈતિષિકદેવ—ચંદ્ર ૧, સૂર્ય ૨, ગ્રહ ૩, નક્ષત્ર ૪, તારા ૫, આ રીતે પાંચ પ્રકારના હોય છે. ૧ વૈમાનિકદેવ કલ્પોપપન્નક અને કલ્પાતીતના લેદથી બે પ્રકારના હોય છે. તેમાં કલ્પોપપન્નકદેવ સૌધર્મકલ્પથી લઈને અચ્યુતકલ્પ પર્યન્તના બાર પ્રકારના હોય છે. કલ્પાતીત દેવ ઐવેચક અને અનુત્તરોપપાતિકના લેદથી બે પ્રકારના હોય છે. તેમાં ઐવેચકદેવ અધસ્તનાધસ્તન વિગેરેના લેદથી નવ પ્રકારના હોય છે. અને અનુત્તરોપપાતિકદેવ વિજયવૈજ-

યન્ત-જયન્ત અપરાણત અને સર્વાર્થ સિદ્ધના લેદથી પાંચ પ્રકારના હોય છે. ૪ આ રીતે ભવનપતિ વિગેરેના લેદથી ચાર પ્રકારના દેવોનું વર્ણન પ્રજાપના સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણેનું સમજી લેવું. તે કથન કયાં સુધીનું ગ્રહણ કરવું ? તે માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—“જાવ” ઇત્યાદિ “જાવ” યાવત આ કથન સુધી અર્થાત્ ચાર પ્રકારના દેવોના વર્ણન પર્યન્ત સમજી લેવું.

હવે સૂત્રકાર આ દેવોના લેદોના સંબંધમાં કહે છે કે—“તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા” ભવનપતિ આદિદેવ સંક્ષેપથી બે પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે.—“પજ્જત્તા ય અપજ્જત્તા ય” પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દેવોમાં અપર્યાપ્ત પણ ઉત્પત્તિ કાળમાં જ સમજવું પરંતુ અપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી નથી જેમ કહ્યું છે કે—“નારયદેવાતિરિચ” ઇત્યાદિ નારક, દેવ, તિર્યંચ, મનુષ્ય, ગર્ભજ અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યનાળા અકર્મભૂમિના મનુષ્ય આ બધા ઉત્પત્તિ કાળમાં અપર્યાપ્ત સમજવા. ૧૧૧૧

હવે સૂત્રકાર આ દેવોના શરીર વિગેરે દ્વારોનું વર્ણન કરે છે.—આ દેવોને “તઓ

સરીરા” ત્રણ પ્રકારના શરીરો હોય છે. “વેડવ્વિયા તેયણ, કમ્મણ,” વૈક્રિય, તૈજસ, અને કામંણુ લબ્ધી વિગેરે વિક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ જે શરીર છે, તે ગૈક્રિય શરીર કહેવાય છે.

અવગાહનાદ્વારમાં—આ દેવોના શરીરની અવગાહના “ઓગાહણા દુવિહા” આ કથન પ્રમાણે બે પ્રકારની હોય છે તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે સમજવા “ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેડવ્વિયા ય” એક ભવધારણીય શરીરાવગાહના અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય શરીરાવગાહના “તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા” તેમાં જે ભવધારણીય શરીરાવગાહના છે. તે “જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં” જઘન્યથી આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણની હોય છે. અને “ઉક્કોસેણં” ઉત્કૃષ્ટથી “સત્ત રયણીઓ” સાત હાથ પ્રમાણ હોય છે. “ઉત્તરવેડવ્વિયા જહણ્ણેણં અંગુલ સંખેજ્જહમાગં” ઉત્તરવૈક્રિયિકી જે શરીરાવગાહના છે, તે જઘન્યથી આંગળના સંખ્યાત ભાગ પ્રમાણવાળી છે. અને “ઉક્કોસેણં જોયણસયસહસ્સ” ઉત્કૃષ્ટથી

એકલાખ યોજન પ્રમાણની છે. આ એક લાખ યોજન અવગાહનાવાળા આલિયોગ્ય જાતિ-નાદેવ જ્યારે ઐરાવત હાથીનું રૂપ ધારણ કરે છે. ત્યારની અપેક્ષાથી કહેલ છે.

સંહનનદ્વારમાં “સરીરગા છળહં સંઘયણાણં અસંઘયણી” દેવોના શરીર છ સંહનો વિનાના જ હોય છે. તેથી તેઓને અસંહનની કહ્યા છે. તેઓના શરીર સંહનનો વિનાના એટલા માટે કહેલ છે કે-તેમને ‘જેવઢી’ હાડકા હોતા નથી. ‘જેવ છિરા’ તેઓમાં શિરાઓ એટલે કે નાડીયો હોતી નથી. ‘જેવ પ્હારૂ’ તેઓને સ્નાયુઓ હોતા નથી. તેથી ‘જેવ સંઘયણમત્થિ’ તેઓમાં અસ્થિ કહેતાં હાડકના સમૂહરૂપ જે સંહન હોય છે, તે હોતું નથી.

શંકા—હાડકા વિગેરેના વિલક્ષણ સમુદાય રૂપ જે હોય છે, તેને શરીર એવી સંજ્ઞા કહેલ છે. તો પછી તેઓને શરીર છે, એવો વ્યપદેશ કેવી રીતે થઈ શકે છે?

આ શંકાના સમાધાન માટે સૂત્રકાર કહે છે કે-‘જો પોગલા, રૂઢા, કંતા, જાવ તે તેસિ સંઘાયત્તાપ પરિણમંતિ’ જે પુદ્ગલો ઈષ્ટ, મનની ઈચ્છાને રૂચે છે, અર્થાત્ ઈચ્છાના

વિષયભૂત હોય છે, અને શુભ વર્ણોથી યુક્ત હોવાથી જે કમનીય અર્થાત્ સુંદર હોય છે, યાવત્ જે પ્રિય હોય છે, મનોરૂ હોય છે, અને મનોમ હોય છે, એવા પુદ્ગલો તે દેવોના શરીરરૂપે પરિણમે છે. તે પુદ્ગલો જે કારણથી કાન્ત હોય છે. એજ કારણથી તે પ્રિય સદા આત્મામાં પ્રિય યુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. તથા શુભ ગંધ. શુભ રસ, અને શુભ સ્પર્શાત્મક હોવાથી તે પુદ્ગલો શુભ હોય છે. તે મનોરૂ એ માટે હોય છે કે-વિપાકના સમયે પણ આ સુખ જનક હોવાથી મનને આનંદ દેનાર હોય છે. તે મનોમ એ માટે હોય છે કે-તે હૃદયમાં લોગ્ય હોવાથી દેવોના મનને રુચિકર હોય છે. શરીરના કારણભૂત હાડકા વિગેરેનો દેવોના શરીરમાં ભેકે અભાવ છે, તેથી ત્યાં શરીરના ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના થઈ શકતી નથી પરંતુ દેવશરીરદ્વારા અર્થાત્ કર્મોપસ્થાપિત લોગોની ઉપપત્તિ અન્યથા ન થાય તેથી માનવામાં આવે છે કે-ઈષ્ટ તત્ત્વ વિગેરે ગુણોવાળા પુદ્ગલો જ દેવોના શરીરરૂપે પરિણમે છે. દેવ પોતપોતાની પર્યાયમાં શુભાશુભ કર્માનુસાર લોગોને

લોગવે છે. અને આ લોગોનું લોગવવું તે શરીર વિના બનતું નથી. તેથી જ એમ માનવું ભેઈએ કે-ત્યાં શરીરના કારણભૂત હાડકા વિગેરેના અભાવમાં પણ ઈષ્ટત્વાદિ ગુણોથી યુક્ત પુદ્ગલ સંઘાત જ તેમના શરીરરૂપે પરિણમે છે.

સંસ્થાનદ્વારમાં—“કિં સંઠિયા” હે લગવન્ દેવોના શરીરો કયા સંસ્થાનવાળા હોય છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે-હે ગૌતમ ! દેવોના શરીરો “દુવિહા પન્નત્તા” જે પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે જે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેડવિવયા ય” લવધારણીય શરીર અને ઉત્તર વૈકિય શરીર, ‘તત્થ ણં જે તે ભવધારણિજ્જા’ તેમાં જે લવ-ધારણીય શરીર છે, તે તો “સમચરંસસંઠિયા પન્નત્તા” સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા કહેલ છે. અને જે ઉત્તરવેડવિવયા ય” ઉત્તર વૈકિય શરીર છે, “તે ણં ણાણાસંઠાણસંઠિયા” તે અનેક પ્રકારના સંસ્થાનવાળા છે. કેમકે દેવોની ઈચ્છાને વશથઈને જ અનેક પ્રકારના શરીરોનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય છે. તેથી તેઓનું નિયત સંસ્થાન હોતું નથી.

કષાયદ્વારમાં—“ચત્તારિ કસાયા” તે દેવોને ક્રોધ કષાય ૧, માનકષાય ૨, માયા-કષાય ૩, અને લોભકષાય ૪, આ ચારે કષાયો હોય છે. સંજ્ઞાદ્વારમાં—“ચત્તારિ સન્ના” તેઓને આહાર સંજ્ઞા, લયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, અને પરિચ્છેદસંજ્ઞા આ ચારે સંજ્ઞાઓ હોય છે. લેશ્યાદ્વારમાં—“છલેસ્સા” તેઓને કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તૈજસ-લેશ્યા પદ્મલેશ્યા, અને શુકલલેશ્યા. આ છ લેશ્યાઓ હોય છે. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં તેઓને “પંચ ઈન્દિયા” કર્ણ-કાન, ચક્ષુ, ઘ્રાણ-નાક, રસના-જીભ અને સ્પર્શ આ પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે. સમુદ્ઘાતદ્વારમાં—પંચ “સમુદ્ઘાયા” વેદના સમુદ્ઘાત, કષાય સમુદ્ઘાત, મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત, વૈકલ્ય સમુદ્ઘાત, અને તૈજસ સમુદ્ઘાત આ પાંચ સમુદ્ઘાતો તેઓને હોય છે. સંજ્ઞિદ્વારમાં—તેઓ “સન્ની વિ અસન્ની વિ” સંજ્ઞી પણ હોય છે, અને અસંજ્ઞી પણ હોય છે. વેદદ્વારમાં—તેઓ “ઈત્થિયવેયા વિ પુરિસવેયા વિ નો નપુંસગવેયા” સ્ત્રીવેદવાળા પણ હોય છે, પુરૂષવેદવાળા પણ હોય છે. પરંતુ નપુંસકવેદવાળા હોતા નથી.

પર્યાપ્તિદ્વારમાં ‘પજ્જત્તી અપજ્જત્તીઓ પંચ’ તેઓ પાંચ પર્યાપ્તિવાળા અને પાંચ અપર્યાપ્તિવાળા હોય છે. અહિયાં ભાષા અને મન: પર્યાપ્તિમાં અભેદની વિવક્ષા કહી છે. તેથી જ ‘પાંચ પર્યાપ્તિ’ તેમ કહેલ છે. દષ્ટિદ્વારમાં—“દિટ્ઠી તિટ્ઠી” કેટલાક દેવો સમ્યક્ દષ્ટિ-વાળા હોય છે, કેટલાક દેવો મિથ્યાદષ્ટિ વાળા હોય છે, અને કેટલાક દેવો મિશ્ર દષ્ટિ-વાળા હોય છે.

દર્શનદ્વારમાં— “તિન્નિ દંસણા” તેઓને ચક્ષુ દર્શન અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શન આ ત્રણ દર્શનો હોય છે. જ્ઞાનદ્વારમાં ‘જ્ઞાણી વિ અજ્ઞાણી વિ’ તેઓ જ્ઞાની પણ હોય છે, અને અજ્ઞાની પણ હોય છે. “જે જ્ઞાણી તે નિયમા તિણ્ણાણી અજ્ઞાણી ભયણયા” તેમાં જેઓ જ્ઞાની હોય છે, તેઓ નિયમથી મતિ જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન, એ ત્રણ જ્ઞાન વાળા હોય છે. અને જેઓ અજ્ઞાની હોય છે તેઓમાં ભજનાથી કેટલાક અજ્ઞાન વાળા હોય છે, અને કેટલાક બે અજ્ઞાન વાળા હોય છે. જેઓ બે અજ્ઞાન વાળા

હોય છે. તેઓ મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુત અજ્ઞાન વાળા હોય છે, અને જેઓ ત્રણ અજ્ઞાનવાળા હોય છે, તેઓ મતિ અજ્ઞાનવાળા શ્રુત અજ્ઞાન વાળા અને વિભંગ જ્ઞાન વાળા હોય છે. એવી રીતે અજ્ઞાની હોવાના સબંધમાં જે આ બે પ્રકારોનો વિકલ્પ છે, તે જે દેવ અસંજ્ઞિયો-માંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓની અપેક્ષાથી કહેલ છે યોગદ્વારમાં—“તિવિહે જોને” તેઓને મનોયોગ, વચનયોગ, અને કાય યોગ, એવા ત્રણે યોગ હોય છે. ઉપયોગદ્વારમાં— “દુવિહે ઉવજોને” તેઓમાં સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એમ બે પ્રકારના ઉપ-યોગ હોય છે. આહારદ્વારમાં—“આહારો નિયમા છહિંસિ” તેઓનો આહાર નિયમથી લોકની મધ્યમાં તેઓ રહેલા હોવાથી છ એ દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલોનો હોય છે. “ઓસન્નં કારણં પહુચ્ચ વણ્ણઓ હાલિહસુકિલ્લાઈં જાવ આહારમાહરેતિ” પ્રાય: કારણને લઈને તેઓ વર્ણની અપેક્ષા હાલિદ્ર-કહેતાં પીળા વર્ણવાળા, શુકલ વર્ણવાળા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. અહિયાં યાવત્પદથી જે પાઠનો સંગ્રહ થાય છે, તે પાઠ ટીકામાં બતાવ્યો

છે, તેનો અર્થ એવો છે કે—દેવ, વર્ણની અપેક્ષાથી હુરિદ્રા-પીળા વર્ણવાળા, અને શુકલ-વર્ણવાળા આહાર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. અને ગંધની અપેક્ષાથી સુરભિ એટલે કે સુગંધ વાળા, રસની અપેક્ષાથી ખાટા અને મધુર રસ વાળા, સ્પર્શની અપેક્ષાએ મૃદુ, લઘુ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા આહાર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. પછી તે દેવ તેમના પહેલાના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના ગુણોનું વિપરિણમન, પરિપીડન, પરિશાટન અને પરિવિધ્વંસન કરીને અર્થાત્ પહેલાના વર્ણ વિગેરેનો વિનાશ કરીને અન્ય વર્ણ, ગંધ રસ અને સ્પર્શના ગુણોને ઉત્પન્ન કરીને પોતાના શરીરના ક્ષેત્રમાં અવગાઢ-રહેલા પુદ્ગલોને ઉત્પન્ન કરીને પોતાના શરીરના ક્ષેત્રમાં અવગાઢ—રહેલા પુદ્ગલોનો સર્વાત્મપણાથી એટલે કે સર્વપ્રકારથી આહાર કરે છે.

ઉપપાતદ્વારમાં—તેઓનો ઉપપાત—‘તિરિયમણુસ્સે’ સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાંથી અને ગર્ભજ મનુષ્યો માંથીજ થાય છે. બાકીના સ્થાનોમાંથી થતો નથી. સ્થિતિ-

દ્વારમાં “ઠિઈ જહ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈ” તેઓની સ્થિતિ જઘન્યથી દસ હજાર વર્ષની હોય છે. અને “ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈ” ઉત્કૃષ્ટથી તેત્રીસ ૩૩ સાપરોપમની હોય છે સમવહત દ્વારમાં—“દુવિહા વિ મરંતિ” તેઓ મારણાન્તિક સમુદ્ધાતથી સમવહત થઈને પણ મરે છે, અને સમવહત થયા વિના પણ મરે છે. “ઉવ્વટ્ઠિત્તા નો નેરદ્ધસુ ગચ્છંતિ” ઉદ્ધર્તના દ્વારમાં એ દેવ, દેવપર્યાયથી ઉદ્ધવૃત્ત થઈને એટલે કે દેવપણામાંથી નીકળીને નૈરયિકોમાં જતા નથી, પરંતુ “તિરિયમણુસ્સેસુ જહાસંભવં” યથાસંલવ તિર્યંચ : અને મનુષ્યોમાં જાય છે. “નો દેવેસુ ગચ્છંતિ” દેવ મરીને દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—દેવ મરીને યથાસંલવ મનુષ્યો અને તિર્યંચોમાં

જ ઉત્પન્ન થાય છે નૈરયિક અને દેવોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ગત્યાગતિદ્વારમાં આ દેવો “દુગ્ગયા દુ આગ્ગયા” દ્વિગતિક હોય છે, અને દ્વયાગતિક હોય છે. અર્થાત્ બે ગતિમાંથી આવે છે. અને બે ગતિમાં જાય છે. દેવ સ્થવીને તિર્યંચ અને મનુષ્યની પર્યાય માંજ જાય છે. અને તિર્યંચ અને મનુષ્યોમાંથી આવેલા જીવોજ આ દેવની પર્યાયથી ઉત્પન્ન થાય છે. છે તેથી દ્વિગતિક અને દ્વયાગતિક કહ્યા છે. “પરિત્તા અસંખેજ્જા પન્નત્તા” આ પ્રત્યેક દેવ અસંખ્યાત શરીરવાળા હોય છે. “સે તં દેવા” આ રીતે અહિં સુધી ભેદ પ્રભેદ સાથે દેવોનું નિરૂપણ કર્યું છે. “સં સં પંચિદિયા” આ નિરૂપણ સમાપ્ત થતા પંચેન્દ્રિય જીવોનું નિરૂપણ પુરું થાય છે. “સે સં ઓરાલા તસા પાણા” આ રીતે ઔદારિક ત્રસ જીવોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

સ્થાવરભાવ ઓર ત્રસભાવ કી ભવસ્થિતિ વં કાલમાન કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર સ્થાવર ભાવની અને ત્રસભાવની સ્થિતિરૂપ કાલમાનનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્ર કહે છે. ‘થાવરસ્સ ણં મંતે !’ ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું કે— “થાવરસ્સ ણં મંતે ! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા” સ્થાવર નામકર્મના ઉદયવાળા સ્થાવર જીવોની કેટલા કાળની સ્થિતિ કહી છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે— “ગોયમા” હે ગૌતમ “જહણ્ણેણં અંતો-મુહુત્તં” સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની અને “ઉક્કોસેણ” ઉત્કૃષ્ટથી ‘વાવીસં વાસસહસ્સાઈ’ બાવીસ હજાર વર્ષની કહી છે. આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૃથ્વીકાયિક ને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવી છે. કેમકે—અપૂકાયિક વિગેરે સ્થાવર જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એટલી નથી. “તલસ્સ ણં મંતે ! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા” હે ભગવન્ ત્રસ જીવની-ત્રસ નામ કર્મના ઉદયવાળા જીવની ભવ સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? “ગોયમા જહણ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈ” હે ગૌતમ ! ત્રસ નામ કર્મના ઉદયવાળા જીવની ભવસ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે. આટલી મોટી સ્થિતિનું કથન દેવભવ અને નારક ભવની અપેક્ષાથી કરેલ છે, મનુષ્યભવની અને તિર્યંચ ભવની અપેક્ષાથી કરેલ નથી. કેમકે—ત્યાં એટલી મોટી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ મનુષ્ય અને તિર્યંચની હોતી નથી. ત્યાં તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કેવળ ત્રણ પલ્લોપમનીજ હોય છે. “થાવરેણં મંતે ! થાવરત્તિ કાલો કેવચ્ચિવરં હોઈ” હે ભગવન્ આ જીવ સ્થાવર છે, એ રીતે કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? “ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં અણંતં કાલં” હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો આ જીવ સ્થાવર પણ્ણથી એક અંતમુહૂર્ત સુધી રહે છે. અનેક ઉત્કૃષ્ટથી અનંત કાળ સુધી રહે છે. આ કથન વનસ્પતિ કાયિકની કાય સ્થિતિની અપેક્ષાથી કહેલ છે. આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં “અણંતાઓ ઉસ્સરિપ્પીઓ-સરિપ્પીઓ” અનંત ઉત્સર્પિણી કાળ અને અનંત અવસર્પિણી કાળ વીતી જાય છે.

“ચ્છેત્તઓ અણંતા લોયા” તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અનંતલોક સમાપ્ત થઈ જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—સ્થાવર જીવ સ્થાવરકાયમાં એટલા કાળ સુધી રહી શકે છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનંતલોક સમાપ્ત થઈ જાય છે ! એમ કહેવાને હેતુ એ છે કે—અનંત લોકોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે. તે પ્રદેશોને એક એક સમયમાં અપહાર કરવામાં આવે તો જેટલી અનંત ઉત્સર્પિણિયો અને અનંત અવસર્પિણિયો હોય છે, તેટલી અનંત ઉત્સર્પિણિયો અવસર્પિયો સુધી આ જીવ સ્થાવર કાયમાં રહે છે. આ અનંત ઉત્સર્પિણિયોમાં અને અવસર્પિણિયોમાં “અસંચ્છેજ્જા પુગ્ગલપરિચટ્ઠા” અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્ત ગ્રહણ થયેલ છે. અહિયાં ક્ષેત્રની અપેક્ષા પુદ્ગલ પરાવર્ત ગ્રહણ થયેલ છે. આ રીતે પુદ્ગલ પરાવર્તોમાં જેટલી અનંત ઉત્સર્પિણિયો અને અસર્પિણિયો સંભવિત હોય છે, તેટલી અનંત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયો સુધી સ્થાવર જીવ સ્થાવર કાયમાં રહી શકે છે. ‘અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્ત થઈ જાય છે, તેમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે. “તે ણં પુગ્ગલપરિચટ્ઠા આવલિયાપ અસંચ્છેજ્જામાગો’ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા પુદ્ગલ પરાવર્ત તે અનંત ઉત્સર્પિણિયોમાં અને અવસર્પિણિયોમાં હોય છે. આ કથન વનસ્પતિ જીવની કાય-

સ્થિતિની અપેક્ષાથી સમજવાનું છે. પૃથ્વીકાયિક અને અપૃથ્વીકાયિક જીવની સ્થિતિની અપેક્ષાથી સમજવાનું નથી. કેમકે પૃથ્વીકાયિક અને અપૃથ્વીકાયિક જીવોની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી પણ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી પ્રમાણની કહેલ છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં એજ પ્રમાણે કહેલ છે. “પુઢવીકાઢયાણં મંતે” ઇત્યાદિ હે ભગવન્ પૃથ્વીકાયિક જીવ પૃથ્વીકાયિક પણાથી કેટલા કાળ સુધી રહે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિકજીવ પૃથ્વીકાયપણાથી જઘન્યથી તો એક અંતર્મુદૂર્ત સુધી રહે છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાત અવસર્પિણી કાળ સુધી રહે છે. તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક સુધી રહે છે. આજ પ્રમાણેનું કથન અપૃથ્વીકાયિકના સંબંધમાં પણ સમજવું. અહિયાં આ જીવાભિગમમાં વનસ્પતિકાયિક જીવોની જે કાયસ્થિતિ કહી છે, એજ પ્રમાણેની કાયસ્થિતિ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પણ કહેલ છે. જેમકે—“વળસ્સઢકાઢ-

યાણં મંતે !” ઇત્યાદિ આનો અર્થ પહેલા કહ્યા પ્રમાણેજ છે. આ વનસ્પતિ કાયિક જીવોનો જે કાયસ્થિતિનો કાળ કહ્યો છે, તે સાંવ્યવહારિક જીવોને લઈ ને કહેલ છે. તેમ સમજવું. કેમકે—અસાંવ્યવહારિક જીવોની કાયસ્થિતિ તો અનાદિરૂપજ હોય છે, તથાચોક્તમ—“અસ્થિ અળતા જીવા” ઇત્યાદિ એવા પણ અનંતાનંત જીવો અત્યાર સુધી છે, કે જેઓએ ત્રસાદિ પર્યાય પ્રાપ્ત કરેલ નથી. અર્થાત્ નિત્ય નિગોદથી જેઓ અત્યાર સુધી વ્યવહાર રશિમાં આવ્યા નથી, એવા જીવોજ ‘અસંવ્યાવહારિક’ પદથી પ્રગટ કર્યા છે. તેઓની કાયસ્થિતિ અનાદિરૂપ છે. પરંતુ આ અનાદિરૂપ કાયસ્થિતિ કેટલાક જીવોની એવી હોય છે, કે જેની અનાદિ અનંતરૂપ હોય છે. અને કેટલાક જીવો એવા હોય છે, જેની આ કાયસ્થિતિ અનાદિ સાંતરૂપ હોય છે. જેની સ્થિતિ અનાદિ અનંતરૂપ હોય છે. એવા તે જીવો કેઈ પણ અસાંવ્યાવહારિક જીવરાશિમાંથી નીકળીને વ્યાવહારિક જીવરાશિમાં આવશે નહીં તથા જેની સ્થિતિ અનાદિ સાંતરૂપ હોય છે, તેઓ નિત્ય નિગોદથી અસાંવ્યાવહારિક જીવરાશિમાંથી નીકળીને નિયમથી વ્યવહારિક જીવરાશિમાં આવશે.

હવે ત્રસકાયિક જીવોની કાયસ્થિતિ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“તસે ણં મંતે ! તસત્તિ કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઢ” હે ભગવન્ ત્રસજીવ ત્રસકાય પણામાં કેટલા કાળ સુધી રહે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં અસંખેજ્જં કાલં” હે ગૌતમ જીવ ત્રસકાયપણામાં ઓછામાં ઓછું એક અંતર્મુદૂર્ત પર્યાંત અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ પર્યાંત રહે છે. તેમાં “અસંખેજ્જાઓ ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીઓ કાલઓ” અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અસંખ્યાત લોકોમાં જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેને એક એક સમયમાં એક એક બહાર કહાડવામાં આવે ત્યારે જેટલી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓ હોય છે, એટલા કાળ સુધી આ જીવ ત્રસકાય પણામાં રહી શકે છે. આટલી આ કાયસ્થિતિ ગતિ-ત્રસ તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક જીવને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલ છે. તેમ સમજવું. જેમ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“તેઉક્કાઈણં મંતે” ! ઇત્યાદિ આનો અર્થ પહેલાં

કહેવામાં આવી ગયેલ છે. પરંતુ લખ્ધિ ત્રસને ઉદ્દેશીને કહેલ નથી. કેમકે—લખ્ધિ ત્રસ જીવની કાયસ્થિતિનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ સાતિરેક—એટલે કે—કંઈક અધિક બે હજાર સાગ-રોપમનો કહેવામાં આવેલ છે. જેમ પ્રજાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે— “તસકાષ્ણ ણં મંતે ! તસકાયન્તિ કાલઓ ક્રિયાચ્ચરંહોઈ” ઇત્યાદિ આનો અર્થ પહેલાં કહેવામાં આવી ગયેલ છે.

હવે સ્થાવર જીવના અંતર—વિરહ—કાળ સંબંધી કથન કરવામાં આવે છે. આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“થાવરસ્સ ણં મંતે કેવઈયં કાલં અંતરં હાઈ” સ્થાવર જીવનો પુનઃ સ્થાવરપણાની પ્રાપ્તિમાં કેટલા કાળનું અંતર હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તર માં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે—“જહા તસસંચિટ્ટુણાપ” હે ગૌતમ ! જેમ ત્રસની સ્થિતિમાં જઘન્યથી એક અંતરમુહૂર્તનું અંતર હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી કાળની અપેક્ષાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીનું અંતર હોય છે, તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અસંખ્યાત લોકોમાં જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેને એક એક સમયમાં બહાર કહાડવામાં જેટલી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયો થાય છે. એટલા કાળનું અંતર હોય છે. આટલું અધિક અંતર અહિયાં બતાવ્યું છે, તે તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકની વચ્ચેના જવાથી કહેલ છે. તેમ સમજવું. કેમકે—તેઓ બીજે સ્થળે જાય તો આટલા અધિક પ્રમાણ વાળો અંતરકાળ અસંભવિત છે. “તસસ્સ ણં મંતે ! કેવઈયં કાલં અંતરં હોઈ” હે ભગવન્ ત્રસ જીવોને કેટલા કાળનું અંતર હોય છે ? અર્થાત્ ત્રસપર્યાયને છોડીને ફરીથી તે ત્રસ-પર્યાય પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલા કાળનો સમય લાગે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વણસ્સહકાલો” હે ગૌતમ ! અહિયાં જઘન્યથી એક અંતરમુહૂર્તનું અંતર હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર વનસ્પતિ કાળ પ્રમાણ હોય છે. તે આ પ્રમાણે સમજવું,—“ઉક્કોસેણં અણંતમણંતાઓ” ઇત્યાદિ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટથી અનંતાનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણિયો કાળની અપેક્ષાથી થઈ જાય છે, અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અનંતલોક પ્રમાણ ક્ષેત્ર કે જેમાં અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્ત થઈ જાય છે. તે પુદ્ગલ પરાવર્ત આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જેટલો સમય હોય છે, એટલા પ્રમાણનું હોય છે. આ વનસ્પતિકાળના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. એટલા પ્રમાણ કાળનું આ અંતર તેને વનસ્પતિકાયિક જીવની પર્યાય પ્રાપ્ત કરી લેવાથી થઈ જાય છે. કેમકે—બીજી કોઈ પર્યાયની પ્રાપ્તિમાં આટલું અધિક અંતર અલભ્ય હોય છે.—અર્થાત્ આટલું અંતર આવતું નથી,

હવે સૂત્રકાર તેઓના અલ્પ બહુલ પણાનું કથન કરે છે. તેમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે કે—“ણ્ણસિ ણં મંતે ! તસાણં થાવરાણ ય કયરે કયરેહિંતો ! અણ્ણા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા” હે ભગવન્ આ ત્રસ અને સ્થાવર જીવોની વચ્ચે કયા જીવો કયા જીવોની અપેક્ષાથી અલ્પ છે ? કયા જીવોની અપેક્ષાથી વધારે છે ? કયા જીવો કયા જીવોની અપેક્ષાથી તુલ્ય-બરાબર છે ? અને કયા જીવો કયા જીવોની અપેક્ષાથી વિશેષ-અધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! સવ્વથો વા તસા” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા ત્રસજીવો છે. કેમકે—ત્રસજીવોનું પ્રમાણ કેવળ અસં-

ખ્યાત જ કહેલ છે. તેના કરતાં “થાવરા અનંતગુણા” સ્થાવર જીવ અનંતગણા અધિક છે. કેમકે—એ અબંધન્યોત્કૃષ્ટ પશુથી અનંતાનંત સંખ્યાવાળા કહ્યા છે.

હવે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—“સે ત્ત દુવિહા સંસારસમાવણ-
ગા જીવા પળ્ણત્તા” આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર સંસાર સમાપન્નક જીવ-એટલે
કે—સંસારીજીવ-ત્રસ અને સ્થાવરના લેદથી બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ પ્રતિ-
પત્તિમાં આ બધાનું સ્પષ્ટ પણે નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે જીવાજીવાભિગમ
સૂત્રની આ બે પ્રકારની પ્રતિપત્તિ સમાપ્ત થઈ.

શ્રી જૈન શાસ્ત્રાચાર્ય-જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ

વિરચિત ‘જીવાભિગમ’ સૂત્રની પ્રમેય ઘોતિકા નામની વ્યાખ્યા

માં ‘દ્વિવિધા’ નામની પ્રથમ પ્રતિપત્તિ સમાપ્ત ॥૧૧॥

ત્રિવિધ પ્રતિપત્તિ મેં સંસાર સમાપન્નક જીવોં કા નિરૂપણ

ત્રિવિધ નામની બીજી પ્રતિપત્તિ

ત્રસ અને સ્થાવરના લેદથી બે પ્રકારની પહેલી પ્રતિપત્તિનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ત્રણ
પ્રકાર વાળી આ બીજી પ્રતિપત્તિનો પ્રારંભ કરે છે, “તત્થ ણં જે તે એવમાહંસુ” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—“તત્થ ણં જે તે એવમાહંસુ” નવ પ્રતિપત્તિઓમાં જે આચાર્યોએ એવું કહ્યું
છે કે—“તિવિહા સંસારસમાવણના જીવા પળ્ણત્તા” સંસારીજીવો ત્રણ પ્રકારના કહેવામાં
આવ્યા છે. “તે એવમાહંસુ” તે એવો આ સંબંધમાં એવો પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ
કર્યો છે, કે—“ઈત્થિપુરિસા ણપુંસગા” સ્ત્રી, પુરૂષ, અને નપુંસકના લેદથી સંસારીજીવો,

ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં જેઓને સ્ત્રી વેદનો ઉદય થાય છે અને તેથી જ જેઓ સ્ત્રી ચિહ્નોથી
યુક્ત હોય છે, તે સ્ત્રી કહેવાય છે. પુરૂષવેદના ઉદયથી જેઓને દાઢી વગેરે ચિહ્નો હોય છે,
તે પુરૂષ કહેવાય છે જેઓ સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બંનેના દાઢી વગેરે ચિહ્નોના ભાવાભાવ-
સત્તા અસત્તાથી યુક્ત હોય છે તે નપુંસક છે.

“ઉદ્દેશાઓ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.” આ નિયમઅનુસાર સૂત્રકાર હવે
સ્ત્રીના સંબંધમાં પોતાનું કથન પ્રગટ કરે છે. તેમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું
છે કે—“સે કિં તં ઇત્થીઓ” હે ભગવન્ સ્ત્રિયો કેટલા પ્રકારની કહેવામાં આવેલ છે ? આ
પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ઈત્થીઓ તિવિહાઓ પળ્ણત્તાઓ” હે
ગૌતમ ! સ્ત્રિયો ત્રણ પ્રકારની કહેવામાં આવેલ છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે.—“તિરિ-
ક્ખજોણિત્થીઓ, મણ્ણસ્સિત્થીઓ, દેવિત્થીઓ” તિર્યગ્ચોનિક સ્ત્રી, મનુષ્ય સ્ત્રી, અને દેવસ્ત્રી
આ રીતે તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવની સ્ત્રિયોના લેદથી સ્ત્રિયો ત્રણ પ્રકારની કહી છે. “સે
કિં તં તિરિક્ખજોણિત્થીઓ” હે ભગવન્ તિર્યગ્ચોનિક સ્ત્રિયો કેટલા પ્રકારની છે ? “ગોચમા

તિરિક્ષજોનિઃત્થીઓ તિવિહાઓ પળ્ણત્તાઓ” હે ગૌતમ ! તિયંગ્યેનિક સ્ત્રિયો ત્રણ પ્રકારની કહેવામાં આવેલ છે. “તં જહા” તે પ્રમાણે છે “જલચરીઓ, થલચરીઓ, સ્વહચરીઓ” જલચરી, સ્થલચરી અને ખેચરી જે જળમાં ચાલે છે, અગર જળમાં રહે છે, તે જળચરી કહેવાય છે. જે સ્થલમાં ચાલે છે, અગર રહે છે, તે સ્થલચરી કહેવાય છે. જે આકાશમાં ચાલે છે-ઉડે છે. તે ખેચરી કહેવાય છે. “સે કિં તં જલચરીઓ” હે ભગવન્ જળચર સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહ્યા છે ? “ગોયમા ! જલચરીઓ પંચવિહાઓ પળ્ણત્તાઓ” હે ગૌતમ ! જલચર સ્ત્રિયોના પાંચ ભેદો કહેલા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “મચ્છીઓ જાવ સુંસુમારીઓ” સ્ત્રી ચિન્હ વાલી માછલીઓ, કાચખીઓ, મધરી, ગ્રાહસ્ત્રી અર્થાત્ ગ્રાહી, અને સુંસુમારી એટલે કે મત્સ્ય સ્ત્રી, કૂર્મ સ્ત્રી, મકર સ્ત્રી, ગ્રાહ સ્ત્રી, અને સિંસુમાર સ્ત્રી, આ રીતેના ભેદથી પાંચ પ્રકારની જલચર સ્ત્રિયો હોય છે “સે કિં તં થલચરિઓ” હે ભગવન્ સ્થલચરસ્ત્રિયો એટલે કે પૃથ્વી પર ચલવા વાળી સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહેલા છે ? “ગોયમા ! થલચરીઓ

દુવિહાઓ પન્નત્તાઓ” સ્થલચર સ્ત્રિયો જે પ્રકારની હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે “ચડ્ડપદીઓ ય પરિસપ્પિણીઓ ય” ચતુષ્પદી સ્ત્રિયો, અને પરિસપ્પિણી સ્ત્રિયો “સે કિં તં ચડ્ડપદીઓ” હે ભગવન્ ચતુષ્પદ સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહેલા છે. “ગોયમા ! ચડ્ડપદીઓ ચડ્ડવિહાઓ પળ્ણત્તાઓ” હે ગૌતમ ! ચતુષ્પદી સ્ત્રિયો ચાર પ્રકારની કહેવામાં આવેલ છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “ણગ્ગુરીઓ જાવ સળ્ણપ્ફ-ઈઓ” એક ખરી વાળી યાવત્ સનખપદવાળી સ્ત્રિયા અહિંચાં યાવત્પદથી જે ખરી વાળી સ્ત્રિયો. અને ગંડીપદવાળી સ્ત્રિયોનો સંગ્રહ થયેલ છે. એટલે કે—એક ખરી વાળી, જે ખરી વાળી, ગંડીપદી અને સનખપદી એ ભેદથી ચતુષ્પદ સ્ત્રિયો ચાર પ્રકારની થાય છે. “સે કિં તં પરિસપ્પિણીઓ” હે ભગવન્ પરિસપ્પિણી સ્ત્રિયો કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ? “ગોયમા ! પરિસપ્પિણીઓ દુવિહા પળ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! પરિસપ્પિણી સ્ત્રિયો જે પ્રકારની થાય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “ઉરપરિસપ્પિણીઓ ય મુયપરિસપ્પિણી-આ ય” ઉર: પરિસપ્પિણી એટલે જેઓ છાતીના બળથી ચાલે છે તે તથા ભુજ પરિ-

સપ્પિણી એટલે કે-જેઓ ભુજઓ—હાથના બળથી ચાલે છે. તે આ પ્રમાણે પરિસપ્પિણી સ્ત્રિયોના જે ભેદો કહેલા છે. “સે કિં તં ઉરપરિસપ્પિણીઓ” હે ભગવન્ ઉર:પરિસપ્પિણી કેટલા પ્રકારની હોય છે ? “ગોયમા” હે ગૌતમ ! “ઉરપરિસપ્પિણીઓ તિવિહાઓ પળ્ણ-ત્તાઓ” ઉર: પરિસપ્પિણી સ્ત્રિયો ત્રણ પ્રકારની હોય છે. “તં જહા” તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “અહીઓ અચગરીઓ, મહોરગીઓ” અહિક્ષી—એટલે કે સામાન્ય સર્પની સ્ત્રી, અજગર સ્ત્રી, અને મહોરગસ્ત્રી, “સે ત્તં પરિસપ્પિણીઓ” આ પ્રમાણે આ પરિસ-પ્પિણી સ્ત્રિયોના ભેદો કહ્યા છે. “સે કિં તં મુયપરિસપ્પિણીઓ” હે ભગવન્ ભુજ પરિસપ્પિણી સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહેલા છે ? “ગોયમા ! મુયપરિસપ્પિણીઓ અણેગવિહાઓ પળ્ણત્તાઓ” હે ગૌતમ ! ભુજ પરિસપ્પિણીઓના અનેક ભેદો થાય છે. “તં જહા” હે આ પ્રમાણે છે. “ગોહીઓ” ગોધિકા—ધો. “જડ્ડલીઓ” નકુલી—નોળીયાની સ્ત્રી “સેઘાઓ” સેઘા શાવડી જેના શરીરમાં કાંટા હોય છે. “સેલાઓ” સેલા “સરડીઓ” કાચંડી “સસાઓ” સસલી.

“સ્વારાઓ” આરા “પંચલોઈયાઓ” પંચલૌકિક-ભુજપરિસર્પની એકબીજા “ચડપપયાઈઓ” ચતુષ્પદિકા “મૂસિયાઓ” મૂષિકા-ઉંદરડી “મુગુસીઓ” ઘરોલિયાઓ, જોલિહયાઓ વિર-ચિરાલિયાઓ” મુગુસિયા—નોળીયાની એક બીજી. સ્ત્રિવિશેષ, ધરોળી વિગેરે. આ તમામ ભુજપરિસર્પિણીયો દેશ ભેદથી તથા લોકભેદથી—એટલે કે દેશની જૂદી જૂદી ભાષાથી અને લોકના જૂદા જૂદા વ્યવહારથી સમજી શકાય છે. “સે કિં તં સ્વહયરીઓ” હે ભગવન્ ખેચર સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહ્યા છે ? “ગોયમા ! સ્વહયરીઓ, ચડવિહાઓ પળ્લતાઓ” હે ગૌતમ ! ખેચર સ્ત્રિયો ચાર પ્રકારની કહેવામાં આવેલ છે “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે.—“ચમ્મપક્ષ્મીણીઓ જાવ વિચયપક્ષ્મીણીઓ સે તં સ્વહયરીઓ” ચમ્ પક્ષિની સ્ત્રીની બીજી—એટલે કે વાગોળ—આમાચીડિયાં વિગેરે યાવત્ વિતત પક્ષિણીયો અહિંયાં યાવત્પદથી લોમ પક્ષીની સ્ત્રી એટલે કે રૂંવાટાં વાળા પક્ષીના સ્ત્રિઓ અને સમુદ્ગક પક્ષિની સ્ત્રી બીજી નો સંગ્રહ થયો છે, “સે તં તિરિક્સજોણીઓ” આ રીતે તિર્યગ્ચોનિક સ્ત્રિયોનું આ ભેદ પ્રભેદો સહિત કથન કર્યું છે.

હવે મનુષ્ય સ્ત્રિયોનું કથન કરવામાં આવે છે.—આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“સે કિં તં મળુસ્સિસ્થીઓ” હે ભગવન્ મનુષ્ય સ્ત્રિયો ના કેટલા ભેદો કહ્યા છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે. કે—“ગોયમા ! મળુસ્સિસ્થીઓ તિવિહાઓ પળ્લતાઓ” મનુષ્ય સ્ત્રિયોના ત્રણ ભેદો કહ્યા છે, “તં જહા” તે ત્રણ ભેદો આ પ્રમાણે છે “કમ્મભૂમિયાઓ અકમ્મભૂમિયાઓ, અંતરદીવિ-યાઓ” કમ્ભૂમિજ સ્ત્રિયો ૧ અકમ્ભૂમિજ સ્ત્રિયો ૨, અને અંતરદીપજ સ્ત્રિયો ૩ “સે કિં તં અંતરદીવિયાઓ” હે ભગવન્ અંતરદીપજ સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહ્યા છે “ગોયમા ! અંતર દીવિયાઓ અટ્ટાવીસવિહાઓ પળ્લતાઓ” હે ગૌતમ ! અંતરદીપજ સ્ત્રિ અઠ્યા વીસ પ્રકારની કહી છે. “તં જહા” તે અઠ્યાવીસ પ્રકારના ભેદો આ પ્રમાણે છે. “પગોરુ-ગિયાઓ આમાસિયાઓ, જાવ સુદ્ધદંતીઓ” એકોરુકનામના દ્વીપની મનુષ્યસ્ત્રિયો, આલાપક નામના દ્વીપની મનુષ્યસ્ત્રિયો યાવત્ શુદ્ધ દંત નામના દ્વીપની મનુષ્યસ્ત્રિયો અહિંયા યાવ-ત્પદથી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહેલ અંતરદીપની સઘળી સ્ત્રિયોનો સંગ્રહ થયો છે. તેથી તે પાઠ ત્યાંથી ભેદને સમજી લેવો. “સે તં અંતરદીવિયાઓ” આ પ્રમાણે આ એકોરુક નામના દ્વીપની સ્ત્રિયો, અને અંતરદીપજ સ્ત્રિયોનું નિરૂપણ કરેલ છે. “સે કિં તં અકમ્મ-ભૂમિયાઓ” હે ભગવન્ અકમ્ભૂમિજ સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહ્યા છે ? “ગોયમા ! અકમ્મ-ભૂમિયા તીસવિહાઓ પળ્લતાઓ” હે ગૌતમ ! અકમ્ભૂમિજ સ્ત્રિયોના ત્રીસ ભેદો કહ્યા છે. “તં જહા” તે ત્રીસ ભેદો આ પ્રમાણે છે.—“પંચસુ હેમવપ્પસુ” પાંચ હેમવત ક્ષેત્રોમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રિયો, “પંચસુ વરણવપ્પસુ” પાંચ ઐરણ્યવત ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રિયો “પંચસુ હરિવાસેસુ” પાંચ હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ સ્ત્રિયો, “પંચ રમ્મતવાસેસુ” પાંચ રમ્યક ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રિયો, “પંચ દેવકુરાસુ” પાંચ દેવકુરાઓમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રિયો “પંચસુ ઉત્તરકુરાસુ” તથા પાંચ ઉત્તર કુરાઓમાં ઉત્પન્ન થયેલ સ્ત્રિયો આ

રીતે આ ત્રીસ પ્રકારની “અકમ્મભૂમિયાઓ” અકમ્ભૂમિજ સ્ત્રિયો છે. “સે કિં તં કમ્મભૂમિયાઓ” હે ભગવાન્ કમ્ભૂમિજ સ્ત્રિયો કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ? “ગોયમા! કમ્મભૂમિયા-પન્નરસવિહાઓ પન્નત્તાઓ” હે ગૌતમ ! કમ્ભૂમિજ સ્ત્રિયો પંદર પ્રકારની કહેલ છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “પંચસુ ભરહેસુ” પાંચ ભરત ક્ષેત્રોમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રિયો, “પંચ વર-વણસુ” પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રોમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રિયો, “પંચસુ મહાવિદેહેસુ” પાંચ મહા વિદેહોમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રિયો આ પ્રમાણે પંદર ક્ષેત્રોમાં પંદર પ્રકારની સ્ત્રિયો થાય છે. “સે ત્તં કમ્મભૂમિગમણુસ્સિત્થીઓ” આ પ્રમાણે આ પંદર પ્રકારની સ્ત્રિયોને કમ્ભૂમિજ મનુષ્ય સ્ત્રિયો કહેવામાં આવેલ છે. “સે ત્તં મણુસ્સિત્થીઓ” આ પ્રમાણે મનુષ્ય સ્ત્રિયોના ભેદો કહ્યા છે.

હવે સૂત્રકાર ક્રમાગત દેવની સ્ત્રિયોનું નિરૂપણ કરે છે. આમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે કે—“સે કિં તં દેવિત્થીઓ” હે ભગવન્ દેવ સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહેલા

છે ? “ગોયમા ! દેવિત્થીઓ ચ્ચઙ્ગવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! દેવની સ્ત્રિયો ચાર પ્રકારની કહી છે, “તં જહા” તે ચાર પ્રકારે આ પ્રમાણે છે.—“ભવણવાસિદેવિત્થીઓ, બાણ-મન્તરદેવિત્થીઓ, જોહ્સિયદેવિત્થીઓ વેમાણિયદેવિત્થીઓ” ભવનવાસી દેવની સ્ત્રિયો વાનવ્યન્તર દેવની સ્ત્રિયો, જ્યોતિષ્ક દેવની સ્ત્રિયો અને વૈમાનિક દેવોની સ્ત્રિયો “સે કિં તં ભવણવાસિદેવિત્થીઓ” હે ભગવન્ ભવનવાસી દેવની સ્ત્રિયોના કેટલા ભેદો કહેલા છે ? “ગોયમા ! ભવણવાસિદેવિત્થીઓ દસવિહા પણ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! ભવનવાસી દેવો દસ પ્રકારના હોવાથી તેઓની સ્ત્રિયોના પણ દસ ભેદો કહ્યા છે. તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “અસુરકુમારભવણવાસિદેવિત્થીઓ જાવ યણિયકુમારભવણવાસિદેવિત્થીઓ” અસુર કુમાર ભવનવાસિ દેવની સ્ત્રિયો યાવત્ સ્તનિતકુમાર ભવનવાસી દેવની સ્ત્રિયો. અહિં યાવત્ પદ્ધતી બાકીના સઘળા ભવનવાસી દેવોની સ્ત્રિયોનો સંગ્રહ થયો છે. ભવનવાસી દેવો દસ પ્રકારના છે. જે આ પ્રમાણે છે.—અસુર કે જે મૂલમાંજ કહેલ છે. અને દસમાં સ્તનિ-તકુમાર પણ સૂત્રપાઠમાં કહેલજ છે, બાકીના આઠ નામ આ પ્રમાણે છે—નાગકુમાર સુવર્ણકુમાર વિદ્યુતકુમાર અગ્નિકુમાર, દ્રીપકુમાર ઉદ્ધિકુમાર, દિશાકુમાર અને વાયુકુમાર આ રીતે ભવનવાસી દેવો દસ પ્રકારના હોવાથી તેઓની સ્ત્રિયો પણ દસ પ્રકારનીજ કહેલ છે. “સે ત્તં ભવણવાસિદેવિત્થીઓ” આ પ્રમાણે આ ભવનવાસી દેવોની સ્ત્રિયોનું નિરૂપણ કરેલ છે. ‘સે કિં તં બાણમંતરદેવિત્થીઓ’ હે ભગવન્ ! વાનવ્યન્તર દેવોની સ્ત્રિયો કેટલા પ્રકારની હોય છે ? “ગોયમા ! વાણમંતરદેવિ-ત્થીઓ અઙ્ગવિહાઓ પણ્ણત્તાઓ” હે ગૌતમ ! વાનવ્યન્તર દેવની સ્ત્રિયો, વાનવ્યન્તર દેવો આઠ પ્રકારની હોવાથી આઠ પ્રકારની હોય છે, વાનવ્યન્તરોના આઠ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિંનર કિંપુરૂષ, મહોરગ, અને ગંધર્વ એજ વાત “પિશાચ વાણ-મંતરદેવિત્થીઓ જાવ ગંધર્વવાણમંતરદેવિત્થીઓ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સ્પષ્ટ કરેલ છે. તેથી પિશાચ સ્ત્રિયો, ભૂત સ્ત્રિયો, યક્ષસ્ત્રિયો, રાક્ષસસ્ત્રિયો, કિંનર સ્ત્રિયો, કિં પુરૂષસ્ત્રિયો અને ગંધર્વ સ્ત્રિયો યાવત્ પદ્ધતી આ આઠ પિશાચ સ્ત્રિયો ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. “સે કિં તં જોહ્સિયદેવિત્થીઓ” હે ભગવન્ જ્યોતિષ્ક દેવની સ્ત્રિયો કેટલા પ્રકારની

કહેલી છે? “ગોયમા ! જોહસિયદેવિત્થીઓ પંચવિહાઓ પન્નત્તાઓ” જ્યોતિષક દેવોની સ્ત્રિયો પાંચ પ્રકારની કહી છે. કેમકે જ્યોતિષક દેવો પાંચ પ્રકારના છે. તેમની સ્ત્રિયોના નામો આ પ્રમાણે છે—“ચંદ્રવિમાણજોહસિયદેવિત્થીઓ” ચંદ્ર વિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયો “સૂરો” સૂર્ય વિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયો, “ગહો” ગ્રહવિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયો “નક્ષત્રો” નક્ષત્ર વિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયો “તારાવિમાણજોહસિયદેવિત્થીઓ” તારા વિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયો આ પ્રમાણે ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાવિમાનના ભેદથી જ્યોતિષક દેવ પાંચ પ્રકારના થાય છે. તેથી તેઓની સ્ત્રિયો પણ પાંચ પ્રકારની કહી છે. “સે ચં જોહસિયદેવિત્થીઓ” આ પ્રમાણે આ જ્યોતિષક દેવોની સ્ત્રિયોનું નિરૂપણ કરેલ છે “સે કિં તં વેમાણિયદેવિત્થીઓ” હે ભગવન્ વૈમાનિક દેવોની સ્ત્રિયો કેટલા પ્રકારની કહી છે ? “ગોયમા ! વેમાણિયદેવિત્થીઓ દુવિહા પળ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવોની સ્ત્રિયો બે પ્રકારની કહેલ છે. “તં જહા” તે બે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. ‘સોહમ્મકળ્ણવેમાણિય દેવિત્થીઓ ઈસાણકળ્ણવેમાણિયદેવિત્થીઓ’ સૌધર્મ કલ્પ વૈમાનિક દેવની સ્ત્રિયો અને ઇશાન કલ્પ વૈમાનિક દેવની સ્ત્રિયો આનાથી આગળના દેવલોકોમાં દેવિયોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. “સે ત્તં વેમાણિયદેવિત્થીઓ” આ પ્રમાણે આ બે પ્રકારની વૈમાનિક દેવોની સ્ત્રિયોનું નિરૂપણ કયું છે. ॥૨૦૦ ૧॥

સ્ત્રિયો કે ભવસ્થિતિમાન કા કથન

હવે સૂત્રકાર સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિનું કથન કરે છે. ‘ઈત્થી ણં મંતે ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—હે ભગવન્ “ઈત્થી ણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા” સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટલા કાળની કહેલ છે ? આ પ્રશ્નના

ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—ગોયમા ! ષ્ણેણં આદેસેણં જહળ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં પળ્ણપન્નપલ્લિઓવમાઈ” એક પ્રકારથી અર્થાત એક અપેક્ષાથી સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યથી તો એક અંતમુહૂર્તની કહેવામાં આવે છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પપ પંચાવન પલ્લોપમની કહેલ છે. અહિંયાં જે જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની કહી છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પંચાવન પલ્લોપમની કહી છે તે તિર્યંચ સ્ત્રી અને મનુષ્ય સ્ત્રીની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ છે. કેમકે—અન્ય સ્થળે સ્ત્રિયોની જઘન્ય સ્થિતિ આટલી ઓછી બનતી નથી. અને પપ પંચાવન પલ્લોપમની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેલ છે, તે ઇશાન કલ્પની અપરિગ્રહ દેવીયોની અપેક્ષાથી કહેલ છે. “ષ્ણેણં આદેસેણં જહળ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં ણવપલ્લિઓવમાઈ” બીજી એક અપેક્ષાથી સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યથી તો એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી નવ પલ્લોપમની છે. આ કથન ઇશાન કલ્પમાં ગ્રહણ કરેલ દેવિયોની અપેક્ષાથી કરવામાં આવેલ છે. ‘ષ્ણેણં’ બીજી અપેક્ષાથી ઉત્કૃષ્ટથી નવ પલ્લોપમ “ષ્ણેણં આદેસેણં જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કો-

સેણં સત્ત પલિઓવમાઈ” ત્રીજી એક પ્રકારની અપેક્ષાથી સ્ત્રિયોની ભવ સ્થિતિ જઘન્ય થીતો અંતર્મુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત પદ્યોપમની છે. આ કથન સૌધર્મ કલ્પમાં પરિગૃહીત-રહેલ દેવીયોની અપેક્ષાથી કરવામાં આવેલ છે. “એણં આદેસેણં જહન્નેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં પન્નાસં પલિઓવમાઈ” તથા એક ચોથા પ્રકારની અપેક્ષાથી જઘન્ય સ્થિતિ તો સ્ત્રિયોની એક અંતર્મુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પચાસ પદ્યોપમની છે. આ કથન સૌધર્મ કલ્પમાં અપરિગૃહીત દેવિયોની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ છે. તદુક્તમ્ “સપરિગ્ગહેયરાણં સોહમ્મીસાણ પલિયસાહિયં ઉક્કોસસત્તપન્ના નવપણપણા ય દેવીણં” પૂર્વોક્ત જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં અંતર કહેવામાં આવેલ છે, તેનાજ સંબંધમાં પ્રકાશ કરવા માટે આ ગાથા કહેવામાં આવેલ છે. આ રીતે સામાન્યતઃ સ્ત્રિયોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિનું પ્રમાણ કહીને હવે સૂત્રકાર તિર્યગ્ચ્છીવિગેરેના ભેદનો આશ્રય કરીને ભવસ્થિતિનું પ્રમાણ કહે છે—આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને પૂછ્યું છે કે—તિરિક્કજોણિ-ત્થીણં મંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણત્તા’ હે ભગવન્ તિર્યગ્ચ્છીનિક સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવેલ છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતો-મુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલિઓપમાઈ” તિર્યગ્ચ્છીનિક સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યથીએક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પદ્યોપમની કહેવામાં આવેલ છે અહિંયાં આ ત્રણ પદ્યો-પમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, તે દેવકુરૂ વિગેરેમાં ચતુષ્પદ સ્ત્રિયોની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ છે. આ રીતે સામાન્યતઃ તિર્યગ્ચ્છીનિક સ્ત્રિયોનો સ્થિતિકાળ કહીને હવે સૂત્રકાર વિશેષ પ્રકારથી તિર્યગ્ચ્છીનિક સ્ત્રિયોના સ્થિતિકાળનું કથન કરે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે — “જલયરતિરિક્કજોણિત્થીણં મંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણત્તા” હે ભગવન્ જલયર તિર્યગ્ચ્છીનિક સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવેલ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે— “ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુઢવ-

કોડી” હે ગૌતમ ! જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પૂર્વકોટિ આ પ્રમા-ણેની ભવસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે. “ચણ્ણપયથલયરતિરિક્કજોણિત્થીણં મંતે !” હે ભગવન્ ચતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યગ્ચ્છીનિક સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટલા કાળની કહેલ છે. “ગોયમા ! જહા તિરિક્કજોણિત્થીઓ હે ગૌતમ ! જે પ્રમાણેની ભવસ્થિતિ સમુચ્ચય તિર્યગ્ચ્છી-નિક સ્ત્રિયોની જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પદ્યોપમની કહી છે, એજ પ્રમાણેની ભવસ્થિતિ ચતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યગ્ચ્છીનિક સ્ત્રિયોની છે, તેમ સમજવું. “રપરિસપ્પ થલ-યર તિરિક્કજોણિત્થીણં મંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણત્તા” હે ભગવન્ ! ઉરઃ પરિસપ્પ સ્થલયર તિર્યગ્ચ્છીનિક સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવેલ છે ? “ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુઢવકોડી” હે ગૌતમ ! જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પૂર્વ કોટિની તેઓની ભવસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે. ‘એવં મુચ્ચપરિ-

સપ્ત” ઉર: પરિસર્પ સ્થલચર સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ જે પ્રમાણે કહી છે એજ પ્રમાણે ભુજ-પરિસર્પ સ્થલચર સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ પણ સમજી લેવી, “एवं खहयरतिरिक्ख जोणि-त्थीणं—जहण्णेणं—अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइ भागो” ખેચર તિર્થ-ગ્ધેનિક સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી પલ્યોપમના અસંખ્યતમા ભાગ પ્રમાણુ છે. “मणुस्सित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता” હે ભગવન્ મનુષ્ય સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? “गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलि-ओवमाइ” ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી તેમની જઘન્ય સ્થિતિ તો એક અંતર્મુહૂર્તની કહેવામાં આવેલ છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની કહી છે. ‘ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી’ એ પ્રમાણુ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે—જ્યારે ભરતાદિ ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટ ભોગ-ભૂમિનો સમય હોય છે, ત્યારે યુગલિયોની અપેક્ષાથી, અને દેવકુરૂ વિગેરેની સ્ત્રિયોની અપે-ક્ષાથી.—કેમકે—અહિંયાં ઉત્કૃષ્ટ ભોગભૂમિ હોવાથી એકાન્તત: સુખમ સુખ માકાળનું અસ્તિત્વ

રહે છે, અને આ કાળમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની હોય છે. તેથી અહિંયાં તેઓની આટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે. તથા “धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी” ચારિત્ર ધર્મના સેવનનો આશ્રય કરીને જઘન્ય થી એક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ઓછી એક પૂર્વ કોટિની તેઓની સ્થિતિ કહેલ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે—કોઈ સ્ત્રિએ તથાવિધ ક્ષયોપશમ ભાવથી—ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર ધર્મનો સ્વીકાર કરી લીધો હોય, તો એજ ભવમાં કમથી કમ એક અંતર્મુહૂર્ત આદ તે પાછા પરિણામ વશથી પ્રતિપતિત થઈને અવિ-રત સમ્યગ્દષ્ટિ અવસ્થાવાળી બની ગઈ કે મિશ્યાત્વગુણ સ્થાન વાળી બની ગઈ, તો આ ચારિત્ર ધર્મનું તેણે એક અંતર્મુહૂર્ત કાલ સુધીજ પાલન કર્યું તેથી આ અપેક્ષાથી તેની સ્થિતિ જઘન્ય એક અંતર્મુહૂર્તની કહેવામાં આવી છે, અથવા ચારિત્રનો સ્વીકાર કર્યા પછી મૃત્યુ પણ થઈ જાય તો પણ અપ્રમત્ત સંયમ ગુણસ્થાનમાં અંતર્મુહૂર્ત કાલની સંભાવના છેજ. “ઉત્કૃષ્ટથી તેઓની સ્થિતિ દેશોન કંઈક ઓછી એક પૂર્વ કોટિના હોય છે.” એવું જે કહે-

વામાં આવેલ છે, તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે—મનુષ્ય સ્ત્રિયો ચારિત્ર ધર્મનું પાલન વધારેમાં વધારે દેશોન પૂર્વકોટિ કાલ સુધી કરી શકે છે. પૂર્વકોટિમાં જે દેશ-ઉન કહેવામાં આવેલ છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે—કોઈ સ્ત્રી આઠ વર્ષની અવસ્થામાં ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે—કેમકે—“આઠવર્ષની અવસ્થાની પહેલાં ચારિત્રધર્મનો અંગીકાર કરવાનો નિષેધ છે. તે પછી તેના આયુષ્યના છેલ્લા અંતર્મુહૂર્ત સુધી અપ્રતિપતિત પરિણામોનો સદ્ભાવ રહેવા થી ચારિત્ર અહણુ કરવામાં આઠ વર્ષની ન્યૂનતા રહી જાય છે તેથી દેશ ઉન કહેવામાં આવેલ છે. પહેલાનું પરિણામ આ પ્રમાણુ છે. “पुव्वस्स उ परिमाणं” ધત્યાદિ સિત્તેર (૭૦) લાખ કરોડ અને છપ્પન હજાર કરોડ (૭૦, ૫૬૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦ સત્તર છપ્પન અને દસ શૂન્ય) વર્ષોનો એક પૂર્વ કહેવાય છે. આટલા પ્રમાણુવાળા એક પૂર્વનો આશ્રય એવા દેશ ઉન કરોડ પૂર્વના ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી સ્ત્રિયોની સ્થિતિ હોય છે.

“कम्मभूमिगमणुस्सित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता” હે ભગવન્ કર્મભૂમિજ

મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવેલ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે— “ગોયમા ! खेत्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं” હે ગૌતમ ! ક્ષેત્ર સામાન્યથી કર્મભૂમિરૂપ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી કર્મભૂમિજ મનુષ્ય સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યથી તો એક અંતર્મુહૂર્તની કહી છે. અને “उक्कोसेणं तिन्नि पल्लिओवमाइ” ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્લોપ-મની કહેવામાં આવેલ છે, આ ત્રણ પલ્લોપમની સ્થિતિ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં જ્યારે સુષમ સુષમા નામનો આરો થાય છે. ત્યારે થાય છે. તથા—“धम्म-चरणं पडुच्च जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी” આરિત્ર ધર્મ અંગીકાર કરવાની અપેક્ષાથી આ કર્મભૂમિની સ્ત્રિયોની જઘન્ય સ્થિતિ તો એક અંતર્મુહૂર્તની હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન-કંઈક ઓછી એક પૂર્વકોટિની હોય છે. “भरहेरवय कम्मभूमिगमणुस्सिस्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता” હે ભગવન્ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રરૂપ કર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવેલ છે ?

“गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं” હે ગૌતમ ! ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી તો તેમની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની કહેવામાં આવી છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્લો-પમની સ્થિતિ કહેલ છે “धम्मचरणं पडुच्च जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी” ધર્મઆરિત્ર-ધર્મ સ્વીકાર કરવાની અપેક્ષા એ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ઓછી એક પૂર્વકોટિની તેઓની ભવસ્થિતિ કહેવામાં આવેલ છે. ‘पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमिगमणुस्सिस्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता’ હે ભગવન્ પૂર્વ વિદેહ અને અપર વિદેહ રૂપ કર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટ-લાકાળની કહેવામાં આવી છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—‘खेत्तं पडुच्च जह-न्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी’ હે ગૌતમ ! ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી તેઓની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પૂર્વ કોટિની કેમકે-અહિંયાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એટલીજ કહેલ છે. તથા “धम्मचरणं पडुच्च जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी” ધર્માચરણ કરવાની અપેક્ષાથી તેમની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કંઈક ઓછી એક પૂર્વકોટિની છે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રની કર્મભૂમિજ મનુષ્ય-સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ સુષમ સુષમા નામના પહેલા આરામાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી ત્રણ પલ્લોપમની થાય છે. પૂર્વવિદેહમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી એક પૂર્વકોટિની હોય છે. કેમકે-ભરત, ઐરવત અને પૂર્વવિદેહના ક્ષેત્રનો તથાવિધ સ્વભાવના કારણે ભરત અને ઐરવતના સુષમ સુષમાકાળમાં ત્રણ પલ્લોપમથી વધારે તથા પૂર્વ વિદેહમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પૂર્વકોટિથી વધારે આયુનો સંભવ નથી.

“કર્મભૂમિક સ્ત્રિયોની સ્થિતિનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર અકર્મભૂમિ સ્ત્રિયોની સ્થિતિનું નિરૂપણ કરે છે.

આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“अकम्मभूमिगमणुस्सिस्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता” હે ભગવન્ અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ?” આ પ્રશ્નનાં ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—

“ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ દેસૂણં પલિઓવમં પલિઓવમસ્સ અસંખ્વેજ્જહમાગઙ્ગણં ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈ” હે ગૌતમ ! અકર્મભૂમિજ્ઞ મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જન્મની અપેક્ષાએ જઘન્યથી દેશ ઉત્તર-કંઠક ઓછી એક પલ્લોપમની કહેલ છે. પલ્લોપમમાં દેશોનપણું તો આઠમા ભાગ આદિથી ન્યૂન થાય ત્યારે પણ આવી જાય છે. પરંતુ એવું ન્યૂન પણ અહિંયાં વિવક્ષિત થયેલ નથી. એજ વાત ને પ્રગટ કરવા માટે કહે છે કે—“પલિઓવમસ્સ અસંખ્વેજ્જહમાગઙ્ગણં” તે ન્યૂન પણ અહિંયાં પલ્લોપમના અસંખ્યાત મા ભાગરૂપ સમજવું. આ કથન હેમવત અને ઐરણ્યવત ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી સમજવું. કેમકે—અહિંયાં એટલા પ્રમાણની જ જઘન્ય સ્થિતિનો સંભવ છે. “ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈ”, તથા અકર્મ ભૂમિક મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્લોપમની કહી છે. આ સ્થિતિ દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી કહેલ છે. તેમ સમજવું ‘સંહરણં પહુચ્ચ’ સંહરણ-કર્મભૂમિની સ્ત્રીને હરીને અકર્મભૂમિમાં લઈ જવાની—અપેક્ષાથી અકર્મભૂમિ જ મનુષ્ય સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ “જહણેણં અંતોમુહુત્તં” જઘન્યથી તો એક અંતમુહૂર્તની છે, અને

“ઉક્કોસેણં” ઉત્કૃષ્ટથી ‘દેસૂણા પુવ્વકોડી’ દેશોન પૂર્વકોટિની છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—કર્મભૂમિ જ સ્ત્રીપણુ જ્યારે અકર્મભૂમિમાં હરણુ કરીને લાવવામાં આવે છે. ત્યારે આ અકર્મભૂમિક ક્ષેત્રના સંબંધમાં અકર્મભૂમિક રૂપથી વ્યવહાર થવા લાગે છે. લોક વ્યવહારમાં પણ એવું જ જોવામાં આવે છે કે—જ્યારે કોઈ મનુષ્ય મગધવિગેરે દેશમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં જઈને રહેવા લાગે છે. તો લોકો તેને સૌરાષ્ટ્રનો નાગરિક કહેવા લાગે છે. કર્મભૂમિમાંથી હરણુ કરીને અકર્મભૂમિમાં લાવવામાં આવેલ કોઈ કોઈ સ્ત્રી તો એક અંતમુહૂર્ત સુધી જ જીવતી રહે છે. તે પછી તે ત્યાંથી કર્મભૂમિમાં લઈ આવવામાં આવે છે. પછી તે ત્યાંથી ફરીથી પાછી સંહરણુ કરીને લઈ આવવામાં આવે છે. તો એક કોટિપૂર્વની આયુષ્યવાળી તે પણ એક કોટિપૂર્વ સુધી ત્યાં જીવતી રહે છે. આરીતે જઘન્યથી અકર્મભૂમિક સ્ત્રીની આયુ સંહરણુની અપેક્ષાથી એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન એક કોટિપૂર્વની કહેવામાં આવી છે. તેમ સમજવું.

શંકા—ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્ર પણ કર્મભૂમિમાં છે. અહિંયાં જ્યારે એકાન્ત સુખમા વિગેરે કાઈ હોય છે, ત્યારે ત્રણ પલ્લોપમ સુધી સંહરણુ પણ થઈ શકે છે.—તો પછી સંહરણુની અપેક્ષાએ દેશોનપૂર્વકોટિની સ્થિતિ તેઓની કેવીરીતે કહેવામાં આવેલ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો છે કે—એવી લાંબી સ્થિતિ કર્મભૂમિકાળ એટલા પ્રમાણનો હોય છે. તેથી અહિંયાં કહેવામાં આવી છે,

“હેમવય ઇરણવણવ જમ્મણં પહુચ્ચ” હેમવત, ઐરણ્યવત અકર્મભૂમિ જ મનુષ્ય સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ જન્મની અપેક્ષાથી “જહણેણં દેસૂણં પલિઓવમં પલિઓવમસ્સ અસંખ્વેજ્જહમાગેણં ઙ્ગણં” જઘન્યથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ઓછી એક પલ્લોપમની છે. અને જ “ઉક્કોસેણં પલિઓવમં” ઉત્કૃષ્ટથી પૂરા એક પલ્લોપમની તે. “સંહરણં પહુચ્ચ જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં દેસૂણા પુવ્વકોડી, સંહરણુની અપેક્ષાથી તેમની ભવસ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઠક ઓછી એક પૂર્વકોટિની છે. “હરિવાસરમ્મતાવાસ અકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થીણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ટિઈં પણ્ણા” હે ભગવન્ !

હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષરૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની ભવસ્થિતિ કેટલા કાળની છે. ‘ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ જહ્ણનેણં દેસૂણાઈં દો પલિઓવમાઈં પલિઓવમસ્સ અસંખ્ણેજ્જહ્ણ ભાગેણ ડુણાઈં’ હે ગૌતમ ! જન્મની અપેક્ષાએ હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિ કંઈક ઓછી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ઓછી બે પલ્યોપમની છે, અને “ઉક્કોસેણં દો પલિઓવમાઈ” ઉત્કૃષ્ટથી સંપૂર્ણ બે પલ્યોપમની છે. “સંહરણં પહુચ્ચ જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં દેસૂણા પુવ્વકોડી” સંહરણની અપેક્ષાએ જઘન્યથી અંત-મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ઓછી એક પૂર્વકોટિની તેઓની સ્થિતિ છે. ‘દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ અકમ્મમ્મિગમણુસ્સિસ્થીણં મંતે ! કેવઇયં કાલં ટિઈં પણત્તા,’ હે ભગવન દેવ-કુરુ ઉત્તરકુરુ, રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે “ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ, જહ્ણણેણં દેસૂણાઈં”

તિન્નિ પલિઓવમાઈં પલિઓવમસ્સ અસંખ્ણેજ્જહ્ણભાગેણ ડુણાઈં” હે ગૌતમ ! જન્મની અપેક્ષાથી દેવકુરુની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જઘન્યથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી કંઈક ઓછી ત્રણ પલ્યોપમની છે. અને “ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈ” ઉત્કૃષ્ટથી. સંપૂર્ણ ત્રણ પલ્યોપમની છે. “સંહરણં પહુચ્ચ જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં દેસૂણા પુવ્વકોડી” સંહરણની અપેક્ષાથી તેઓની સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ઓછી એક પૂર્વકોટિની છે. “અંતરદીવગ અકમ્મમ્મિગમણુસ્સિસ્થીણં મંતે ! હે ભગવન્ અંતર-દ્વીપરૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? “ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ જહ્ણણેણં દેસૂણં પલિઓવમસ્સ અસંખ્ણેજ્જહ્ણભાગં” હે ગૌતમ ! જન્મની અપેક્ષા લઈને જઘન્યથી કંઈક કમ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણની છે. અને ‘ઉક્કોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખ્ણેજ્જહ્ણભાગં’ ઉત્કૃષ્ટથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણની છે. તથા “સંહરણં પહુચ્ચ સંહરણની અપેક્ષાએ ‘જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં દેસૂણા-પુવ્વકોડી’ જઘન્યથી તેઓની સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ઓછી એકપૂર્વ કોટિની છે. ।

દેવસ્ત્રિયોં કે ભવસ્થિતિમાન કા નિરૂપણ

કર્મકર્મ જ મનુષ્ય સ્ત્રિયોની સ્થિતિમાન બતાવીને હવે સૂત્રકાર દેવસ્ત્રિયોના સ્થિતિમાન ને બતાવવા માટે નીચે પ્રમાણે સૂત્ર કહે છે.—“દેવિત્થી ણં મંતે ! ઈત્યાદિ”

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે ‘દેવિત્થી ણં મંતે ! કેવઇયં કાલં

ઠિઈ પળ્ણત્તા” હે ભગવન્ દેવાંગનાની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? આ પ્રમાણે નો આ પ્રશ્ન સામાન્ય પણાથી દેવાંગનાની સ્થિતિના સંબંધમાં પૂછેલ છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા! જહણ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં પળ્ણપળ્ણં પલ્લિઓવમાઈં” હે ગૌતમ! જ્ઞધન્યથી તેઓની સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની કહેવામાં આવી છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી (પપ) પંચાવન પલ્લોપમની કહેલ છે. જ્ઞધન્યથી દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિનું કથન ભવનપતિ અને વ્યંતરદેવ સ્ત્રિયોની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ છે. તેમ સમજવું. તથા (પપ) પંચાવન પલ્લોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું કથન ઈશાન દેવસ્ત્રિયોની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું. આરીતે સામાન્ય પણાથી દેવાંગનાનો સ્થિતિ-કાળ ખતાવીને હવે સૂત્રકાર વિશેષ પણાથી જૂદી જૂદી દેવસ્ત્રિયોના સ્થિતિ કાલને ખતાવે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“ભવણવાસિદેવિત્થીણં મંત્તે કેવડયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા” હે ભગવન્ ભવનવાસીદેવીયોની સ્થિતિકાળ કેટલો કહેવામાં આવેલ છે ? આ

પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં અદ્ધપંચમાઈં પલ્લિઓવમાઈં” હે ગૌતમ ! ભવનવાસી દેવસ્ત્રિયોની સ્થિતિ જ્ઞધન્યથી તે દશ હજાર વર્ષની કહેલ છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી સાડાચાર પલ્લોપમની કહી છે. આ સ્થિતિકાળ ભવનપતિના ભેદમાં જે અસુરકુમાર ભવનપતિ છે, તેઓની સ્ત્રિયોની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ છે. “નાગકુમારભવણવાસિદેવિત્થીણં જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં દેસૂળં પલ્લિઓવમાઈં” નાગકુમાર ભવનવાસી દેવોની સ્ત્રિયોની સ્થિતિપણુ જ્ઞધન્યથી દશહજાર વર્ષની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન—કંઈક ઓછી એક પલ્લોપમની છે “एवं सेसाण वि जाव थणियकुमारारणं” એજ પ્રમાણે સુવલ્લુંકુમાર વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદ્ધિકુમાર, દિશાકુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમાર આટલા ભવનવાસી દેવોની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જ્ઞધન્યથી દસ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ઓછી એક પલ્લોપમની છે.

“વાણમંતરીણં જહણ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલ્લિઓવમં” વાનવ્યંતર દેવોની જે દેવિયો છે, તેમની સ્થિતિ જ્ઞધન્યથી દસહજાર વર્ષની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધાપલ્લોપમની છે. જે પ્રમાણે આ સામાન્ય પણાથી વ્યંતરદેવિયોની સ્થિતિ કહી છે. એજ પ્રમાણે વ્યંતરદેવાના ભેદરૂપ પિશાચદેવોનો દેવિયોની સ્થિતિપણુ એજ પ્રમાણેની છે તેમ સમજવું અર્થાત્—પિશાચ વિગેરે વ્યંતર દેવોની બધીજ દેવિયોની સ્થિતિ જ્ઞધન્યથી દસ હજાર વર્ષની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધા પલ્લોપમની છે. “જોઈસિયદેવિત્થીણં મંત્તે । કેવડયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા” હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવોની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? “ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલ્લિઓવમઅદ્ધમાગં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલ્લિઓવમં પળ્ણા-સાણ વાસસહસ્સેઈં અદ્ધમહિયં” હે ગૌતમ ! જ્યોતિષ્ક દેવોની દેવીયોની જ્ઞધન્ય સ્થિતિ એક પલ્લોપમના આઠમાભાગ પ્રમાણુની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અર્ધા પલ્લોપમની છે. આમાં—ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિમાં--બીજા પચાસ હજાર વર્ષ વધારે છે. આ રીતે પચાસ હજાર વર્ષ

અધિક અર્ધાપલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ જ્યોતિષક દેવોની સ્ત્રિયોની છે. તેમ સમજવું. આ રીતે આ ઉપરોક્ત કથન સામાન્યપણાથી જ્યોતિષક દેવોની દેવિયોના સંબંધમાં કહેવામાં આવેલ છે. હવે જ્યોતિષક દેવોના ભેદોમાં ચંદ્ર વિગેરે છે, તેમની દેવિયોની કંઈ કંઈ સ્થિતિ છે. તે અતાવવા સૂત્રકાર કહે છે.

“ચંદ્રવિમાણજોઈસિયદેવિત્થોઈ” ચંદ્રવિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ “જહ્ણેણં ચઙભાગપલિઓવમં” જઘન્યથી એક પલ્યોપમના ચોથા ભાગની અને “ઉક્કોસેણં તં ચેવ” ઉત્કૃષ્ટથી પચાસહજાર વર્ષ અધિક અર્ધાપલ્યોપમની છે. “સૂરવિમાણ જોઈસિય દેવિત્થોઈ જહ્ણેણં ચઙભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં પંચહિં વાસસપહિમઞ્મહિયં” સૂર્ય વિમાન જ્યોતિષક સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જઘન્યથી પલ્યોપમના ચોથા ભાગ પ્રમાણના છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચસો વર્ષ વધારે અર્ધાપલ્યોપમની છે. “ગહવિમાણજોઈસિયદેવિત્થોઈ જહ્ણેણં ચઙભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં” ગ્રહવિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જઘન્યથી પલ્યોપમના ચોથા ભાગ પ્રમાણની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધાપલ્યોપમની છે. જ્યોતિષક દેવોમાં મંગળ વિગેરે ગ્રહોની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જઘન્યથી પલ્યોપમના ચોથાભાગ પ્રમાણની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધાપલ્યોપમ પ્રમાણની છે. ““ગન્ધર્વવિમાણ જોઈસિયદેવિત્થોઈ”નક્ષત્ર વિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ “જહ્ણેણં ચઙભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં ચઙભાગપલિઓવમં સાઈરેગં” જઘન્ય એક પલ્યના ચોથાભાગ પ્રમાણ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે પલ્યોપમના ચોથાભાગ પ્રમાણની છે. “તારાવિમાણજોઈસિયદેવિત્થોઈ જહ્ણેણં અદ્ધભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાઈરેગં અદ્ધભાગપલિઓવમં” તારા વિમાન જ્યોતિષક દેવની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જઘન્યથી પલ્યોપમના આઠમાભાગ પ્રમાણની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે પલ્યોપમના આઠમા ભાગ પ્રમાણની છે.

આ રીતે સામાન્ય અને વિશેષ પણાથી જ્યોતિષકદેવિયોની સ્થિતિ પ્રગટ કરીને હવે સૂત્રકાર સામાન્ય પણાથી વૈમાનિક દેવિયોની સ્થિતિ પ્રગટ કરે છે.— “વૈમાણિયદેવિત્થોઈ જહ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં પળપન્નં પલિઓવમાઈ” વૈમાનિક દેવિયોની સ્થિતિ જઘન્યથી તે એક પલ્યોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૫ પંચાવન પલ્યોપમની છે. “સોહમ્મકળ્પવૈમાણિયદેવિત્થોઈ મંતે ! કેવઈયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા” હે ભગવન્ સૌધર્મકલ્પના વૈમાનિક દેવોની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ કેટલાકાળની હોય છે ? “ગોયમા જહ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં સત્ત પલિઓવમાઈ” હે ગૌતમ સૌધર્મકલ્પના વૈમાનિક દેવોની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જઘન્યથી તે એક પલ્યોપમની હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત પલ્યોપમની હોય છે. “ઈસાણદેવિત્થોઈ જહ્ણેણં સાઈરેગં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં ણવ પલિઓવમાઈ” ઇશાન કલ્પના વૈમાનિક દેવોની સ્ત્રિયોની સ્થિતિ જઘન્યથી તે કંઈક વધારે એક પલ્યોપમની હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી નવ પલ્યોપમની હોય છે. આ સ્થિતિનું પરિમાણ-પ્રમાણ-માપ પરિગ્રહીત-દેવિયો છે, તેઓના સંબંધમાં કહેલ છે. નહીં તે જોઈ અપરિગ્રહીત-દેવિયો છે, તેઓની સ્થિતિ જઘન્યથી કંઈક વધારે એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૫ પંચાવન પલ્યોપમની કહેલ છે. ॥૨૦૦ ૩॥

સ્ત્રિયોં કે સ્ત્રીપને સે અવસ્થાનકાલકા નિરૂપાણ

આ પ્રમાણે સ્ત્રિયોની સ્થિતિ પ્રગટ કરીને હવે સૂત્રકાર એ પ્રગટ કરે છે કે—સ્ત્રી, સ્ત્રીપર્યાયને છોડ્યા વિના લાગઠ સ્ત્રીપર્યાયમાં કેટલાકાળ સુધી રહે છે આ રીતે જ્ઞાસા થવાથી તે કાળની અપેક્ષાથી આ કથનમાં જે પાંચ આદેશ-અપેક્ષાઓ છે, તે સૂત્રકાર પહેલા કહે છે ‘ઈત્થી ણં મંતે ! ઇત્થિત્તિ’ ઇત્યાદ

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—હે ભગવન્ “ઈત્થી ણં ઇત્થિત્તિ કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ” સ્ત્રી, સ્ત્રીપર્યાયમાં કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“નોયમા ! એકકેણ આદેસેર્ણ જહણ્ણેણં એકકં સમયં ઉક્કોસેણં દસુત્તરં પલ્લિઓવમસયં પુવ્વકોડિપુહુત્તમદ્મહિયં” હે ગૌતમ ! સ્ત્રિયો સ્ત્રી પણામાં રહેવામાં પાંચ આદેશ-અપેક્ષાઓ સૂત્રકારોએ કહેલ છે. તેમાંથી એક આદેશ-અપેક્ષા એવો છે કે—

જો સ્ત્રી સ્ત્રીપણાથી લાગઠ રહ્યા કરે તો તે કમથી કમ એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વ-કૌટિ પૃથક્ત્વ અધિક એકસો દસ ૧૧૦ પલ્લોપમ સુધી થતી રહે. આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે—કોઈ સ્ત્રી ઉપશમ શ્રેણી પર આરૂઠ થઈને ત્યાં તેણે વેદત્રયનો ઉપશમ કરી દેવાથી અવેદકપણાનો અનુભવ કર્યો તે પછી તે ત્યાંથી પતિત થઈ જાય તો એક સમય સુધી તે સ્ત્રી વેદમાં રહી અને ખીજા સમયમાં કાલ કરીને તે દેવપર્યાયથી ઉત્પન્ન થઈ જાય ત્યાં તેના સ્ત્રીપણા રૂપે ન રહીને પુરુષપણા રૂપે થઈ જાય છે. આ રીતે જઘન્યથી સ્ત્રીપણાનો કાળ એક સમય માત્ર કહેલ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટથી સ્ત્રીપણાથી રહેવાનો કાળ જે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે. કે—કોઈ જીવ પૂર્વકૌટિની આયુષ્યવાળી મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં અથવા તિર્યક્-સ્ત્રિયોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય અને તે ત્યાં પાંચ અથવા છ, વાર, ઉત્પન્ન થઈને ઇશાન કલ્પની અપરિગૃહીત દેવિયોની મધ્યમાં કે જેઓની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી ૫૫ પંચાવન પલ્લોપમની છે, દેવીરૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય અને તે પછી આયુષ્યનો ક્ષય થઈ જાય ત્યારે

તે સ્થાનથી ચ્યવીને તે ફરીથી પૂર્વકૌટિની આયુષ્યવાળી મનુષ્યસ્ત્રિયોમાં અથવા તિર્યક્સ્ત્રિયોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય, પછી ખીજી વાર પણ તે ઇશાનદેવ લોકમાં ૫૫ પંચાવન પલ્લોપમ પ્રમાણ આયુષ્યવાળી અપરિગૃહીત દેવીયોમાં દેવીપણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય અને ત્યાંથી આયુષ્યનો ક્ષય થયા પછી જ્યારે તે ચલે છે, ત્યારે તે અવશ્યજ વેદાન્તર એટલે કે સ્ત્રી વેદનો ત્યાગ કરીને પુરૂષ વિગેરે કોઈ વેદ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ પ્રમાણે ૧૧૦ એકસો દસ પલ્લોપમ કે જે પૂર્વકૌટિ પૃથક્ત્વ વધારે કહેવામાં આવેલ છે, તેનાથી યુક્ત બની જાય છે. તેથી જીવ ઉત્કૃષ્ટપણાથી અર્થાત્ પૂર્વકૌટિ પૃથક્ત્વ અધિક ૧૧૦ એકસો દસ પલ્લોપમ સુધી આ પ્રકારથી સ્ત્રીપણાથી લાગઠ થઈ શકે છે. અહિયાં કોઈ એવી શંકા કરે કે—સ્ત્રીનું સ્ત્રીપણાથી અવસ્થાન-રહેવું જે પૂર્વકૌટિ પૃથક્ત્વ અધિક એકસોદસ પલ્લોપમનું કહ્યું છે, તો તે એટલુંજ કેમ કહ્યું ? તેનાથી અધિક પણ મલે છે. જેમ કોઈ જીવ દેવકુરૂ ઉત્તરકુરૂ વિગેરે ક્ષેત્રોમાં ત્રણ પલ્લોપમ આયુષ્યવાળી સ્ત્રીપણાથી જન્મ લે ત્યારે આનાથી વધારે પણ સ્ત્રીવેદનું રહેવું સંભવે છે ? આ શંકાના સમાધાન નિમિત્તે કહે છે કે—આ પ્રમાણે તમારું કહેવું યોગ્ય નથી. કેમકે—આપ આનો અભિપ્રાય સમજ્યા નથી તેમ

લાગે છે. બુઓ-પહેલાં તો દેવીપણાથી ચ્યવતી દેવીનો જીવ અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય વાળી સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રી થઈને ઉત્પન્ન થતી નથી. અને તે અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળી સ્ત્રી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળી દેવીઓમાં જન્મ લઈ શકતી નથી. આ સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે— “જતો અસંખ્યેજ્જવાસાઙય ઉક્કોસિયં ઠિદં ન પાવેદ્” અર્થાત્ અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્ય-વાળી સ્ત્રી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પામી શકતી નથી. તે પછી પૂર્વોક્ત અવસ્થાન ના પરિમાણથી અધિક અવસ્થાન પ્રમાણ કેવી રીતે થઈ શકે? તેથી પૂર્વોક્ત પ્રમાણજ સ્ત્રીવેદનું ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન ઠીક જણાય છે.

આ પહેલાં આદેશ-વિવેક છે. ॥૧॥

બીજો આદેશ આ પ્રમાણે છે.—“एककेणादेसेणं जहणणेणं एकं समयं उक्कोसेणं अट्टारसपल्लोवमाइं पुट्टवकोडिपुट्टमम्महियाइं” આ અપેક્ષાથી સ્ત્રીપણાથી એક જીવનું અવસ્થાન કમથી કમ એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક અઠાર પલ્લોપમ સુધી રહે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—જીવ પૂર્વકોટિ પ્રમાણની આયુષ્યવાળી મનુષ્યસ્ત્રીઓમાં અથવા તિર્યગ્સ્ત્રીઓમાં પાંચ અથવા છ, વાર, ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અને તે પછી ત્યાંથી તે ઇશાનદેવલોકમાં બેવાર ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિવાળી પરિગ્રહીત દેવીઓમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.— અપરિગૃહીત દેવીઓમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. આ પ્રમાણે સ્ત્રીવેદનું ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન પૂર્વ-કોટિ પૃથક્ત્વથી વધારે અઠાર પલ્લોપમનું સિદ્ધ થઈ જાય છે.

આ બીજો આદેશ છે. ॥૨॥

ત્રીજો આદેશ આ પ્રમાણે છે.—“एककेणादेसेणं जहन्नेणं एकं समयं उक्कोसेणं पल्लोवमाइं पुट्टवकोडिपुट्टमम्महियाइं” આમાં જન્મ-નયથી સ્ત્રીવેદનું અવસ્થાન એક સમયનું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ વધારે ચૌદ પલ્લોપમનું છે.—તે આ પ્રકારે થાય છે.—કોઈ જીવ પૂર્વકોટિ પ્રમાણની આયુષ્યવાળી મનુષ્યસ્ત્રીઓમાં અથવા તિર્યગ્ સ્ત્રીઓમાં પાંચ અથવા છ વાર ઉત્પન્ન થઈ જાય અને તે પછી તે સૌધર્મદેવ-લોકમાં સાત પલ્લોપમ પ્રમાણની આયુષ્યવાળી અપરિગૃહ દેવિઓમાં દેવીપણાથી બેવાર ઉત્પન્ન થઈ જાય આ રીતે આ વિવેકમાં સ્ત્રીવેદનું ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન મળી આવે છે.

આ રીતે આ ત્રીજો આદેશ છે. ॥૩॥

ચોથો આદેશ આ પ્રમાણે છે.—“एककेणादेसेणं जहणणेणं एकं समयं उक्कोसेणं पल्लोवमसयं पुट्टवकोडिपुट्टमम्महियं” આમાં સ્ત્રીવેદનું અવસ્થાન જન્મ-નયથી એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક એકસો પલ્લોપમનું કહેલ છે. તે આ પ્રમાણે સમજવું.—કોઈ જીવ પૂર્વકોટિ પ્રમાણ આયુષ્યવાળી મનુષ્યસ્ત્રીઓમાં અથવા તિર્યગ્ સ્ત્રીઓમાં પાંચ, અથવા છ, અથવા બાર ઉત્પન્ન થઈ જાય અને બે વાર પચાસ પલ્લોપમ પ્રમાણની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળી સૌધર્મ સ્વર્ગની અપરિગૃહીત દેવીઓમાં દેવીપણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તે આ ચોથા આદેશથી કહેલ કાળ આવી જાય છે. ॥૪॥

પાંચમો આદેશ આ પ્રમાણે છે.—“एककेण आवेसेणं जहणणेणं एककं समयं उक्कोसेणं पल्लिओवमपुहुत्तमम्भहियं” આમાં સ્ત્રીવેદનું અવસ્થાન-એટલેકે સ્ત્રીવેદ પશુાથી રહેવું તે ઓછામાં ઓછું એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક પદ્યોપમ પૃથક્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે. તે આ પ્રમાણે સમજવું. જેમકે—કોઈ જીવ પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળી મનુષ્યસ્ત્રિયોમાં અથવા તિર્યગ્સ્ત્રિયોમાં સાત ભવ કરીને આઠમા ભવમાં ત્રણ પદ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિવાળી દેવકુરૂ વિગેરેન સ્ત્રિયોમાં સ્ત્રીપણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય તે પછી ત્યાંથી મરીને તે જઘન્યસ્થિતિવાળી દેવોયોનિ વચમાં સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવીપણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય તો આ રીતે આ કહેલ સઘળો આદેશ ખની જાય છે. કેમકે— તે પછી તે અન્ય વેદને પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ રીતે સામાન્યપણાથી સ્ત્રી, સ્ત્રીભાવનો નિરંતરપણાથી ત્યાગ ન કરતી થકી જેટલા કાળ સુધી સ્ત્રીવેદમાં એટલા કાળની પોતપોતાની અપેક્ષાથી આ

પાંચ આદેશો દ્વારા સૂત્રકારે કથન કર્યું છે. તેથી આ પાંચે આદેશ પોતપોતાની અપેક્ષાથી યુક્ત છે. આ પ્રમાણેનો આ પાંચમો આદેશ છે. ॥૫॥

તે સ્ત્રી સામાન્યપણાથી સ્ત્રીભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના નિરંતર સ્ત્રીપણામાં કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? તે વાત ઉપર્યુક્ત પાંચ આદેશો દ્વારા પ્રગટ કરેલ છે. હવે તિર્યગ્સ્ત્રીપણાથી કેટલા કાળ સુધી તેને ત્યાગ કર્યા વિના રહે છે તે વાત સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે.—આમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે કે —“तिरिक्खजोणित्थीणं मंते ! तिरिक्खजोणित्थित्ति कालओ केवच्चिचरं होई” હે ભગવન્ ! તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રી સ્ત્રીપણાથી કાળની અપેક્ષાથી કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“गोयमा ! जहणणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पल्लिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमम्भहियाई ” હે ગૌતમ ! તિર્યગ્સ્ત્રી તિર્યગ્સ્ત્રીપણાથી ઓછામાં ઓછા એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પદ્યોપમ પ્રમાણ કાળ સુધી રહે છે. તે આ પ્રમાણે સમજવું.—

કોઈ જીવ તિર્યગ્સ્ત્રીપણાથી ઓછામાં ઓછા એક અંતર્મુહૂર્તકાળ સુધી રહીને તે પછી મરીને ખીજા વેદના ઉદ્યના વિલક્ષણપણાથી મનુષ્યભવાન્તરની તે પ્રાપ્તિ કરી લે છે. તેથી

જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તકાળ કહેલ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પદ્યો-પમકાળ જે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે.—અહિયાં તિર્યગ્યોનિક ખેચરોને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ ભવથી વધારેભવ હોતા નથી. કેમકે—“नरतिरियाणं सत्तद्भववा” મનુષ્ય અને તિર્યગ્યોને સાત આઠ ભવો હોય છે. આ પ્રમાણેનું શાસ્ત્રવચન છે. તેમાં સાત ભવતો સંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળાને હોય છે. અને આઠમો ભવ અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળાને હોય છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે.—પર્યાપ્ત મનુષ્ય અથવા પર્યાપ્ત સંજ્ઞિપચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય નિરંતરપણાથી યથાસંખ્ય-ક્રમથી સાતપર્યાપ્ત મનુષ્યોના ભવોને અથવા સાત સંજ્ઞી પચેન્દ્રિય તિર્યગ્યના ભવોને ભોગવીને જો આઠમા ભવમાં ફરીથી તે પર્યાપ્ત મનુષ્યપણાથી અથવા પર્યાપ્ત સંજ્ઞિપચેન્દ્રિય તિર્યગ્યપણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તેઓ નિયમથી અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળાઓમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. સંખ્યાતવર્ષની આયુષ્યવાળાઓમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. અને જ્યારે આ અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા આઠમા ભવમાં મરે છે, તો નિયમથી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે નવમો મનુષ્યભવ અથવા સંજ્ઞિપચેન્દ્રિય

તિર્થંગલવ પણ તેઓને પ્રાપ્તજ થઈ જાય છે. એવો કોઈ નિયમ નથી કેમકે-નિરંતરપણાથી તેની પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે. આ રીતે તેઓના પહેલાના જે સાત ભવો છે, તે નિરંતરપણાથી થઈને સંજ્યાતવર્ષની આયુષ્યવાળા જ થઈને ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં એકપણ અસંજ્યાતવર્ષની આયુષ્યવાળા હોતા નથી. અને અસંજ્યાતવર્ષની આયુષ્યવાળો જે આઠમો ભવ છે, તે પછી ફરીથી મનુષ્યભવ અથવા તિર્થંગલવ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમાં જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તિર્થંગ્સ્ત્રીના વેદ સહિત પાછળા સાતેભવ પૂર્વકોટિની આયુષ્યવાળા જ હોય છે, અને આઠમોભવ દેવકુરૂ વિગેરેમાં થાય છે. ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ પણાથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક પદ્યોપમ સુધી તિર્થંગ્સ્ત્રી તિર્થંગ્સ્ત્રીપણાથી લાગઠ રહે છે. કેમકે-દેવકુરૂમાં ઉત્કૃષ્ટ પણાથી ત્રણ પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે. તેથી તેમ કહેલ છે.

હવે સૂત્રકાર તિર્થંગ્વિશેષોની જે સ્ત્રીઓ છે, તેઓની ભવસ્થિતિનું પ્રમાણ પ્રગટ કરે છે. “જલયરીપ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડિપુહુત્તં” જલયરીપણાથી જે

તિર્થંગ્સ્ત્રીઓ છે, તેઓની ભવસ્થિતિનો કાળ જઘન્યથી તો એક અંતર્મુહૂર્તનો છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ છે.—એટલે કે એ પૂર્વકોટિથી લઈને નવ પૂર્વકોટિ સુધીનો છે. તાત્પર્ય એ છે કે—જલયરસ્ત્રીઓ આઠમાં આઠા એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ સુધી હોય છે. પૂર્વકોટિ આયુષ્યવાળા સાતભવોની પછી તે જલયર સ્ત્રીઓના ભવથી અવશ્યજ છૂટિ જાય છે. “અપ્પદ્ધયલયરતિરિક્કજ્જોણિત્થીપ્પ જહા ઓહિયાપ્પ તિરિક્કજ્જોણિત્થીપ્પ” ચતુષ્પદસ્થલયર સ્ત્રીઓની ભવસ્થિતિનું પ્રમાણ જે પ્રમાણે ઔદિક તિર્થંગ્સ્ત્રીની ભવસ્થિતિનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે સમજવું. એટલે કે—જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે. કેમકે—તે પછી તેનો સ્થલયર સ્ત્રીભવ છૂટિ જાય છે. અને ઉત્કૃષ્ટપણાથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ ત્રણ પદ્યોપમનો છે. “અરગપરિસપ્પિ-મુયપરિસપ્પિત્થીણં જહા જલયરીણં” ઉર: પરિસપ્પની સ્ત્રીઓનો અને ભુજ પરિસપ્પની સ્ત્રીઓનું ભવસ્થિતિનું પ્રમાણ જલયરની સ્ત્રીઓની જેમ સમજવું. જેમકે—જઘન્યથી એક

અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિપૃથક્ત્વ છે. કેવી રીતે ? તે બાબત પહેલા કહ્યા પ્રમાણેની સમજ લેવી. “અહયરિત્થીણં જહણ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહામણં પુવ્વકોડીપુહુત્તમ્મહિયં” ખેચર સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીપણાથી રહેવાનો પ્રમાણકાળ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિપૃથક્ત્વ અધિક પદ્યોપમના અસંજ્યાતમા લાગપ્રમાણ તે પછી તે સ્ત્રીભવનો ત્યાગ કરી દે છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષપણાથી તિર્થંગ્સ્ત્રીઓનો અવસ્થાનકાળ કહ્યો હવે મનુષ્યસ્ત્રીઓનું અવસ્થાનકાળ સૂત્રકારપ્રગટ કરે છે.—આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“મણુસ્સિત્થીણં મત્તે ! કાલઓ કેવલ્લિચરં હોઈ” હે ભગવન મનુષ્યસ્ત્રીને મનુષ્યસ્ત્રીપણાથી રહેવાનો કેટલોકાળ કહ્યો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! સ્વેત્તં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈ” પુવ્વકોડિપુહુત્તમ્મહિયાઈ’ હે ગૌતમ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તો જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તકાળ છે.

અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમકાળ છે. આ કેવી રીતે? તેના સમવધાન માટે કહે છે કે— મનુષ્યસ્ત્રીની ભાવના સામાન્ય તિર્યગ્સ્ત્રીમાં જે રીતે બતાવી છે. એજ પ્રમાણે અહિયાં પણ સમજી લેવું. તથા “ઘમ્મચરણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં એકં સમયં ઉક્કોસેણં દેસૂણા પુવ્વકોડી” ધર્માચરણુની અપેક્ષાથી—એટલે કે ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ઓછા એક પૂર્વકોટિ છે. “एवं कम्मभूमिया वि” એજ પ્રમાણે કર્મભૂમિક મનુષ્યસ્ત્રીના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જેમકે—ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સામાન્યપણાથી જઘન્યથી તે એક અંતર્મુહૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિપૃથક્ત્વ અધિક ત્રણપલ્લોપમનો છે. તેમાં સાતભવ મહાવિદેહોમાં હોય છે. અને આઠમોભવ ભરત અથવા ઐરવત ક્ષેત્રમાં એકાંત સુષમાદિકાલમાં ત્રણ પલ્લોપમનો હોય છે. તેમ સમજવું. આ રીતે પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમ ઉત્કૃષ્ટથી કહેલ છે.

ચારિત્ર ધર્મને લઈને જઘન્યથી એક સમયનું સ્ત્રી પણાથી અવસ્થાન—સ્ત્રીપણામાં રહેવાનું કહ્યું છે. કેમકે—સર્વવિરતિ પરિણામનું તદ્દાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા થી એક સમય માત્ર કાળજ સંભવે છે. તે પછી મરણ થઈ જવાથી સર્વવિરતિ પરિણામનું આગમન થઈ જ જાય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનપૂર્વકોટિ કહેલ છે. તેનું કારણ એ છે કે—સંપૂર્ણ ચારિત્ર કાલનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ એટલુંજ હોય છે. આઠ વર્ષની અવસ્થામાં ચારિત્ર લેવામાં આવે છે. તેથી તે આઠવર્ષ રૂપ દેશથી ન્યૂન હોવાથી દેશોન કહેલ છે. “भरहेरवयावि” સામાન્ય મનુષ્ય સ્ત્રીનો જે અવસ્થાન કાળ કહેલ છે. એજ પ્રમાણેના અવસ્થાનકાળનું પ્રમાણ ભરત અને ઐરવતમાં રહેલ કર્મભૂમિની સ્ત્રીનું પણ સમજવું. પરંતુ સામાન્ય મનુષ્ય સ્ત્રીના અવસ્થાન કાળની અપેક્ષાથી આના અવસ્થાન કાળમાં જે અંતર છે, તે “णवरं” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. “नवरं” વિશેષ એ છે કે—“खेत्तं पडुच्च” ભરતાદિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી આના અવસ્થાનકાળનું પ્રમાણ “जहण्णेणं अंतोमुहुत्त” જઘન્યથી તે એક અંતર્મુહૂર્તનો છે. અને “उक्कોसेणं तिन्नि पल्लोव-

माइं देसूणं पुव्वकोडी अट्ठमहियाइ” ઉત્કૃષ્ટથી આના અવસ્થાનકાળનું પ્રમાણ દેશોન-પૂર્વકોટિ અધિક ત્રણ પલ્લોપમનું છે. આ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—એક પૂર્વકોટિના આયુવાલી પૂર્વવિદેહની અથવા અપરવિદેહની મનુષ્ય સ્ત્રી હોય અને તે કોઈની માર્કત ભરત વિગેરેમાં એકાંત સુષમાદિકાલના સદ્ભાવના સમયમાં અપહૃત-હરણ કરીને લઈ આવવામાં આવી હોય તે એવી સ્થિતિમાં તે જોકે—મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તે પણ તે ભરત વિગેરે ક્ષેત્રમાં લઈ આવવાના કારણે ભરત ક્ષેત્રની છે. અથવા ઐરવત ક્ષેત્રની છે. તેમ કહેવામાં આવશે. હવે ત્યાં એક કોટિપૂર્વની આયુષ્ય સુધી જીવતી રહીને પોતાના આયુષ્યના ક્ષયથી મરે અને એજ ભરત વિગેરે ક્ષેત્રમાં એકાંત સુષમાદિ કાળના પ્રારંભમાં તે મનુષ્ય સ્ત્રીપણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય તે આ પરિસ્થિતિમાં તેનું મનુષ્ય સ્ત્રીપણાથી રહેવાનોકાળ દેશોનપૂર્વકોટિથી અધિક ત્રણ પલ્લોપમનો આવી જાય છે. “घम्म चरणं पडुच्च जहण्णेणं एकं समयं उक्कોसेणं देसूणा पुव्वकोडी” ચારિત્ર ધર્મને લઈને તેના અવસ્થાનકાળનું પ્રમાણ જઘન્યથી તે એક સમયનું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનપૂર્વ-

કોટિનું છે. તેનું કારણ કર્મભૂમિજ મનુષ્યસ્ત્રીના કથન પ્રમાણેનું સમજી લેવું. “પુવ્વવિદેહ અવરવિદેહિત્યીણં ક્ષેત્તં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી પુહુત્ત” પૂર્વ વિદેહ અને અપરવિદેહના સ્ત્રીયોનું અવસ્થાન ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્ત સુધીનું હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિપૃથકત્વ સુધીનું હોય છે. “ધમ્મચરણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં એકકં સમયં ઉક્કોસેણં દેસૂણા પુવ્વકોડી” ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિ સુધીનું અવસ્થાન રહે છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારથી કર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રીના સંબંધમાં કથન કરીને હવે સૂત્રકાર સામાન્યપણાથી અકર્મભૂમિક મનુષ્યસ્ત્રીના સંબંધમાં કથન કરે છે.—આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“અકમ્મભૂમિગ મણુસ્સિત્થીણં મંતે ! અકમ્મભૂમિગમણુસ્સિત્થિત્તિ કાલો કેવચ્ચિરં હોઈ” હે ભગવન્ ! કાળની અપેક્ષાથી અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય સ્ત્રી, આ અકર્મભૂમિજ મનુષ્યસ્ત્રી છે, એવા પ્રકારથી કેટલા સમય સુધી રહે છે ! આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ” હે ગૌતમ ! જન્મની અપેક્ષાથી તે તે “જહણ્ણેણં દેસૂણં પલિઓવમં” જઘન્યથી દેશોન કંઠક-કમ એક પલ્લોપમ સુધી રહે છે. તે દેશોન “પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જમ્મણેણ ઉણં” પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ન્યૂન હોય છે. “ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈ” ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણપલ્લોપમ સુધી રહે છે. તે ઉત્કૃષ્ટલોગભૂમિ દેવકુરૂ વિગેરેમાં રહેવાની અપેક્ષાથી કહેલ છે. “સંહરણં પહુચ્ચ” સંહરણની અપેક્ષાથી ‘જહણ્ણેણં અંતો મુહુત્તં’ અકર્મભૂમિક-મનુષ્ય સ્ત્રીયોનો સ્ત્રીપણાથી રહેવાનો કાળ એક અંતર્મુહૂર્તનો છે. આ અંતર્મુહૂર્ત આયુષાકી રહે ત્યારે તેનું સંહરણથવાની અપેક્ષાથી કહેલ છે. અને “ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈ દેસૂણપુવ્વકોડીણ અમ્મહિયાઈ” ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનપૂર્વકોટિયા વધારે ત્રણપલ્લોપમ સુધી કહેલ છે. આ અવસ્થાનકાળ પ્રમાણ કેવીરીતે થાય છે ? તે હવે ખતાવવામાં આવે છે—જેમ કોઈ

પૂર્વવિદેહની મનુષ્ય સ્ત્રી હોય અથવા અપર (પશ્ચિમ) વિદેહની મનુષ્ય સ્ત્રી હોય અને દેશોન-પૂર્વકોટિ ના આયુષ્યવાળા દેવકુરૂ વિગેરેમાં તેનું સંહરણ થઈ જાય, સંહરણ થયેલી તે સ્ત્રી પહેલા કહેલ મગધના દષ્ટાંત થી દેવકુરૂ વિગેરેની સ્ત્રી કહેવાય છે. તે પછી તે ત્યાં દેશોનપૂર્વ કોટિસુધી જીવતી રહીને તે પછી મરીને ત્યાં જ ત્રણ પલ્લોપમના આયુષ્યવાળામાં થઈને જન્મ ધારણ કરીલે એ રીતે દેશોન પૂર્વકોટિ અધિક ત્રણ પલ્લોપમનો કાળ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સંહરણ ને લઈને આ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન કાળમાન પ્રમાણ દેખાડવાથી કંઠક ન્યૂન અંતર્મુહૂર્ત આયુષ્ય જેનું બાકી રહ્યું હોય તેવીસ્ત્રીનું તથા ગર્ભજ સ્ત્રીનું સંહરણ હોતું નથી. એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. નહીંતો જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વ કોટિનું દેશોન પણુંજ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

આ સમુચ્ચયથી અકર્મભૂમિક મનુષ્ય સ્ત્રીયોનો અવસ્થાન કાળ કહ્યો. હવે વિશેષપણાથી ક્ષેત્રની ચિંતાને લઈને અકર્મભૂમિમાં રહેલ જે હૈમવત, ઐરણ્યવત, હરિવર્ષ રમ્યકવર્ષ,

દેવકુરૂ, ઉત્તરકુરૂ અને અંતરદ્વીપ આ ક્ષેત્રોની સઘળી મનુષ્ય સ્ત્રિયોના જન્મની અપેક્ષાથી જે સ્ત્રીની જેટલા કાળ ની સ્થિતિ હોય છે, તે સ્ત્રિનો અવસ્થાનકાળ પણ એટલા જ કાળ નો સમજવો જોઈએ. અને સંહરણુની અપેક્ષાએ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તનું અવસ્થાન કહેવું જોઈએ. તથા ઉત્કૃષ્ટથી જે સ્ત્રીનું જેટલું ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિનું કાળ પ્રમાણ છે, તે પ્રમાણને દેશોન પૂર્વકોટિથી અધિક કરીને તે સ્ત્રીનો તેટલો અવસ્થાનકાળ સમજવો જોઈએ. આ સંક્ષેપથી ભાવ કહ્યો છે.

હવે સૂત્રકાર આજ વિષયને કમથી એક એક કરીને બતાવતાથકા પહેલાં હૈમવત, ઐરણ્યવત ક્ષેત્રની મનુષ્ય સ્ત્રિયોનો અવસ્થાનકાળ બતાવે છે. ‘હેમવય ઇરણવય’ ઇત્યાદિ “હેમવયઈરણવય અકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થીણં મંતે ! હેમવયઈરણવય અકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થિત્તિ કાલો કેવલ્લિચ્ચરં હોઈ” હે ભગવન્ ! જે હૈમવત અને ઐરણ્યવત અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો છે, તેઓનું અકર્મભૂમિના સ્ત્રી પણાથી રહેવાનો કાળ કેટલો કહ્યો છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ

સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં દેસૂણં પાલોવમમં પલિઓવમસ્સ અસં-
લ્લેજ્જહમાગેણં ઝુણમં” હે ગૌતમ ! તેઓનો અવસ્થાવ કાળ જઘન્યથી દેશોન પલ્યોપમના અસં-
ખ્યાતમા ભાગથીહીન એક પલ્યોપમ નો છે અને “ઉક્કોસેણં પલિઓવમમં” ઉત્કૃષ્ટથી પૂરો એક પલ્યોપમનો છે. વધારેમાં વધારે આટલાકાળ સુધી હૈમવત અને ઐરણ્યવતની મનુષ્ય સ્ત્રી મનુષ્ય સ્ત્રી પણાથી રહી શકે છે. “સંહરણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પલિઓવમમં દેસૂણાપ પુલ્લવ્વકોડીપ અલ્લમહિયાં” સંહરણુની અપેક્ષાથી અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણનું આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે તેનું સંહરણુ થઈ જવાના કારણથી જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિ થી વધારે પલ્યોપમ સુધી રહે છે. આ પ્રમાણે દેશોન પૂર્વકોટિની આયુષ્યવાળી સ્ત્રીનું સંહરણુ થાય ત્યારે તે ત્યાં જ મરીને ત્યાં જ ઉત્પન્નથવા વાળી સ્ત્રીની અપેક્ષાથી સમજવું જોઈએ. “હરિવાસરમ્મગવાસ અકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થી ણં મંતે !

હે ભગવન્ જેહરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષની અકર્મભૂમિના મનુષ્ય સ્ત્રિયો છે, તેઓનો ત્યાં તે મનુષ્ય સ્ત્રી પણાથી રહેવાનોકાળ કેટલો કહ્યો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—‘ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં દેસૂણાઈ દો પલિઓપમાઈ પલિઓવમસ્સ અસંલ્લેજ્જહમાગેણ ઝુણાઈ” હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાથી જઘન્ય કાળ પલ્યોપમના અસંખ્યા-
તમા ભાગરૂપ દેશથી ન્યૂન બેપલ્યોપમનો છે. અને “ઉક્કોસેણં દો પલિઓવમાઈ” ઉત્કૃષ્ટથી પૂરા બે પલ્યોપમનો છે. આ રીતે હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષની અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો મનુષ્ય સ્ત્રી પણાથી રહે છે. “સંહરણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં દો પલિ-
ઓવમાઈ” દેસૂણાપ પુલ્લવ્વકોડીપ અલ્લમહિયાઈ” સંહરણુની અપેક્ષાથી જઘન્યકાળ એક અંત-
ર્મુહૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટકાળ દેશોન પૂર્વકોટિથી વધારે બે પલ્યોપમનો છે.

તેની ભાવના—એટલે કે પ્રકાર પહેલા કહ્યા પ્રમાણે સમજાવેલી ‘દેવકુરૂત્તરકુરૂઅકમ્મ-
ભૂમિણં” હે ભગવન્ દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂની મનુષ્ય સ્ત્રિયોનું ત્યાંની મનુષ્ય સ્ત્રી પણાથી રહેવાનોકાળ કેટલો કહ્યો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ

જહણેણં દેસૂણાઈં તિન્નિ પલિઓવમાઈં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહમાગેણં ડુણમાઈં” હે ગૌતમ ! ઉત્તરકુરૂ અને દેવકુરૂની સ્ત્રિયોતુ” ત્યાંની મનુષ્ય સ્ત્રીપણામાં રહેવાનો કાળ જન્મની અપેક્ષાથી જઘન્યથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં લાગથી કમ ત્રણપલ્યોપમનોકહેલ છે. તથા “ઉકકોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈં” ઉત્કૃષ્ટથી પૂરા ત્રણ પલ્યોપમનું અવસ્થાન રહે છે.

“સંહરણં પહુચ્ચ-જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણં તિન્નિ પલિઓવમાઈં દેસૂણાપ પુવ્વ-કોડીણ અબ્બહિયાઈ” સંહરણની અપેક્ષાથી દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂની મનુષ્ય સ્ત્રી પણાથી રહેવાનોકાળ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિ અધિક ત્રણ પલ્યોપમનો છે. “અંતરદીવગ અકમ્મમૂમિગમણુસ્સિસ્થીણં મંતે !” હે ભગવન્ અંતરદ્વીપક અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોનો ત્યાં મનુષ્ય સ્ત્રી પણામાં રહેવાનોકાળ કેટલો કહ્યો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ જહણે

ણં દેસૂણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહમાગં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહમાગેણ ડુણં” હે ગૌતમ જન્મની અપેક્ષાથી તો અંતર દ્વીપજ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોનો ત્યાંની મનુષ્ય સ્ત્રી પણાથી રહેવાનો કાળ જઘન્યથી કંઈક ઓછો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા લાગથી ઓછો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા લાગપ્રમાણનો છે. અને “ઉકકોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહ-માગં” ઉત્કૃષ્ટથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા લાગપ્રમાણનો છે. ત્યાં જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી મનુષ્યોની એટલાજ કાળની આયુ નો સંભવ છે. કેમકે—ત્યાંથી મર્યાપછી તેઓ દેવ-યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “સંહરણં પહુચ્ચ જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહમાગં દેસૂણાપ પુવ્વકોડીણ અબ્બહિયં” તથા સંહરણની અપેક્ષાથી જઘન્યથી તેનો તેવા રૂપે રહેવાનો કાળ એક અંતર્મુહૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનપૂર્વ કોટિથી વધારે પલ્યોપના અસંખ્યાતમા લાગપ્રમાણનો છે. તેની રીત પહેલા પ્રમાણે સમજી લેવી.

આ રીતે સામાન્ય અને વિશેષપણાથી મનુષ્ય સ્ત્રીના સંબંધમા કથન કરવામાં આવ્યું છે. હવે દેવીઓના સંબંધમાં જે વક્તવ્યતા છે તેને સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—‘દેવિત્થી ણં મંતે ! દેવિત્થિત્તિ કાલઓ કેવ-ચ્ચિરં હોઈ’ હે ભગવન્ દેવિયોતુ’ દેવની સ્ત્રી પણાથી રહેવાનો અવસ્થાનકાળ કેટલો કહેલ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“જચ્ચેવ ભવદ્દિઈં સચ્ચેવ સંચિ-ટ્ટણા માણિયવ્વા” હે ગૌતમ ! તેવા પ્રકારનો ભવ સ્વભાવ હોવાના કારણે દેવિયોમાં કાય સ્થિતિ હોતીનથી. તેથી પહેલાં જે સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારથી ભવસ્થિતિ કહી છે, એજ તેમનો અવસ્થાનકાળ સમજવો. આ રીતે જઘન્યથી દશ હજારવર્ષનો અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૫ પંચાવન પલ્યોપમનો તેમનો સામાન્ય અવસ્થાનકાળ છે, તેમ સમજીલેવું. તથા વિશેષરૂપ થી દેવિયોની સ્થિતિ કેટલી છે ? તે સમજવું હોય તો તે સ્થિતિદ્વારથી સમજી લેવું. અર્થાત—જે જે દેવિયોના કથનમાં દરેક દેવીની જેટલી ભવસ્થિતિ કહી છે, તે તે પ્રમાણથી તે તે દેવિયોનો અવસ્થાન કાળ સમજી લેવો ॥સૂ.૦૪॥

સ્ત્રીઓ કે અન્તરકાલ કા નિરૂપણ

સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારથી સ્ત્રી પણાના અવસ્થાનકાળનું પ્રમાણ બતાવીને હવે સૂત્રકાર તેઓના અન્તરદ્વારનું કથન કરે છે. “ઈત્થીળં મન્તે ! કેવદ્યં કાલમન્તરં હોઈ” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“ઈત્થીળં મન્તે ! કેવદ્યં કાલમન્તરં હોઈ” હે ભગવન્ સ્ત્રીને ફરીથી સ્ત્રી પણામાં આવવામાં કેટલાકાળનું અન્તર-વ્યવધાન હોય છે? અર્થાત્ સ્ત્રી જ્યારે સ્ત્રીપર્યાયથી છૂટીબય છે, તે ફરીથી તેને સ્ત્રીપર્યાયમાં આવવા માટે કેટલા કાળનો વિરહ હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! જહ્ણેણં અન્તોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં અણતં કાલં વણસ્સદ્કાલો” હે ગૌતમ ! સ્ત્રીપર્યાયને છોડ્યાપછી ફરી થી પાછી સ્ત્રીપર્યાયમાં આવવામાટે કમથીકમ એક અન્તર્મુહૂર્તના સમયનું અન્તર કહ્યું છે. અને વધારેમાં વધારે વનસ્પતિકાલની અપેક્ષાથી અન્તકાળનું અન્તર છે. કારણ કે—વનસ્પતિમાં ના જીવો અન્તકાળ સુધી રહે છે. આટલાકાળ પછી સ્ત્રી ફરી થી સ્ત્રીના પર્યાયથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે. કોઈ સ્ત્રીએ મરીને પરભવમાં એક અન્તર્મુહૂર્ત સુધી પુરૂષવેદ અથવા નપુન્સકવેદનો અનુભવ કર્યો તે પછી તે ત્યાંથી મરીને ફરીથી સ્ત્રીપર્યાયમાં આવી જાય તે આ પ્રકારથી જ્ઞાન્ય અન્તર એક અન્તર્મુહૂર્તનું થઈ જાય છે. તથા ઉત્કૃષ્ટથી અન્તકાળ નું જે વ્યવધાન કહેલ છે, તે તે અન્તકાળ કેટલા પ્રમાણ નો હોય છે? તેને માટે કહે છે કે—“વણસ્સદ્કાલો” વનસ્પતિકાળની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ છે. અને તે વનસ્પતિકાળ અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તરૂપ હોય છે. તે પછી પુનઃ નિયમથી સ્ત્રીપણાના પર્યાયની તેને પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આ વનસ્પતિ કાલરૂપ અન્તકાળમાં “અણતાઓ ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીણીઓ કાલઓ જ્જેત્તઓ અણતા લોગા અસંખ્વેજ્જા પોગ્ગલપરિયદ્ધા” કાળની અપેક્ષાથી અન્ત ઉત્સર્પિણીયો અને અન્ત અવસર્પિણીયો સમાપ્ત થઈ જાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અન્તલોક આવીજાય છે. અને અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તરૂપ થઈ જાય છે. અને આ અસંખ્યાત પુદ્ગલપરાવર્ત આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગરૂપ હોય છે. આ રીતનો આટલોકાળ ‘વનસ્પતિકાળ’ એશબ્દથી કહેવામાં આવેલ છે. આટલા અધિકકાળ સુધી સ્ત્રી પણાનું અન્તર-વ્યવચેદ થઈ જાય છે.

અને તે વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે ફરીથી સ્ત્રી સ્ત્રીપણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. “લ્લં સઘ્વાસિં તિરિક્કલ્લત્થીળં” એજ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવેલ સ્ત્રીપણાના વિરહ કાલ અનુસારજ સઘળા જલચર, સ્થલચર ખેચર તિર્યગ્ સ્ત્રીઓનું અને ઔદિક સામાન્ય

મનુષ્ય સ્ત્રિયોનો ફરીથી સ્ત્રીપણાની પ્રાપ્તિનો વિરહકાળ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ કહેલ છે. તેમ સમજવું.

હવે કર્મભૂમિજ મનુષ્ય સ્ત્રિયોના સંબંધમાં સૂત્રકાર કથન કરે છે. “મણુસ્સિત્થીણ લ્લેત્તં પહુચ્ચ જહન્નેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વણસ્સહ્કાલો” એજ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી કર્મભૂમિજ મનુષ્યસ્ત્રી, મનુષ્યસ્ત્રીની પર્યાયને છોડીને ફરીથી મનુષ્ય સ્ત્રીના પર્યાયની પ્રાપ્તિ ઓછામાં ઓછા એક અંતમુહૂર્ત વીત્યાપછી અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ વીતી ગયા પછી કરે છે “ધમ્મચરણં પહુચ્ચ જહણેણં ઇક્કં સમયં ઉક્કોસેણં અણંતં કાલં જાવ અવહ્વપોગલપરિયટ્ઠં દેસૂણં” ધર્માચરણ-ચારિત્રનેલઇને જઘન્યથી એકસમયનું અંતર અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાલસુધીનું અંતર યાવત્ દેશોન અપાર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત સુધીનું છે.

અર્થાત્ પ્રાપ્તકરવામાં આવેલ ચરણલબ્ધિ એટલા સમયસુધી રહીશકે છે. તે પછી તે નિયત પ્રતિપતિત થઇ જાય છે. કેમકે—સંપૂર્ણ અપાર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત દર્શનલબ્ધિના પ્રતિપાત નોકાળ તે પ્રદેશમાં માનવામાં આવેલ નથી. એજ કારણે અહિયાં દેશોન અપાર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત સુધીનું અંતર કહેલ છે, “एवं जाव पुढवविदेहअवरविदेहियाओ” આજ રીતે ભરત ક્ષેત્ર અને ચૈરવતક્ષેત્રની મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં ફરીથી સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત થવાનું અંતર ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી જઘન્યથીતો એક અંતમુહૂર્તનું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ છે. તથા ચારિત્રધર્મ ને લઇને જઘન્યથી અંતર એક સમયનું છે. અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અપાર્ધ-દેશોન પુદ્ગલ પરાવર્તનું છે.

આ રીતે કર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં ફરીથી સ્ત્રીપણાની પ્રાપ્તિથવામાં અંતરનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોનું અંતર બતાવે છે—આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“अकम्मभूमिगमणुस्सित्थीणं भंते! केवइयं कालं अंतरं होइ” હે

ભગવન્ અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય સ્ત્રી પોતાના સ્ત્રી પર્યાયને છોડીને જો ફરીથી તે અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રીના પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે તો તેમાં કેટલાકાળનું અંતર કહ્યું છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“गोयमा! जम्मणं पडुच्च जहण्णेणं दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तमव्हियाइं” હે ગૌતમ! જન્મની અપેક્ષાથી તે જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્ત અધિક દસ હજાર વર્ષનું છે. તે પછી ફરીથી ત્યાંનીજ સ્ત્રી થઈ શકે છે. અને “उक्कोसेणं वणस्सह्कालो” ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાલ કહેલ છે. તે પછી ફરીથી તે સ્ત્રી ત્યાંની સ્ત્રી બની જાય છે. જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્ત અધિક દસ હજાર વર્ષનું અંતર આ રીતે આવે છે.—જેમ કે કોઈ અકર્મભૂમિની સ્ત્રી મરીહોય અને મરીને તે જઘન્યથી દસહજાર વર્ષની સ્થિતિવાળા દેવોમાં ઉત્પન્નથઈ જાય ત્યાં તે દસહજાર વર્ષના આયુષ્યને લોગવી ને ત્યાંથી ચવીને જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની સ્થિતિ વાળા કર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરૂષમાં અથવા મનુષ્ય સ્ત્રી માં તે ઉત્પન્નથઈ જાય, કેમકે—દેવગતિથી ચવીને જીવ સીધા અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્નથતો નથી. ત્યાં તે અંતમુહૂર્તનું આયુષ્ય લોગવીને તે પછી તે અકર્મભૂમિ-લોગભૂમિમાં સ્ત્રી

પણાથી ઉત્પન્નથઈ જાય, તે આ સ્થિતિમાં અહિયાં ફરીથી અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રી થવાનું અંતર એક અંતર્મુદૂર્ત અધિક દસહજાર વર્ષનું કહ્યું છે. “સંહરણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતો-મુહુત્તં” સંહરણની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુદૂર્તનું અંતર છે. અને “ઉક્કોસેણં વણસ્સદ્કાલો” ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ સુધીનું અંતર કહ્યું છે. કેમકે-અકર્મભૂમિમાં ઉત્પત્તિની જેમ સંહરણ નો સદ્ભાવ પણ નિયમથી એટલા જ કાળનો કહેલ છે. સંહરણની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુદૂર્તનું અંતર આ પ્રમાણે થાય છે— કોઈ અકર્મભૂમિની સ્ત્રી સંહતથઈને એટલેકે હરણ થઈને કર્મભૂમિમાં લઈઆવવામાં આવે અને ત્યાં એક અંતર્મુદૂર્ત સુધીના કાળમાં ફરી વિચારધારાનું પરિવર્તન થઈ જવાથી તે ત્યાં જ પાછી લઈ-જવામાં આવે આ અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુદૂર્તનું અંતર કહેવામાં આવેલ છે. સંહરણની અપેક્ષાથી ઉત્કૃષ્ટ અંતર વનસ્પતિકાળનું આવીરીતે આવે છે—કોઈ અકર્મભૂમિની સ્ત્રી કર્મભૂમિમાં સંહુતથઈને આવીજાય અને પોતાનું આયુષ્ય ક્ષયથયા પછી તે અંતરકાલ સુધી વનસ્પતિ વિગેરેમાં પરિભ્રમણ કરીને તે પછી ત્યાંથી કોઈના-

દ્વારા સંહુતથઈ જાય તે અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રી થવામાં વનસ્પતિ કાલના પ્રમાણ કાલથી અંતર વાળી હોય છે. “એવં જાવ અંતરદ્વીવિયાઓ” જે પ્રમાણે સામાન્ય અકર્મભૂમિની સ્ત્રીનું ફરી થી ત્યાંનીજ સ્ત્રી થવાનો અંતરકાળ કહેલ છે, એજ પ્રમાણે યાવત્પદથી ગ્રહણકાર્યેલ હૈમવત મનુષ્ય સ્ત્રી નો હૈરણ્યવત મનુષ્યસ્ત્રીનો હરિવર્ષ મનુષ્યસ્ત્રીનો રમ્યકવર્ષની મનુષ્ય સ્ત્રીનો દેવકુરૂની મનુષ્યસ્ત્રીનો અને ઉત્તરકુરૂની મનુષ્યસ્ત્રીનો તથા અંતરદ્વીપની મનુષ્ય સ્ત્રીનો ફરીથી ત્યાં જ મનુષ્ય સ્ત્રી થવાનો અંતરકાલ જન્મની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુદૂર્ત અધિક દસહજાર વર્ષનો અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ-કાલનો છે. તેમ સમજવું તથા સંહરણની અપેક્ષાથી જઘન્ય અંતરકાલ એક અંતર્મુદૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટકાલ વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ અનંતકાલનો છે

હવે સૂત્રકાર દેવિયે ના અંતરકાલનું પ્રતિપાદન કરે છે. આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે— “દેવિત્થીણં મંતે! કેવદ્દયં કાલં અંતરં હોઈ ” હે ભગવન્ દેવિયોનો

અંતર કાલ કેટલો કહ્યો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ગોચમા ! અતો મુહુત્તં દેવિત્થીણં સઘ્વાસિં જહણ્ણેણં ઉક્કોસેણં વણસ્સદ્કાલો” સઘળી દેવીયોનો અંતરકાલ જઘન્યથી એક અંતર્મુદૂર્તનો છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાલના પ્રમાણનું અનંતકાળનું છે. જઘન્યથી અંતર્મુદૂર્ત આ પ્રમાણેનું હોય છે. કોઈ દેવી દેવીલવથી ચ્યવીને જાળ જ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્નથઈ હોય અને ત્યાં તે પર્યાપ્તિની પૂર્ણતાપછીજ તેવા પ્રકારના અધ્યવસાયથી મરીજાય અને મરીને તે ફરીથી દેવીના પર્યાયથી ઉત્પન્નથઈજાય તે આવીરીતે દેવીના પર્યાયને છોડીને ફરીથી દેવી પણાથી ઉત્પન્નથવામાં ઓછામાં ઓછા અંતરકાળ એક અંતર્મુદૂર્તનો જ આવે છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ પ્રમાણે આવે છે. દેવીયોના આ સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારથી કહેલ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતરકાળ ની જેમજ અસુરકુમાર દેવીયોથી લઈને યાવત્ ઈશાન દેવીયો સુધીનો અંતરકાલ સમજવો. ॥ સૂ૦ ૫ ॥

સામાન્યત : તિર્યગ મનુષ્ય ઓર દેવસ્ત્રિયોં કે અલ્પબહુત્વ કા નિરૂપાણ

હવે સૂત્રકાર સઘળી તિર્યગ્યોનિક વિગેરેની સ્ત્રિયોનું અલ્પ, બહુપણું પ્રગટ કરે છે. તે પાંચ પ્રકારનું હોય છે. તેમાં પહેલા અલ્પ, બહુપણાનું કથન સામાન્યપણાથી તિર્યગ મનુષ્ય સ્ત્રી તથા દેવીયોની અપેક્ષાથી કરેલ છે. ૧, બીજા અલ્પ, બહુપણાનું કથન ત્રણ પ્રકારની તિર્યગ સ્ત્રીયોની અપેક્ષાથી કરેલ છે. ૨, ત્રીજા અલ્પ બહુપણા નું કથન ત્રણ પ્રકારની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની અપેક્ષાથી કરવામાં આવેલ છે. ૩, અને ચોથા અલ્પ, બહુપણાનું કથન ચાર પ્રકારની દેવિયોની અપેક્ષાથી કરેલ છે. ૪, પાંચમા અલ્પ બહુપણાનું કથન પોતપોતાના ભેદ વાળી સ્ત્રિયો મેળવીને કહેલ છે.

આ પાંચ પ્રકારના અલ્પ, બહુપણામાં પહેલા પ્રકારનું જે અલ્પ, બહુપણું છે, તેના વિષયમાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે કે—“एयासि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं मणुस्सि-
त्थीणं, देवित्थीणं कयरा कयराहितो अण्णा वा बहुयावा तुल्लावा विसेसाहिया वा,, હે ભગ-
વન્ આ તિર્યગ્ય સ્ત્રિયોમાં અને દેવિયોમાં કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયો કરતાં અલ્પ છે ? કઈ સ્ત્રિયો
કઈ સ્ત્રિયો કરતાં વધારે છે ? અને કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયોની બરાબર છે ? અને કઈ
સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયોથી વિશેષ અધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને
કહે છે કે—“गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सित्थीओ,, હે ગૌતમ ! સૌથીઓછી મનુષ્યની
સ્ત્રિયો છે કેમકે તેઓની સંખ્યા, સંખ્યાત કોટી કોટિ પ્રમાણની જ કહી છે.
“तिरिक्खजोणित्थीओ असंखेज्जगुणाओ,, તેના કરતાં તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રિયો અસંખ્યા-
તગણી વધારે કહેલ છે. કેમકે દરેક દ્વીપમાં, દરેક સમુદ્રમાં, તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રિયોનું
પ્રમાણ અતિવિશાળ છે. અને દ્વીપ સમુદ્રપણ અસંખ્યાત કહેલ છે. તેથી તેના
આશ્રયથી રહેલ તિર્યગ્યસ્ત્રિયોમાં મનુષ્યસ્ત્રિયો કરતાં અસંખ્યાત પણુ પોતાની મેળેજ
સિદ્ધ થઈ જાય છે. “देवित्थीओ असंखेज्जगुणाओ,, તિર્યગ્ય સ્ત્રિયોના કરતાં દેવિયો
અસંખ્યાત ગણી કહી છે. કેમકે—ભવનવાસી, વાનવ્યંત જ્યોતિષક સૌધર્મ અનેઈશાન આ
દેવોમાં દરેક દેવની સ્ત્રિયો અસંખ્યાત શ્રેણ્યાકાશની પ્રદેશશિપ્રમાણની કહી છે. તેથી
તેઓમાં સઘળી સ્ત્રિયો કરતાં અસંખ્યાત ગણું કહું છે.

બીજા અલ્પ બહુત્વનું કથન આ પ્રમાણે છે.—“एया सिणं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं
जलयरीणं थलयरीणं खहयरीण य कयरा कयराहितो अण्णा वा, बहुया वा, तुल्लावा, विसे-
साहिया वा” હે ભગવન્ જે આ જલચરી, સ્થલચરી, ખેચરી, તિર્યગ્ય યોનિક સ્ત્રિયો છે,
તેઓમાં કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયો કરતાં અલ્પ નામ ઓછી છે ? કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયો કરતાં
વધારે છે ? કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયોની બરાબર છે ? અને કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયો કરતાં
વિશેષાધિક છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! સવ્વત્થોવાઓ સહયર તિરિક્કજોણિત્થીઓ” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછી ખેચર તિર્યંગ્યેનિકસ્થિયો છે, તેના કરતાં ‘ચલયરતિરિક્કજોણિત્થીઓ સંખેજ્જગુણાઓ’ સ્થલચર તિર્યંગ્યેનિક સ્થિયો સંખ્યાત ગણિ છે. કેમ કે—ખેચર સ્થિયો કરતાં સ્થલચરસ્થિયો સ્વભાવથી જ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. “જલચરતિરિક્કજોણિત્થીઓ સંખેજ્જ ગુણાઓ” સ્થલચર સ્થિયોના કરતાં જલચર તિર્યંગ્યેનિક સ્થિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. કેમકે—લવણ સમુદ્રમાં, કાલોદધિ સમુદ્રમાં અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં માછલીયોના સદ્ભાવ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. ખીજા બધા સમુદ્રો કરતાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર ઘણાવિસ્તાર વાળો છે. તેથી સ્થલચર સ્થિયો કરતાં જલચરસ્થિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. ૧૨।

હવે ત્રીજા પ્રકારનું જે અલ્પ બહુ પાણું છે, તેને પ્રગટ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—“દયાસિ ણં મંતે ! મણુસ્સિસ્થીણં કમ્મભૂમિયાણં અકમ્મભૂમિયાણં અંતરદીવિયાણ ય કયરા કયરાહિતો !

અળ્પા વા, બહુયા વા, તુલ્લાવા, વિસેસાહિયા વા,” હે ભગવન્ જે આ કર્મભૂમીની મનુષ્ય સ્થિયો, અકર્મભૂમિની મનુષ્યસ્થિયો, તથા અંતરદ્વીપની મનુષ્ય સ્થિયો છે, તેઓમાં કઈ સ્થિયો, કઈ સ્થિયો કરતાં અલ્પ-ઓછી છે ? કઈ સ્થિયો કઈ સ્થિયો કરતાં વધારે છે ? કઈ સ્થિયો કઈ સ્થિયો ની બરાબર છે. અને કઈ સ્થિયો કઈ સ્થિયો કરતાં વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! સવ્વત્થોવાઓ અંતરદોવગઅકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થીયાઓ” હે ગૌતમ કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ, અંતરદ્વીપ આત્રણે ક્ષેત્રોની સ્થિયોમાં સૌથી ઓછી અંતરદ્વીપ અકર્મભૂમિમાં રહેલ મનુષ્યની સ્થિયો છે. કેમકે—અંતરદ્વીપ ક્ષેત્ર બહુઅલ્પ-નામ નાનું છે. તેથી તેમાં રહેવાવાળી સ્થિયો પણ ઘણી અલ્પ છે. “દેવકુરુત્તરકુરુ અકમ્મભૂમિગમણુ-સ્સિસ્થીઓ દો વિ તુલ્લાઓ સંખેજ્જગુણાઓ” અંતરદ્વીપમાં રહેલ મનુષ્ય સ્થિયો કરતાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ની જે મનુષ્યસ્થિયો છે, તેઓ પરસ્પરમાં તુલ્ય છે. પરંતુ તે અંતર દ્વીપ ની સ્થિયો કરતાં સંખ્યાત ગણી વધારે છે. “હરિવાસરમ્મગવાસઅકમ્મભૂમિગમ-

ણુસ્સિસ્થીઓ દો વિ તુલ્લાઓ-સંખેજ્જગુણાઓ” બંને ક્ષેત્રો સરખા પ્રમાણ વાળ હોવાથી હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ આ બંને અકર્મભૂમિ ક્ષેત્રોની સ્થિયો પરસ્પર સમાન છે.—પરંતુ દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ની મનુષ્ય સ્થિયોની અપેક્ષાથી સંખ્યાત ગણી વધારે છે. કેમકે—દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ કરતાં હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તાર વાળું છે. સ્વસ્થા-નમાં જે બંનેમાં સમાનપણું પ્રગટ કર્યું છે, તે ક્ષેત્રના સમાનપણા ને લઈને કહેવામાં આવેલ છે. “હેમવયપરણવયઅકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થીઓ દો વિ તુલ્લાઓસંખેજ્જગુણાઓ” હૈમવત અને ઐરણ્યવત ક્ષેત્રની જે મનુષ્ય સ્થિયો છે, તેઓ પરસ્પરમાં તુલ્ય એટલે કે સમાન પ્રમાણવાળી છે. પરંતુ હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ની સ્થિયોની અપેક્ષાથી સંખ્યાતગણી વધારે છે. જે કે હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્રોની અપેક્ષા થી હૈમવત ક્ષેત્ર અને ઐરણ્યવત ક્ષેત્ર આ બંને ક્ષેત્રો વિસ્તારમાં ઓછા છે. પરંતુ અહિયાં રહેવાવાળી સ્થિયોની સ્થિતિ અલ્પ હોય છે. તેથી એવી સ્થિયો ત્યાં વધારે હોય છે ‘મરહેરવયવા-સકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થીઓ દો વિ તુલ્લાઓ સંખેજ્જગુણાઓ’ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર

આ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો છે. તેથી અહિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો હૈમવત અને ઐરણ્યવત ક્ષેત્રોની અપેક્ષાથી સંખ્યાત ગણી વધારે છે. પરંતુ પરસ્પરમાં તેઓ સરખી છે. કર્મભૂમિનું ક્ષેત્ર હોવાથી અહિયાં સ્વાભાવિક પણાથી સ્ત્રિયોની ઉત્પત્તિ વધારે હોય છે. “પુલ્કવિદેહ અવગવિદેહકરમભૂમિગમણુસ્તિસ્ત્રીઓ દો વિ તુલ્લાઓ સંસ્થેજ્જગુણાઓ” પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ આ બે કર્મભૂમિના ક્ષેત્રોની મનુષ્ય સ્ત્રિયો પરસ્પરમાં સરખી છે. પરંતુ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની અપેક્ષાથી તેઓ સંખ્યાત ગણી વધારે છે. કેમ કે—ક્ષેત્રનું વિશાળ પણું છે. તેથી અજીત સ્વામીના કાળની જેમ સ્વભાવ થી જ તેમનું અહિયાં વિશેષ પણું છે. આ ત્રીજા પ્રકારનું અલ્પ બહુ પણું છે.

ચોથા પ્રકારનું અલ્પ બહુ પણું આ પ્રમાણે છે.—“લ્લાસિ ણં મંતે ! દેવિત્થી ણં ભવ-
વાસિણી ણં વાણમંતરી ણં જોહસિણી ણં વેમાણી ણી ણય” હે ભગવન્ આ ભવનવાસી દેવની દેવિયો,

વાનવ્યન્તર દેવની દેવિયો, જ્યોતિષક દેવની દેવિયો, અને વૈમાનિકી દેવની દેવિયોમાં “કચરા” કઈ દેવિયો “કચરાહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા, તુલ્લા વા, વિસેસાહિયા વા” કઈ દેવિયોથી કઈ દેવિયો અલ્પ છે ? કેનાથી કઈદેવિયો વધારે છે ? કેણુ કેની બરોબર છે ? કેણુ કેનાથી વિશેષા-
ધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—ગોયમા ! સલ્લવત્થોવાઓ વેમાણિય-
દેવત્થીઓ” સઘણીદેવિયોમાં સૌથી ઓછી વૈમાનિક દેવની દેવિયો છે, કહેવાનો હેતુ એ છે કે—
આંગળમાત્ર પ્રદેશ રાશિનો જે બીજો વર્ગભૂળ છે, તેને ત્રીજા વર્ગભૂળથી ગુણવાથી જેટલી પ્રદેશ
રાશિ આવે છે, એટલા પ્રમાણવાળી ધનીકૃતલોકનીજ એકદેશવાળી શ્રેણીઓમાં જેટલા પ્રદેશો
હોય તે પ્રદેશો ને બત્રીસમાભાગથી ઓછા કરવાથી જે પ્રમાણ બચે તેટલું પ્રમાણ સૌધર્મ
અને ઇશાન દેવલોકની દેવિયોનું છે. ‘ભવણવાસિદેવિત્થીઓ અસંસ્થેજ્જગુણાઓ’ વૈમાનિક
દેવિયો કરતાં ભવનવાસિ દેવિયો અસંખ્યાતગણી વધારે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—
આંગળમાત્ર ક્ષેત્રની પ્રદેશરાશિનું જે પહેલું વર્ગભૂળ છે, તેને બીજા વર્ગભૂળથી ગુણવાથી

જેટલી પ્રદેશ રાશી હોય એટલા પ્રમાણ વાળી શ્રેણીઓમાં જેટલી પ્રદેશ રાશી હોય
એ પ્રદેશ રાશિનો બત્રીસમાભાગ કરવાથી જે પ્રમાણ બચે એટલું પ્રમાણ ભવન-
વાસી દેવિયોનું છે. આ રીતે કરવાથી એ સમજાવવામાં આવે છે કે—વૈમાનિક
દેવોની દેવિયો કરતાં ભવનવાસિ દેવિયોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત ગણું વધારે છે. “વાણમંતર-
દેવિત્થીઓ અસંસ્થેજ્જગુણાઓ” વાનવ્યન્તર દેવિયો ભવનવાસી દેવિયો કરતાં અસંખ્યાતગણી
વધારે છે તે આવીરીતે સમજાવું.—એક પ્રતરમાં સંખ્યાતયોજન પ્રતર પ્રમાણ વાળા એક
પ્રદેશોની શ્રેણી પ્રમાણના જેટલા ખંડ હોય, તેમાંથી બત્રીસમા ભાગ ઓછા કરતાં જે બાકી
રહે એટલા પ્રમાણવાલી વાનવ્યન્તર દેવિયો છે. “જોહસિયદેવિત્થીઓ અસંસ્થેજ્જગુણાઓ”
જ્યોતિષક દેવોની દેવિયોનું પ્રમાણ વાનવ્યન્તર દેવિયોના પ્રમાણથી અસંખ્યાતગણું વધારે
છે. અર્થાત્ ૨૫૬ બસોછપન આંગળ પ્રમાણના જેટલા ખંડ એક પ્રતરમાં થતાહોય,
તેમાંથી બત્રીસમાભાગ ઓછા કરવાથી જેટલી પ્રદેશ રાશિયો બાકી બચે એટલા પ્રમાણ-

વાળી જ્યોતિષક દેવિયો છે. આ રીતે વાનવ્યન્તર દેવિયો કરતાં જ્યોતિષક દેવોની દેવિયોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત ગણું વધારે છે. ॥૪૧॥

હવે પાંચમું અલ્પ બહુ પણું સઘળી સ્ત્રિયો ને લઈને કહે છે.—“અથાસિ ણં મંતે ! તિરિક્વજોણિત્થીણં જલયરીણં થલયરીણં, સ્વહયરીણં મણુસ્સિસ્થીણં, કમ્મભૂમિયાણં, અકમ્મ-ભૂમિયાણં, અંતરદોઘિયાણં, દેવિત્થીણં ભવણવાસિણીણં વાણમંતરીણં જોડ્ડિસિણીણં વેમાણિણીણ ઘ” તેમાં જૂદી જૂદી સ્ત્રિયોના અલ્પ બહુપણાના સંબંધમાં એવું પૂછવામાં આવ્યું છે કે— હે ભગવન આ તિર્યગ્ચોનિક સ્ત્રી રૂપ જલચર સ્ત્રિયોમાં સ્થલચરિયોમાં, અને ખેચરિઓમાં મનુષ્ય સ્ત્રી રૂપ કર્મભૂમિની સ્ત્રિયોમાં, અકર્મભૂમિની સ્ત્રિયોમાં અને અંતર દ્વીપની સ્ત્રીયોમાં અને દેવસ્ત્રિયોમાં અને ભવનવાસી દેવોની દેવિયોમાં વાનવ્યન્તર દેવિયોમાં જ્યોતિષકદેવિ-યોમાં અને વૈમાનિક દેવિયોમાં “કચરાઓ કચરાહિતો અપ્પા વા બહુયા વા, તુલ્લા વા વિસે-સાહિયા વા” કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયો કરતાં અલ્પ છે ? કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયો કરતાં વધારે છે ? કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયોની બરોબર છે ? તથા કઈ સ્ત્રિયો કઈ સ્ત્રિયો કરતાં વિશેષાધિક છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! સવ્વથોવા અંતરદી-વગઅકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થીઓ” સૌથી ઓછી અંતરદ્વીપ રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્યસ્ત્રિયો છે. “દેવકુરુત્તરકુરુઅકમ્મભૂમિગ મણુસ્સિસ્થીઓ દો વિ તુલ્લાઓ સંઘેજ્જગુણાઓ” દેવ-કુરૂ અને ઉત્તર કુરૂ રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અંતરદ્વીપની મનુષ્ય સ્ત્રિયો કરતાં સંખ્યાતગણી વધારે છે. પોતાના ક્ષેત્રની અપેક્ષા એ બંને સમાન છે. “હરીવાસરમ્મગવાસ-અકમ્મભૂમિગ મણુસ્સિસ્થીઓ દો વિ તુલ્લાઓ સંઘેજ્જગુણાઓ” હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષ રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂની મનુષ્ય સ્ત્રિયો કરતાં પરસ્પર સમાન છે. અને સંખ્યાતગણી વધારે છે. “હેમવયવરણવયવાસ અકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થીઓ દો વિ તુલ્લાઓ સંઘેજ્જગુણાઓ” હેમવત અને ઐરણ્યવત રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો પરસ્પર બંને સમાન છે. પરંતુ હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષની મનુષ્ય સ્ત્રિયોથી સંખ્યાત ગણી વધારે છે. “મરહેરવયવાસકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્થીઓ દો વિ તુલ્લાઓ સંઘેજ્જગુણાઓ” પૂર્વ-

વિદેહ અને અપરવિદેહ રૂપ કર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો પરસ્પરમાં તુલ્ય છે, અને ભરતક્ષેત્ર તથા ઐરવતક્ષેત્રની મનુષ્ય સ્ત્રિયોથી સંખ્યાતગણી વધારે છે. “વેમાણિયદેવિત્થીઓ અસં-ઘેજ્જગુણાઓ” વૈમાનિક દેવિયો પૂર્વવિદેહ તથા અપરવિદેહ ની મનુષ્ય સ્ત્રિયો કરતાં અસં-ખ્યાત ગણી વધારે છે અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણ્યાકાશ ના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા પ્રમાણવાળી છે. “ભવણવાસિદેવિત્થીઓ અસંઘેજ્જગુણાઓ” ભવનવાસી દેવની દેવિયો વૈમા-નિક દેવની દેવિયો કરતાં અસંખ્યાતગણી વધારે છે “સ્વહયરતિરિક્વજોણિત્થીઓ અસં-ઘેજ્જગુણાઓ” ભવનવાસી દેવની દેવિયો કરતાં ખેચર તિર્યગ્ચોનિક સ્ત્રિયો અસંખ્યાતગણી વધારે છે કેમકે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલ અસંખ્યાત શ્રેણી ગત આકાશના પ્રદેશોની જેટલી રાશિ હોય છે, એટલી રાશિપ્રમાણ ખેચર સ્ત્રિયો છે. થલચરતિરિક્વ-

જોગિત્થીઓ સંખેજ્જગુણાઓ” ખેચર સ્ત્રિયો કરતાં સ્થલચર તિર્થક યોનિક સ્ત્રિયો સંખ્યાત-ગણી વધારે છે. કેમકે—સ્થલચર સ્ત્રિયોનું પ્રમાણ બૃહત્તર કે બે પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તે અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીમાં રહેલ આકાશ પ્રદેશરાશિ છે. તેટલું છે. “જલચરતિરિક્ષજોગિત્થીઓ સંખેજ્જગુણાઓ” સ્થલચર સ્ત્રિયો કરતાં જલચર તિર્થગ્યાનિક સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. કેમકે—તેનું પ્રમાણ બૃહત્તમ—અત્યંત મોટા પ્રતર ના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલ બે અસંખ્યાત-શ્રેણીમાં રહેલ આકાશ પ્રદેશ રાશિ છે, એટલું કહેલ છે. “વાળમંતરદેવિત્થીઓ સંખેજ્જગુણાઓ” જલચર સ્ત્રિયો કરતાં વાનવ્યંતર દેવોની દેવિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે કેમ કે—વ્યંતર સ્ત્રિયોનું પ્રમાણ-સંખ્યાત કોટા કોટિ યોજન પ્રમાણ એટલે કે એક પ્રદેશોની શ્રેણીના બેટલા બંધ એક પ્રતરમાં હોય છે, તેમાંથી બત્રીસમાભાગને કમ કરવાથી બે રાશિ શેષ રહે એટલું કહેલ છે. “જોડ્સિયદેવિત્થીઓ સંખેજ્જગુણાઓ” વાનવ્યંતર દેવોની-દેવિયો કરતાં ન્યોતિષ્ક દેવોની દેવિયો સંખ્યાતગણી છે. તે કેવીરીતે તે ભાવના-પ્રકાર પહેલાં કહેવામાં આવેલ છે. આ રીતે આ પાંચમું સઘળી સ્ત્રિયોનુ અલ્પ બહુ પણ કહ્યું છે. ॥સૂ૦૬॥

સ્ત્રીવેદ કર્મકા સ્થિતિમાન કા નિરૂપણ

જીવને સ્ત્રીવેદ ની પ્રાપ્તિ સ્ત્રીવેદન નામકર્મના ઉદ્યયથી થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સ્ત્રીવેદ નામકર્મની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું પ્રમાણ બતાવે છે.—

“इत्थिवेयस्स णं भंते ! ॥ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“इत्थिवेयस्स णं भंते ! कर्मस्स

केवइयं कालं बंधटिईं पणत्ता” હે ભગવન્ સ્ત્રીવેદ કર્મની બંધસ્થિતિ કેટલા કાળ સુધીની કહી છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામી ને કહે છે કે—“गोयमा ! जहण्णेणं सागरोवमस्स दिवइहो सत्तभागो पल्लिभोवमस्स असंखेज्जइ भागेण ऊणो”—હે ગૌતમ ! જઘન્યથી સ્ત્રીવેદ કર્મની બંધ સ્થિતિ તો પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી હીન સાગરોપમના દોઢ સાતિયાભાગ $\frac{9}{11}$ પ્રમાણ છે. અહિયાં બે પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગથી

હીન સાગરોપમ ના દોઢ સાતિયાભાગ પ્રમાણ કહેલ છે, તેનું કારણ એવું છે કે—સ્ત્રીવેદ વિગેરે કર્મોના બે પોતપોતાનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ છે તેને મિથ્યાત્વ કર્મની બે સિત્તર ૭૦ કોડા કોડી સાગરોપમની સ્થિતિ છે, તેનાથી ભાગવાથી બે શેષ રહે તે પલ્લોપમ ના અસંખ્યાતમા ભાગથી ન્યૂન જઘન્ય સ્થિતિનું પ્રમાણ છે. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે સઘળા કર્મોની જઘન્ય બંધસ્થિતિની ભાવના કરીલેવી બેઈએ. જેમકે—અહિયાં તેના સંબંધમાં એક કરણ ગાથા કહેવામાં આવી છે—“वग्गुककोसटिईणं” ઇત્યાદિ અર્થાત્ બે બે

કર્મ નો જે જે કર્મ પ્રકૃતિ સમુદાય છે, તે તે તેનો વર્ગ કહેવાય છે. જેમકે—જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો પ્રકૃતિ સમુદાય જ્ઞાનાવરણીય વર્ગ કહેવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે બાકીના બધા કર્મોના પ્રકૃતિ સમુદાયના સંબંધમાં પણ સમજીલેવું. એવા કર્મોના પોતપોતાના વર્ગની જે પોત પોતાની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ—જેમકે—જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની છે.” ઈત્યાદિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ને મિથ્યાત્વની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ જે ૭૦ સિત્તેર સાગરોપમ કોડા-કોડીની છે, તેનાથી ભાગવાથી જે શેષ વર્ષે તેને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી હીન કરતા જે પ્રમાણ હોય છે તે તેકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આવી જાય છે. અહિયાં સ્ત્રી વેદની જઘન્યસ્થિતિ બતાવવી છે. તે સ્ત્રી વેદની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પંદર ૧૫ કોડા કોડી સાગરોપમ પ્રમાણની છે, તે પંદર ૧૫ કોડાકોડીની મિથ્યાત્વની સ્થિતિ ૭૦ સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમની છે તેથી આ ૭૦ સિત્તેર કોડાકોડીથી ભાગવામાં આવે, તે શૂન્યો

નો શૂન્યોથી છેદ કર્યો ત્યારે ઉપર $\frac{૧૫}{૭૦}$ પંદર અને નીચે સિત્તેર બચ્યા. આ છેદ છેદક રાશી ને દસથી અપવર્તના કરવામાં આવે અર્થાત્ આ બન્ને રાશિયો ને દશથી ભાગીને પરિવર્તન કરવામાં આવે ત્યારે ઉપર $\frac{૧૫}{૭}$ દોઢ અને નીચે સાત રહે છે. તેનો અર્થ એ થયો કે—

સાતિયા દોઢ ભાગ અર્થાત્ એક સાગરોપમના સાતભાગ કરવામાં આવે તેમાંથી એક સાતિયાભાગ પૂરો અને બીજા સાતિયાભાગમાંથી અર્ધો લેવામાં આવે, તેમાંથી પાછો પદ્યો-પમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હીન કરવાથી જે સંખ્યાનુ પરિણામ હોય છે; તેટલા કાળની સ્ત્રી વેદકર્મની જઘન્યથી બંધસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે. અને સ્ત્રીવેદની ઉત્કૃષ્ટ બંધ-સ્થિતિનું પ્રમાણ “પણ્ણરસસાગરોવમકોડાકોડીઓ” પંદર સાગરોપમની કોટાકોટિ છે. દરેક કર્મનો ઉદય અબાધા કાળ પછી થાય છે. તે અબાધાકાળ જે કર્મની જેટલા કોડા-કોડી પ્રમાણની સ્થિતિ હોય છે એટલા જ હજાર વર્ષોનો હોય છે. જેમકે—સ્ત્રીવેદ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પંદરકોડા કોડી સાગરોપમની હોય છે. તેનો અબાધાકાળ પંદર હજાર વર્ષોનો હોય છે. એજ વાત સૂત્રકાર કહે છે.—“પણ્ણરસવાસસયાઈ અબાધા” પંદરસો વર્ષની અબાધા

પડે છે. તેથી પંદર સાગરોપમ કોડાકોડી માંથી આ અબાધાકાળને કમ કરવાથી કર્મ સ્થિતિનું પ્રમાણ આવી જાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે—સ્થિતિ બે પ્રકારની હોય છે, એક કર્મરૂપતા અવસ્થાન રૂપ અને બીજી અનુભવયોગ્ય. સ્ત્રીવેદ કર્મની જે પંદર સાગરોપમ કોટા કોટિ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે, તે કર્મરૂપતાવસ્થાન રૂપ સ્થિતિ છે. તથા તેમાં જે અબાધા કાળને ઘટાડીને સ્થિતિનું પ્રમાણ રહે છે, તે અનુભવ યોગ્ય સ્થિતિ છે. જે કર્મોની જેટલા કોટિ કોટિ સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે, તેમાં એટલા એટલાજ સો સો વર્ષોની અબાધા પડે છે. અહિયાં અધિકૃત સ્ત્રી વેદનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પંદર સાગરો પમ કોટી કોટીની કહેલ છે. તેથી અહિયાં પંદરસોવર્ષની અબાધા પડશે. આ અબાધા કાળથી હીન કર્મસ્થિતિ હોય છે. આટલા અબાધાકાળ પછી જ સ્ત્રીવેદ કર્મ પોતાના ઉદયવાળો થશે. તેનાથી પહેલા નહીં. તેથીજ મૂળમાં સૂત્રકારે એવું કહ્યું છે કે—“અબાહુ-ગિયાકમ્મઠ્ઠિઈ કમ્મણિસેઓ” તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વાળા સ્ત્રીવેદ કર્મબંધને પ્રાપ્ત કરીને

સ્વરૂપથી પંદરસોવર્ષ સુધી સ્વવિપાકોદયને પ્રાપ્ત કરતા નથી. કેમકે—આટલા કાળ સુધી ત્યાં કર્મનિષેક અર્થાત્ કર્મદલિકોની રચનાનો અભાવ રહે છે. અબાધા કાળથી હીન જે કર્મસ્થિતિ છે, તે અનુભવયોગ્ય કહેવાય છે, તેથી તે કર્મનિષેક-કર્મદલિક રચના અબાધા કાળથી જ કહેલ છે.

હવે સૂત્રકાર સ્ત્રી વેદ કર્મોદયથી થવાવાળો જે સ્ત્રી વેદ છે, તે કેવા સ્વરૂપવાળો છે, તે વાત પ્રગટ કરે છે. “इत्थिवेषणं भन्ते ! किं पगारे पणत्ते” હે ભગવન્ સ્ત્રી વેદકર્મના ઉદયથી થવાવાળો સ્ત્રીવેદ કેવા પ્રકારનો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—“गोयमा ! कुंकु अग्निगसमाणे पणत्ते” હે ગૌતમ ! સ્ત્રીવેદ કુંકુક અગ્નિ અર્થાત્ કરીપાગ્નિ સમાન હોય છે “से तं इत्थीओ” આ પ્રમાણે ભેદ અને પ્રભેદો દ્વારા સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. ॥૨૦૭॥

તિર્યગ મનુષ્ય ઓર દેવ પુરુષો કે ભેદોં કા નિરૂપણ

સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારથી સ્ત્રી સંબંધી નિરૂપણ પૂર્ણકરીને હવે સૂત્રકાર પુરુષ સંબંધી નિરૂપણ કરવાનો પ્રારંભ કરે છે.—“से किं तं पुरिसा” ઇત્યાદિ.

ટીકાથ—ગૌતમસ્વામી એ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—હે ભગવન્ પુરુષો કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“पुरिसा तिविहा पणत्ता” હે ગૌતમ ! પુરુષો ત્રણ પ્રકારના કહેવામાં આવેલ છે. “तं जहा” તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“तिरिक्खजोणियपुरिसा मणुस्सपुरिसा देवपुरिसा” તિર્યગ્યોનિક પુરુષ ૧, મનુષ્ય

પુરુષ ૨ અને દેવ પુરુષ ૩, “से किं तं तिरिक्खजोणिय पुरिसा” હે ભગવન્ તિર્યગ્યો-નિક પુરુષ કેટલા પ્રકારના હોય છે ? “तिरिक्खजोणियपुरिसा तिविहा पणत्ता” હે ગૌતમ તિર્યગ્યોનિક પુરુષ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. “तं जहा” તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“जलयरा थलयरा खहयरा” જલચર તિર્યગ્યોનિક પુરુષ, સ્થલચર તિર્યગ્યોનિક પુરુષ, અને ખેચર તિર્યગ્યોનિક પુરુષ “इत्थिमेदो भाणियद्वो” જે પ્રમાણે તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રીઓના ભેદો અને ઉપ ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે. એજ પ્રમાણે અહિયાં તિર્યગ્યોનિક પુરુષોના ભેદો કહેવા બેઠાં. આ રીતે ભેદો અને ઉપભેદો “जाव सेत्तं खहयरा” આ સૂત્રપાઠ પર્યન્ત અર્થાત્ જલચર, સ્થલચર, અને ખેચર તિર્યગ્ય પુરુષ સંબંધી ભેદો અને ઉપભેદો નું પ્રકરણ ન્યારે સમાપ્ત થાય છે. ત્યાં સુધીનું તે પ્રકરણ ગ્રહણ કરવું. તે પ્રકરણ સમાપ્ત થતાં જ “से तं तिरिक्खजोणिय पुरिसा” તિર્યગ્યોનિક પુરુષનું પ્રકરણ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

“से किं तं मणुस्सपुरिसा” હે ભગવન્ મનુષ્ય પુરુષ કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે — “मणुस्सपुरिसा तिविहा पणत्ता” હે ગૌતમ ! મનુષ્ય પુરુષ ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે. “तं जहा” તે આ પ્રમાણે છે. “कम्मभूमिगा अकम्मभूमिगा अंतरदी वगा” પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, અને પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ભેદથી પંદર પ્રકારના કર્મભૂમિજ મનુષ્ય પુરુષ છે. હૈમવત, ઐરણ્યવત હરિવર્ષ રમ્યક વર્ષ દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ રૂપ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષ, અને છાપન અંતરદ્વીપના અંતરદ્વીપજ મનુષ્ય પુરુષ, “से तं मणुस्सपुरिसा” આ રીતે મનુષ્ય પુરુષો ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે- “से किं तं देवपुरिसा” હે ભગવન્ દેવ-પુરુષો કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે — “देव पुरिसा चड तिविहा पणत्ता” હે ગૌતમ ! દેવ પુરુષો ચાર પ્રકારના કહ્યાં છે. “इत्थिमेदो भाणियद्वो” જે પ્રમાણે દેવિઓના ભેદો કહ્યાં છે. એજ પ્રમાણેના દેવપુરુષોના ભેદો પણ કહી લેવા બેઠાં.

અને આ દેવપુરુષ સંબંધી પ્રકરણ સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપુરુષના પ્રકરણ સુધી કહેવું જોઈએ, જેમકે — દેવપુરુષ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે, ભવનવાસી દેવપુરુષ વાનવ્યંતર દેવ પુરુષ, જ્યોતિષક દેવ પુરુષ, અને વૈમાનિક દેવપુરુષ, આમાં ભવનવાસી દેવપુરુષ, અસુર, નાગ, સુપર્ણ, વિદ્યુત, અગ્નિ, દ્વીપ, ઉદ્ધિ, દિશા, વાયુ અને સ્તનિત કુમાર દેવપુરુષ આ રીતે દસ પ્રકારના હોય છે. વાનવ્યંતર દેવપુરુષ — પિશાચ દેવ પુરુષ,^૧ ભૂતદેવપુરુષ,^૨ યક્ષ-દેવપુરુષ,^૩ રાક્ષસ દેવપુરુષ,^૪ કિંનર દેવ પુરુષ,^૫ કિંપુરુષ દેવપુરુષ,^૬ મહોરગ દેવપુરુષ,^૭ ગંધર્વ દેવપુરુષ^૮ આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારના હોય છે. જ્યોતિષક દેવપુરુષ — ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર. અને તારા વિમાનના લેદથી પાંચ પ્રકારના હોય છે. વૈમાનિક દેવપુરુષ કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એ લેદથી બે પ્રકારના હોય છે. તેમાં કલ્પોપપન્ન દેવપુરુષ સૌધમાદિ દેવ પુરુષના લેદથી બાર પ્રકારના હોય છે. તથા કલ્પાતીત દેવપુરુષ — ઐવેયક અને અનુત્તરો-પપાતિક ના લેદથી બે પ્રકારના હોય છે. આજ અભિપ્રાય ને લઈને સૂત્રકારે “જાવ સદ્વ ઠ્ઠસિદ્ધા” સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવપુરુષ પર્યંત આ પ્રમાણનો પાઠ કહેલ છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

પુરુષોં કે ભેદોં કા નિરૂપણ

આ રીતે સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી દેવપુરુષોના ભેદો કહીને હવે સૂત્રકાર પુરુષોની સ્થિતિનું પ્રતિપાદન કરે છે. “પુરિસસ્સ ણં મંતે !” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ — “પુરિસસ્સ ણં મંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈં પ્પણત્તા” હે ભગવન્ પુરુષની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામી કહે છે કે — “ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંતો મુહુતં ઉક્કોસેણં તેક્કીસં સાગરોવમાઈ” હે ગૌતમ ! પુરુષની સ્થિતિ જઘન્યથી તે એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી તેત્રીસ સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે કેમકે — તેના શિવાય દેવોની આટલા સ્થિતિ નથી. ‘તિરિક્કલ્લજ્જોણિયપુરિસાણં મણુસ્સાણં જા ચેવ ઇત્થીણં ઠિઈં સાં ચેવ માણિયવ્વા’ તિર્યગ્યોનિક પુરુષોની અને મનુષ્યોની

સ્થિતિ, તેઓની સ્ત્રિઓની જે સ્થિતિ કહેલ છે, એજ પ્રમાણની છે તેમ સમજવું. આ રીતે સામાન્ય તિર્યગ્યોનિક પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમની કહી છે. જલચર પુરુષોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પૂર્વ કોટિની છે. ચોપગાં સ્થલચર પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમની છે. ઉર:પરિસર્પ સ્થલચર પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પૂર્વકોટિની છે. ભુજપરિસર્પ સ્થલચર પુરુષોની અને ખેચર પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્લોપમના અસખ્યાતમાં લાગની છે સામાન્ય રીતે મનુષ્ય પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમની છે. તથા — ધર્માચરણ ચારિત્રધર્મની અપેક્ષાથી જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે. આ કથન બાહ્યલીંગવાળી પ્રવ્રજ્યા

ધારણુ કરવાની અપેક્ષાથી કહેલ છે. તેમ સમજવું નહિ તો ચારિત્ર પરિણામ એક સમય-વાળું પણ હોય છે. તેથી સમયની જઘન્ય સ્થિતિ ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી કહેવી જોઈતી હતી. અથવા ચારિત્રધર્મની અપેક્ષાએ જે કહેલ છે તે દેશચારિત્રની અપેક્ષાથી કહેલ છે, તેમ સમજવું. કેમકે — દેશ ચારિત્ર પણ ચારિત્ર ધર્મનું એક અંગ છે. તેથી તે જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી આત્મામા રહી શકે છે. જે કે આત્મામાં સર્વ ચરણુ — સકલ ચારિત્ર પણ સંભવે છે. તેથી ત્યાં જે દેશ ચારિત્રની અપેક્ષાની વાત કહેવામાં આવી છે, તે આ વાત સમજાવવા માટે કહેવામાં આવી છે. કે સકલચારિત્ર પ્રાયઃ દેશચારિત્ર પૂર્વક હોય છે. તદૂક્તમ્ — “સમ્મત્તમિ ઉ લક્ષે” ઇત્યાદિ

આનો અર્થ એ છે કે — સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી પલ્લોપમ પૃથક્ત્વ અર્થાત્ જે પલ્લોપમથી નવ પલ્લોપમ સુધીનો કાળ ક્ષપિત થઈ જાય છે, ત્યારે જીવને શ્રાવકપણુ આવે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે — આયુષ્કર્મને છોડીને બાકીના સાત કર્મોની પોતપોતાની સ્થિતિમાંથી દરેક કર્મના એક એક કોડાકોડી સાગરોપમ શેષ રહે ત્યારે તેમાંથી પાછા જ્યારે પલ્લોપમ પૃથક્ત્વ ક્ષપિત થઈ જાય ત્યારે જીવ શ્રાવક બને છે. તથા તે પછી શ્રાવક-પણુનો કાળ કે જે પલ્લોપમ પૃથક્ત્વ કર્મ એક કોડાકોડી સાગરોપમનો છે, તેમાંથી જ્યારે સંખ્યાત સાગરોપમ ક્ષપિત થઈ જાય છે. ત્યારે જીવને સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ મનુષ્ય પુરૂષોની દેશોન પૂર્વ કોટી પ્રમાણનો છે. કેમકે — ચારિત્ર ધર્મની પ્રાપ્તિ ઉત્કૃષ્ટથી એક પૂર્વકોટિની આયુ-ષ્યવાળાને આઠ વર્ષ પછી જ થાય છે. તથા કર્મભૂમિ જ મનુષ્યોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમની છે. તથા ચારિત્રધર્મને ધારણુ કરવાની અપેક્ષાથી તેઓની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વ-કોટિની છે ભરત અને ઐરવત કર્મભૂમિ જ મનુષ્ય પુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમની છે. આ ત્રણ પલ્લો-પમ સુષમ સુષમાકળિના સમજવા જોઈએ. તથા ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન પૂર્વકોટિની છે. પૂર્વવિદેહ અને અપર-વિદેહ કર્મભૂમિ જ મનુષ્ય પુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન પૂર્વકોટિની છે. ચારિત્રધર્મને લઈને જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિની છે. અકર્મભૂમિ જ મનુષ્ય પુરૂષોની સામાન્ય પણાથી જન્મની અપેક્ષાથી જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાંગથી હીન એક પલ્લોપની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્લોપમની છે. સંહરણુની અપેક્ષાથી જઘન્ય સ્થિતિ એક અંત-ર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનપૂર્વકોટિની છે. અકર્મભૂમિમાં સંહૃત પૂર્વવિદેહ અપરવિદેહના મનુષ્યની જઘન્ય થી તથા ઉત્કૃષ્ટથી એટલાજ કાળના આયુષ્યનો સંભવ છે. હૈમવત અને ઐરણ્યવત ના અકર્મભૂમિ જ મનુષ્યોની જન્મની અપેક્ષાએ જઘન્ય

સ્થિતિ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી હીન એક પલ્લોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂરા એકપલ્લોપમની છે. તથા સંહરણુની અપેક્ષાથી જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ દેશોન પૂર્વ કોટિની છે. હરિવર્ષ એને રચકવર્ષના અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય પુરૂષોની જન્મની અપેક્ષાએ જઘન્યસ્થિતિ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગથી હીન બે પલ્લોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂરા બે પલ્લોપમની છે. તથા સંહરણુની અપેક્ષાથી તેઓની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન પૂર્વકોટિની છે. દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂના મનુષ્ય પુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ જન્મની અપેક્ષાથી તે પલ્લો-પમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂરા ત્રણ પલ્લો-પમ છે. તથા સંહરણુની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિની છે. અંતરદ્વીપના મનુષ્ય પુરૂષોની જન્મની અપેક્ષાથી જઘન્યથી દેશોન પલ્લો-પમના અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ છે. —અર્થાત્ પલ્લોપમના દેશોન અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ

છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનપૂર્વ કોટિરૂપ છે. સંહરણુની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વ કોટિની સ્થિતિ છે. આ રીતે આ મનુષ્ય પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

“દેવ પુરિસાણ વિ જાવ સવ્વઢ્ઢસિદ્ધાણં તિ તાવ ઠિર્ઠ્ઠ” દેવપુરૂષોની પણ યાવત્ તાવત્ અસુરકુમાર દેવપુરૂષોથી લઈએ સવાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવપુરૂષો પર્યંતના દેવપુરૂષોની સ્થિતિનું કથન “જહા પળવળાણ ઠિરૂપ તહા ધાણિયવ્વા” પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ચોથા સ્થિતિપદમાં જે પ્રમાણે કહેલ છે. એજ પ્રમાણેનું કથન અહિયાં પણ સમજી લેવું. આ રીતે દેવપુરૂષની સામાન્યરૂપથી જઘન્ય સ્થિતિ દસહજાર વર્ષની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કંઈક વધારે એક પલ્લોપમની છે. નાગકુમારથી લઈને સ્તનિતકુમાર પર્યંતના નવનિકાય ભવનપતિ દેવપુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની છે. અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ કંઈક ઓછી બે પલ્લોપમની છે. વાનવ્યંતર દેવપુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ દસહજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ

સ્થિતિ એક પલ્લોપમની છે. જ્યોતિષક દેવપુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોપમના આઠમા ભાગ પ્રમાણુની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક લાખ વર્ષ અધિક પૂરા એક પલ્લોપમની છે. સૌધર્મકલ્પના દેવપુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્લોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ બે સાગરોપમની છે. ઈશાન કલ્પના દેવપુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ કંઈક વધારે એક પલ્લોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કંઈક વધારે બે સાગરોપમની છે. સનત કુમાર કલ્પના દેવપુરૂષોની જઘન્યસ્થિતિ બે સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત સાગરોપમની હોય છે. માહેન્દ્રકલ્પના દેવપુરૂષોની જઘન્યસ્થિતિ સાતિરેક બે સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી સાતિરેક સાત સાગરોપમની છે. બ્રહ્મલોકના દેવપુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ સાત સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દસ સાગરોપમની છે. લાન્તક કલ્પના દેવપુરૂષોની જઘન્ય સ્થિતિ દસ સાગરો-પમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ચૌદ સાગરોપમની છે. મહાશુકલકલ્પના દેવપુરૂષોની જઘન્યસ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સત્તર સાગરોપમની છે. સહસ્રારકલ્પના દેવ-

પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૭ સત્તર સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૮ અઢાર સાગરોપમની છે, આનતકલ્પના દેવપુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૮ અઢાર સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૯ ઓગણીસ સાગરોપમની છે. પ્રાણુત કલ્પના દેવપુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૯ ઓગણીસ સાગરોપમની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીસ સાગરોપમની છે. આરણ્યકલ્પના દેવ પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ ૨૦ વીસ સાગરોપમની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એકવીસ સાગરોપમની છે અચ્યુત કલ્પના દેવપુરુષની જઘન્ય સ્થિતિ એકવીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાવીસ સાગરોપમની છે. અધસ્તનાધસ્તન ઐવેચકના દેવ પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ તેવીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચોવીસ સાગરોપમની છે. અધસ્તન ઉપરિતન ઐવેચક દેવપુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ ચોવીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પચીસ સાગરોપમની છે. મધ્યમાધસ્તન ઐવેચક દેવપુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ પચીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છવીસ સાગરોપમની છે. મધ્યમ ઐવેચક દેવપુરુષની જઘન્ય સ્થિતિ છવીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સત્યાવીસ સાગરોપમની છે. મધ્યમોપરિતન ઐવેચક દેવપુરુષની જઘન્ય સ્થિતિ સત્યાવીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અઠ્યાવીસ સાગરોપમની છે. ઉપરિતનાધસ્તન ઐવેચક દેવપુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ અઠ્યાવીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઓગણત્રીસ સાગરોપમની છે. ઉપરિતન મધ્યમ ઐવેચક દેવ પુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ ઓગણત્રીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ સાગરોપમની છે ઉપરિતનોપરિતન ઐવેચક દેવપુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ ત્રીસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એકત્રીસ સાગરોપમની છે. વિજ્ય, વૈજ્યંત, જ્યંત અને અપરાજિત વિમાનના દેવપુરુષોની જઘન્ય સ્થિતિ એકત્રીસ સાગરોપમની છે. અને મધ્યમ બત્રીસ સાગરોપમની છે. તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમની છે. સવાર્થ સિદ્ધ મહાવિમાનમાં રહેવાવાળા દેવપુરુષોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

બંને પ્રકારથી તેત્રીસ સાગરોપમની છે. આ ક્રમ પ્રમાણે દેવ પુરુષોની સ્થિતિ સંબંધી વકતવ્યતા અસુર કુમારથી લઈને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ પુરુષો સુધી કહેવી જોઈએ.

પુરુષોની ભવસિદ્ધિનુ પ્રમાણ કહીને હવે સૂત્રકાર એ બતાવે છે કે — પુરુષ પુરુષ-પણાને કેટલા કાળ પર્યંત છેડ્યા વિના નિરંતર પુરુષ બની રહે છે “પુરિસે જં મંતૈ ! પુરિસેન્તિ કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ” હે ભગવન્ પુરુષ પોતાના પુરુષપણાને કેટલા કાળ સુધી ત્યાગ કરતા નથી ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામી કહે છે કે—“ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં સાગરોવમપુહુત્તં સાતિરેમં” હે ગૌતમ ! પુરુષ પોતાના પુરુષપણાને ત્યાગ ન કરે તો તે જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂત્ સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી તે કંઈક વધારે એ સાગરોપમથી લઈને નવ સાગરોપમ સુધી ત્યાગ કરતા નથી. કેમકે — આટલા કાળ સુધી તે નિરંતર તિર્યક નર અમર આ ભવોમાં પુરુષપણાથી જ ઉત્પન્ન થતા રહે છે અહિયાં સાતિરેકપણું કંઈક અધિક કહેલ છે. તે કેટલાક મનુષ્ય ભવોની અપેક્ષાથી સમજી લેવું

નેઈએ તે પછી પુરુષના મકર્મોદયનો તેને અલાવ થઈ જાય છે તેથી તે નિયમથી સ્ત્રી વિગેરે ભવોમા ચાલ્યા જાય છે. આ રીતનુ આ સામાન્ય કથન છે. વિશેષ કથન આ પ્રમાણે છે. “તિરિક્કજોણિયપુરિસે ણં મંતે ! કાલબો કેવચ્ચિરં હોઈ” હે ભગવન્ તિર્યંચ પુરુષપણાથી લાગઠ કેટલા કાળ સુધી બન્યો રહે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે - ગોયમા જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિન્નિ પલ્લિબોવમાઈં પુવ્વકોટ્ઠિ-પુહુત્તમર્મ્મહયાઈ” હે ગૌતમ ! તિર્યંક પુરુષ તિર્યંચ પુરુષપણાથી ઓછામાં ઓછા એક અંતમુહૂર્ત સુધી બન્યા રહે છે અને વધારેમાં વધારે પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમ સુધી બની રહે છે. આ કથન તિર્યંક પુરુષનુ તિર્યંક પુરુષપણાથી નિરંતર બન્યા રહેવાના કાળનુ સામાન્યરીતે કથન છે. “एवं तं चैव संचिह्णणा जहा इत्थीणं जाव खहरतिरिक्खजोणिय पुरिसस्स संचिह्णणा” આ રીતે આના સ્ત્રી પ્રકરણમાં જેવી રીતની

સ્થિતિ કહેલ છે. એવી જ સ્થિતિ આ પ્રકરણમાં પણ ખેચરતિર્યંક પુરુષોના સંબંધમાં પણ સમજાવેલી. અને આ સંસ્થિતિ પ્રકરણ જલચર, સ્થલચર, ખેચર તિર્યંક્યોનિક પુરુષ ના સંસ્થિતિ પ્રકરણ સુધી અહીં સમજાવી. તેનો સ્પષ્ટાર્થ આ પ્રમાણે છે.—તિર્યંગ્યોનિક પુરુષ જે પોતાના તિર્યંગ્યોનિક પુરુષપણાનો ત્યાગ કરતા નથી. તે ઓછામાં ઓછા તે એક અંતમુહૂર્ત કાળ સુધી ત્યાગ કરતા નથી. તે પછી તે મરીને બીજીગતિમાં બીજા કોઈ વેદમાં ચાલ્યા જાય છે. આ સંબંધમાં જે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન કાળ પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમનો કહેલ છે, તે જ્યારે તે મરીને પૂર્વકોટિના આયુષ્યને લઈને પૂર્વવિદેહ વિગેરેમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે એ રીતે લાગઠ તેના સાતભવ ત્યાં ધારણ કરીને પછી સમાપ્ત થઈ જાય છે, અને આઠમાં ભવમાં તે દેવકુરૂ અથવા ઉત્તરકુરૂમાં તિર્યંગ્યોનિક પુરુષના પર્યાયથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમની હોય છે. આ રીતે તિર્યંગ પુરુષની કાયસ્થિતિનો કાળ જે કહેવામાં આવેલ છે, તે મળી રહે છે. વિશેષની ચિંતામાં જલચર પુરુષની કાય-સ્થિતિનો કાળ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ કહેલ છે. જઘન્ય અવસ્થાન કાળની સમાપ્તિ પછી મરીને આ જીવ તિર્યંગ્યોનિ શિવાયની યોનિ

અને અન્ય વેદને પ્રાપ્ત કરીલે છે. ઉત્કૃષ્ટથી જે આની કાયસ્થિતિનો કાળ કહ્યો છે, તે પૂર્વકોટિના આયુષ્યને લઈને ત્યાંજ બે ત્રણ આદિ વાર ઉત્પન્ન થવાની અપેક્ષાથી કહેલ છે. ચોપગા સ્થલચર પુરુષની કાયસ્થિતિનો કાળ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તનો છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમનો છે. આની સમજ સામાન્ય તિર્યંચ પુરુષની જેમ સમજાવેલી. ઉર:પરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંક પુરુષનો અને ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંક પુરુષનો કાયસ્થિતિ કાળ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ છે. તેની સમજણ જલચર પુરુષની જેમ સમજાવેલી ખેચર પુરુષની કાયસ્થિતિનો કાળ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તનો છે. તેની સમજણ પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે કરી લેવી અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાં લાગરૂપ છે. આવી રીતનો આ કાયસ્થિતિનો કાળ જે ખેચર પુરુષ સાતવાર સુધી પૂર્વકોટિની સ્થિતિવાળા ખેચર પુરુષોમાં ઉત્પન્ન થઈને આઠમાં ભવમાં

પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની સ્થિતિવાળા અંતરદ્વીપ વિગેરેના ખેચર પુરૂષોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે અપેક્ષાએ સમજવું.

આ રીતે તિર્યગ્ચેનિક પ્રકરણ સમાપ્ત.

‘મણુસ્સપુરિસા ણં મંતે ! કાલઓ કેવચ્ચિરં હોંતિ’ હે ભગવન્ મનુષ્ય પુરૂષોની કાય સ્થિતિનો કાળ કેટલો કહેલ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે— ‘ગોયમા ! સ્વેત્તં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુતં ઉક્કોસેણ તિન્નિ પલ્લિઓવમાઈં પુવ્વકોહિ પુહુ- ત્તમમ્મહિયાઈ’ હે ગૌતમ મનુષ્ય પુરૂષોની કાયસ્થિતિનો કાળ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તનો છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમનો છે. ‘ઘમ્મચરણં પહુચ્ચ જહ- ણ્ણેણં અંતોમુહુત્ત’ ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી તેઓની કાયસ્થિતિનો કાળ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તનો ‘ઉક્કોસેણં’ અને ઉત્કૃષ્ટથી ‘દેસૂણા પુવ્વકોહી’ દેશોનપૂર્વકોટિનો છે. ‘લ્લં સદ્વત્થ’ આ રીતે જેવી રીતે આ સામાન્ય પણાથી મનુષ્ય પુરૂષોનો અવસ્થાન કાળ—એટલે કે—કાયસ્થિતિનો કાળ કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે બધેજ પુરૂષોનો કાયસ્થિતિનો કાળ સમજી લેવો.

યાવત્—અર્થાત્ ભરત ઐરવત પૂર્વવિદેહ અને અપર વિદેહ સુધીના પુરૂષોની કાયસ્થિતિનો કાળ પણ એજ પ્રમાણે સમજી લેવો.

‘અકમ્મભૂમિકમણુસ્સપુરિસાણં જહા અકમ્મભૂમિગમણુસ્સિસ્તથીણં’ અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય પુરૂષોની કાયસ્થિતિનો કાળ જેમ અકર્મભૂમિક મનુષ્ય સ્ત્રિયોનો કાયસ્થિતિ કાળ કહેવામાં આવેલ છે, એજ પ્રમાણેનો સમજવો. અને અંતરદ્વીપ રૂપ અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય સ્ત્રિયોની કાયસ્થિતિના કાળ પ્રમાણેનોજ કાળ યાવત્ અંતરદ્વીપજ મનુષ્યોની કાય સ્થિતિનો કાળ પણ સમજી લેવો. આ રીતે યાવત્ પદથી હૈમવત, હૈરણ્યવત્—હરિવર્ષ, રમ્યક વર્ષ, દેવકુરૂ, ઉત્તરકુરૂ, અને અંતરદ્વીપ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરૂષોની કાયસ્થિતિનો કાળ જે જે રીતે ત્યાં ત્યાંની મનુષ્ય સ્ત્રિયોની કાયસ્થિતિનો કાળ કહ્યો છે, એ એ રીતે સમજી લેવો. આ પ્રમાણેનો આ કથનનો ભાવાર્થ છે સ્ત્રિયોની કાયસ્થિતિ પ્રમાણે જ અવ- સ્થાન પણ અંતરદ્વીપ જ મનુષ્ય પુરૂષો સુધીનો સમજી લેવું.

આ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે.—ભરત, ઐરવત, અંતરદ્વીપ સુધીના મનુષ્ય પુરૂષોનું અવસ્થાન એવી રીતે કહેવું જોઈએકે જેવી રીતે ભરત વિગેરે ક્ષેત્રોની મનુષ્ય સ્ત્રિયોનું અવસ્થાન કહેલ છે. તે આ કથન પ્રમાણે સામાન્ય રીતે મનુષ્ય પુરૂષનું અવસ્થાન ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી જઘન્યથી તે એક અંતમુહૂર્તનું છે કેમકે—તે પછી તે મરીને બીજી ગતિમાં અથવા વેદાન્તરમાં સંક્રમિત થઈ જાય છે. અર્થાત્ પરિણમી જાય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી તેનો અવસ્થાન કાળ પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમનો છે. અને તેમાં તેઓની પૂર્વ- કોટિના આયુષ્યને લઈને સાત ભવ તે મહાવિદેહોમાં થઈ જાય છે અને આઠમો ભવ દેવ કુરૂ વિગેરેમાં થઈ જાય છે. તથા ધર્મચરણુ—ચારિત્ર ધર્મને લઈને તેનો અવસ્થાન કાળ જઘન્યથી તે એક સમયનો છે. કેમકે—બીજા સમયમાં મરણની સંભાવના છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી તેનો અવસ્થાન દેશોનપૂર્વકોટિ રૂપ છે. કેમકે—પૂર્વકોટિની આયુષ્ય વાળા મનુષ્યનેજ આઠ વર્ષ પછી ચારિત્ર ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. મનુષ્ય વિશેષના વિચારની અપેક્ષાથી સામાન્યથી કર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરૂષ, કર્મભૂમિરૂપ ક્ષેત્રનો આશ્રય લઈને જઘન્ય

થી એક અંતર્મુદૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પદ્યોપમ સુધી રહી શકે છે. આટલો અવસ્થાન કાળ તેનો એ કારણે થઈ શકે છે કે—આ સાતવાર સુધી તે પૂર્વકોટિના આયુષ્ય વાળા મનુષ્ય પુરુષોમાં ઉત્પન્ન થઈને આઠમા ભવમાં આ એકાન્ત સુષમા કાળમાં ભરત અથવા ઐરવત ક્ષેત્રના ત્રણ પદ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મનુષ્ય પુરુષોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ચારિત્ર ધર્મની પ્રતિપત્તીની અપેક્ષાથી તેનો અવસ્થાન કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો છે. કેમકે ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી પણ સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર પરિણામ તેને થઈ શકે છે. અને વધારેમાં વધારે સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર પરિણામ દેશોન પૂર્વકોટિ સુધી તેને થઈ શકે છે. કેમકે—સર્વ વિરતિનો કાળ એટલો જ છે. ભરત અને ઐરવત, કર્મભૂમિક મનુષ્ય પુરુષનો અવસ્થાન કાળપણ ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રની અપેક્ષા જઘન્યથી એક અંતર્મુદૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિ અધિક ત્રણ પદ્યોપમનો છે. આટલો આ કાળ પૂર્વકોટિ આયુષ્ય વાળા વિદેહ ક્ષેત્રના પુરુષો જે ભરત વિગેરેમાં સંહરણ કરીને ફરી લાવવામાં આવે

છે, તેણે ભરતાદિમાં નિવાસ કર્યો માટે તે ભારતીય છે. એવા વ્યપદેશ વાળો હોય છે. તે પોતાના ભવ સંબંધી આયુષ્ય ક્ષય થાય ત્યારે એકાન્ત સુષમા કાળના પ્રારંભમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે અપેક્ષાથી સમજવું. ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી તેનો અવસ્થાન કાળ જઘન્ય થી એકસમયનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિનો છે. આ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બન્નેની લાવના પહેલાની જેમ ફરી લેવી. પૂર્વ વિદેહ અને અપર વિદેહ કર્મભૂમિક મનુષ્ય પુરુષનો અવસ્થાન કાળ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુદૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ છે આ અવસ્થાન કાળ ફરી ફરીને ત્યાંજ સાતવાર ઉત્પન્ન થવાના કારણથી સમજવાનો છે. કેમકે—ત્યાંથી નીકળીને પછી બીજીગતિમાં અથવા બીજી યોનિમાં સંક્રમણ થઈ જાય છે. અર્થાત્ જન્માન્તર થઈ જાય છે. ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી તેનો અવસ્થાન કાળ જઘન્ય થી એક સમયનો અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિનો છે. તથા સામાન્ય રીતે અકર્મભૂમિકા મનુષ્ય પુરુષનો અવસ્થાન કાળ જન્મની અપેક્ષાથી જઘન્યથી પદ્યોપમના અસંખ્યા-

તમા લાગથીહીન એક પદ્યોપમનો છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પદ્યોપમ સુધીનો છે. સંહરણની અપેક્ષાથી તેનો અવસ્થાન કાળ જઘન્યથી એક અંતર્મુદૂર્ત સુધીનો અને ઉત્કૃષ્ટની દેશોનપૂર્વ કોટિથી વધારે ત્રણ પદ્યોપમનો છે. અહિંયાં જઘન્યથી જે એક અંતર્મુદૂર્તનો સમય કહ્યો છે, તે જેનું આયુષ્ય અંતર્મુદૂર્ત બાકી હોય અને જેનું સંહરણ અકર્મભૂમિકામાં થયું હોય એવા જીવની અપેક્ષાથી કહેલ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટ જે સમય કહ્યો છે. તે દેશોન પૂર્વકોટિના આયુષ્ય વાળા જીવ કે જેનું સંહરણ ઉત્તરકુરુ વિગેરેમાં થયું હોય અને ત્યાં જ ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓની અપેક્ષાથી કહેલ છે.

પૂર્વકોટિમાં જે દેશોનપણું કહ્યું છે. તે ગર્ભકાળની ન્યૂનતાને લઈને કહેલ છે. કેમકે ગર્ભકાળમાં સંહરણ થવાનો પ્રતિબંધ કહ્યો છે. નહિતર દેશોન પણું ન કહીને પૂર્વપૂર્વકોટી કહેવામાં આવત. હૈમવત અને ઐરવત અકર્મભૂમિકા મનુષ્ય પુરુષનો અવસ્થાન કાળ જન્મની અપેક્ષાથી ઓછામાં ઓછા પદ્યોપમના અસંખ્યાતમાં લાગથી હીન એક પદ્યોપમનો

છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂરા એક પલ્લોપમનો છે. સંહરણની અપેક્ષાથી તેનો અવસ્થાન કાળ જઘન્યથી તો એક અંતર્મુદ્દૂર્ત છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિ અધિક એક પલ્લોપમનો છે. અહિંયાં તેની સમજણ પહેલાં પ્રમાણે જ સમજી લેવી. હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષ રૂપ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષોનો અવસ્થાન કાળજન્મની અપેક્ષાથી જઘન્યથી તો પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ન્યૂન બે પલ્લોપમ સુધીનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂરા બે પલ્લોપમનો છે. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્યાં આટલાજ આયુષ્યનો સંભવ છે. સંહરણની અપેક્ષાથી તેના અવસ્થાન કાળ જઘન્યથી એક અંતર્મુદ્દૂર્તનો છે. કેમકે—જેનું આયુષ્ય એક અંતર્મુદ્દૂર્તથી ન્યૂન ઓછું હોય છે. એવા જીવનું સંહરણ થતું નથી. અને ઉત્કૃષ્ટથી તેનો અવસ્થાન કાળ દેશોનપૂર્વકોટિ અધિક બે પલ્લોપમ સુધીનો છે. તેની સમજ પહેલા કહ્યા પ્રમાણે બાજીવી. દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ રૂપ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષનો અવસ્થાન કાળ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જઘન્યથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી હીન ઓછા ત્રણ પલ્લોપમનો છે.

અને ઉત્કૃષ્ટથી તેનો અવસ્થાન કાળ પૂરા ત્રણ પલ્લોપમનો છે. સંહરણની અપેક્ષાથી તેનો અવસ્થાન કાળ જઘન્યથી એક અંતર્મુદ્દૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોટિ અધિક ત્રણ પલ્લોપમનો છે અંતરદ્વીપજ મનુષ્ય પુરુષનો અવસ્થાન કાળ જન્મની અપેક્ષાથી દેશથી ન્યૂન પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ સુધીનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી તેનો અવસ્થાન કાળ પૂરા પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ સુધીનો છે. સંહરણની અપેક્ષાથી તેનો અવસ્થાન કાળ જઘન્યથી એક અંતર્મુદ્દૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ અધિક પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગનો છે, 'દેવાણં જચ્ચેવ ઠિઈં સચ્ચેવ સંચિટ્ટણા જાવ સવ્વઠ્ઠસિદ્ધગાણં' ભવનપતિદેવ પુરુષોથી લઈને સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવપુરુષ સુધી પહેલાં દેવોની જે ભવસ્થિતિ કહી છે. એજ પ્રમાણે કાયસ્થિતિ પણ છે. તેમ સમજવું.

શંકા—કાયસ્થિતિ તો અનેક ભવોના આશ્રિત હોય છે, તો પછી તે અહિંયાં એકલવ માં કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

ઉત્તર—દેવપુરુષ દેવપુરુષ પણાથી સતત કેટલા કાળ સુધી થતા રહે છે ? એજ વાત કાયસ્થિતિમાં વિવક્ષિત છે. કેમકે—દેવચ્યવીને પાછા દેવ તો બનતા નથી. તેથીજ અહિંયાં અતિદેશથી તેમ કહેવામાં આવેલ છે કે—દેવાણં જા ઠિઈં સા ચેવ સંચિટ્ટણા માણિયવ્વા" દેવોની જે ભવસ્થિતિ છે એજ કાયસ્થિતિ છે તેમ સમજવું. ॥સૂ. ૬॥

પુરુષો કે અન્તરકાલ કા નિરૂપણ

આ રીતે સતત રીતે પુરુષોના અવસ્થાન કાળનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેઓના અંતરકાળનું કથન કરે છે. "પુરિસસ્સ ણં મંતે !" ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું કે—હે ભગવન્ ! એક પુરુષને, પુરુષ પણાના ત્યાગ કરીને પાછા પુરુષપણાને પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલા કાળનું અંતર હોય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—"ગોયમા ! જહ્ણણેણં એકકં સમયં ઉક્કોસેણં વણ-સ્સઙ્ગ કાલો" હે ગૌતમ ! પુરુષ પોતાના પુરુષપણાનો ત્યાગ કરીને ફરી પુરુષ પણાને પ્રાપ્ત

કરવામાં ઓછામાં ઓછા એક સમય પછી પ્રાપ્ત કરીલે છે. અને વધારેમાં વધારે વનસ્પતિ નો જેટલો કાળ કહ્યો છે, તેટલા કાળ પછી તે તેને ફરી પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે—ન્યારે કોઈ પુરૂષ ઉપશમ શ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે, તો પુરૂષ વેદનું ઉપશાંત થઈ જવાથી તે ત્યાં ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી જીવતો રહીને અર્થાત્ ઉપશમ શ્રેણીમાં વર્તમાન રહીને તે પછી તેનું ત્યાં મરણ થઈ જાય છે, તો નિયમની તે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ઉપશાંત થયેલ પુરૂષવેદને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવામાં ઓછામાં ઓછું એક સમયનું અંતર હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિ કાળ પ્રમાણનું જે અંતર કહ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે—તેમાં ‘અણ્તાઓ ઉસ્સવિપ્પણીઓસવિપ્પણીઓ કાલઓ, રેત્તઓ, અણ્તા લોગા, અસંખેજ્જા પોગ્ગલપરાયદ્દા, તે ણ પુગ્ગલપરાયદ્દા આવલિયાણ અસંખેજ્જાઇમાગો’ તેના કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણિયો અને અનંત અપસર્પિણિયો સમાપ્ત થઈ જાય છે. અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્ત થઈ જાય છે. અને આ અસંખ્યાત પુદ્ગલપરાવર્ત આવલિકાના અસંખ્યાતમા લાગ રૂપ હોય છે. આ રીતે સામાન્ય પણાથી પુરૂષવતું

અંતર બતાવીને હવે સૂત્રકાર વિશેષ પ્રકારથી તિર્યંક પુરૂષ સંબંધી પુરૂષ પણાનું અંતર બતાવવા માટે આ સંબંધમાં અતિદેશ દ્વારા કહે છે—‘તિરિક્ખજોણિયપુરિસાણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વણસ્સદ્કાલો’ તિર્યંગ્યોનિક પુરૂષ પણાનું અંતર જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂત્તં હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિના કાળ પ્રમાણનું એટલે કે અનંત કાળનું અંતર પડે છે. આ વનસ્પતિના કાળ અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્ત રૂપ હોય છે ‘एवं जाव खहयर-तिरिक्खजोणियपुरिसाणं’ જે પ્રમાણે સામાન્ય પણાથી તિર્યંક પુરૂષાંતું અંતર કહ્યું છે, એજ પ્રમાણે વિશેષ જલચર—સ્થલચર—અને ખેચર પુરૂષોના પુરૂષ પણાનું અંતર પણ સમજ લેવું અર્થાત્ તિર્યંક સ્ત્રી પ્રકરણમાં જે અંતર જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી કહેવામાં આવ્યું છે, એજ સઘળું કથન અહિંયાં પણ સમજવું.

હવે સૂત્રકાર મનુષ્ય પણા સંબંધી અંતર સમજાવવા માટે કથન કરે છે—તેમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“મણુસ્સપુરિસાણં મંતે ! કેવइयं કાલં અંતરં હોइ”

હે ભદ્રન્ત ! મનુષ્ય પુરૂષોને મનુષ્ય પુરૂષ પણાથી છૂટિ જવા પછી ફરીથી તે મનુષ્ય પુરૂષ પણાની પ્રાપ્તિ કરવાનાં કેટલા કાળનું અંતર હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા खेतं पडुच्च जहण्णेणं अंतोमुहुत्तमंतरं” ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી તેને મનુષ્ય પણાને પ્રાપ્ત કરવામાં ઓછામાં ઓછા એક અંતર્મુહૂત્તં નું અંતર હોય છે અને વધારેમાં વધારે વનસ્પતિ કાલ પ્રમાણનું અનંત કાળનું અંતર પડે છે. “घम्मचरणं पडुच्च जहण्णेणं एककं समयं उक्कौसेणं अणत्तं कालं” ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી તેમને ફરીથી મનુષ્ય પુરૂષ પણા પ્રાપ્ત કરવામાં ઓછામાં ઓછું એક સમયનું અને વધારેમાં વધારે અનંત કાળનું અંતર પડે છે કોઈ મનુષ્ય પુરૂષ ન્યારે ઉપશમ શ્રેણીને પ્રાપ્ત કરીને પુરૂષવેદના ઉપશાંત થયા પછી ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી ત્યાં જીવતા રહે છે અને તે પછી મરીને તે નિયમથી દેવ પુરૂષોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તો આ અપેક્ષાએ અહિંયાં જઘન્ય થી એક સમયનું અંતર આવે છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળનું

અંતર હોવાનું જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે આમાં “અણંતાઓ ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીઓ જાવ અવહુદ્ધપોગલપરિયદ્ધં દેસુણં” કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયો થઈ જાય છે. યાવત્ ક્ષેત્રથી અનંત લોકો થઈ જાય છે. તે દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત થાય છે એ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે. “કમ્મભૂમિગણં જાવ વિદેહો જાવ ધમ્મચરણે ઇવ્વકો સમઓ સેસં જહિત્થીણં જાવ અંતરદીવગાણં” અહિંયાં પહેલા યાવત્પદથી ભરત ઐરવત, પૂર્વ-વિદેહ, અપર વિદેહના સઘળા કર્મભૂમિજ પુરૂષો અને ખીજ યાવત્પદથી અકર્મભૂમિ જ હૈમવત હૈમણ્યવત વર્ષ, રમ્યક વર્ષ, દેવકુરૂ, ઉત્તરકુરૂના મનુષ્ય પુરુષો ગ્રહણ કરાયા છે. આ રીતે કર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષોના પુરુષપણાનું અને અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષોના પુરુષપણાનું અંતર પોતપોતાની સ્ત્રિયોના પ્રકરણમાં જે જે પ્રમાણેનું અંતર કહેવામાં આવેલ છે. તે તે પ્રકારથી સમજી લેવું જેમકે—સામાન્ય મનુષ્ય પુરુષનું અંતર ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી જઘન્યથી અંતમુહૂર્તનું હોય છે. તે

કેવી રીતે થાય છે? તે પહેલા કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવું. ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળનું વનસ્પતિ કાળ પર્યંતનું અંતર હોય છે. કેમકે—ચારિત્ર પરિણામથી બ્રહ્મ થયેલા કોઈ પુરુષને એકસમય પછી ચારિત્ર પ્રાપ્તિ થવાની સંભાવના હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી એકદેશથી ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત પર્યંતનું અંતર હોય છે. એજ પ્રમાણે વિશેષ પ્રકારની વિચારણામાં કર્મભૂમિક ભરત, ઐરવત, પૂર્વ વિદેહના મનુષ્ય પુરુષનું અંતર જન્મ અને ચારિત્ર આ બન્નેની અપેક્ષાથી દરેકનું અંતર પહેલા કહ્યા પ્રમાણે કર્મથી જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયનું તથા દેશોન અપરાર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ સુધીનું છે. સામાન્ય અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષનું અંતર જન્મની અપેક્ષાએ જઘન્યથી અંતમુહૂર્ત અધિક દસ હજાર વર્ષનું હોય છે. કેમકે—અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષની અવસ્થામાં મરેલાં અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય પુરુષની જઘન્ય સ્થિતિ વાળા દેવોમાં ઉત્પત્તિ થાય, અને પાછા ત્યાંથી સ્થવીને તે કર્મભૂમિયોમાં સ્ત્રીપણાથી અથવા પુરુષ પણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ત્યાંથી પાછા મરીને કોઈ કોઈની પાછી કર્મભૂમિક મનુષ્ય

પુરુષ પણાથી ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે આ અપેક્ષાથી આટલા કાળનું અંતર કહ્યું છે. કેમકે દેવ-ભવથી સ્થવીને સીધા વ્યવધાન વિના અકર્મભૂમિયોમાં મનુષ્ય પણાથી અથવા તિર્યક સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પણાથી ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી તેથી વચમાં એકભવ કર્મભૂમિયોમાં જન્મ લઈ ને તે પછી ત્યાંથી મર્યા બાદ અકર્મ ભૂમિયોમાં ઉત્પન્ન થવાનું કહ્યું છે. ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિ કાળનું અંતર હોય છે. કેમકે—કોઈ પુરુષને કોઈ દેવ વિશેષ સંહરણ કરીને કર્મભૂમિમાં લઈ જવામાં આવે અને તે પછી અંતમુહૂર્ત કાળ પછી તેની બુદ્ધિમાં પરિવર્તન થવાથી પાછા તેને અકર્મભૂમિ માં લાવીને રાખી દેવામાં આવે તે અપેક્ષાથી જઘન્ય અંતર અંતમુહૂર્તનું કહ્યું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળનું અંતર હોય છે. કેમકે—આટલા કાળ પછી અકર્મ ભૂમિમાં ઉત્પત્તિની માફક સંહરણ પણ નિયમથી થાય છે. એજ પ્રમાણે એટલે કે સામાન્ય અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષની જેમ વિશેષ જેઓ હૈમવત, ઐરણ્યવત, હરિવર્ષ, રમ્યકવર્ષ, દેવકુરૂ,

ઉત્તરકુરૂ અંતરદ્વીપ આ અકર્મભૂમિયોના મનુષ્ય પુરુષોનું અંતર જન્મ તથા સંહ-
રણની અપેક્ષાથી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બંને પ્રકારથી સામાન્ય અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય પુરુ-
ષોની જેમ સમજી લેવું.

આ રીતે લેહ પ્રલેદો સહિત તિર્યંચ પુરુષોનું અને મનુષ્ય પુરુષોનું અંતર કહીને હવે
સૂત્રકાર દેવ પુરુષોના અંતરનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—“દેવપુરિસાણં” દેવ પુરુષોનું અંતર
“જહન્નેણં અંતોમુહુતં ઉક્કોસેણં વણસ્સદ્ કાલો” દેવપુરુષોને દેવપુરુષપણાથી છૂટયા
પછી ફરીથી તે દેવપુરુષપણાની પ્રાપ્તિ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તં પછી થાય છે. અને ઉત્કૃ-
ષ્ટથી વનસ્પતિકાળ એટલેકે અનંતકાળ વીતી ગયા પછા થાય છે. અહીં જઘન્યથી
જે એક અંતર્મુહૂર્તંનું અંતર કહ્યું છે, તે તેનો ભાવ એ છે કે—કોઈ દેવ દેવભ-
વથી રચુત થયા અને તે ગર્ભજ મનુષ્ય પુરુષોમાં ઉત્પન્ન થયા. તે તથાવિધ
અધ્યવસાય વાળા મરણથી પાછા પછુકોઈ દેવની પર્યાયથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે—
‘ભવનવાસિ દેવપુરિસાણં તાવ જાવ સહસ્સારો’ ભવનવાસી દેવપુરુષોથી લઈને સહસાર
સુધીના દેવપુરુષોનું ગ્રહણ અહિંયા યાવત્પદથી થયેલ છે યાવત્પદથી દશ પ્રકારના ભવનવાસિ દેવ-
પુરુષો પછી આઠ પ્રકારના વાનવ્યન્તર પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષક વૈમાનિક-કલ્પોપપન્નક કે જે
સૌધર્મ ૧, ઈશાન ૨, સનતકુમાર ૩, માહેન્દ્ર ૪, બ્રહ્મલોક ૫, લાન્તક ૬, મહાશુક ૭, આટલા
દેવ પુરુષો ગ્રહણ કરાયા છે. અર્થાત્ ભવનપતિ દેવ પુરુષોથી લઈને સહસાર આઠમા દેવલોક
સુધીના દેવ પુરુષોનું અંતર સામાન્ય દેવ પુરુષોની જેમ સમજી લેવું એજ વાત સૂત્રકાર પ્રકટ
કરે છે—“જહન્નેણં અંતોમુહુતં” અહિંયાં જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તંનું અંતર પડે છે, “ઉક્કો-
સેણં વણસ્સદ્કાલો” ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાલ પ્રમાણ એટલે કે—અનંતકાળનું અંતર પડે છે.
આ પ્રમાણે અસુરકુમારથી લઈને સહસાર કલ્પ સુધીના દેવપુરુષોનું અંતર કહીને
હવે નવમા આનતાદિ દેવપુરુષોનું અંતર સૂત્રકાર બતાવે છે. “આણય દેવપુરિસાણં મંતે”
ઈત્યાદિ.

“આણયેયપુરિસાણં મંતે ! કેવદ્વયં કાલં અંતરં હોઈ” હે ભગવન્ આનત દેવ પુરુષોનું
આનત દેવપુરુષપણાથી છૂટયા પછી ફરીથી તેની પ્રાપ્તિ કરવામાં કેટલા કાળનું અંતર હોય
છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે— “ગોચમા !” હે ગૌતમ !

અહિંયાં અંતર “જહન્નેણં” જઘન્યથી “વાસપુહુતં” વર્ષ પૃથક્ત્વ—એટલે કે—બે વર્ષથી નવ-
વર્ષ સુધીનું છે. આ કેવી રીતે ? તે બાબતમાં કહે છે કે—અહિંયાં જે ગર્ભસ્થ કોઈ પ્રાણી
બધી પર્યાપ્તિયોથી પર્યાપ્ત થઈને શુભ અધ્યવસાયથી મરીને આનતકલ્પથી પહેલાના જે
દેવો છે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આનત વિગેરે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.
કેમકે—એટલા જ કાળમાં આનતકલ્પ વિગેરેને યોગ્ય અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ થઈ
શકતી નથી. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—જે જીવો આનત વિગેરે કલ્પોમાંથી રચીને જો
પાછા આનત વિગેરે કલ્પોમાં ઉત્પન્ન થશે તે નિયમથી ચારિત્ર લઈને જ ત્યાં ઉત્પન્ન થશે
પરંતુ ચારિત્ર લીધા વિના ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. ચારિત્ર આઠમા વર્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે.
તેનાથી પહેલાં પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી જઘન્યથી વર્ષ પૃથક્ત્વનું અંતર કહ્યું છે. “ઉક્કો-
સેણં” ઉત્કૃષ્ટથી “વણસ્સદ્ કાલો” વનસ્પતિકાળ એટલે કે—અનંતકાળ સુધીનું છે. “એવં જાવ
ગેવેજ્જ દેવપુરિસસ્સ વિ” આનતદેવ પુરુષોની જેમજ પ્રાણુત, આરણુ, અચ્યુત, કલ્પના અને
ગ્રેવેચકના દેવ પુરુષોનું અંતરપણ સમજી લેવું. તે જઘન્યથી વર્ષ પૃથક્ત્વ અને ઉત્કૃષ્ટથી

વનસ્પતિકાળ સુધીનું છે. “અણુત્તરોવવાઇયદેવપુરિસસ્ત જહળ્ણેણં વાસમુહુત્તં ઝવકોસેણં સંઘેજ્ઞાઈં સાગરોવમાઈં સાતિરેગાઈં” અનુત્તરોપપાતિક કલ્પાતીત દેવપુરૂષનું અંતર જઘન્ય થી વર્ષ પૃથક્—એટલે કે બે વર્ષ થી લઈને નવ વર્ષ સુધીનું અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે સંખ્યાત સાગરોપમોનું છે. અનુત્તરોપપાતિક કલ્પાતીત દેવ પુરૂષો શિવાયના વૈમાનિક દેવ પુરૂષોમાં સંખ્યાતવાર તેની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાથી અહિંયાં સંખ્યાત સાગરોપમ કહ્યા છે. તથા તેમાં જે કંઈક અધિક પણું કહ્યું છે. તે મનુષ્ય ભવોને લઈને કહેલ છે. આ રીતે કંઈક વધારે સંખ્યાત સાગરોપમોનું અંતર અહિંયાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, જો કે અહિંયાં સામાન્ય પણાથી જ અનુત્તરોપપાતિક દેવ પુરૂષોનું અંતર કહેલ છે, તો પણ અપરાજીત દેવ પુરૂષો સુધીનું જ અંતર સમજવું, કેમકે—સર્વાર્થસિદ્ધમાં તો જીવની ઉત્પત્તિ એકવાર જ થાય છે. તેથી તે અંતરનું કથન બનતું નથી. આ પ્રમાણે દેવપુરૂષના અંતરનું કથન જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી જે કયું તે સમાપ્ત થયું ॥સૂ૦ ૧૦૧

પહલા સામાન્યરૂપ સે તિર્યક મનુષ્ય ઓર દેવ પુરૂષોં કે અલ્પબહુત્વ કા નિરૂપાગ

આ રીતે અહીંપર્યન્ત પુરૂષોનું અંતર કહ્યું છે. હવે સૂત્રકાર તેઓના અલ્પ બહુપણાનું કથન કરે છે. “અપ્પાવહુયાણિ” ઇત્યાદિ, ટીકાર્થ—“અપ્પાવહુયાણિ જહેવિત્થીણં” સામાન્ય સ્ત્રી પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે અલ્પ બહુપણાનું કથન કરવામાં આવેલ છે, એજ પ્રમાણે સામાન્ય પુરૂષોનું અલ્પ બહુપણું કહી લેવું “જાવ ણ્ણસિણં મંતે ! દેવપુરિસાણં” અને અહિંયાં આ અલ્પ બહુપણાનું પ્રકરણ યાવત્ દેવ પુરૂષોના અલ્પ બહુપણાના પ્રકરણથી પહેલાં પહેલાનું ગ્રહણ કરાયું છે. તેમ સમજવું. આ અલ્પ બહુપણું પાંચ પ્રકારનું હોય છે. જેમાં પહેલું તિર્યચ વિગેરે પુરૂષોનું સામાન્ય અલ્પ બહુપણું છે. ૧ બીજું ત્રણ પ્રકારના તિર્યચોના સંબંધમાં છે. ૨ ત્રીજું ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય પુરૂષોના સંબંધમાં છે. ૩ ચાથું દેવ પુરૂષોના સંબંધમાં છે. ૪, અને પાંચમું અલ્પ બહુપણું તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ, આ રીતે મળેલા પુરૂષોના સંબંધમાં કહ્યું છે. ૫ અહિંયાં યાવત્ પદથી પાંચ પ્રકારના અલ્પ બહુપણા માંથી પહેલાના ત્રણ અલ્પ બહુપણાનો સંગ્રહ થયો છે. જેમકે

પહેલાં સામાન્ય તિર્યચ મનુષ્ય દેવોનું ૧ બીજું જલચર વિગેરે ત્રણ પ્રકારના જલચરોનું ૨ ત્રીજું કર્મભૂમિજ વિગેરે ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યોનું ૩ આ ત્રણે અલ્પ બહુપણું તેઓની સ્ત્રીઓના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે, એજ પ્રમાણે આ પુરૂષોના અલ્પ બહુપણામાં પણ સમજ લેવું. ફરક એટલોજ છે કે—સ્ત્રી પ્રકરણમાં “ણ્ણસિ ણં મંતે ! તિરિચ્ચજોણિત્થીણં” ઇત્યાદિ કહેલું છે. અને અહિંયાં “ણ્ણસિ ણં મંતે ! તિરિચ્ચજોણિયપુરિસાણં” ઇત્યાદિ કહેલું જઈએ. તેના આલાપકોનો પ્રકાર જ્ઞાતાથી સમજ લેવો. યાવત્પદથી ગ્રહણ થયેલ અલ્પ બહુપણાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.—સૌથી ઓછા મનુષ્ય પુરૂષ છે. તેના કરતાં તિર્યચૈાનિક પુરૂષ અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. તિર્યચૈાનિક પુરૂષો કરતાં દેવપુરૂષ અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. આ રીતે આ પહેલું અલ્પ બહુત્વ છે. ૧ તિર્યચૈાનિક પુરૂષોમાં સૌથી ઓછા ખેચર પુરૂષો છે. ખેચર પુરૂષો કરતાં જલચર પુરૂષ સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે, આ બીજું અલ્પ બહુપણું કહ્યું છે. ૨ મનુષ્ય પુરૂષોમાં સૌથી ઓછા અંતરદ્વીપના મનુષ્ય પુરૂષ છે. અંતરદ્વીપના મનુષ્ય પુરૂષો કરતાં દેવકુરૂ

અને ઉત્તર કુરુના મનુષ્ય પુરૂષ અન્યોઅન્ય બંને સરખા છે. અને સંખ્યાત ગણા વધારે છે. તેઓના કરતાં હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષના મનુષ્ય પુરૂષો બંને પરસ્પરમાં સરખા છે. અને સંખ્યાત ગણા વધારે છે. તેના કરતાં હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય પુરૂષો પરસ્પરમાં બંને સમાન છે. અને સંખ્યાત ગણા વધારે છે. તેના કરતાં પૂર્વ વિદેહ અને અપર વિદેહના મનુષ્ય પુરૂષો પરસ્પરમાં સમાન છે, અને સંખ્યાત ગણા વધારે છે. આ ત્રીજું અલ્પ બહુપણું છે. ૩ આ પ્રમાણે મનુષ્ય પુરૂષ સુધી ત્રણ અલ્પ બહુપણાનું ગ્રહણ અહિંયા યાવત્ પદ્ધતી થયેલ છે. હવે ચોથા દેવપુરૂષોનું અલ્પ બહુપણું સૂત્રકાર પોતેજ બતાવતાં કહે છે કે—“एएसि णं भंते !” ઇત્યાદિ.

“एएसि णं भंते ! હે ભગવન્ આ “દેવપુરિસાણં” દેવ પુરૂષોનું અર્થાત્ સામાન્ય દેવ પુરૂષોનું કે જેમાં ‘ભવણવાસીણં’ ભવનવાસી દેવોમાં અને ‘વાણમંતરાણં’ વાનવ્ય-

ન્તર દેવોમાં ‘જોહસિયાણં’ જ્યોતિષ્ક દેવોમાં અને ‘વૈમાણિયાણં’ વૈમાનિક દેવોમાં “કયરે કયરેહિતો” કયા દેવો કયા દેવો કરતાં “અપા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા” અલ્પ છે ? કયાદેવ કયાદેવ કરતા વધારે છે ? કયાદેવ કયાદેવની તુલ્ય છે ? અને કયાદેવ કયાદેવથી વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—“ગોયમા ! હે ગૌતમ ! “સવ્વત્થોવા વૈમાણિયદેવપુરિસા” સૌથી ઓછા વૈમાનિક દેવપુરૂષ છે. “ભવણવાસિદેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” વૈમાનિક દેવ પુરૂષો કરતાં ભવનવાસી દેવ પુરૂષ અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “વાણમંતરદેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” ભવનવાસી દેવ પુરૂષો કરતાં વાનવ્યન્તર દેવ પુરૂષ અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “જોહસિયદેવપુરિસા-સંખેજ્જગુણા” વાનવ્યન્તરદેવ પુરૂષો કરતાં જ્યોતિષ્ક દેવ પુરૂષ સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે.

અહિંયાં દેવોના પ્રસંગથી કેવળ દેવ પુરૂષોનુંજ અલ્પ બહુપણું બતાવવામાં આવે છે.—

દેવોમાં સૌથી ઓછા અનુત્તરોપપાતિક દેવ હોય છે. કેમકે—તેઓ ક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યાત માં ભાગવતી જેટલી આકાશ પ્રદેશરાશિ હોય છે. એટલા પ્રદેશના હોય છે. અનુત્તરોપપાતિક દેવપુરૂષો કરતાં ઉપરિતન ઐવેયક દેવ પુરૂષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે—બૃહત્તરક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગવતી આકાશ પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ વાળા હોય છે.

પ્રશ્ન—એ કેવી રીતે જાણી શકાય કે અનુત્તરોપપાતિક દેવો કરતાં ઉપરિતન ઐવેયક દેવ સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે ?

ઉત્તર—અહિંયાં ઉપરિતન ઐવેયક પ્રસ્તટમાં વિમાનો વધારે હોય છે, જેમકે—અનુત્તર દેવોના પાંચ વિમાનો હોય છે. અને ઉપરિતન ઐવેયક પ્રસ્તટમાં સો ૧૦૦ વિમાનો હોય છે, દરેક વિમાનોમાં અસંખ્યાત દેવો હોય છે. જેમ જેમ નીચે નીચે રહેવા વાળા વિમાનો વધારે હોય છે. તેમ તેમ તેમાં દેવો પણ અધિક હોય છે. તેથી જાણી શકાય છે કે—અનુત્તર વિમાન દેવપુરૂષો કરતાં બૃહત્તર ક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગવતી આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ

વાળા હોવાથી ઉપરિતન દેવ સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. અલ્પ બહુપણના સંબંધમાં આ પ્રમાણેની ભાવના કરી લેવી જોઈ એ.

ઉપરિતન ઐવેયક દેવ પુરૂષો કરતાં મધ્યમ ઐવેયક દેવ પુરૂષ સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. મધ્યમ ઐવેયક દેવપુરૂષો કરતાં અધસ્તન ઐવેયક પ્રસ્તટના દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે.

અધસ્તન ઐવેયક દેવ પુરૂષો કરતાં અચ્યુત કલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. અચ્યુતકલ્પના દેવ પુરૂષો કરતાં આરણ્યકલ્પના દેવ પુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે.

શંકા—આરણ્ય અને અચ્યુતકલ્પ આ બંને કલ્પો સમક્ષણી વાળા અને સરખી વિમાનો ની સંખ્યાવાળા છે. તોપણ અચ્યુતકલ્પ કરતાં આરણ્ય કલ્પના દેવ પુરૂષોમાં સંખ્યાતગણું અધિકપણું આપ કેવી રીતે કહો છો ?

ઉત્તર—અહિયાં જે વાત કહેવામાં આવી છે, તેનું કારણ એ છે કે—કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો તથાવિધ સ્વભાવથી દક્ષિણ દિશામાં અધિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અચ્યુતકલ્પના દેવ પુરૂષો કરતાં આ આરણ્ય કલ્પના દેવપુરૂષો વધારે કહ્યા છે. તે કૃષ્ણ પાક્ષિક કોણ છે ? આ

સંબંધમાં કૃષ્ણપાક્ષિકનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે—જીવ એ પ્રકારના હોય છે. એક શુકલ-પાક્ષિક અને બીજા કૃષ્ણ પાક્ષિક, તેમાં જેઓનો—સંસાર કંઈક ન્યૂન અપાર્થ પુદ્ગલ પરાવર્ત માત્ર બાકી રહે તે શુકલ પાક્ષિક છે. અને તેનાથી જુદા જે દીર્ઘ સંસારી જીવો હોય છે, તેઓ કૃષ્ણ પાક્ષિક હોય છે. જેમ કહ્યું છે કે—“જેન્નિમવહ્નો” ઇત્યાદિ અર્થાત્ જેઓનો સંસાર અપાર્થ પુદ્ગલ બાકી રહે છે, તેઓ શુકલ પાક્ષિક અને તેનાથી વધારે સંસાર બાકી રહે છે, તેઓ કૃષ્ણ પાક્ષિક કહેવાય છે. તેથી અલ્પ સંસારી હોવાના કારણે શુકલ પાક્ષિક થોડાજ હોય છે. પરંતુ કૃષ્ણ પાક્ષિક વધારે હોય છે. કેમકે દીર્ઘ સંસારી અનંતાનંત હોય છે.

પ્રશ્ન—આ વાત કેવી રીતે જાણી શકાય કે—કૃષ્ણ પાક્ષિક દક્ષિણ દિશામાં અધિક પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર—તેઓનો સ્વભાવજ એવો હોય છે, કેમકે—કૃષ્ણ પાક્ષિક દીર્ઘ સંસારી હોય છે. દીર્ઘ સંસારી જીવ ઘણા પાપના ઉદયથી થાય છે. ઘણા પાપના ઉદયવાળા જીવો કૂર કર્મ કરવા વાળા હોય છે. અને કૂર કર્મ કરનારા જીવો પ્રાયઃ તથાવિધ સ્વભાવથી તદ્દભવ સિદ્ધિ વાળા પણ દક્ષિણ દિશામાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કહ્યું પણ છે કે—“પાયમિહ કૂરકમ્મા” ઇત્યાદિ આનો અર્થ ઉપરના કથનમાં આવી જાય છે.

દક્ષિણ દિશામાં કૃષ્ણ પાક્ષિક જીવો ઘણા હોવાથી અચ્યુત કલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં આરણ્ય કલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે—આરણ્યકલ્પ દક્ષિણ દિશાનો દેવલોક છે. આરણ્યકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં પ્રાણુતકલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. પ્રાણુતકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં આનંત કલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે.

અહિયાં એમ સમજવું જોઈ એ કે—ઉત્તર દિશાના દેવલોકમાં રહેલા દેવ પુરૂષો કરતાં

દક્ષિણ દિશાના દેવલોકમાં રહેવા વાળા દેવ પુરૂષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે, કેમકે— દક્ષિણ દિશામાં કૃષ્ણ પાક્ષિક ઘણા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને શુકલ પક્ષ વાળાઓ કરતાં કૃષ્ણ પક્ષવાળા સ્વાભાવિક રીતેજ વધારે હોય છે. અનુત્તર વિમાનમાં રહેવા વાળા દેવોથી લઈને પશ્ચિમપૂર્વીથી આનતકલ્પમાં રહેવા વાળા દેવો પર્યન્તના દેવપુરૂષો “આણયપાણયમાઈ પલ્લસ્સાસંઘમાગાઝ” આ વચનથી દરેક કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવો ક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યાત ભાગવતી આકાશ પ્રદેશોની રાશિના પ્રમાણવાળા હોય છે. તેમ સમજવું. કેવળ ભેદ એટલોજ છે કે—અહિયાં જે સંખ્યાત ભાગ છે, તે અનેક પ્રકારનો હોય છે. તેથી પરસ્પરમાં કહેલા સંખ્યાત ગુણ પણામાં કંઈપણ વિરોધ આવતો નથી.

આનતકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં સહસ્રાર કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવપુરૂષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે—ઘનીકૃતલોકની એક પ્રદેશ વાળી શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે, એટલા પ્રમાણવાળા સહસ્રાર કલ્પના દેવ પુરૂષો હોય છે. સહસ્રારકલ્પના

દેવ પુરૂષો કરતાં મહાશુક કલ્પના દેવ પુરૂષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે એ બૃહ- ત્તર શ્રેણીના અસંખ્યાત ભાગવતી આકાશ પ્રદેશરાશિ પ્રમાણના હોય છે. એ વધારે કેવી રીતે હોય છે ? તેમાં કારણ બતાવે છે કે—સહસ્રારકલ્પ કરતાં મહાશુક કલ્પમાં વિમાનો વધારે હોય છે. જેમકે—સહસ્રાર કલ્પમાં તો છ હજાર વિમાનો છે, અને મહાશુક કલ્પમાં ચાલીસ હજાર વિમાનો હોય છે. બીજી વાત એ છે કે—નીચે નીચેના વિમાનોમાં રહેવાવાળા દેવો બહુ બહુતર હોય છે. અને ઉપર ઉપરના વિમાનોમાં રહેવા વાળા દેવો સ્તોક સ્તોકતર થોડા થોડા હોય છે. તે કારણથી સહસ્રાર કલ્પના દેવ પુરૂષો કરતાં મહાશુક કલ્પમાં રહેવાવાળા દેવપુરૂષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. મહાશુકમાં રહેવાવાળા દેવ પુરૂષો કરતાં લાન્તક કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવ પુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. કેમકે—આ બૃહત્તર શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગવતી આકાશ પ્રદેશ રાશિ પ્રમાણ વાળા હોય છે. લાન્તક કલ્પના દેવ પુરૂષો કરતાં બ્રહ્મલોકવાસી-દેવપુરૂષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે—તેઓનું પ્રમાણ પણ “ભૂયઃ” ફરીથી પહેલાથી વધારે એજ પ્રમાણે એટલે કે (લાન્તક કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવ પુરૂષોની જેમ) બૃહત્તર શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગવતી આકાશ પ્રદેશોની રાશિ જેટલું હોય છે. બ્રહ્મલોકમાં રહેવા વાળા દેવ પુરૂષો કરતાં માહેન્દ્ર કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવપુરૂષો અસં- ખ્યાત ગણા વધારે હોય છે, કેમકે તેનું પ્રમાણ ભૂયસ્તર ફરી ફરી પહેલાં કરતા વધારે બૃહત્તરમાં આકાશ શ્રેણીના અસંખ્યાતવતી આકાશ પ્રદેશ રાશિ જેટલો હોય છે. માહેન્દ્ર કલ્પમાં રહેવાવાળા દેવ પુરૂષો કરતાં સનત્કુમાર કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવ પુરૂષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે— તેમાં વિમાનો વધારે હોય છે. જેમકે— માહેન્દ્ર કલ્પમાં તો આઠ લાખજ વિમાનો છે, પરંતુ સનત્કુમાર કલ્પમાં બાર લાખ વિમાનો હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે—માહેન્દ્રકલ્પ ઉત્તરદિશાનો દેવલોક છે. અને આ સનત્કુમાર કલ્પ દક્ષિણ દિશાવતી દેવલોક છે. તેનું કારણ પણ અહિયાં કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથીજ માહેન્દ્રકલ્પમાં દેવપુરૂષો કરતાં સનત્કુમાર કલ્પમાં રહેનારા દેવપુરૂષો અસં- ખ્યાત ગણા વધારે કહેલા છે.

આ સઘળા સહસ્રાર કલ્પવાસી દેવોથી લઈને સનતકુમાર કલ્પ પર્યાન્તના દેવપુરુષો દરેક (એક એક કલ્પના દેવો) સ્વસ્થાનમાં વિચાર કરતાં તેઓ ધનીકૃત લોકશ્રેણીના અસંખ્યાત ભાગવર્તી આકાશ પ્રદેશના પ્રમાણ વાળા છે. તેમ સમજવું. તેમાં ભેદ કેવળ એટલો જ છે કે—શ્રેણીના અસંખ્યાતમો ભાગ અસંખ્યાત પ્રકારનો હોય છે. તેથી તે અસંખ્યાતમો ભાગ બધાથી એક ખીજા કરતાં જુદો જુદો સમજવો જોઈ એ. તેમ સમજવાથી અસંખ્યાત ભાગથી કહેવામાં આવનારા અલ્પબહુપણમાં કોઈપણ વિરોધ આવતો નથી.

સનતકુમાર કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવપુરુષો કરતાં ઇશાન કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવપુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે.

અહિંયાં અધિકપણું કેવી રીતે અને છે ? તે કહે છે કે—આંગળમાત્ર ક્ષેત્ર પ્રદેશરાશિ સંબંધી જે ખીજો વર્ગમૂલ છે તે ત્રીજા વર્ગમૂલથી ગુણવામાં આવે તેને ગુણવાથી જેટલા પ્રમાણની (જેટલી) પ્રદેશ રાશિ હોય છે એટલી સંખ્યાની ધનીકૃતલોકની એક પ્રદેશવાળી શ્રેણિમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે, તેનો બત્રીસમો ભાગ જેટલા પ્રમાણનો હોય એટલા પ્રમાણ વાળા

ઇશાન કલ્પના દેવપુરુષો હોય છે. તેથી સનતકુમાર કલ્પના દેવપુરુષો કરતાં આ અસંખ્યાત ગણા વધારે કહ્યા છે.

ઇશાન કલ્પમાં રહેવાવાળા દેવપુરુષો કરતાં સૌધર્મ કલ્પના દેવપુરુષો સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. કેમકે—આ કલ્પમાં ઇશાન કલ્પ કરતાં વિમાનો વધારે હોય છે. જેમ ઇશાન કલ્પમાં અઠ્યાવીસ લાખ વિમાનો હોય છે, પરંતુ આ સૌધર્મકલ્પમાં બત્રીસ લાખ વિમાનો હોય છે. આજ કારણથી ઇશાન કલ્પના દેવપુરુષો કરતાં સૌધર્મ કલ્પના દેવપુરુષો વધારે કહ્યા છે. ખીજા વાત એ પણ છે કે—સૌધર્મકલ્પ દક્ષિણ દિશામાં છે, અને તેમાં કૃષ્ણ પાક્ષિક જીવો વધારે ઉત્પન્ન થાય છે, એ કારણથી પણ ઇશાન કલ્પ કરતાં સૌધર્મ કલ્પમાં દેવપુરુષો અસંખ્યાતગણા વધારે હોય છે.

અહિંયાં કોઈ એવી શંકા કરે કે—આ યુક્તિ તો પહેલાં માહેન્દ્ર અને સનતકુમાર આ બે કલ્પોમાં પણ કહેલ છે. પરંતુ ત્યાં માહેન્દ્ર કલ્પના દેવ પુરુષોની અપેક્ષાથી સનતકુમાર

કલ્પમાં રહેવા વાળા દેવપુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે કહ્યા છે. અને અહિંયાં સંખ્યાતગણા વધારે કહે છે. તેમાં શું કારણ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે—તથાવિધ સ્વભાવથી આ જાણી શકાય છે.

સૌધર્મ કલ્પના દેવો કરતાં ભવનવાસી દેવપુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે—અહિંયાં આંગળમાત્ર ક્ષેત્રની પ્રદેશરાશિ સંબંધી પહેલું વર્ગમૂળ ખીજા વર્ગમૂળથી ગુણવામાં આવે અને તેવી રીતે ગુણતા તેમાં જેટલી પ્રદેશરાશી હોય છે. એટલી સંખ્યાની ધનીકૃત લોકની એક પ્રાદેશિકી શ્રેણિમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે, તેનો બત્રીસમો ભાગ જેટલો હોય, એટલા પ્રમાણ વાળા આ ભવનવાસી દેવપુરુષો હોય છે. તેથી સૌધર્મ કલ્પ કરતાં ભવનવાસી દેવ પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે કહેલા છે.

ભવનવાસી દેવપુરુષો કરતાં વ્યંતર દેવ પુરુષ અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે એક પ્રતરમાં સંખ્યાત કરોડાકરોડ યોજન પ્રમાણવાલી એક પ્રાદેશિક શ્રેણિમાત્રના જેટલા

ખંડ હોય છે. અને તેનો બત્રીસમો ભાગ જેટલા પ્રમાણનો હોય એટલા પ્રમાણના આ વ્યં-
તર દેવ પુરુષો હોય છે.

વ્યંતર દેવ પુરુષો કરતાં ન્યોતિષ્ક દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે તેઓ એક પ્રતરમાં ૨૫૬) બસો છપ્પન આંગળા પ્રમાણવાળી એક પ્રાદેશિક શ્રેણીમાત્ર— પ્રમાણના જેટલા ખંડો હોય છે. તેનો બત્રીસમો ભાગ જેટલા પ્રમાણનો હોય, એટલા પ્રમાણ વાળા હોય છે. તેથી વ્યંતર દેવ પુરુષો કરતાં ન્યોતિષ્ક દેવપુરુષ સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. આ રીતે આ કેવળ. દેવપુરુષોનું અદ્ય બહુપણું સમાપ્ત થયું.

હવે ચાલુ પ્રકરણનો આરંભ કરવામાં આવે છે—ત્યાં તિર્થંગ્યોનિક પુરુષોથી લઈને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપુરુષ પર્યન્ત બધાનું એકી સાથે મળેલું અદ્ય બહુપણું સૂત્રકાર કહે છે.— “एषसि णं” ઇત્યાદિ.

“एषसि णं भंते ! तिरिक्खजोणियपुरिसाणं” હે ભગવન્ તિર્થંગ્યોનિક પુરુષ કે જે “जलयराणं थलयराणं खहराणं” જલચર સ્થલચર અને ખેચર પુરુષ, તથા “मणुस्सपुरि-
साणं” મનુષ્ય પુરુષ કે જે “कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवगाणं” કર્મભૂમિના અક-

ર્મભૂમિના અને અંતરદ્વીપના મનુષ્યરૂપ અને “देवपुरिसाणं” દેવ પુરુષ કે જે “भवणवासीणं वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जाव सव्वइसिद्धगाण य” ભવનવાસી અસુરકુમાર વિગેરે દસ ભવનવાસી દેવ પુરુષ. વાનવ્યંતર—પિશાચ વગેરે આઠ પ્રકારના વાનવ્યંતર દેવ પુરુષ, ન્યોતિષ્ક ચંદ્ર, સૂર્ય વિગેરે પાંચ પ્રકારના ન્યોતિષ્ક દેવપુરુષ, વૈમાનિક—યાવત સોધર્મ વિગેરે બાર કલ્પોપપન્નક દેવપુરુષ તથા ઉપરિતન ઐવેચક વિગેરે નવઐવેચક દેવપુરુષ અને વિજ્ય, વૈજ્યન્ત વિગેરે સર્વાર્થ સિદ્ધ પર્યન્તના પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી કલ્પાતીત દેવપુરુષ આ તિર્થંગ્ય પુરુષ વિગેરે બધા પ્રકારના જીવોમાં “कयरे कयरेहिंतो अण्णा वा बहुया-
वा, तुल्ला वा विसेसाहिया वा” કયા કયા જીવો કયા કયા જીવો કરતાં અદ્ય—થોડા છે? કયા જીવો કયા જીવો કરતાં વધારે છે? અને કોણ કોની તુલ્ય—સરખા છે? અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે? ગૌતમસ્વામીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે છે કે—“गोयमा” ઇત્યાદિ. હે ગૌતમ ! આ તિર્થંગ્ય પુરુષોથી લઈને સર્વાર્થ સિદ્ધના દેવપુરુષો સુધીના જીવો માં “सव्वत्थोवा अंतरदीवगमणुस्सपुरिसा” સૌથી ઓછા અંતરદ્વીપના મનુષ્ય પુરુષો

છે, કેમકે—બીજા ક્ષેત્ર કરતાં આ અંતરદ્વીપ ક્ષેત્ર નાનું હોય છે. “देव कुरुतरकुरुअकम्म-
भूमिगमणुस्सपुरिसा दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा” અંતરદ્વીપના મનુષ્ય પુરુષો કરતાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ આ બંને ક્ષેત્રોના મનુષ્ય પુરુષો બંને ક્ષેત્રોના સમાન પણાને લઈને પરસ્પર બંને સરખા હોય છે. અને સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે કેમકે—અંતરદ્વીપ કરતાં આ બંને ક્ષેત્રો મોટા હોય છે. “हरिवासरम्मगवासअकम्मभूमिगमणुस्सपुरिसा दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा” દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્ય પુરુષો કરતાં હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષ આ બેઉ અકર્મ ભૂમિના મનુષ્ય પુરુષ પરસ્પર સમાન હોય છે, અને સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે—દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર કરતાં આ બેઉ ક્ષેત્ર વધારે વિસ્તાર વાળા છે. “हेमवय हेरणवयवासअकम्मभूमिगमणुस्सपुरिसा दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा” હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષ ક્ષેત્રના મનુષ્ય પુરુષો કરતાં આ હૈમવત અને હૈરણ્યવત વર્ષ આ બંને ક્ષેત્રના મનુષ્ય પુરુષ અન્યો અન્ય સંખ્યામાં સરખા છે અને સંખ્યાતગણા વધારે છે. આ ક્ષેત્રો નાના હોવા છતાં પણ ત્યાંના મનુષ્ય પુરુષ અદ્ય સ્થિતિ વાળા હોવાથી મનુષ્ય પુરુષ વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. “अर-

હૈરવયવાસકમ્મગભૂમિગમણુસ્સપુરિસા દો વિ તુલ્લા સંખેજ્જગુણા” હૈમવત અને હૈરણ્ય
 વત વર્ષ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષો કરતાં ભરત અને ઐરવત આ બેઉ ક્ષેત્રોના મનુષ્ય
 પુરુષ ક્ષેત્રના સરખાપણાથી પરસ્પર બંને સરખા છે. અને સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે.
 કેમકે અણ્ણતસ્વામીના સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ પણાની માફક સ્વભાવથીજ અહિંયાં મનુષ્ય પુરુષ
 અત્યંત વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. “પુવ્વવિદેહઅવરવિદેહકમ્મભૂમિગમણુસ્સપુરિસા દો વિ
 તુલ્લા સંખેજ્જગુણા” ભરત અને ઐરવત આ બંને ક્ષેત્રોના મનુષ્ય પુરુષો કરતાં આ પૂર્વ વિદેહ
 અપર વિદેહ આ બેઉ ક્ષેત્રોના મનુષ્ય પુરુષ ક્ષેત્રના સરખા પણાથી સરખી સંખ્યા વાળા છે. અને
 સંખ્યાતગણા વધારે છે. કેમકે—ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રની જેમ અહિં પણ અણ્ણત સ્વામી
 ના સમયના ઉત્કૃષ્ટ પણાની જેમ સ્વભાવથી જ અહિંયાં મનુષ્ય પુરુષ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.
 “અણુત્તરોવવાહ્યદેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” પૂર્વ વિદેહ અને અપર વિદેહના મનુષ્ય પુરુષ
 કરતાં અનુત્તરોપપાતિક દેવ પુરુષ અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે—તેઓ ક્ષેત્ર પદ્ધતિ-
 પમના અસંખ્યાતમા ભાગવતી આકાશ પ્રદર્શોની રાશિ પ્રમાણ વાળા હોય છે. “ઉવરિમગો-
 વેજ્જદેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” અનુત્તરોપપાતિક દેવપુરુષો કરતાં ઉપરિતન ઐવેયક પ્રસ્તટના
 દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે, “મજ્જિમગોવેજ્જદેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” ઉપરિતન
 ઐવેયક દેવ પુરુષો કરતાં મધ્યમ ઐવેયક દેવ પુરુષ સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. એજ પ્રમાણે “હેઠ્ઠિ-
 મગોવેજ્જદેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” અચ્ચુચકપ્પે દેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા જાવ આણયકપ્પે
 દેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા’ મધ્યમ ઐવેયક દેવ પુરુષો કરતાં અધસ્તન ઐવેયક દેવ પુરુષ સંખ્યાત
 ગણા વધારે હોય છે. અધસ્તન ઐવેયક દેવપુરુષો કરતાં અચ્ચુત કલ્પના દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા
 વધારે હોય છે. આવું સંખ્યાત ગુણા પાણું કયાં સુધી કહેવું જોઈએ ? આ સંબંધમાં સૂત્રકાર કહે
 છે કે—‘આણયકપ્પે દેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા’ અચ્ચુત કલ્પના દેવ પુરુષોની આગળ પશ્ચાન્તું
 પૂર્વિંથી આનત કલ્પના દેવપુરુષ પર્યન્ત પહેલા પહેલાની અપેક્ષાથી પછી પછીના દેવ પુરુષો સંખ્યાત
 ગણા વધારે હોય છે, આ પ્રમાણેની વ્યાખ્યા કહેવી જોઈએ. જેમકે—અચ્ચુત કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં
 આરણ્ય કલ્પના દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. આરણ્ય કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં
 પ્રાણ્ણત કલ્પના દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. પ્રાણ્ણત કલ્પના દેવપુરુષો કરતાં
 આનત કલ્પના દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. તેનાથી આગળ પશ્ચાન્તુપૂર્વિંથી
 જ આઠમા સહસ્રાર કલ્પથી લઈને બીજા ઈશાન કલ્પના દેવપુરુષ પર્યન્ત બધાજ દેવપુરુષો
 પછી પછીના અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. તેમ સમજવું. સૂત્રકાર એજ કહે છે કે—‘સહ-
 સ્સારે કપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા મહાસુક્કે કપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા
 જાવ માર્હિદે કપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા’ આનત કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં
 સહસ્રાર કલ્પના દેવ પુરુષ અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “જાવ માર્હિદે” ઈતિ ॥
 આનાથી આગળ માર્હિન્દ્ર કલ્પના દેવ પુરુષો સુધીના દેવ પુરુષો એક એકની અપે-
 ક્ષાથી અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે, જેમકે—મહાશુક કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં લાન્તક

કલ્પના દેવ પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. લાન્તક કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવ પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. બ્રહ્મલોકના દેવ પુરુષો કરતાં માહેન્દ્ર કલ્પના દેવ પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. તથા “સનકુમારકર્ણે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” માહેન્દ્ર કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં સનકુમાર કલ્પના દેવ પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “કૈસાણકર્ણે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” સનકુમાર કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં ઈશાન કલ્પના દેવ પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—સહસ્રાર કલ્પથી લઈને ઈશાન કલ્પ સુધીના દેવ પુરુષો એક એકનાથી આગળ આગળના દેવ પુરુષો ક્રમથી અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “સૌહર્મ્યે કર્ણે દેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” ઈશાન કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં સૌધર્મ કલ્પના દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે.

આનો સારાંશ એ છે કે—પશ્ચાત્તુર્વિધી-અચ્યુત કલ્પના દેવ પુરુષોથી લઈને આનંત કલ્પના દેવ પુરુષો સુધી અધસ્તન ત્રૈવેદ્યક દેવ પુરુષો ક્રમથી એટલે કે એકનાથી બીજા દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. અને એજ પ્રમાણે પશ્ચાત્તુર્વિધી આનંત કલ્પના દેવ

પુરુષો કરતાં સહસ્રાર કલ્પથી લઈને ઈશાન કલ્પના દેવ પુરુષો સુધી યથોક્ત અર્થાત આગળ આગળના કલ્પ વાસી દેવ પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. અને સૌધર્મ કલ્પના દેવ પુરુષો ઈશાન કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે, આ અનુક્તરોપપાતિક દેવોથી લઈને પશ્ચાત્તુર્વિધી સૌધર્મ કલ્પ સુધીના દેવોનું અલ્પબહુપણું કહ્યું છે.

“ભવણવાસિદેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” સૌધર્મ કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં ભવનવાસી દેવ પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. તેની ભાવના ઉપર કહ્યા મુજબ સમજી લેવી અર્થાત ઉપર ઉપરના દેવ પુરુષો કરતાં નીચે નીચેના દેવ પુરુષો ક્રમથી વધારે વધારેજ હોય છે, “ચલચરતિરિક્ષ્ણજોણિયપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” ભવનવાસી દેવ પુરુષો કરતાં ખેચર તિર્યગ્યોનિક પુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. ‘ચલચરતિરિક્ષ્ણજોણિયપુરિસા સંખેજ્જગુણા’ ખેચર તિર્યગ્યોનિક પુરુષો કરતાં સ્થલચર તિર્યગ્યોનિક પુરુષ સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “જલચરતિરિક્ષ્ણજોણિયપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” સ્થલચર તિર્યગ્યોનિક પુરુષો કરતાં જલચર તિર્યગ્યોનિક પુરુષ અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “વાણમંતરદેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” જલચર

તિર્યગ્યોનિક પુરુષો કરતાં વાનવ્યંતર દેવ પુરુષ સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “જોડસિય દેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” વાનવ્યંતર દેવ પુરુષો કરતાં જ્યેતિષક દેવ પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે.

આહિયાં આ પાંચમાં અલ્પ બહુપણાનો સારાંશ એ છે કે—તિર્યગ્ય મનુષ્ય અને દેવ પુરુષ આ બધામાં સહુથી ઓછા અંતરદ્વીપના મનુષ્ય પુરુષો હોય છે. અને સૌથી વધારે જ્યેતિષક દેવ પુરુષો હોય છે.

આ તિર્યગ્ય, મનુષ્ય અને દેવ પુરુષોએ સઘળાનું
સંમિલિત પાંચમું અલ્પ બહુપણું

॥ સમાપ્ત: ॥

પુરુષવેદ કી બન્ધસ્થિતિ કા નિરૂપણ

“પુરિસવેદસ્સ ણં મંતે ! કમ્મસ્સ કેવહ્યં કાલં બંધદ્દિઈં પણ્ણત્તા” ઇત્યાદિ.

“પુરિસવેદસ્સં ણં મંતે ! કમ્મસ્સ” હે ભગવન્ પુરુષવેદ કર્મની “કેવહ્યં કાલં” કેટલા કાળની “બંધદ્દિઈં પણ્ણત્તા” બંધ સ્થિતિ કહી છે. ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! જહણ્ણેણં અદ્ધ સંવચ્છરાઈ” હે ગૌતમ ! પુરુષ વેદકર્મની બંધ સ્થિતિ જ્ઞન્યથી આઠ વર્ષની છે. કેમકે—તેનાથી ઓછા પુરુષ વેદના બંધ વાળા અધ્ય-વસાયના અભાવથી તેને ઓછી જ્ઞન્ય સ્થિતિનો સંભવ હોતો નથી. અને “ઉક્કોસેણં દસ-સાગરોવમકોડાકોડીઓ” ઉલ્કૃષ્ટથી ૧૦ દસ સાગરોપમ કોટિ કોટિની કહી છે. અહિયાં સ્થિતિ એ પ્રકારની હોય છે. (૧) કર્મરૂપથી અવસ્થિત રહેવું. અને (૨) અનુભવ યોગ્ય થવું. આ સ્થિતિ કર્મ રૂપથી અવસ્થાન રહેવા રૂપ કહેલ છે. તથા અનુભવ હેવાને યોગ્ય રૂપ વાળી જે કર્મસ્થિતિ હોય છે. તે અબાધા કાળથી હીન હોય છે. અર્થાત્ જે કોઈ કર્મ ઉદયમાં આવે છે, તે પોતાના અબાધા કાળથી હીન આવે છે. અબાધા કાળનો હિસાબ આ પ્રમાણે કહેલ છે.—“દસવાસસયાઈ અબાહા” જે કર્મની ઉલ્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલા સાગરોપમ કોટી

કોટીની હોય છે, એટલાજ સો વર્ષની ત્યાં અબાધા પડે છે. આ હિસાબથી અહિયાં પુરુષવેદ કર્મમાં અબાધા કાળ ૧૦૦૦ દસ સો વર્ષનો હોય છે. અર્થાત્ ૧ એક હજાર વર્ષનો હોય છે. ઉલ્કૃષ્ટ સ્થિતિના રૂપમાં જ્યારે આ પુરુષ વેદ કર્મ બદ્ધ થાય છે. તો આ દસસો વર્ષ સુધી જીવને પોતાનો વિપાકોદય દેખાડતા નથી. કેમકે એટલા કાળમાં દલિક નિષેકનો અભાવ હોય છે. જ્યાં સુધી આનો અબાધાકાળ સમાપ્ત થતો નથી. ત્યાં સુધી કર્મ વિપાકના ઉદયમાં આવવું. એનુંજ નામ કર્મ નિષેક અર્થાત્ કર્મ દલિકોની રચના છે. તેથીજ કહ્યું છે કે—“અબાહણિયા કમ્મદિઈં, કમ્મણિસેઓ” અબાધા કાળથી ન્યૂન કર્મસ્થિતિ કર્મ નિષેક છે.

“પુરિસવેદે ણં મંતે ! કિં પગારે પણ્ણત્તે” હે ભગવન્ ! પુરુષવેદ કેવા પ્રકારના સ્વરૂપ વાળો કહેલ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ! ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! વણ-દવગ્ગિજાલસમાણે પન્નત્તે” હે ગૌતમ ! જે પ્રમાણે વનના દવાગ્નિની જ્વાલાનું સ્વરૂપ હોય છે, તે પ્રારંભમાં તીવ્ર દાહ વાળો હોય છે, એજ પ્રમાણે પુરુષ વેદ પણ પ્રારંભમાં તીવ્ર હોય છે. અને પછી જલ્દી શાન્ત થઈ જાય છે. “સે તં પુરિસા” આ પ્રમાણે આ લેહ પ્રલેદોને લઈને પુરુષોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પુરુષ પ્રકરણ સમાપ્ત ૥૨૦ ૧૨૥

નારક-તિર્યચ ઓર મનુષ્યયોનિક તીન પ્રકાર કે નપુંસકો કા નિરૂપણ

પુરુષાધિકારનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર નપુંસકાધિકારનું કથન કરે છે.—“સે કિં તં જપુંસગા” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“સે કિં તં જપુંસગા” હે ભગવન્ નપુંસકો કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“જપુંસગા તિવિહા પળ્ણત્તા” હે ગૌતમ નપુંસકો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે. “નેરહ્યનપુંસગા, તિરિક્ખજોણિયણપુંસગા, મણુસ્સજોણિયણપુંસગા” નૈરયિક નપુંસક, તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક અને મનુષ્ય યેનિક નપુંસક. ‘સે કિં તં જેરહ્યણપુંસગા’ હે ભગવન્ નૈરયિક નપુંસકો કેટલા પ્રકારના હોય છે ? ‘જેરહ્યણપુંસગા સત્તવિહા પળ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! નૈરયિક નપુંસકો સાત પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે સાત પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. ‘ચયણપ્પમાપુઢવીનેરહ્યણપુંસગા સવ્વકરપ્પમાપુઢવીનેરહ્યણપુંસગા જાવ અહેસત્તમપુઢવીનેરહ્યણપુંસગા’ રત્ન પ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસક, શર્કરા પ્રભા

પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસક, યાવત્ અથઃ સપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસક અહિયાં યાવત્પદથી વાલુકા પ્રભા, પંક પ્રભા, ધૂમપ્રભા, અને તમઃપ્રભા આ પૃથ્વીયોના નૈરયિક નપુંસકો ગ્રહણ કરાયા છે “સે તં નેરહ્યણપુંસગા” આ પ્રમાણે નારકીય નપુંસકોનું નિરૂપણ છે.

હવે તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. “સે કિં તં તિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—હે ભગવન્ તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકો કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! હે ગૌતમ ! “તિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક “પંચવિહા પળ્ણત્તા” પાંચ પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે પાંચ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“ઈગિંદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા, વેદિંદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” એક ઈન્દ્રિય વાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક, ઐઠિન્દ્રિય વાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક “તે ઈદિતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” ત્રણ ઈન્દ્રિયો વાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક “ચરિંદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” ચાર ઈન્દ્રિય વાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક અને “પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” પાંચ ઈન્દ્રિય વાળા તિર્ય-

ગ્ચેનિક નપુંસક આમાં જે એક ઈન્દ્રિય વાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક છે. તેના સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે—“સે કિં તં ઈગિંદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” હે ભગવન્ ! એક ઈન્દ્રિય વાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકો છે. તે કેટલા પ્રકારના હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ઈગિંદિય તિરિક્ખજોણિયણપુંસગા પંચવિહા પળ્ણત્તા” હે ગૌતમ ! એક ઈન્દ્રિય વાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકો પાંચ પ્રકારના હોય છે. “તં જહા” તે પાંચ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.—“પુઢવીકાહ્યર્પિગિંદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” પૃથ્વીકાયિક એક ઈન્દ્રિય વાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક “આડઠ્ઠેડઠ્ઠ વાડઠ્ઠ વળસ્સહ કાહ્યર્પિગિંદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” અપકાયિક એકેન્દ્રિય તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક, તૈજસકાયિક એકેન્દ્રિય તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક, વાયુકાયિક એકેન્દ્રિય તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક અને વનસ્પતિ કાયિક એકેન્દ્રિય તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક. આ પાંચ સ્થાવર કાયિક નપુંસક છે. “સે તં ઈગિંદિય તિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” આ પ્રમાણે આ એકેન્દ્રિય તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોનું નિરૂપણ છે

“સે કિં તં બેઈદિયતિરિક્વજોણિયણપુંસગા” હે ભગવન્ ઝે ઇંદ્રિયો વાળા તિયંગ્યો નિક નપુંસકો કેટલા પ્રકારના હોય છે? “ગોયમા !” હે ગૌતમ ! “બેઈદિયતિરિક્વજોણિય-ણપુંસગા અણેગવિહા પ્ણત્તા” ઝે ઇંદ્રિય વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકો અનેક પ્રકારના કહ્યા છે. જેમકે—“પુલાકિમિ જાવ સમુહલિક્વા” ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પહેલા પદમા કહેવામાં આવ્યા પ્રમાણે આ સંબંધમાં તમામ કથન અહિયાં સમજી લેવું. “સે તં બેઈદિયતિરિક્વ-જોણિયા” આ પ્રમાણે ઝે ઇંદ્રિય વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકોના સંબંધનું કથન સમાપ્ત થયું.

“एवं तेईदिया वि चउरिंदिया वि” ઝે ઇંદ્રિય વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકોના કથન પ્રમાણે જ ત્રણ ઇંદ્રિયો વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકો અને ચાર ઇંદ્રિય વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકોનું નિરૂપણ સમજી લેવું.

હવે પાંચ ઇંદ્રિય વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.—“સે કિં તં પંચિદિયતિરિક્વજોણિયણપુંસગા” હે ભગવન્ પાંચ ઇંદ્રિયો વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—

“गोयमा !” હે ગૌતમ ! “પંચિદિયતિરિક્વજોણિયણપુંસગા તિવિહા પ્ણત્તા” પાંચ ઇંદ્રિયો વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. “તં જહા” તે આ પ્રમાણે છે.—“જલયરા, થલયરા, સ્વહયરા,” જલયર નપુંસક સ્થલયર નપુંસક અને ખેચર નપુંસક, “સે કિં તં જલયરા” હે ભગવન્ જલયર પંચેન્દ્રિય તિયંગ્યોનિક નપુંસક કેટલા પ્રકારના હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા” ! હે ગૌતમ ! “સો ચેવ પુવ્વુત્તમેદો આસાલિયવજ્જિઓ માણિયવ્વો” આ સંબંધમાં આસાલિક નામના લેહને છોડીને એજ પહેલાં કહેલ પહેલી પ્રતિપત્તિમાં કહેલા સઘળા લેદો અહિયાં કહેવા જોઈએ. અહિયાં એવું સમજવું જોઈએ. એકેન્દ્રિય પૃથ્વી વિગેરે પાંચ સ્થાવરકાય વાળા ઝે ઇંદ્રિયો—પુલા, કૃમિ, કુક્ષિકૃમિ વિગેરે ત્રીન્દ્રિય—ઔપચિક, રોહિણિક, કુન્થુ, પિપીલિકા (કીડી) વગેરે ચતુરિંદ્રિય—આન્ધિક, પત્રિક, માખી, મચ્છર, વિગેરે પંચેન્દ્રિય તિયંગ્યોનિક જલયર, સ્થલયર, ખેચર આ બધાના લેદો અને પ્રલેદો પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પહેલા પદમાં અને તદનુસાર આજી જીવાલિગમની પહેલી પ્રતિપત્તિમાં વિસ્તાર પૂર્વક કહેવામાં આવેલ છે. આ તમામ લેદ પ્રલેદો અહિયાં પણ કહેવા જોઈએ. આમાં લેદ કેવળ એટલોજ છે કે—ત્યાં ઉર:પરિસર્પના લેદોમાં આસાલિક એ એક સર્પને લેદ કહેલ છે, તે લેદ અહિયાં કહેવાનો નથી. કેમકે—તે ચકવતી” વિગેરેના સ્કન્ધાવાર—સૈન્યના પડાવ વિગેરેમાં કયાંક કયાંક સંમૂર્ચિત હોય છે. અને અંતર્મુહૂર્ત કાલ માત્ર તેનું આયુષ્ય હોય છે. તેથી અહિયાં તેની વિવક્ષા કરવામાં આવી નથી, “સે તં પંચિદિય-તિરિક્વજોણિયણપુંસગા” આ પ્રમાણે આ બધા પાંચ ઇંદ્રિયો વાળા તિયંગ્યોનિક નપુંસકોના લેદોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

હવે મનુષ્ય નપુંસકોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.—“સે કિં તં મણુસ્સણપુંસગા” હે ભગવન્ મનુષ્ય નપુંસક કેટલા પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા !” હે ગૌતમ ! “મણુસ્સણપુંસગા તિવિહા પ્ણત્તા” મનુષ્ય નપુંસક ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે. “તં જહા” તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. “કમ્મભૂ-મિગા” કર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસક “અકમ્મભૂમિગા” અકર્મ ભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો “અંત-

રવીચગા” અને અંતર દ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકો ‘મેદો જાવ ભાણિયવ્વો” અહિંયાં કર્મભૂમિ ના મનુષ્યોના અકર્મભૂમિના મનુષ્યોના અને અંતરદ્વીપના મનુષ્યોના જેટલા ભેદો અને ઉપ-ભેદો છે. કે જે પહેલા કહેવામાં આવેલા છે, તે તમામ ભેદો અને ઉપભેદો અહિંયાં પણ સમજી લેવા. જેમકે—પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત પાંચ મહાવિદેહ આ રીતે પંદર પ્રકારના કર્મભૂમિજ મનુષ્ય પાંચ હૈમવત, પાંચ હૈરણ્યવત, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યક વર્ષ, પાંચ દેવ-કુરૂ, પાંચ ઉત્તરકુરૂ, આ રીતે ત્રીસ અકર્મભૂમિના મનુષ્યો અને છપ્પન અંતરદ્વીપના મનુષ્યો આ બધા નપુંસક મનુષ્યોનું અહિંયાં કથન સમજી લેવું. આ પ્રમાણે ભેદ અને ઉપભેદો સહિત મનુષ્ય નપુંસકોનું અહિંયાં કથન સમાપ્ત થયું. ॥સૂ. ૧૩॥

નપુંસકોં કે સ્થિતિમાન કા નિરૂપણ

આ પ્રમાણે નપુંસકોના ભેદોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેઓની સ્થિતિનું કથન કરે છે.—“નપુંસગસ્સ ણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પ્ણત્તા” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું કે—“નપુંસગસ્સ ણં મંતે !” હે ભગવન્ સામાન્ય નપુંસકની “કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પ્ણત્તા” કેટલા કાળની સ્થિતિ—આયુષ્ય કાળ કહેલ છે. “ગોયમા ! જહન્નેણં અંતોમુદ્ધત્તં ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈ” હે ગૌતમ ! નપુંસકોની સ્થિતિ જ્ઞાન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની કહી છે, આ તિર્યંચ અને મનુષ્યોની અપેક્ષાથી સમજવું. અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિનું કથન સાતમી પૃથ્વીના નારકોની અપેક્ષાથી કરેલ છે. જેમકે—સાતમી પૃથ્વીના નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ તેત્રીસ સાગરોપમની થાય છે આ કથન નપુંસકોની સ્થિતિનું સામાન્ય પણ્ણાથી કહ્યું છે. હવે વિશેષ પણ્ણાથી નપુંસકની સ્થિતિ પ્રગટ કરવા માટે પહેલા સામાન્ય રીતે અને પછી વિશેષ પણ્ણાથી નૈરયિક નપુંસકોની સ્થિતિ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. “નેરદ્દયણપુંસગસ્સ ણં મંતે !” હે ભગવન્ નૈર-યિક નપુંસકોની “કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પ્ણત્તા” સામાન્ય પણ્ણાથી કેટલાક કાળની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે ? “ગોયમા !” હે ગૌતમ ! “જહ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈ” સામાન્ય નારકની સ્થિતિ જ્ઞાન્યથી દસ હજાર વર્ષની કહેવામાં આવી છે. “ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈ” ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ તેત્રીસ સાગરોપમની કહી છે. “સદ્વેસિ ઠિઈં ભાણિયવ્વા જાવ અહે સત્તમ પુદ્ધવોનેરદ્દયા” અહિંયાં રત્નપ્રભા વિગેરે સઘળી પૃથ્વીયોના નારકોની સ્થિતિ જેની જેટલી હોય, તેની તેટલી અહિંયાં કહેવી જોઈએ. અને આ પ્રમાણે આ સ્થિતિનું કથન સાતમી તમતમા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિના કથન પર્યંત કહેવું જોઈએ.

ક્રમથી નારકોની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે.—રત્ન પ્રભા પૃથ્વીના નારકોની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ ૧૦ દસ હજાર વર્ષની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમની છે. ૧ શકંરા પ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ એક સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩ ત્રણ સાગરોની છે. ૨ વાલુકા પ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ જ્ઞાન્યથી ત્રણ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત સાગરોપમની છે, ૩ પંકપ્રભા પૃથ્વીના નારકોની સ્થિતિ જ્ઞાન્યથી સાત સાગરોપમની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી દસ સાગરોપમની છે. ૪ ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નારકોની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ દસ સાગરોપમની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૭ સત્તર સાગરોપમની છે, ૫ તમ:પ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ જ્ઞાન્યથી ૧૭ સત્તર સાગરોપમની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨ આવીસ સાગરોપમની છે. ૬, તથા સાતમી કે જે તમતમા પૃથ્વી છે, તેના નારકોની

સ્થિતિ જઘન્યથી ૨૨ આવીસ સાગરોપમની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ તેંત્રીસ સાગરોપમની છે. ૭ 'તિરિક્ષજોણિય નપુંસગસ્સ ણ મંતે !' હે ભગવન્ તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકની 'કેવદ્યં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા' કેટલા કાળની સ્થિતિ કહી છે. ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—'ગોયમા !' હે ગૌતમ ! "જહળ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુદ્વકોડી" સામાન્યપણાથી તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પૂર્વકોટિની છે. "ઈર્ગિદિયતિરિક્ષજોણિયણપુંસગસ્સ ણં" એક ઇંદ્રિય વાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—' જહળ્ણેણં અંતો મુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઈ' સામાન્ય પણાથી એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોની સ્થિતિ જઘન્યથી અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨ આવીસ હજાર વર્ષની છે.

'પુદ્ધવી કાઈય ઈર્ગિદિય તિરિક્ષ જોણિય ણપુંસગસ્સ ણં મંતે ! કેવદ્યં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા' હે ભગવન્ પૃથ્વી કાયિક એક ઇંદ્રિય વાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોની સ્થિતિ કેટલાક કાળની કહેવામાં આવી છે ? 'જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઈ' વિશેષ પ્રકારથી વિચારતાં પૃથ્વીકાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસક જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આવીસ હજાર વર્ષની છે. "સઢ્ઢેસિં ઈર્ગિદિય ણપુંસગણં ઠિઈં ણિણિયદ્ધવા" આકીના જે એક ઇંદ્રિય વાળા તિર્યંગ્યોનિક તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, અને વનસ્પતિ કાયિક નપુંસકો છે તે સઘણાની એટલે કે—જેની જેટલી સ્થિતિ હોય તેની તેટલી અહિંયાં સમજીલેવી. જેમકે—અપ્કાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત હજાર વર્ષની છે. તેજસ્કાયિકની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ત્રણ રાતદિવસની છે. વાયુકાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા, તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ત્રણ હજાર વર્ષની છે. વનસ્પતિકાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૧૦ દસ હજાર વર્ષની છે. "બેઈંદિયતેઈંદિયચ્ચરિંદિયણપુંસગણં ઠિઈં ણિણિયદ્ધવા" એ ઇંદ્રિયવાળા, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા ચાર ઇંદ્રિયવાળા, જીવોની જેની જેટલી સ્થિતિ હોય તેની તેટલી સ્થિતિ અહિંયાં કહેવી જોઈએ. જેમકે—એ ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોની

જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ બારવર્ષની છે. ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૬ ઓગણ પચાસ દિવસરાતની છે. ચાર ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬ છ મહિનાની છે.

"પંચિદિયતિરિક્ષજોણિયણપુંસગસ્સ ણં મંતે!" હે ભગવન્ જે પાંચ ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો છે, તેઓની સ્થિતિ કેટલાકાળની કહી છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—'ગોયમા ! હે ગૌતમ ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ॥ સામાન્યતઃ પાંચ ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતમુહૂર્તની છે. અને "ઉક્કોસેણં પુદ્વકોડી ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એક પૂર્વકોટિની છે, "એવં જલચરતિરિક્ષચ્ચરપ્પચલચરચરપરિસપ્પ ધુચ્ચપરિસપ્પ સ્થચરતિરિક્ષજોણિય ણપુંસગણં સઢ્ઢેસિં" પાંચ ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસક જલચર, સ્થલચર અને ખેચરના લેહથી ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તેમાં જલચર તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોની ચારપગા સ્થલચર ઉરપરિસપ્પં ભુજપરિસપ્પં તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો અને ખેચર તિર્યં-

એાનિ નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એક પૂર્વકોટિની છે હવે સૂત્રકાર મનુષ્ય નપુંસકોની સ્થિતિ પ્રગટ કરતા કહે છે—તેમાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—“મણુસ્સ ણપુંસગસ્સ ણં મંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા” હે ભગવન્ મનુષ્ય નપુંસકોની સ્થિતિ કેટલાકાળની હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુગૌતમસ્વામી ને કહે છે કે—સ્વેત્તં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી” હે ગૌતમ ! ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી મનુષ્ય નપુંસકની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે, અને ‘ઉક્કોસેણં’ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૧ એક પૂર્વકોટિની છે. સામાન્યપણાથી આજ સ્થિતિ મનુષ્ય નપુંસકોની છે. અહિયાં જે ક્ષેત્રની અપેક્ષા લઈને મનુષ્ય નપુંસકોની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે, તે કર્મભૂમિવાળા મનુષ્ય નપુંસકોની છે. તથા “ધમ્મચરણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં દેસૂણા પુવ્વકોડી” ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી કર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન એક પૂર્વકોટિની છે. અહિયાં આઠ વર્ષમાં સંયમ પ્રાપ્ત કર્યા પછી છવતાંસુધી સંયમ પાળવો એજ દેશોનપણું છે. “કમ્મભૂમિગમરહેરવય પુવ્વવિદેહાવરવિદેહ ણપુંસગસ્સ વિ તહેવ” ભારત અને ઐરવતક્ષેત્ર ૩૫ કર્મભૂમિના.....

મનુષ્ય નપુંસકની સ્થિતિ પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અને ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાએ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણોની સમજવી તથા પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહના મનુષ્ય નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી એક અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એક પૂર્વકોટિની છે. તથા ચારિત્રધર્મની અપેક્ષાથી આ કર્મભૂમિ ક્ષેત્રના નપુંસકોની જઘન્યસ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન પૂર્વકોટિની છે. “અકમ્મભૂમિગમણુસ્સ ણપુંસગસ્સ ણં મંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા” ગૌતમસ્વામીએ ફરીથી આ સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને એવું પ્રશ્નું છે કે—હે ભગવન્ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોની સ્થિતિ કેટલાકાળની કહેવામાં આવી છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“ગોયમા ! જમ્માણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં” હે ગૌતમ ! જન્મની અપેક્ષાથી અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોની જઘન્ય સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટ

સ્થિતિ પણ એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અકર્મભૂમિમાં મનુષ્ય નપુંસકો સંમૂર્ચ્છિમ જ હોય છે ગર્ભજ હોતા નથી. જે અકર્મભૂમિના મનુષ્યો ગર્ભજ હોય છે, તેઓ નપુંસક હોતા નથી, કેમ કે—યુગલધર્મીઓમાં નપુંસકપણાને અભાવ હોય છે. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય નપુંસક જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અંતર્મુહૂર્તની આયુષ્યવાળા જ હોય છે તે પછી મરણધર્મને પ્રાપ્ત કરીલે છે અહિયાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્તમાં એ વિશેષ પણું છે કે—જઘન્યના અંતર્મુહૂર્તકાળથી ઉત્કૃષ્ટનો જે અંતર્મુહૂર્તકાળ છે, તે વધારે મોટો એટલે કે બહુત્તર હોય છે “સંહરણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં” સંહરણની અપેક્ષાથી અર્થાત્ કર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો સંહરણથી અકર્મભૂમિમાં લઈ જવામાં આવેલ હોય તે અપેક્ષાથી અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળા હોય છે. અને “ઉક્કોસેણં દેસૂણા પુવ્વકોડી” ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન એક પૂર્વકોટિની સ્થિતિવાળા હોય છે. “પવં જાવઅંતરદીવગાણં” સામાન્યપણાથી અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોની જે પ્રમાણોની સ્થિતિ કહેલી છે, એજ પ્રમાણે ની સ્થિતિ જન્મ અને સંહરણની અપેક્ષાથી હૈમવત હૈરણ્યવત

હરિવર્ષ રમ્યકવર્ષ, દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ આ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોની તથા અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકોની પણ સામજી. અને તે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારથી સમજવી. ॥૨૦૧૨॥

આ પ્રમાણે નપુંસકોની ભવસ્થિતિ પ્રગટ કરીને હવે સૂત્રકાર તેમની કાયસ્થિતિનું કથન કરે છે.—‘નપુંસગસ્સ ણં મંતે ! નપુંસણ્ણિ કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—‘નપુંસણ્ણ મંતે’ હે ભગવન્ નપુંસક જે પોતાના નપુંસકભાવનો પરિત્યાગ ન કરે તો તે ક્યાં સુધી ત્યાગ નથી કરતા ? તે કેટલાકાળ સુધી નપુંસક અવસ્થામાં રહી શકે છે ? એ વાત પહેલાં પ્રકટ કરી દીધેલ છે—કે ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિના ભેદથી સ્થિતિ જે પ્રકારની હોય છે. કોઈપણ જન્મ પામીને તેમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટપણાથી જીવ જેટલા કાળસુધી જીવતા રહે છે તે ભવસ્થિતિ છે. તથા વયમાં કોઈ બીજી જાતમાં જન્મધારણુ કર્યા વિના કોઈ એક જ જાતમાં અર્થાત્ પર્યાયમાં લાગઠ જન્મ ધારણુ કરતાં રહેવું એ કાયસ્થિતિ છે. આ સ્થિતિને લઈને અહિંયાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે—હે ભગવન્ નપુંસકો જે લાગઠ નપુંસક અવસ્થાવાળા જ થતા રહે તો તે ક્યાં સુધી નપુંસક અવસ્થાવાળા થતા રહે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—ગોયમા ! જહ્ણણેણ્ણકકં સમયં ઉક્કોસેણ્ણ ત્તરુકાલો’ હે ગૌતમ ! નપુંસકોની કાયસ્થિતિ જઘન્યથી એક સમયની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ પ્રમાણુ—અનંતકાળની છે. આ કથનનું તાત્પર્યએ છે કે—કોઈ જીવ ઉપશમ શ્રેણીપર આરૂઠ થાય અને ત્યાં તેણે નપુંસકવેદનો ઉપશમ કરી દીધો અને પછી તે ત્યાંથી પતિત થાય

ત્યારે તેને નપુંસકવેદનો ઉદય થઈ ગયો અને તે ઉદય તેને ઓછામાં ઓછો એક સમયસુધી રહે અને પછી તેનું મરણુ થઈ જાય તો તે આ સ્થિતિમાં મરીને દેવગતિમાં દેવ પણાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય તે ત્યાં ઉત્પન્નથયા પછી તેને પુરૂષ વેદનો ઉદય થઈ જાય. અહિંયાં જે ઉત્કૃષ્ટપણાથી વનસ્પતિકાળ પ્રમાણુ તેનો કાળ કહ્યો છે, તે આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગમાં સમયોની જેટલી રાશી હોય એટલા પ્રમાણુ અસંખ્યાત પુરૂગલ પરાવર્ત રૂપ છે. તેમાં અનંતઉત્સર્પિણી અને અનંતઅવસર્પિણીનો સમાપ્ત થઈ જાય છે.

હવે સૂત્રકાર સામાન્યપણાથી નૈરયિક નપુંસકોની કાયસ્થિતિનું કથન કરે છે. - આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—‘નેરયિક નપુંસણ્ણ મંતે !’ હે ભગવન્ ! નૈરયિક નપુંસકોની કાય સ્થિતિ કેટલાકાળની છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—‘ગોયમા ! જહ્ણણેણ્ણ દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણ્ણ તેત્તીસં સાગરોવમાઈં’ હે ગૌતમ ! નૈરયિક નપુંસકોની કાયસ્થિતિ જઘન્યથી તો દસ હજાર વર્ષની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી તેત્રીસ-

સાગરોપમની છે. અહિયાં જે ભવસ્થિતિ એજ કાયસ્થિતિના રૂપમાં પ્રગટકરવામાં આવી છે. કેમ કે—નારક જીવોમાં અને દેવોમાં કાયસ્થિતિ હોતી નથી. ત્યાં જે ભવસ્થિતિ છે, એજ-કાયસ્થિતિ રૂપ હોય છે. એનું કારણ એજ છે કે—નારકો મરીને નારક થતા નથી. અને દેવ-મરીને દેવથતા નથી. “एवं पृथ्वीए ठिई भाणियत्वा” એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કહેવી જોઈએ. “पृथ्वीए” અહિયાં જાતિમાં એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી પૃથ્વીયોની તેમ સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ રત્નપ્રભા વિગેરે તમતમા પર્યન્ત સાતે પૃથ્વીઓના નૈરયિકોની એટલેકે જેની જેટલીભવસ્થિતિ કહીહોય એજ અહિયાં કાયસ્થિતિમાં કહેવું જોઈએ કેમકે—નૈરયિકોને ભવસ્થિતિ વિના બીજી કોઈ કાયસ્થિતિ હોતી નથી. તેઓને જે ભવસ્થિતિ છે, એજ કાયસ્થિતિ હોય છે. તે સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોની સ્થિતિ જઘન્યથી દસ હજાર વર્ષોની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમની છે. ? એજ પ્રમાણે શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીમાં જઘન્યથી એક સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સાગરોપમની છે. એજ પ્રમાણે વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીમાં જઘન્યથી ત્રણ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૭ સાત સાગરોપમની છે, ૩ પંચપ્રભા પૃથ્વીમાં જઘન્યથી સાત સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી દસ સાગરો-

પમની છે. ૪ ધૂમ પ્રભા પૃથ્વીમાં જઘન્યથી દસસાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી સત્તરસાગરો

પમની છે. ૫ તમ પ્રભા પૃથ્વીમાં જઘન્યથી સત્તર સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨ બાવીસ

સાગરોપમની છે. ૬ અને અધઃ સપ્તમી તમતમા પૃથ્વીના નૈરયિકોની જઘન્યસ્થિતિ ૨૨ બાવીસ

સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે સઘળી પૃથ્વી-

ઓની સ્થિતિ અહિયાં કહેવી જોઈએ.

હવે સૂત્રકાર સામાન્યપણાથી તિર્યગ્યોનિકની કાય સ્થિતિનો કાલ માનખતાવે છે. ગૌતમ

સ્વામીએ તિરિક્ષ્ણ જોણિય નપુંસણં મંતે ! તિરિય જોણિય ણપુંસગત્તિ કાલઓ કેવચ્ચરં

હોઈ” આ સૂત્રદ્વારા પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે—હે ભગવન્ તિર્યગ્યોનિક નપુંસક આ

તિર્યગ્યોનિક નપુંસક છે, આ રીતે કેટલાકાળ સુધી થતા રહે છે, અર્થાત્ તિર્યગ્યોનિક

નપુંસકની કાય સ્થિતિનો કાળમાન કેટલો છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે

કે—“गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सइ कालो” હે ગૌતમ ! તિર્યગ્યોનિક

નપુંસક જે તિર્યગ્યોનિક નપુંસકપણાથી થતા રહે તેા તે યોછામાં યોછાં એક સમય સુધી

થાય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ પ્રમાણુ એટલે કે અનંતકાળ સુધી થતા રહે છે. આ

વનસ્પતિકાળ આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જેટલા સમયોની રાશિ હોય છે, એટલા

પ્રમાણુની હોય છે. આમાં અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવત્ થઈ જાય છે. एवं एगिंदिय णपुंसगस्स

णं” આજ પ્રમાણે તિર્યગ્યોનિક નપુંસકોમાં એક ઈંદ્રિયવાળા નપુસક જીવોની કાયસ્થિતિ

નો કાળમાન છે. એટલે કે જઘન્યથી અંતમુહૂર્તનો અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ પ્રમાણુ અર્થાત્

અનંત કાળનો છે. આમાં અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીકાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે. “वण-

स्सइकायस्स चि एवमेव” વિશેષની અપેક્ષાથી વનસ્પતિકાયિક એક ઈંદ્રિયવાળા નપુંસકોની

કાયસ્થિતિના કાળમાન પણ સામાન્યતઃ એક ઈંદ્રિયવાળાની કાયસ્થિતિના કાલમાન પ્રમાણુ

જ છે. અર્થાત્ અનંતકાળનો કાળમાન છે. “सेसाणं” શેષ પૃથ્વી કાયિક અપકાયિક, તે :

કાયિક અને વાયુકાયિકોની કાય સ્થિતિ “जहण्णेणंअंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं”

જઘન્યથી એક અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતકાળની છે, ‘असंखेज्जाओ उरस्स

प्पिणो ओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ,असंखेज्जा लोगा”આમાં કાળની અપેક્ષાથી અસંખ્યાત

ઉત્સર્પિણી અને અપસર્પિણી સમાપ્ત થઈ જાય છે. તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષા અસંખ્યાતલોક

સમાપ્ત થઈ બંધ છે “વેદંદિય તેદંદિય ચરિદિય ગપુંસગાણય જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કો-
સેણં સંખેજ્જં કાલં” એ ઈંદ્રિયવાણા, ત્રણ ઈંદ્રિયવાણા ચાર ઈંદ્રિયવાણા નપુસકોની કાય-
સ્થિતિ જ્ઞાન્યથી એક અંતમુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતકાળના છે. આ અસંખ્યાતકાળ
સંખ્યાત હજારો વર્ષનો હોય છે. ‘પંચિદિય તિરિક્ક જોણિય ગપુંસણં મંતે ! પંચિદિય
તિરિક્ક જોણિય નપુંસણં કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ” ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્રદ્વારા પાંચ
ઈંદ્રિયવાણા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસક જીવોની કાયસ્થિતિ કેટલાકાળની છે ? આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન
પૂછ્યો છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે. —“ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં
ઉક્કોસેણં પુવ્વકોહિપુહુત્ત” હે ગૌતમ ! પાંચ ઈંદ્રિયવાણા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકજીવોની કાય-
સ્થિતિ જ્ઞાન્યથી એક અંતમુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વની છે. એટલે કે એ
પૂર્વકોટિથી લઈને નવપૂર્વકોટિ સુધીની છે. આ પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ પૂર્વકોટિ આયુષ્યના સાત-
ભવ નપુંસકપણાનો અનુભવ કરવાવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકની અપેક્ષાથી સમજવું જોઈએ.
કેમકે—તે પછી તેનું સંક્રમણ બીજા વેદમાં એટલેકે સ્ત્રીવેદ અથવા પુરુષવેદમાં અથવા કોઈ
બુદ્ધા જ પ્રકારના ભવમાં અવશ્ય થઈ જાય છે.

“एवं जलयर तिरिक्क चउप्पयथलयर उरपरिसप्प भुयारिसप्प महोरगाणवि” પાંચ
ઈંદ્રિયવાણા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકજીવની જેમ જ જલચર તિર્યગ્ ચોપગા, સ્થલચર—ઉર:પરિસર્પ
ભુજપરિસર્પ, અને મહોરગા આ નપુંસકોની કાયસ્થિતિપણ જ્ઞાન્યથી એક અંતમુહૂર્તની છે,
અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વની છે. “મણુસ્સણપુંસગસ્સ ણં મંતે ! મણુસ્સ ગપુંસણં
કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ” હે ભગવન્ મનુષ્ય નપુંસક લાગઠ મનુષ્ય નપુંસકપણામાં કેટલાકાળ
સુધી રહે છે ? અર્થાત્ મનુષ્ય નપુંસકની કાયસ્થિતિ નો કાળમાન કેટલાકાળનો હોય છે ?
આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! ચેત્તં પહુચ્ચ જહણેણં અંતો-
મુહુત્તં” હે ગૌતમ ! ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી મનુષ્ય નપુંસકોની કાયસ્થિતિનો કાળમાન ઓછામાં
ઓછા એક અંતમુહૂર્તનો છે, અને “ઉક્કોસેણ પુવ્વકોહી પુહુત્ત” ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથ-
ક્ત્વનો છે, એટલે કે એ પૂર્વકોટિથી લઈને નવપૂર્વકોટિ સુધીનો છે. “ધમ્મચરણં પહુચ્ચ જહ
ન્નેણં ઇક્કં સમયં ઉક્કોસેણં દેસુણા પુવ્વકોહી” તથા ચારિત્રધર્મની અપેક્ષાથી મનુષ્ય નપું-
સકની કાયસ્થિતિનું પ્રમાણ જ્ઞાન્યથી એક સમયનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ઓછું પૂર્વકોટિ

છે. બંને સ્થાનોની ભાવના—સમજણ પહેલા કહ્યા પ્રમાણેની સમજ લેવી. “एवं कम्मभूमिग
भरहेरवयपुव्वविदेह अवरविदेहेसु वि भाणियव्वं” સામાન્ય નપુંસકની જેમજ કર્મભૂમિના
એટલે કે ભરતક્ષેત્ર, એવતક્ષેત્ર, પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહના જે મનુષ્ય નપુંસકો છે,
તેઓની પણ કાયસ્થિતિ પણ સમજવી. અર્થાત્ આ ઉપર કહેલ તમામ કર્મભૂમિમાં રહેવાવાળા
મનુષ્ય નપુંસકોની કાયસ્થિતિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી જ્ઞાન્યથી એક અંતમુહૂર્ત છે, અને ઉત્કૃષ્ટ
થી પૂર્વકોટિપૃથક્ત્વની છે. તથા ચારિત્રધર્મની અપેક્ષાથી જ્ઞાન્યથી એક સમયની અને ઉત્કૃ-
ષ્ટથી દેશોનપૂર્વકોટિની છે.

“अकम्मभूमिग मणुस्स गपुंसणं મંતે ! અકમ્મભૂમિગ મણુસ્સ ગપુંસણં કાલઓ
કેવચ્ચિરં હોઈ” હે ભગવન્ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસક લાગઠ અકર્મભૂમિના નપુંસકપણાથી
કેટલાકાળ સુધી રહે છે ? અર્થાત્ અકર્મભૂમિક મનુષ્ય નપુંસકની કાયસ્થિતિ કેટલા કાળની
હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—‘ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ

જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં અતોમુહુત્ત પુહુત્તં” હે ગૌતમ ! જન્મની અપેક્ષાથી તેઓની કાયસ્થિતિનો કાળમાન ઓછામા ઓછો એક અંતર્મુહૂર્તનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ-એટલે કે જે અંતર્મુહૂર્તથી લઈને નવ અંતર્મુહૂર્ત સુધીનો છે. અહિયાં જઘન્યથી જે કાળમાન કહ્યો છે, તે “એટલા પણ કાળમાં તે બરાબર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.” એ અપેક્ષાથી કહેલ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટકાળ જે અંતર્મુહૂર્ત પૃથક્ત્વરૂપ કહેલ છે, તે આટલાકાળ પછી પાછા એ રૂપથી તે ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી. આ વાતને લઈને કહેલ છે. “સાહરણં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્ત ઉક્કોસેણં દેસૂણા પુવ્વકોડી” સંહરણુની અપેક્ષાથી તેઓની કાયસ્થિતિનો કાળ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનો છે. કેમ કે—તે પછી તેનું મરણવિગેરે થઈ જાય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ થી દેશોનએટલે કે કંઈક ઓછા પૂર્વકોટિનું છે. “एवं सव्वेसिं जाव अंतर दीवगाणं” સામાન્ય અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોની જેવી કાયસ્થિતિ છે, એજ પ્રમાણેની બધાની જ એટલે કે—હૈમવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકની, રમ્યક વર્ષ ક્ષેત્રનાં મનુષ્ય નપુંસકોની, દેવકુરૂક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકોની ઉત્તરકુરૂના મનુષ્ય નપુંસકોની અને અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકોની કાયસ્થિતિ જન્મની અપેક્ષાથી અંતર્મુહૂર્ત પૃથક્ત્વની છે. તથા સંહરણુની અપેક્ષાથી તેઓની કાયસ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોનપૂર્વકોટિની છે.

નપુંસકોં કે અંતરકાલ કા નિરૂપણ

કાયસ્થિતિનું કથન સમાપ્ત ॥સૂ૦૧૩॥

આ પ્રમાણે નપુંસકોની કાયસ્થિતિનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેઓના અંતરનુ કથન કરે છે.—

“णपुंसगस्सणं भंते ! केवइयं कालं अंतरं होई” ઈત્યાદિ

ટીકાર્થ—હે ભગવન્ નપુંસક થયેલોં જીવ નપુંસક અવસ્થાથી છૂટીને તે પછી કેટલાકાળ પછી નપુંસક વેદ વાળો થાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે “ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં સાગરોવમસયપુહુત્તં સાતિરેગં” હે ગૌતમ ! નપુંસક જીવને નપુંસક વેદથી છૂટ્યા પછી ફરીથી પાછા નપુંસક થવામાં કમથી કમ એક

અંત મુહૂર્તનું અંતર હોય છે. અને વધારેમાં વધારે કંઈક વધારે સાગરોપમ શત પૃથક્ત્વનું છે. કેમકે—પુરૂષ નપુંસક વિગેરેનો કાળ એટલોજ સંભવે છે. આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. “पुरिसणपुंसगा संचिद्वणतरे सागरपुहुत्तं” આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. —નિરંતર પણથી રહેવાનું નામ સંચિક્ષ્ણા છે, આનું બીજું નામ કાયસ્થિતિ પણ છે. પુરૂષ અને નપુંસકની કાયસ્થિતિ કમથી અર્થાત્ પુરૂષની સંચિક્ષ્ણા નિરંતરથી એક સ્થાનમાં રહેવું અને નપુંસકનું અંતર ઉત્કૃષ્ટથી સાગરોપમ શત પૃથક્ત્વનું હોય છે,

“णेरइय णपुंसगस्स णं भंते ! केवइयं कालं अंतरंहोई” હે ભગવન્ નૈરયિક નપુંસકોને કેટલા કાળનું અંતર હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને હેક છે કે—“ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તરુકાલો” હે ગૌતમ ! નૈરયિક નપુંસકોનું અંતર જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી તરૂકાળ પ્રમાણે એટલે કે—અનંતકાળનું છે. અહિયાં જે જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનું અંતર કહ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે—નૈરયિક નપુંસક સાતમી નરક પૃથ્વીથી નીકળીને તંદુલ મત્સ્ય વિગેરેના ભવોમાં એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી જન્મ ધારણ કરીને તે પછી સાતમી

પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસક થઈ બન્ય છે. તથા વનસ્પતિ કાળ પ્રમાણ અનંતકાળનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર અહિંયાં કહ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે—નૈરયિક નપુંસક નરક ભવથી નીકળીને પરંપરા થી નિગોહ વિગેરેના ભવોમાં આવીને અનંતકાળ સુધી ત્યાં રહે છે. અને તે પછી તે ત્યાંથી મરીને ફરીથી નૈરયિક નપુંસક બની બન્ય છે. આ અંતર કથન સામાન્યપણાથી નૈરયિક નપુંસકોનું કહેલ છે, રચણપમા પુઢવીનેરહય-નપુંસગસ્સ” વિશેષ પ્રકારના કથનમાં રતન પ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોની સ્થિતિ કેટલાકાળની હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લગવનું કહે છે કે—હે ગૌતમ ! “જહણેણં અંતોમુહુત્તં” જઘન્યથી અંતમુહૂત્તંની સ્થિતિ હોય છે. અને “ઉક્કોસેણં તરુકાલો” ઉત્કૃષ્ટથી તરૂકાળ અર્થાત વનસ્પતિ કાળની હોય છે. એટલે કે અનંતકાળની સ્થિતિ હોય છે. “एवं सर्वेसिजाव अहेसत्तमा” એજ પ્રમાણે શર્કરા પ્રભાના નૈરયિક નપુંસકોથી લઈને સાતમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોનું અંતર પણ હોય છે. અર્થાત જઘન્યથી એક અંતમુહૂત્તંનું અંતર હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી તરૂકાળ પ્રમાણ એટલે કે અનંત કાળનું અંતર છે. “तिरिक्खजोणिय णपुंसगस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसय

પુહુત્તં સાદરેગં” તિર્યગ્યોનિક નપુંસકોનું અંતર જઘન્યથી એક અંતમુહૂત્તંનું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી સાતિરેક એટલે કે કંઈક વધારે સાગરોપમ શતપૃથક્ત્વ નું છે. અહિંયાં સાતિરેક—કંઈક વધારે એમ જે કહ્યું છે, તે કેટલાક નપુંસક ભવોને લઈને સમજવું જોઈએ, કેમકે—એટલા કાળ પછી નપુંસક નામ કર્મના ઉદયનો અભાવ થઈ જવા થી સ્ત્રી ભાવ અથવા પુરૂષ ભાવ ને પ્રાપ્ત થઈ બન્ય છે. “एगिंदय तिरिक्ख जोणिय णपुंस-गस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दोसागरोवमसहस्सांइ संखेज्जवासमम्भहियाइ” એક ઈંદ્રિય વાળા તિર્યગ્ નપુંસકોનું અંતર જઘન્યથી એક અંતમુહૂત્તંનું હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત વર્ષ અધિક બે હજાર સાગરોપમનું છે. તેનું કારણ એ છે કે—એક ઈંદ્રિય વાળા તિર્યગ્યોનિક નપુંસક જીવ મરીને ત્રસકાય પણામાં ઉત્પન્ન થઈ બન્ય ત્યાં પાછા તેને એક ઈંદ્રિય જીવોની યોનિ પ્રાપ્ત કરવામાં વ્યવધાન કરવા વાળા ત્રસ કાયનો સ્થિતિ કાળ ઉત્કૃષ્ટથી પણ સંખ્યાત વર્ષ અધિક બે હજાર સાગરોપમનો જ હોય છે. આ એક ઈંદ્રિય વાળા તિર્યગ્યોનિક નપુંસકોનું અંતર સામાન્યથી કહ્યું છે. વિશેષ પ્રકારથી અંતરનું કથન આ પ્રમાણે છે.

“પુઢવી આડ તેડવાડણં જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વણસ્સદ્કાલો” પૃથ્વીકાયિક નપુંસકોનું અપ્કાયિક નપુંસકોનું તેજસ્કાયિક નપુંસકોનું અને વાયુ કાયિક નપુંસકોનું અંતર જઘન્યથી એક અંતમુહૂત્તંનું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ પ્રમાણનું અંતર છે “વણસ્સદ્કા-इयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं” વનસ્પતિ કાયિક નપુંસકોનું અંતર જઘન્યથી એક અંતરમુહૂત્તં નું છે, અને “उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं जाव असंखेज्जा लोया” ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત કાળનું અંતર યાવત્ અસંખ્યાત લોકનું છે. અસંખ્યાત કાળની અપેક્ષાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી રૂપ હોય છે. અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ હોય છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીનું અસંખ્યાત પણ આ પ્રમાણેનું સમજવું. જેમકે—અસંખ્યાત લોકા કાશના પ્રદેશોમાંથી પ્રતિસમય એક એક પ્રદેશના અપહાર કરવાથી બહાર કહાડવાથી ન્યારે સઘણા પ્રદેશોના સમાપ્ત થવામાં જેટલી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીયો વીતી બન્ય

એટલી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીએ અસંખ્યાત કહેવાય છે. કેમકે—વનસ્પતિના ભવથી નીકળીને જીવ જ્યારે ખીબા ભવોમાં ફરે છે, ત્યાં પૂર્વોક્ત અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીકાળ સુધી તેનું અવસ્થાન હોય છે. તે પછી સંસારી જીવની ઉત્પત્તિ નિયમથી વનસ્પતિકાયમાં થાય છે. “સેસાણં બેદંદિયાદીણં જાવલ્લહયરાણં” આ જ પ્રમાણે શેષ—એ ઈન્દ્રિય વાળા નપુંસકોનું યાવત, ત્રણ ઈન્દ્રિય વાળા નપુંસકોનું, ચાર ઈન્દ્રિય વાળા નપુંસકોનું પાંચ ઈન્દ્રિય વાળા તિર્યગ્ચેનિક જલચર નપુંસકોનું, સ્થલચર નપુંસકોનું અને ખેચર નપુંસકોનું અંતર “જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વણસ્સહ કાલો” જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિ કાલ પ્રમાણનું છે. “મણુસ્સણપુંસગસ્સ” સામાન્યપણાથી મનુષ્ય નપુંસકનું અંતર “લેચ્ચં પહુચ્ચ” ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી “જહણેણં” જઘન્યથી તે “અંતો મુહુત્તં” એક અંતર્મુહૂર્તનું છે, તથા “ઉક્કોસેણં વણસ્સહ કાલો” ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિ કાળ સુધીનું અંતર છે. “ધમ્મચરણંપહુચ્ચ જહણેણં એકં સમયં ઉક્કોસેણં અણં તં કાલં” ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી મનુષ્ય નપુંસકોનું અંતર જઘન્યથી તે એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંત કાળનું છે. “જાવ અવહહ પોગલપરિયટ્ટં દેસૂણં” દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત આ અનંતકાળમાં અનંત ઉત્સર્પિણી કાળ અને અનંત અવસર્પિણી કાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તથા ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અનંતલોક સમાપ્ત થઈ જાય છે. અને દેશોન એટલે કે—કંઈકે ઓછો અપાર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલે અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત સમાપ્ત થઈ જાય છે.

एवं कम्मभूमिगस्स वि” એજ પ્રમાણે કર્મભૂમિના નપુંસકોનું અંતર પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનું છે. કેમકે—અધીજ જઘન્ય લખિધપાતનો કાળ એક સમયનો છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિ કાળરૂપ છે. તથા ચારિત્ર ધર્મની અપેક્ષાથી મનુષ્ય નપુંસકોનું અંતર જઘન્યથી એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંત કાળનું છે. યાવત દેશોન

અપાર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ સુધીનું છે. દેશ ઉણો અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત “મરહેર વયસ્સ” ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકોનું અંતર પણ સામાન્ય નપુંસકોના કથન પ્રમાણે જ છે. “પુદ્વવિદેહ અવરવિદેહસ્સ વિ” જે પ્રમાણે સામાન્ય કર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોનું અંતર કહ્યું છે, એજ પ્રમાણે પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહના મનુષ્ય નપુંસકોનું અંતર પણ ક્ષેત્ર અને ચારિત્ર ધર્મનો આશ્રય કરીને જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ પણથી સમજવું. “અકમ્મભૂમિ ગમણુસ્સ ણપુંસંગસ્સ ણં મંતે ! કેવઈયં કાલં અન્તરંહોઈ” હે ભગવન્ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોનું અંતર કેટલા કાળનું હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે— “ગોયમા ! જમ્મણં પહુચ્ચ જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વણસ્સહકાલો” હે ગૌતમ ! જન્મની અપેક્ષા જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનું અંતર છે. કેમકે— તેમની ગત્યંતર વિગેરેને લઈને એટલા જ કાળનું વ્યવધાન પડે છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિ કાળનું અંતર

થાય છે, “સંહરણ પહુચ્ચ જહણ્ણેણં અંતો મુહુત્ત” સંહરણની અપેક્ષાથી અકર્મ ભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોતું અંતર જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તનું છે, તે આ પ્રમાણે છે કે—કોઈ કર્મ ભૂમિના મનુષ્ય નપુંસક કોઈના દ્વારા અકર્મભૂમિમાં હરણ કરીને લઈ જવામાં આવેલ હોય અને ત્યાં રહેવાના કારણે તે ત્યાં અકર્મભૂમિક કહેવાયા છે તે પછી કંઈ કાળ પછી તથા વિધ -તે પ્રકારની બુદ્ધિના પરાવર્તન-ફેરફારના લાવથી તે કર્મભૂમિમાં પાછા લાવવામાં આવ્યા હોય અને ત્યાં તે એક અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી રહેલ હોય અને તે પછી ફરીથી તેનું અપહરણ અકર્મભૂમિમાં થયું હોય. આ અપેક્ષાથી અહિંયાં અંતર્મુહૂર્તનો કાળ જઘન્યથી કહ્યો છે. તથા “ઉક્કોસેણં વણસ્સહ કાલો” ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિ કાળ સુધીનું અંતર કહ્યું છે. “લ્લે જાબ અન્તરદીવ ગત્તિ” એજ પ્રમાણેનું અંતર યાવત્ અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકોતું પણ સમજવું. જેવું અંતર સામાન્યપણાથી અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોથી કહ્યું છે. એજ પ્રમાણેનું અંતર હૈમવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકોતું હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકોતું, હરિવર્ષ ક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકોતું, રમ્યક વર્ષ ક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકોતું દેવકુરુના મનુષ્ય નપુંસકોતું અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્ય નપુંસકોતું અને અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકોતું પણ જન્મની અપેક્ષાથી જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્ત સુધીનું અને ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિ કાળ સુધીનું સમજી લેવું, ॥ સૂ. ૧૪ ॥

નારક તિર્યક્ મનુષ્ય નપુંસકો કે અલ્પબહુત્વ કા નિરૂપણ

આ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારથી નપુંસકોના અંતરનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર નારક, તિર્યગ્ય અને મનુષ્ય નપુંસકોના અલ્પ બહુપણું કહે છે.

“લ્લસિં જં મંતે ! જેરહ્યણપુંસગાણં તિરિક્ખ જો જિયણપુંસગાણં” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—ગૌતમ સ્વામીએ આ સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે હે ભગવન્ આ નૈરયિક નપુંસકોમાં, તિર્યગ્યોનિક નપુંસકોમાં અને મનુષ્ય નપુંસકોમાં “કયરે કયરે હિંતો” કોણ કોનાથી “જાવ વિસેસાહિયા” યાવત્ અલ્પ છે, કોણ કોનાથી વધારે છે, કોણ કોના બરાબર છે ? અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે ? અર્થાત્ હે ભગવન્ સામાન્ય પણાથી નારક તિર્યગ્ય અને મનુષ્ય નપુંસકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ છે ? કોણ કોનાથી વધારે છે ? અને કોણ કોની બરાબર છે ? અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—ગોયમા ! સઘ્વત્થો વા મણુસ્સ જણપુંસગા” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા મનુષ્ય નપુંસકો છે. કેમકે— તેઓનું પ્રમાણ આકાશ શ્રેણીના અસંખ્યાત ભાગમાં

જેટલી પ્રદેશરાશિ છે, “નેરઙ્ગણપુંસગા અસંખેજ્જ ગુણા” મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં નૈરયિક નપુંસકોનું પ્રમાણ અસંખ્યાતપણું વધારે છે. કેમકે—આંગળ માત્ર ક્ષેત્ર પ્રદેશરાશિ કે જે પહેલું વર્ગ મૂલ થાય છે. એ પહેલા વર્ગ મૂળને બીજા વર્ગ મૂળથી ગુણવાથી આંગળ માત્ર ક્ષેત્ર પ્રદેશરાશિમાં જેટલી પ્રદેશ રાશિ થાય છે, એટલા પ્રમાણ વાળી ધની કૃતલોકની એક પ્રદેશ વાળી શ્રેણીમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશોની સંખ્યા હોય એટલા નૈરયિક નપુંસકો છે. “તિરિક્ક જોણિયણપુંસગા અણંતગુણા” નૈરયિક નપુંસકો કરતાં નિર્યગ્ધેનિક નપુંસકો અનંત ગણા છે. કેમકે—તિર્યગ્ધેનિક નપુંસકોમાં નિગોદ જીવો પણ આવી જાય છે. અને નિગોદ જીવો અનંત હોય છે. આ પ્રમાણે સામાન્યપણાથી નપુંસકોનું અલ્પ બહુ પણ પ્રગટ કરીને હવે સૂત્રકાર કેવળ નૈરયિક નપુંસકોનું બીજું અલ્પ બહુ પણ પ્રગટ કરે છે. આમાં ગૌતમ-સ્વામી એ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“एषसि जं भंते ! रयणपभापुढवी नेरइया णपुस-गाणं जाव अहे सत्तम पुढवी नेरइय नपुंसगाणय” હે ભગવન્ આ રત્ન પ્રભા પૃથ્વીના નૈર-યિક નપુંસકોથી લઈને યાવત્ શર્કરા પ્રભા, વાલુકા પ્રભા, પંક પ્રભા, ધૂમ પ્રભા તમઃ પ્રભા અને તમસ્તમ પ્રભા એટલે હે અધઃ—સમમી પૃથ્વીના નૈરયિકોમાં “કયરે કયરે હિંતો જાવ વિસેસા હિયા” કયા નૈરયિક નપુંસકો કરતાં યાવત્ અલ્પ, વધારે, તુલ્ય અને વિશેષાધિક છે? આ રીતનો આ અલ્પ બહુપણાના સંબંધમાં બીજો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“गोयमा ! सव्वथो वा अहे सत्तम पुढवी नेरइयण पुंसगा” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા અધઃ સપ્તમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો છે. કેમકે—આમતું પ્રમાણ આભ્યન્તર શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે, એટલું કહ્યું છે. ‘छद् पुढवीनेरइय णपुंसगा असंखेज्जगुणा’ સાતમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં જે છઠ્ઠા તમા નામની પૃથ્વી છે, તેના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. ‘जाव दोच्च पुढवी नेरइय णपुंसगा असंखेज्ज गुणा’ છઠ્ઠી પૃથ્વી નૈરયિક યાવત્ બીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં છઠ્ઠી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. છઠ્ઠી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં પાંચમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં ચોથી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. ચોથી પૃથ્વીના નૈર-યિક નપુંસકો કરતાં ત્રીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. ત્રીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં બીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. આ પ્રમાણે આ સઘળા નૈરયિકોના પરિમાણના હેતુ રૂપ જે શ્રેણીનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, એ અસંખ્યાતમા ભાગની પશ્ચિમ પૂર્વીથી પછી પછીની અસંખ્યાત અસંખ્યાત ગણી જે શ્રેણીયો છે. તે શ્રેણીનો જે અસંખ્યાતમો ભાગ છે, તે અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશોની રાશીની ધરાબર છે, આ પ્રમાણે આનૈરયિક નપુંસકોનું પ્રમાણ સાતમી પૃથ્વીના નૈરયિકો કરતાં છઠ્ઠી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોનું અસંખ્યાત ગણું વધારે

નીકળી આવે છે. તેના કરતાં પાંચમી વિગેરે પૃથ્વીયોના નૈરયિક નપુંસકોનું પ્રમાણ અસં-
ખ્યાત ગણુ પૂર્વાનુપૂર્વિથી બીજી પૃથ્વીના નૈરયિકોથી લઈને પછી પછીના પૃથ્વીયોના નૈર-
યિકોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત પણું હીન-ઓછું હોય છે. તેમ સમજવું. “इमीसे रयणपभाप
पुढवीए” तथा आ रत्नप्रला पृथ्वीना “णेरइयण पुंसगा” नैरयिक नपुंसको भीज शर्करा
प्रला पृथ्वीना नैरयिक नपुंसको करतां “असंखेज्जगुणा” असंख्यात गणा वधारे होय છે.
કેમકે—તેનું પ્રમાણ આંગળ માત્ર ક્ષેત્રમાં જેટલી પ્રદેશ રાશિમાં રહેલા પહેલા વર્ગ મૂળને
બીજા વર્ગમૂળથી ગુણવાથી જેટલી પ્રદેશ રાશિ આવે છે, એટલા પ્રમાણની એક પ્રદેશ વાળી
શ્રેણીયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે, એટલા પ્રમાણના રત્નપ્રલા પૃથ્વીના નૈરયિકો
હોય છે. આ પ્રમાણે આ બીજા અલ્પ બહુપણાનું કથન છે. દરેક પૃથ્વીમાં પૂર્વદિશામાં
ઉત્તર દિશામાં અને પશ્ચિમ દિશામાં જે નારક નપુંસકો છે, તેઓ સૌથી ઓછા છે. તેના
કરતાં દક્ષિણ દિશામાં જે નારક નપુંસકો છે. તેઓ અસંખ્યાત ગણુ વધારે છે. પહેલી
પહેલી પૃથ્વીયોની દક્ષિણ દિશા ના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં પશ્ચ્યાનુ

પૂર્વિથી આગળ આગળની પૃથ્વીયોમાં પૂર્વ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા નૈરયિક નપું-
સકો અસંખ્યાત ગણુ વધારે છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં એજ પ્રમાણે કહ્યું છે. “दिशानुवाणं”
ઇત્યાદિ પાઠ ટીકામાં સંગ્રહ કરેલો છે. તે તે પાઠ ત્યાંથી જોઈ લેવો. તેના અર્થ આ પ્રમાણે
છે. દિશાના અનુપાતથી અર્થાત્ દિશાની અપેક્ષાથી અધઃ સપ્તમી પૃથ્વીના નૈરયિક પૂર્વ
પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં સૌથી ઓછા છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો
કરતાં દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાત ગણુ વધારે છે. ॥૧॥

અધઃ સપ્તમી પૃથ્વીની દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકોની અપેક્ષા છટ્ટી પૃથ્વીના પૂર્વ, પશ્ચિમ,
ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાત ગણુ છે. તેના કરતાં ત્યાં દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાત
ગણુ છે. ॥૧॥

અધઃ સપ્તમી પૃથ્વીના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકોની અપેક્ષા છટ્ટી પૃથ્વીના પૂર્વ, પશ્ચિમ,
ઉત્તરદિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાત ગણુ છે. તેના કરતાં ત્યાં દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાત
ગણુ છે. ॥૨॥

તમા પૃથ્વીના દક્ષિણાત્ય નૈરયિકો કરતાં પાંચમી ધૂમ પ્રલાના પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર દિશા
ના નૈરયિકો અસંખ્યાત ગણુ હોય છે. અને તેના તેના કરતાં દક્ષિણમાં અસંખ્યાત ગણુ
હોય છે, ॥૩॥

પાંચમી ધૂમ પ્રલાના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકો કરતાં ચોથી પંક પ્રલા પૃથ્વીના પૂર્વ
પશ્ચિમ ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાત ગણુ હોય છે. તેના કરતાં ત્યાં દક્ષિણ દિશાના
નૈરયિકો અસંખ્યાત ગણુ હોય છે. ચોથી પંક પ્રલા પૃથ્વીના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકો કરતાં
ત્રીજી વાલુકા પ્રલા પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં અસંખ્યાત ગણુ હોય છે.
તેના કરતાં ત્યાં દક્ષિણમાં અસંખ્યાત ગણુ છે. ॥૫॥ ત્રીજી વાલુકા પ્રલા પૃથ્વીના દક્ષિણ
દિશાના નૈરયિકો કરતાં બીજી શર્કરા પ્રલા પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ, પશ્ચિમ ઉત્તરમાં અસં-
ખ્યાત ગણુ હોય છે. અને ત્યાં તેના કરતાં દક્ષિણમાં અસંખ્યાત ગણુ છે. ॥૬॥ બીજી
શર્કરા પ્રલા પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ પશ્ચિમ, ઉત્તરમાં અસંખ્યાત ગણુ છે. તેનાથી પણ ત્યાં
દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાત ગણુ વધારે નૈરયિકો છે. ॥૭॥

હવે ત્રીજા પ્રકારના અલ્પ બહુપણાનું કથન કરવામાં આવે છે.

“एर्षिसं णं भंते ! तिरिक्खजोणिय णपुंसगा णं” હે ભગવન્ આ તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “एर्षिदिय तिरिक्खजोणिय णपुंसगा णं” એક ઈંદ્રિય વાળા તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “पुढवी जीव” પૃથ્વાકાયિક નપુંસકોમાં યાવત્ અપ્કાયિક નપુંસકોમાં તેજસ્કાયિક નપુંસકોમાં વાયુકાયિક નપુંસકોમાં “वणस्सइ काइय एर्षिदिय तिरिक्खजोणिय णपुंसगा णं” વનસ્પતિ કાયિકોમાં “वेइंदिय ते इंदिय-चउरिंदिय-पंचेदिय तिरिक्ख जोणिय ण पुंसगा णं” બેઈંદ્રિય વાળા નપુંસકોમાં, ત્રણ ઈંદ્રિય વાળા નપુંસકોમાં, ચાર ઈંદ્રિય વાળા નપુંસકોમાં પાંચ ઈંદ્રિય વાળા તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “जलयरणं” જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “थलयरणं” સ્થલચર તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “खहयरणय” ખેચર તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “कयरे कयरे हितो !” કોણ કોનાથી “अग्गा वा” અલ્પ છે ? કોણ કોનાથી “बहुका वा” વધારે છે ? કોણ કોનાથી “तुल्ला वा” તુલ્ય-સમાન છે ? અને કોણ કોનાથી “विसेसाहिया वा” વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“गोयमा ! सव्वत्थो वा खहयर तिरिक्ख जोणिय णपुंसगा” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા ખેચર તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો છે, કેમકે—તેનું પ્રમાણ પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગવતીં બે અસંખ્યાત શ્રેણિયો છે, તે શ્રેણિયોમાં બે આકાશ પ્રદેશ રાશિ છે, તેની બરાબર છે. આ ખેચર તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો કરતાં “थलय तिरिक्खजोणिय णपुंसगा संखेज्जगुणा” સ્થલચર તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. કેમકે—તેનું પ્રમાણ બે બૃહત્તર પ્રતર છે, તે પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગવતીં બે અસંખ્યાત શ્રેણિયો છે, તે શ્રેણિયોમાં બે આકાશ પ્રદેશ રાશી છે, તેની બરાબર છે. સ્થલચર નપુંસકો કરતાં “जलय तिरिक्ख जोणिय णपुंसगा संखेज्जगुणा” બે જલચર તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. કેમ કે—તેનું પ્રમાણ બે બૃહત્તર પ્રતર છે, તે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગવતીં બે અસંખ્યાત શ્રેણિયો છે, તે શ્રેણિયોના આકાશ પ્રદેશ રાશીની બરાબર છે. “चउरिंदिय तिरिक्खजोणिय णपुंसगा विसेसाहिया” જલચર નપુંસકો કરતા ચાર ઈંદ્રિય વાળા તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે.

કેમકે—તેનું પ્રમાણ અસંખ્યાત યોજન કોટાકોટિ પ્રમાણ આકાશની બે પ્રદેશ રાશિ છે. તે પ્રદેશ રાશિ પ્રમાણ ધનીકૃત લોકની એક પ્રદેશ વાળી બે શ્રેણિઓ છે, તે શ્રેણિઓમાં બેટલા આકાશના પ્રદેશો છે, એટલા છે. “तेइंदिय तिरिक्ख जोणिय णपुंसगा विसेसाहिया” ચાર ઈંદ્રિય વાળા તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો કરતા ત્રણ ઈંદ્રિય વાળા તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે કેમકે—તેનું પ્રમાણ પ્રભૂતતર શ્રેણિમાં રહેલ આકાશ પ્રદેશ રાશિની બરાબર છે “वेइंदिय तिरिक्ख जोणिय णपुंसगा विसेसाहिया” ત્રણ ઈંદ્રિય વાળા તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો કરતાં બે ઈંદ્રિય વાળા બે તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો છે, તેઓ વિશેષાધિક છે. કેમકે તેઓનું પ્રમાણ પ્રભૂતતમ શ્રેણિમાં રહેલ આકાશની પ્રદેશ રાશિની બરાબર છે. “तेउक्काइय एर्षिदिय तिरिक्खा असंखेज्जगुणा” બે ઈંદ્રિય વાળા નપુંસકો કરતાં તેજસ્કાયિક એક ઈંદ્રિય વાળા તિર્થંગ્યોનિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. કેમકે—સૂક્ષ્મ અને આદર તેજસ્કાયિક

કોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશોની બરાબર કહેવામાં આવેલ છે. ‘પુઢવીકાઢય ઇર્ગિદિયતિરિક્લજોણિયા’ તેજસ્કાયિક એક ઇંદ્રિય વાળા તિર્યગ્ચોનિક નપુંસકો કરતાં પૃથ્વી કાયિક એક ઇંદ્રિય તિર્યગ્ચોનિક નપુંસક “વિસેસાહિયા” વિશેષાધિક છે. કેમકે તેનું પ્રમાણ પ્રભૂત અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશોની બરાબર છે. “એવં આઝ વાઝ ઇર્ગિદિયતિરિક્લજોણિય ણપુંસગા અણંતગુણા” પૃથ્વી કાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્યગ્ચોનિક નપુંસક વિશેષાધિક છે. કેમકે તેઓનું પ્રમાણ પ્રભૂતતર અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશોની બરાબર છે. અપકાયિક નપુંસકો કરતાં વાયુકાયિક એક ઇંદ્રિય વાળા તિર્યગ્ચોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે. કેમકે—તેઓનું પ્રમાણ પ્રભૂતતમ અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશોની રાશિની બરાબર છે. “વણસ્સઢ કાઢય ઇર્ગિદિયતિરિક્લ જોણિય ણપુંસગાઅણંતગુણા” વાયુકાયિક નપુંસકોના કરતાં વનસ્પતિકાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્યગ્ચોનિક નપુંસકો અનંતગણા વધારે છે. કેમકે—તેઓનું પ્રમાણ અનંતલોકાકાશના પ્રદેશોની બરાબર છે. આ પ્રમાણે આ તિર્યગ્ચોનિક નપુંસકોનું ત્રીજું અલ્પ બહુપણું કહેલ છે.

હવે મનુષ્ય નપુંસકોના સંબંધમાં યોથું અલ્પ બહુ પાણું કહેવામાં આવે છે. “અલ્પિણં મંતે. મણુસ્સ ણપુંસગાણં કમ્મભૂમિગણપુંસગાણં અકમ્મભૂમિગ ણપુંસગાણં અંતર દીવગાણયકયરેકયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા” આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—હે ભગવન્ મનુષ્ય નપુંસકોમાં, કર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોમાં અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોમાં અને અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકોમાં કયા મનુષ્ય નપુંસકો કયા મનુષ્ય નપુંસકોથી અલ્પ—ઓછા છે? કોણ કોનાથી વધારે છે? કોણ કોની બરાબર છે? અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! અંતર દીવગ અકમ્મભૂમિગમણુસ્સ ણપુંસગા સવ્વથોવા” હે ગૌતમ ! અંતરદ્વીપના જે મનુષ્ય નપુંસકો છે, તેઓ સૌથી ઓછા છે. આ અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકો સંમૂર્ચિમ જન્મવાળા હોય છે. કેમકે—ગર્ભજ મનુષ્ય નપુંસકોની અંતરદ્વીપમાં સંભાવના નથી. અંતરદ્વીપમાં જે ગર્ભજ મનુષ્ય નપુંસકો હોય તો તેઓ કર્મભૂમિમાંથી સંહરણકરીને લાવવામાં આવેલા હોય છે. પરંતુ ત્યાંના જન્મેલા હોતા નથી. “દેવકુરુત્તરકુરુઅકમ્મભૂમિગા દોવિ તુલ્લા સંખેજ્જગુણા” દેવ કુરૂ અને ઉત્તર કુરૂ રૂપ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે કેમકે અકર્મ ભૂમિમાં રહેલા મનુષ્યો અંતરદ્વીપના ગર્ભજ મનુષ્યો કરતાં સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્યોના ઉચ્ચાર, પ્રસ્તવણ વિગેરે મલના સંબંધથી ત્યા સંમૂર્ચિમ મનુષ્યોનો ઉત્પાદ થવાથી તેઓ અસંખ્યાત ગણા છે. દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂના મનુષ્ય નપુંસકો પરસ્પરમાં સમાન છે. ‘એવં જાવ પુવ્વચિદેહાવર વિદેહ કમ્મભૂમણુસ્સણ ણપુંસગા દોવિ તુલ્લા સંખેજ્જગુણા’ દેવકુરૂ ઉત્તરકુરૂ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં હરિવર્ષ રમ્યક વર્ષના મનુષ્ય નપુંસકો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. પરંતુ તેઓ સંસ્થાનમાં સરખા જ હોય છે. તેના કરતાં પણ હિમવત ક્ષેત્રના અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના

ને મનુષ્ય નપુંસકો છે તેઓ સંખ્યાત ગણા વધારે છે. પરંતુ તેમાં પણ પરસ્પરમાં સમાન પણું છે. તેના કરતાં ભરત ઐરવક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકો સંખ્યાત ગણા વધારે છે. અને પરસ્પરતુલ્ય છે તેના કરતાં પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહના જે કર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો છે. તેઓ સંખ્યાત ગણા વધારે છે. પરંતુ સ્વસ્થાનમાં આ બેઉ સરખા છે. આ પ્રમાણે આ મનુષ્ય નપુંસક સંબંધમાં ચોથું અલ્પ બહુ પણું છે.

હવે નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્યોનો સંબંધ લઈને પાંચમા અલ્પ બહુપણાનું કથન કરે છે. “एषसिंहं भंते ! णेरइय णपुंसगाणं” આ સૂત્રથી ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે કે— હે ભગવન્ આ નૈરયિક નપુંસકોમાં “रयणपपभा णेरइयणपुंसगाणं” રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોમાં “जाव अहेसत्तमपुढवि नेरइय णपुंसगाणं” યાવત્ અધઃ સપ્તમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોમાં “पुढवीकाइय एगिंदियतिरिक्ख जोणियाणं” પૃથ્વીકાયિક એક ઇંદ્રિય વાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “जाव वणस्सइकाइय एगिंदियतिरिक्खजोणिय णपुंसगाणं”

યાવત્ વનસ્પતિકાયિક એક ઇંદ્રિય વાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોમાં યાવત્ પદ્મથી અપકાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોમાં તેજસ્કાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોમાં વાયુકાયિક એક ઇંદ્રિય વાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “बेइंदिय तेइंदिय-चउरिंदिय पंचिंदिय तिरिक्ख जोणिय णपुंसगाणं” બે ઇંદ્રિય વાળા, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોમાં ચાર ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોમાં અને પાંચ ઇંદ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકોમાં “जलयराणं” જલચર નપુંસકોમાં “थलयराणं” સ્થલચર નપુંસકોમાં “खह यराणं” ખેચર નપુંસકોમાં “मणुस्सणपंसगाणं” મનુષ્ય નપુંસકોમાં “कम्मभूमिगाणं” કર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોમાં “अंतरदीवगाणं” અને અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકોમાં “कयरे कयरे हितोअप्पा वा बहुया वा तुल्लावा विसेसाहिया वा” કયા મનુષ્ય નપુંસક કયા મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં અલ્પ છે? કોણ કોનાથી વધારે? કોણ કોની બરાબર છે? અને કોણ કોનાથી વિશેષ અધિક છે? ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“गोयमा !

सव्वत्थो वा अहे सत्तम पुढवी नेरइयणपुंसगा” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા અધઃ સપ્તમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો છે. “छट्टपुढवी णेरइयणपुंसगा असंखेज्जगुणा” સાતમા નરકના નપુંસકો કરતાં છઠ્ઠી તમા નામની પૃથ્વીના જે નૈરયિક નપુંસકો છે. તે અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. “जाव दोच्च पुढवी णेरइयणपुंसगा असंखेज्जगुणा” યાવત્ બીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. અર્થાત્ અહિયાં યાવત્ પદ્મ થી આ નીચે પ્રમાણે નો અર્થ સંગ્રહ કરીને બતાવેલ છે.—છઠ્ઠી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં પાંચમી પૃથ્વીના જે નૈરયિક નપુંસકો છે, તેઓ અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. પાંચમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં ચોથી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. ચોથી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં ત્રીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. ત્રીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં બીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો છે તે અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. બીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં જે “अंतरदीवगमणुस्स णपुंसगा

અસંખેજ્જગુણા” અંતર ક્ષીપના મનુષ્ય નપુંસકો છે, તેઓ અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. આ ગર્ભજ મનુષ્યોના ઉચ્ચાર, પ્રસવણુ-મલમૂત્ર વિગેરે શરીરના મળથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે સંમૂર્ચિર્ષમ મનુષ્ય અસંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. કેમકે—ત્યાં એટલા સંમૂર્ચિર્ષત હોય છે. અંતરક્ષીપ જ મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં “દેવકુરુત્તર કુરુ અકર્મ્મભૂમિગ મણુસ્સણપુંસગા દોવિ તુલા સંખેજ્જગુણા” દેવકુરુ અને ઉત્તર કુરુ આજે મનુષ્ય નપુંસક છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. પરંતુ આ બંને સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય છે. “જાવ પુચ્ચવિદેહ અવરવિદેહ કમ્મભૂમિગ મણુસ્સ ણપુંસગા સંખેજ્જગુણા” અહિયાં યાવત્પદ્ધતી દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્ય નપુંસકોના અપેક્ષાથી હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષના જે મનુષ્ય નપુંસકો છે, તેઓ સંખ્યાત ગણા વધારે છે. પરંતુ આ બંને પરસ્પરમાં સરખા છે. તેના કરતાં ભરતક્ષેત્ર અને એરવત ક્ષેત્રના જે મનુષ્ય નપુંસકો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. અને સ્વસ્થનમાં તુલ્ય છે. તથા તેના કરતાં પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહના કર્મભૂમિજ જે મનુષ્ય નપુંસકો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા છે. પરંતુ તેઓ પણ સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય છે. કર્મભૂમિ જ પૂર્વવિદેહ અને

પશ્ચિમ વિદેહ ના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં “ચયણપ્પમાપુઢવી ણેરચયણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” રત્ન પ્રભા પૃથ્વીના જે નૈરચિક નપુંસકો છે. તેઓ અસંખ્યાતગણા વધારે છે. તેના કરતાં “ચલયર પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. આ ખેચર નપુંસકો કરતાં “ચલયર પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા સંખેજ્જગુણા” સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો સંખ્યાતગણા વધારે છે. આ સ્થલચર નપુંસકો કરતાં “જલચર પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા સંખેજ્જગુણા” જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો સંખ્યાતગણા વધારે છે. આ જલચર નપુંસકો કરતાં “ચરિદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” ચાર ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે—ચાર ઇંદ્રિયવાળા નપુંસકો કરતાં “તેઈદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે. ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો કરતાં “વેઈદિયતિરિક્ખ જોણિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” બે ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે. બે ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો કરતાં “તેઁક્કા

ઈય ણ્ગિદિયતિરિક્ખજોણિય ણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” તેજસ્કાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. તેજસ્કાયિક નપુંસકો કરતાં ‘પુઢવીકાઈય-ણ્ગિદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” પૃથ્વીકાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિકો વિશેષાધિક છે. પૃથ્વીકાયિક નપુંસકો કરતાં “આઁક્કાઈયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” અપ્કાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે. અપ્કાયિક નપુંસકો કરતાં “આઁક્કાઈયણ્ગિદિયતિરિક્ખજોણિય ણપુંસગા વિસેસાહિયા” વાયુકાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા તિર્ચગ્થોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે વાયુકાયિક નપુંસકો કરતાં “વણસ્સદ્દકાઈયણ્ગિદિયતિરિક્ખજોણિયણપુંસગા અણંતગુણા” વનસ્પતિ-

કાયિક એક ઇંદ્રિયવાળા નપુંસકો અનંતગુણા વધારે છે. આ પ્રમાણે આ પાંચમું નૈરચિક, તિર્ચચ અને મનુષ્ય સંબંધી અદ્વય બહુપણું કહ્યું છે. આ રીતે આ નપુંસકોનું અદ્વય બહુ-પણું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું ॥સૂ.૦૧૭॥

નપુંસકોંકે વેદ કર્મ બન્ધસ્થિતિ કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર નપુંસક વેદકર્મની બંધસ્થિતિ અને નપુંસક વેદનો પ્રકાર પ્રગટ કરે છે.—
 “જપુંસગવેદસ્સ ણં મંતે ! કમ્મસ્સ કેવઇયં કાલં બંધઠિઈં પ્પણત્તા” ઇત્યાદિ
 ટીકાર્થ—અહિયાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“નપુંસકવેદસ્સ ણં મંતે !
 કમ્મસ્સ” હે ભગવન્ નપુંસક વેદ કર્મની કેવઇયં કાલં બંધઠિઈં પ્પણત્તા” બંધસ્થિતિ કેટલા-
 કાળની કહેવામાં આવી છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા !
 જહ્ણણેણં સાગરોવમસ્સ દોન્નિ સત્તમાગા પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઇમાગેણ ડ્ઙ્ગા” હે ગૌતમ !
 નપુંસક વેદકર્મની બંધસ્થિતિ જ્ઞન્યથી સાગરોપમના સાતભાગોમાંથી પદ્યોપમના અસં-
 ખ્યાતમાં ભાગથી બે સાતિયાભાગ પ્રમાણની છે. તથા “ઉક્કોસેઠં વીસં સાગરોવમકોડાકો-
 ડ્ઙ્ગીઓ” ઉત્કૃષ્ટથી ૨૦ વીસ સાગરોપમ કોડા કોડીની છે. ‘દોન્નિય વાસસહસ્સાઈ અવાધા’
 આમાં બે હજાર વર્ષનો અબાધા કાળ છે “અવાહ્ણિયા કમ્મઠ્ઠિઈં” અબાધા કાળથી હીન
 કર્મસ્થિતિ “કમ્મણિસેગો” કર્મનિષેક-કર્મદલિકોની રચના છે. “જપુંસગવેણં મંતે ! કિં
 પ્પગારે પ્પણત્તે” હે ભગવન્ નપુંસકવેદ કેવા પ્રકારના કહેલ છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ
 કહે છે કે—“ગોયમા ! મહાણગરદાહસમાણે પ્પણત્તે” નપુંસક વેદ મહાનગરના દાહ પ્રમાણેનો
 કહેલ છે. કેમકે—સઘણી એવી અવસ્થાઓમાં મદન દાહ અર્થાત્ કામવિકાર મહાનગરને
 બાળવા જેવોજ હોય છે. આ વેદના ઉદયમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેની અભિલાષા થાય છે.
 તેથી તેને મહાનગરને બાળવાનાદાહ જેવો જે દાહ તેના જેવા દાહવાળો કહેલ છે. “સમણા ડ્ઙ્ગો”
 હે શ્રમણ આયુષ્મન્ “સે તં જપુંસગા” આ રીતે ભેદ અને પ્રભેદોને લઘને નપુંસકોતું નિરૂપણ
 કરવામાં આવેલ છે. આ રીતે આ નપુંસક પ્રકરણ સમાપ્ત ॥સૂ. ૧૮॥

સામાન્ય પ્રકાર સે પાંચ અલ્પબહુત્વ કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર નવ અલ્પ બહુપણાના સંબંધમાં કથન પ્રગટ કરે છે.—તેમાં સામાન્ય
 પણાથી સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકોના સંબંધમાં પહેલું અલ્પ બહુપણું છે. ૧ સામાન્ય
 પણાથી તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકોના સંબંધમાં બીજું અલ્પ બહુ પણું છે ૨ એજ
 પ્રમાણે સામાન્ય પણાથી મનુષ્ય સ્ત્રી, પુરૂષ, અને નપુંસકના સંબંધમાં ત્રીજું અલ્પ બહુપણું
 છે. ૩ સામાન્ય પણાથી દેવ સ્ત્રી, પુરૂષ અને નારક નપુંસકોના સંબંધમાં ચોથું અલ્પ બહુ પણું
 છે. ૪ સામાન્ય પ્રકારથી સઘણાથી મળેલું પાંચમું અલ્પ બહુપણું છે. ૫ પછી વિશેષની અપેક્ષાની
 તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકોતું છઠ્ઠું અલ્પ બહુપણું છે. ૬ વિશેષ પ્રકારથી મનુષ્ય
 સ્ત્રી, પુરૂષ નપુંસકોતું સાતમું અલ્પ બહુપણું છે. વિશેષથી દેવ સ્ત્રી, પુરૂષ, નારક નપુંસકોતું
 આઠમું અલ્પ બહુપણું છે. ૮

તિર્યંચ મનુષ્ય સ્ત્રી પુરૂષ અને દેવ સ્ત્રી પુરૂષ નપુંસક આ સઘણી વિજ્ઞાતીય વ્યક્તિઓતું
 મિશ્રિત નવમું અલ્પ બહુપણું છે ૯. આ પ્રમાણે આ સામાન્ય પ્રકારથી પાંચ અને વિશેષ પ્રકાર
 થી ચાર એ રીતે આ નવ અલ્પ બહુપણું છે. આમાંથી સૂત્રકાર પહેલાંના પાંચ સામાન્ય અલ્પ
 બહુપણાતું કથન કરે છે.—“एणसि णं मंते ! इत्थीणं पुरिसाणं जपुंसगाण य ” ઇત્યાદિ.

ટીકાથઁ—ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—હે ભગવન્ સામાન્યપણાથી “દ્વિતીયો” સ્ત્રીઓમાં “પુરિસાણ” સામાન્ય પુરૂષ જાતિઓમાં “ગણુંસગાણ ય” અને સામાન્ય થી નપુંસકોમાં “કયરે કયરેહિતો” કોણ કોનાથી “અપ્પા વા” અલ્પ છે? કોણ કોનાથી “બહુયા વા” વધારે છે? કોણ કોની “તુલ્લા વા” તુલ્ય છે? અને કોણ કોનાથી “વિસેસા-હિયા વા” વિશેષાધિક છે?

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—“ગોયમા” હે ગૌતમ “સવ્વત્થોવા પુરિસા” સૌથી ઓછા પુરૂષો છે. અર્થાત્ સ્ત્રીઓ અને નપુંસકો કરતાં પુરૂષો ઘણા ઓછા છે. “દ્વિતીયો સંખેજ્જગુણ” પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ સંખ્યાતગણી વધારે છે, “ગણુંસગા અણંતગુણ” સ્ત્રીઓ કરતાં નપુંસકો અનંતગણા વધારે છે. વનસ્પતિની અપેક્ષાથી તેમનું અનંતગણાપણું કહ્યું છે. આ રીતે આ પહેલું અલ્પ બહુપણું કહ્યું છે. ૧

બીજું અલ્પ બહુપણું આ પ્રમાણે છે—આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુ ને એવું પૂછ્યું છે કે—“एणसि ण भंते ! तिरिक्ख जोणित्थीणं तिरिक्ख जोणियपुरिसाणं तिरिक्खजोणिय ण-सगाण य” હે ભગવન્ આ તિર્યગ્ચૈનિક સ્ત્રીઓમાં તિર્યગ્ચૈનિક પુરૂષોમાં, અને તિર્યગ્ચૈનિક નપુંસકોમાં “કયરે કયરેહિતો અપ્પા વા બહુયા વા, તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા” કોણ કોનાથી અલ્પ છે? કોણ કોનાથી વધારે છે? કોણ કોની બરાબર છે? અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે. ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—“गोयमा ! सव्वत्थोवा तिरिक्खजोणियपुरिसा” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા તિર્ય-ગ્ચૈનિક પુરૂષ છે. “તિરિક્ખજોણિત્થીઓ અસંખેજ્જગુણ” તિર્યગ્ચૈનિક સ્ત્રીઓ તિર્યગ્ચૈ-નિક પુરૂષો કરતાં અસંખ્યાત ગણી વધારે છે. “તિરિક્ખજોણિયગણુંસગા અણંતગુણ” તિર્ય-ગ્ચૈનિક સ્ત્રીઓ કરતાં તિર્યગ્ચૈનિક નપુંસકો વનસ્પતિ જીવોની અનંતાનંતાની અપેક્ષાએ અનંતગણા વધારે છે. આ રીતે આ બીજું અલ્પ બહુપણું આ કહ્યું છે. ૨

ત્રીજું અલ્પ બહુપણું આ પ્રમાણે છે. “एणसि ण भंते ! मणुस्सित्थीणं मणुस्सपुरिसाणं मणुस्स णपुंसगाण य कयरे कयरेहितो अप्पावा, बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा” ગૌતમ સ્વામીએ

એવો પ્રશ્ન કર્યો છે. કે હે ભગવન્ આ મનુષ્ય સ્ત્રીઓમાં મનુષ્ય પુરૂષોમાં અને મનુષ્ય નપુંસકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ-ઓછા છે? કોણ કોનાથી વધારે છે? કોણ કોની બરાબર છે? અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે? પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—“गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सपुरिसा” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા મનુષ્ય-પુરૂષ છે. “મણુસ્સિત્થીઓ સંખેજ્જ-ગુણ” મનુષ્ય સ્ત્રીઓ મનુષ્ય પુરૂષો કરતાં સંખ્યાતગણી વધારે છે. “મણુસ્સ ગણુંસગા અસંખેજ્જગુણ” મનુષ્ય સ્ત્રીઓ કરતાં મનુષ્ય નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. આ કથન સંમૂર્ચિમ મનુષ્યની અપેક્ષાથી કહેલ છે. આ રીતે આ ત્રીજું અલ્પ બહુપણું કહેલ છે. ૩

ચોથું અલ્પ બહુપણું આ પ્રમાણે છે.—“एणसि ण भंते ! देवित्थीणं देवपुरिसाणं णेरइयणपुंसगाण य कयरे कयरेहितो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा” ગૌતમ

સ્વામીએ આ સંબંધમાં એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે—હે ભગવન્ આ દેવીઓમાં, દેવપુરુષોમાં અને નૈરયિક નપુંસકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ છે ? કોણ કોનાથી વધારે છે ? કોણ કોની ધરોધર છે ? અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુએ ગૌતમ સ્વામીને એવું કહ્યું કે “નોયમા” હે ગૌતમ ! “સવ્વથોવા” સૌથી ઓછા “નેરદ્યણપુંસગા” નૈરયિક નપુંસકો છે. કેમકે—તેઓનું પ્રમાણ આંગળ માત્રમાં જેટલી પ્રદેશ રાશિયો છે, તેને તેનાજ પહેલા વર્ગમૂળથી ગુણતાં જેટલી પ્રદેશ રાશી આવે છે, એટલી ધનીકૃત લોકની એક પ્રદેશવાળી શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે. એટલા છે. “દેવપુરિસા અસં-
 સ્વેજ્જગુણા” નારક નપુંસકો કરતા દેવપુરુષો અસંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. કેમકે—તેનું પ્રમાણ અસંખ્યાત યોજન કોટાકોટિ પ્રમાણ સોઈમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે, જેટલી ધનીકૃત લોકની એક પ્રદેશવાળી શ્રેણિઓમાં જેટલો આકાશ પ્રદેશ છે, એટલું કહેલ છે, “દેવિ-
 ત્થીઓ સંસ્વેજ્જગુણાઓ” દેવસ્ત્રિયો—દેવીયો દેવ પુરુષો કરતાં સંખ્યાત ગણી વધારે છે. કેમકે—
 દેવિયોનું પ્રમાણ દેવોથી બત્રીસ ગણું વધારે કહેલ છે. આ રીતે આ ચોથું અલ્પ બહુ-

પણું કહેલ છે. સામાન્યની અપેક્ષાથી બધાથી મળેલું પાંચમું અલ્પ બહુપણું આ પ્રમાણે છે. --“एषसि ण भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं, तिरिक्खजोणिय णपुंसगाणं” ગૌતમ સ્વામીએ આ સૂત્ર દ્વારા એવું પૂછ્યું છે કે—આ તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રિયોમાં તિર્યગ્યોનિક પુરુષોમાં અને તિર્યગ્યોનિક નપુંસકો માં “મણુસ્સિસ્ત્થીણં” મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં “મણુસ્સપુરિસાણં” મનુષ્ય પુરુષોમાં “મણુસ્સણપુંસગાણં” મનુષ્ય નપુંસકોમાં “દેવીસ્ત્થીણં” દેવોની સ્ત્રિયોમાં “દેવપુરિસાણં” દેવ પુરુષોમાં અને “નેરદ્યણ પુણુસગાણ ય” નૈરયિક નપુંસકોમાં. ‘કયરે કયરેહિતો અપ્પા વા, बहुया वा, तुत्त्वा वा विसेसाहिया वा’ કોણ કોનાથી અલ્પ—ઓછા છે ? કોણ કોનાથી વધારે છે ? કોણ કોની તુલ્ય છે ? કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે. આ પ્રમાણે આ પાંચમાં અલ્પ બહુપણાના સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તેના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે. કે “નોયમા ! સવ્વથોવા મણુસ્સપુરિસા” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા મનુષ્ય પુરુષ છે.

‘મણુસ્સિસ્ત્થીઓ અસંસ્વેજ્જગુણા’ મનુષ્ય પુરુષો કરતાં મનુષ્યસ્ત્રિયો અસંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘મણુસ્સ ણપુંસગા અસંસ્વેજ્જગુણા’ મનુષ્ય નપુંસકો મનુષ્ય સ્ત્રિયો કરતા અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. આ કથન સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોની અપેક્ષાથી કહેલ છે. કેમકે—સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય નિયમથી નપુંસકોના હોય છે ‘નેરદ્યણપુંસગા અસંસ્વેજ્જગુણા’ સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. કેમકે—તેમનું પ્રમાણ અસંખ્યાત શ્રેણીના આકાશ પ્રદેશોની રાશિની ધરોધર કહેલ છે. “તિરિક્કજોણિયપુરિસા અસંસ્વેજ્જ-
 ગુણા” નૈરયિક નપુંસકો કરતાં તિર્યગ્યોનિક પુરુષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. કેમકે—તેઓનું પ્રમાણ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેવાવાળી જે અસંખ્યાત શ્રેણિયો છે, એ શ્રેણિયોમા જે આકાશ પ્રદેશરાશિ છે. તેની ધરોધર કહેલ છે. “તિરિક્ક જોણિત્થિયાઓ સંસ્વેજ્જગુણાઓ” તિર્યગ્યોનિક પુરુષો કરતાં તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે, કેમકે—તેમનું પ્રમાણ પુરુષો કરતાં ત્રણગણું કહેવામાં આવેલ છે. “દેવપુરિસા અસંસ્વેજ્જગુણા” તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રિયો

કરતાં દેવપુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. કેમકે- તેમનું પ્રમાણ પ્રભૂતતર પ્રતરના અસંખ્યાત મા ભાગનું છે, તે અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી જે અસંખ્યાત શ્રેણિયો છે. તે શ્રેણિયોમાં રહેલ આકાશ પ્રદેશ રાશિની બરાબર કહેલ છે. “દેવિત્થિયાઓ અસંખેજ્જગુણાઓ” દેવોની સ્ત્રિયો દેવપુરૂષો કરતાં અસંખ્યાત ગણી વધારે છે. કેમકે—તેનું પ્રમાણ દેવ પુરૂષો કરતાં ૩૨ બત્રીસ ગણું વધારે કહેલ છે. “તિરિક્ખજોણિયણપુંસગા” દેવ સ્ત્રિયો. કરતાં તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો અનંત ગણા વધારે છે. આ અધિકપણાનું કથન નરકનિગોદ જીવો અનંતાનંત હોવાથી કહેલ છે. આ રીતે પાંચમું અલ્પ બહુપણું કહેવામાં આવેલ છે ॥૨૦ ૧૯॥

વિશેષ પ્રકાર સે તિર્થગાદિ વિષયક છ૨૯

અલ્પબહુત્વ કા નિરૂપણ

હવે વિશેષ પ્રકારથી તિર્થગ્ય વિગેરેના સંબંધમાં છઠ્ઠા અલ્પ બહુપણાનું કથન કરવામાં આવે છે.—આમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે— “પયાસિ ણં મંતે ! તિરિક્ખ જોણિયીણં” હે ભગવન આ તિર્થગ્યોનિક સ્ત્રિયોમાં “જલચરીણં” જલચર સ્ત્રિયોમાં “થલચરીણં” સ્થલચર સ્ત્રિયોમાં “ચ્ચહચરીણં” ખેચર સ્ત્રિયોમાં “તિરિક્ખ જોણિય પુરિસાણં” તિર્થગ્યોનિક પુરૂષોમાં “જલચરાણં” જલચર પુરૂષોમાં “થલચરાણં” સ્થલચર પુરૂષોમાં “ચ્ચહચરાણં” ખેચર પુરૂષોમાં “તિરિક્ખજોણિયણપુંસગાણં” તિર્થગ્યોનિક નપુંસકોમાં “વેદિય તિરિક્ખજોણિય ણપુંસગાણં” એક ઈન્દ્રિયવાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકોમાં તથા- “જાવ વણસ્સદ્કાદય તિરિક્ખજોણિય ણપુંસગાણં” ચાવત અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, એક ઈન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકોમાં—વનસ્પતિકાયિક એક ઈન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકોમાં—‘વેદિય

તિરિક્ખજોણિય ણપુંસગાણં” બે ઈન્દ્રિયવાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકોમાં “વેદિયતિરિક્ખજોણિય ણપુંસગાણં” ત્રણ ઈન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકોમાં “ચરિદિયતિરિક્ખજોણિય ણપુંસગાણં” ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકોમાં “પંચિદિયતિરિક્ખજોણિય ણપુંસગાણં” પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકોમાં “જલચરાણં” ગર્ભજ જલચરોમાં થલચરાણં” ગર્ભજ સ્થલચરોમાં અને “ચ્ચહચરાણં” ગર્ભજ ખેચરોમાં “કચરે કચરેહિતો જાવ વિસેસાહિયા વા” કોણુકેનાથી અલ્પ છે? કોણુ કોનાથી વધારે છે? કોણુ કોની બરાબર છે? અને કોણુ કોનાથી વિશેષાધિક છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે- “ગોયમા ! સવ્વથોવા ચ્ચહચરતિરિક્ખજોણિય પુરિસા” હે “ગૌતમ! સૌથી ઓછા ખેચર તિર્થગ્યોનિક પુરૂષ છે. “ચ્ચહચરતિરિક્ખજોણિયત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ” ખેચર તિર્થગ્યોનિક પુરૂષો કરતાં ખેચર તિર્થગ્યોનિક સ્ત્રિયો સંખ્યાત ગણી વધારે છે. કેમકે-પુરૂષો કરતાં સ્ત્રિયોનું પ્રમાણ ત્રણગણું વધારે છે. “થલચર પંચિદિયતિરિક્ખજોણિયપુરિસા સંખેજ્જગુણા” ખેચર

સ્ત્રિયો કરતાં સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્થગ્યોનિક પુરુષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. “ચલચર પંચિદિયતિરિક્ષજોણિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ” સ્થલચર પુરુષો કરતાં સ્થલચર પાંચ ઇન્દ્રિયો વાળી સ્ત્રિયો સંખ્યાત ગણી વધારે છે કેમકે—પુરુષો કરતાં સ્ત્રિયો ત્રણ ગણી હોય છે. ‘જલચરતિરિક્ષજોણિયપુરિસા સંખેજ્જગુણા” સ્થલચર સ્ત્રિયો કરતાં જલચર તિર્થગ્યોનિક પુરુષો સંખ્યાત ગણા વધારે છે. “જલચરતિરિક્ષજોણિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ” જલચર પુરુષો કરતાં જલચર તિર્થગ્યોનિક સ્ત્રિયો સંખ્યાત ગણી છે. કેમકે—પુરુષો કરતાં સ્ત્રિયોનું પ્રમાણ ત્રણગણું કહેવામાં આવેલ છે, “સ્વહયરપંચિદિયતિરિક્ષજોણિયનપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” જલચર સ્ત્રિયો કરતાં ખેચર પાંચ ઇન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “ચલચરપંચિદિયતિરિક્ષજોણિયનપુંસગા સંખેજ્જગુણા” ખેચર પાંચ ઇન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો કરતાં સ્થલચર પાંચ ઇન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “જલચરપંચિદિયતિરિક્ષજોણિયનપુંસગા સંખેજ્જગુણા” સ્થલચર નપુંસકો કરતાં જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો સંખ્યાત ગણા વધારે હોય છે. “ચરિદિયતિરિક્ષજોણિયનપુંસગા વિસેસાહિયા” જલચર નપુંસકો કરતાં ચાર ઇન્દ્રિયવાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે, ‘તેઈદિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” ચાર ઇન્દ્રિયવાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો કરતાં ત્રણ ઇન્દ્રિય વાળા નપુંસકો વિશેષાધિક છે. “તેઈદિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા નપુંસકો કરતાં બેઈન્દ્રિય વાળા નપુંસકો વિશેષાધિક છે. ‘તેઝકાઙ્ગય ઇન્દિયતિરિક્ષજોણિયનપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” બે ઇન્દ્રિય વાળા નપુંસકો કરતાં તેજકાઙ્ગય એક ઇન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. “પુઢવીકાઙ્ગયઈન્દિયતિરિક્ષજોણિયનપુંસગા વિસેસાહિયા” પૃથ્વીકાઙ્ગય એક ઇન્દ્રિયવાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો તેજકાઙ્ગય નપુંસકો કરતાં વિશેષાધિક છે. “આઝકાઙ્ગય ઇન્દિય તિરિક્ષજોણિયનપુંસગા વિસેસાહિયા” પૃથ્વીકાઙ્ગય નપુંસકો કરતાં અપ્કાઙ્ગય એક ઇન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે. “વાઝકાઙ્ગયઈન્દિયતિરિક્ષજોણિયનપુંસગા વિસેસાહિયા” વાયુકાઙ્ગય એક ઇન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો અપ્કાઙ્ગય નપુંસકો કરતાં વિશેષાધિક છે. ‘વણસઙ્ગકાઙ્ગય ઇન્દિયતિરિક્ષજોણિયનપુંસગા અણતગુણા” વાયુકાઙ્ગય નપુંસકો કરતાં વનસ્પતિ કાઙ્ગય એક ઇન્દ્રિય વાળા તિર્થગ્યોનિક નપુંસકો અનન્તગણા છે. ॥૨૦૦ ૨૦૧

વિશેષ કો લેકર સાતવેં ઈવં આઠવેં અલ્પબહુત્વ કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર વિશેષની અપેક્ષાથી સાતમા અલ્પ બહુપણનું કથન કરે છે,—“**एयासि णं भंते ! मणुस्सित्थीणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं**” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—આ વિષયમાં “**एयासि णं भंते ! मणुस्सित्थीणं**” ઇત્યાદિ પ્રકારથી ગૌતમસ્વામી એ સાતમા અલ્પ બહુપણને ઉદ્દેશીને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તેમાં એવું પૂછ્યું છે કે—“**एयासि णं भंते ! मणुस्सित्थीणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवगाणं**” હે ભગવન્ આ મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં—કર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં અને અંતરદ્વીપની મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં “**मणुस्स पुरिसाणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवगाण य**” મનુષ્ય પુરુષ કે જે કર્મભૂમિના મનુષ્યો હોય છે તેઓમાં, અકર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષોમાં, અને અંતરદ્વીપના મનુષ્ય પુરુષોમાં તથા “**मणुस्स णपुंसगाणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवगाण य**” મનુષ્ય નપુંસકોમાં અને અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકોમાં “**कयरे कयरेहितो अप्पा वा, बहुया वा तुल्ला वा विसैसाहिया वा**” કોણકોનાથી અલ્પ છે કોણ કોનાથી વધારે છે. કોણ કોની બરોબર છે અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે. ૧ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે

‘**गोयमा ! अंतरदीवगा मणुस्सित्थीओ मणुस्सपुरिसा य**’ હે ગૌતમ ! અંતરદ્વીપની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અને અંતરદ્વીપના મનુષ્ય પુરુષો “**एणं दुन्निय**” આ બંને ‘**तुल्ला वि सवत्थोवा**’ પરસ્પર સમાન છે. અને સૌથી ઓછા છે. કેમકે—અંતરદ્વીપના સ્ત્રી પુરુષો યુગલિક ધર્મ વાળા હોય છે. “**देवकुरुत्तरकुरु अकम्मभूमिगमणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा य एणं दोत्रि वि तुल्ला संखेज्जगुणा**” દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ ૩૫ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરુષ આ બંને પરસ્પરમાં સરખા છે. પરંતુ અંતરદ્વીપની મનુષ્યસ્ત્રિયો અને પુરુષો કરતાં સંખ્યાતગણા વધારે છે. “**हरिवासरम्मगवास अकम्मभूमिग मणुस्सित्थियाओ मणुस्स पुरिसाय**” હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ૩૫ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરુષો

“**एणं दोत्रि तुल्ला संखेज्जगुणा**” આ બંને સ્વસ્થાનમાંતો તુલ્ય છે, પરંતુ દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરુષોથી સંખ્યાતગણા વધારે છે. ‘**हेमवय हेरणवय अकम्मभूमिग मणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा य**’ હૈમવત અને હૈરણ્યવત ૩૫ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરુષો ‘**दो वि तुल्ला**’ બંને પરસ્પરમાં સરખા છે. અને હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષના સ્ત્રિપુરુષો કરતાં “**संखेज्जगुणा**” સંખ્યાતગણા વધારે છે. “**भरहेरवयकम्मभूमिगमणुस्सपुरिसा दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा**” ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્ર ૩૫ કર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષો હૈમવત અને હૈરણ્યવત ૩૫ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરુષો કરતાં સંખ્યાતગણા વધારે છે. પરંતુ આ બંને પણ પરસ્પરમાં સરખા છે. “**भरहेरवयकम्मभूमिग मणुस्सित्थियाओ दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा**” ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય પુરુષો કરતાં ત્યાંની મનુષ્ય સ્ત્રિયો પરસ્પરમાં સમાન છે. અને સંખ્યાતગણી વધારે છે. કેમકે—અહિયાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રિયો સત્યાવીસગણી વધારે છે. “**पुट्टविदेह अवरविदेह कम्मभूमिग मणुस्सपुरिसा दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा**” પૂટ્ટવિદેહ અને અપરવિદેહ ૩૫ કર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરુષો

પરસ્પરમાં સમાન છે, અને ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના મનુષ્ય સ્ત્રિયો કરતાં સંખ્યાતગણા વધારે છે. તથા—“પુલ્લવિદેહ અવરવિદેહકમ્મભૂમિગમણુસ્સિલ્થિયાઓ દો વિ તુલ્લા સંખેજ્જગુણાઓ” પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહના મનુષ્ય પુરૂષો કરતાં ત્યાંની મનુષ્ય સ્ત્રિયો પરસ્પરમાં સરખી છે, અને સંખ્યાતગણી વધારે છે. કેમકે—અહિયાં સ્ત્રિયો સત્યાવી સગણી વધારે છે. “અંતરદીવગમણુસ્સણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહની મનુષ્ય સ્ત્રિયો કરતાં અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે, કેમકે—તેઓ શ્રેણિયોના અસંખ્યાતભાગવતી આકાશ પ્રદેશ રાશિ પ્રમાણુ વાળા હોય છે. ‘દેવકુરુત્તરકુરુ અકમ્મભૂમિગ મણુસ્સણપુંસગા’ દો વિ તુલ્લા સંખેજ્જગુણા” દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ રૂપ અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો પરસ્પરમાં સરખા હોતાથકા અંતરદ્વીપના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં સંખ્યાતગણા વધારે છે. “તહેવ જાવ પુલ્લવિદેહ અવરવિદેહ કમ્મભૂમિગમણુસ્સણપુંસગા દો વિ તુલ્લા સંખેજ્જગુણા” આજ પ્રમાણે યાવત દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં

હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષના મનુષ્ય નપુંસકો બંને સમાનતાવાળા હોતાથકા સંખ્યાતગણા વધારે છે. આજ પ્રમાણે હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકો બંને સમાન હોતાથકા સંખ્યાતગણા વધારે છે. હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકો પરસ્પરમાં સરખા હોતા થકા સંખ્યાતગણા વધારે છે. તેના કરતાં પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ રૂપ કર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો પરસ્પરમાં સરખા હોતા થકા સંખ્યાતગણા વધારે છે આ રીતે આ સાતમું અલ્પ બહુ પહુ છે. 109

હવે વિશેષને લઈને દેવોની સ્ત્રિયો, પુરૂષો, અને નારક નપુંસકોના સંબંધમાં આ આઠમાં અલ્પ બહુપણાનું કથન કરવામાં આવે છે.—આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે —“एयासि णं भंते ! देवित्रीणं भवणवासिणीणं, बाणमंतरीणं, जोइसिणीणं वेमाणिणीणं” હે ભગવન્ આ દેવસ્ત્રિયોમાં, ભવનવાસિ દેવસ્ત્રિયોમાં વાનવ્યન્તર દેવસ્ત્રિયોમાં, ન્યોતિષ્ક દેવસ્ત્રિયોમાં, વૈમાનિક દેવસ્ત્રિયોમાં — “एवं देवपुरिसाणं” અને દેવપુરૂષોમાં “भवणवासिणं” ભવનવાસિદેવોમાં “जाव वेमाणियाणं” યાવત્ વૈમાનિકોમાં “सोहम्मगाणं” સૌધર્મકોમાં “जाव गेवेज्जगाणं” યાવત્ ઐવેયકોમાં ઇશાનકલ્પથી લઈને ઐવેયક પર્યન્તના દેવોમાં જેમકે—ઇશાન, સનકુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તર. મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણુ, અરચુત, અને ઐવેયક દેવોમાં તથા—“अणुत्तरोववाइयाणं” અનુત્તરોપપાતિકોમાં “णेरइयणपुंसगाणं” નૈરયિક નપુંસકોમાં “रयणपभापुढवी णेरइयनपुंसगाणं” રત્નપ્રભા પૃથ્વીનાં નૈરયિકનપુંસકોમાં “जाव अहेसत्तमणेरइयणपुंसगाणं” યાવત્ પદ્મથી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોમાં, વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોમાં, પંકપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોમાં, ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકનપુંસકોમાં, તમ:પ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોમાં તથા અધ: સમમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકોમાં “कयरे कयरेहितो अप्पा वा, बहुया बा, तुल्ला वा, विसैसाहिया वा” કોણુ કોનાથી અલ્પ છે ? કોણુ કોનાથી વધારે છે ? કોણુકોની બરોબર છે ? અને કોણુકોનાથી

વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! સદ્વત્થોવા અણુત્તરોવવાહ્યદેવપુરિસા” હે ગૌતમ ! સૌથી ઓછા અનુત્તરોપપાતિકદેવ પુરૂષો છે. “ઉવરિમગેવેજ્જદેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” અનુત્તરોપપાતિક દેવપુરૂષો કરતાં ઉપરના ઐવેયક દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. “તં ચેવ જાવ આણપ કપ્પે દેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” એજ પ્રમાણે મધ્યમ ઐવેયકથી લઈને પશ્ચાત્તુપ્વીથી આનતકલ્પ સુધીના દેવપુરૂષો પછી પછીનાં સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. જેમકે—ઉપરિતન ઐવેયકદેવપુરૂષો કરતાં મધ્યમ ઐવેયક દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે. મધ્યમ ઐવેયક દેવપુરૂષો કરતાં અધસ્તન ઐવેયક દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. અધસ્તન ઐવેયક દેવપુરૂષો કરતાં અચ્યુનકલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. અચ્યુતકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં આરણ્યકલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. આરણ્યકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં પ્રાણુતકલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. પ્રાણુતકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં આનતકલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે.

હવે અસંખ્યાત ગુણવાળા દેવોનું કથન કરવામાં આવે છે—“અહે સત્તમાપ પુઢવીપ જેરહ્યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” આનતકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં અધઃસપ્તમી તમઃરતમા નામની પૃથ્વીમાં નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે “હ્રદિષ્ણ પુઢવીપ જેરહ્યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” સાતમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં છઠ્ઠી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “સહસ્સારે કપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” છઠ્ઠી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં સહસ્ત્રારકલ્પના દેવપુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે “મહાસુકે કપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા” સહસ્ત્રારકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં મહાશુક કલ્પના દેવપુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે “પંચમાપ પુઢવીપ જેરહ્યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” મહાશુક કલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં પાંચમી ધૂમપ્રલા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “લંતપ કપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા” પાંચમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં લાન્તક કલ્પના દેવપુરૂષો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. “ચત્તરીપ પુઢવીપ જેરહ્યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” લાન્તક કલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં ચોથી પંકપ્રલા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “બંમલોપ કપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” ચોથી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવપુરૂષો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. “તચ્ચાપ પુઢવીપ જેરહ્યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં ત્રીજી વાલુકાપ્રલા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “માહિંદે કપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” ત્રીજી પૃથ્વીના નારક નપુંસકો કરતાં માહિન્દ્રકલ્પના દેવપુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “સળંકુમારકપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” માહિન્દ્રકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં સનત્કુમાર કલ્પના દેવપુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “દોચ્ચાપ પુઢવીપ જેરહ્યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” સનત્કુમાર કલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં બીજી શર્કરા પ્રલા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “ઈસાણે કપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” બીજી

પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં ઇશાન કલ્પના દેવપુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. આ કથન પર્યન્ત અસંખ્યાતગણાનું કથન કયું છે. “ફૃંસાણે કપ્પે દેવિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ” ઇશાનકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં ઇશાનકલ્પની દેવસ્ત્રિયો-દેવીયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. કેમકે—દેવોકરતા દેવીયોનું પ્રમાણ બત્રીસ ગણું વધારે કહેલ છે “સોહમ્મે કર્પે દેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” ઇશાન કલ્પની દેવીયો કરતાં સૌધર્મ કલ્પના દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે સોહમ્મે કર્પે દેવિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ’ સૌધર્મ કલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં સૌધર્મકલ્પની દેવસ્ત્રિયો-દેવીયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘ભવણવાસિદેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” સૌધર્મ કલ્પની દેવિયો કરતાં ભવનવાસી દેવપુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “ભવણવાસિ દેવિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ” ભવનવાસી દેવોકરતાં ભવનવાસી દેવોની સ્ત્રિયો—દેવીઓ સંખ્યાતગણી વધારે છે.

“હમીસે રચણપ્પમાપુઢવીણ જેરહયા અસંખેજ્જગુણા” ભવનવાસિ દેવિયો કરતાં આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના જે નૈરયિક નપુંસકો છે, તે ઓ અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “વાળમંતર દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા,, પહેલી નારક પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં વાનવ્યન્તર દેવ પુરૂષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “વાળમંતરદેવિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ” વાનવ્યન્તર દેવપુરૂષો કરતાં વાનવ્યન્તર દેવસ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે “જોહસિયદેવપુરિસા સંખેજ્જગુણા” વાનવ્યન્તર દેવિયો કરતાં જ્યોતિષ્ક દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. “જોહસિયદેવિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ” જ્યોતિષ્ક દેવ પુરૂષો કરતાં જ્યોતિષ્ક દેવોની સ્ત્રિયો-દેવીયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. કેમકે—દેવો કરતાં દેવીયોનું પ્રમાણ બત્રીસગણું વધારે કહ્યું છે. એટલે કે—જ્યોતિષ્ક દેવપુરૂષો કરતાં જ્યોતિષ્ક દેવિયો બત્રીસગણી વધારે છે. ॥સૂ. ૨૨॥

**વિશેષતઃ તિર્યક્ મનુષ્ય સ્ત્રી પુરૂષ નપુંસક તથા દેવસ્ત્રી
પુરૂષ એવં નારક નપુંસક વિષયક સંમિશ્ર નવવેં અલ્પબહુત્વ
કા નિરૂપાણ**

હવે સૂત્રકાર વિશેષને લઈને તિર્યચ સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસક મનુષ્ય સ્ત્રી, પુરૂષ નપુંસક, દેવ, સ્ત્રી પુરૂષ અને નારક નપુંસક આ બધાનું સંમિલિત નવમું અલ્પ બહુપણું કહે છે.—“પયાસિ ણં મંતે ! તિરિક્વજોણિત્થીણં જલચરીણં ચલચરીણં” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—હે ભગવન્ આ તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રિયોમાં જલચર તિર્યગ્યોનિક સ્ત્રિયોમાં, ‘ચલચરીણં” સ્થલચરતિર્યગ્યોનિક સ્ત્રિયોમાં, તથા “જલચરીણં” ખેચર તિર્યગ્યોનિકસ્ત્રિયો

માં તથા “તિરિક્લજોનિયપુરિસાળ” તિર્યગ્ચેનિક પુરૂષોમાં ‘જલયરાળ’ જલચર પુરૂષોમાં “થલયરાળ” સ્થલચર પુરૂષોમાં “સ્વહયરાળ” ખેચર પુરૂષોમાં. “તિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં “ર્ણિદિયતિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” એક ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં “પુઢવીકાઠ્યર્ણિદિયતિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” પૃથ્વીકાયિક એક ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં તથા “આઠકાઠ્યર્ણિદિયતિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” અપકાયિક એક ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં ‘જાવ વળસ્સઠકાઠ્યર્ણિદિયતિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” યાવત્ તેજસ્કાયિક એક ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં, વાયુકાયિક એક ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં, વનસ્પતિકાય વાળા એક ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં તથા “વેદ્દિયતિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” બે ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં તથા “તેદ્દિયતિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં તથા—“ચઠ્ઠિદિયતિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” ચાર ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં તથા—“પંચિદિયતિરિક્લજોનિયણપુંસગાળ” પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યગ્ચેનિક નપુંસકોમાં, “જલયરાળ થલયરાળ” જલચરોમાં, સ્થલચરોમાં, ખેચરોમાં “મણુસ્સિસ્ત્રીણ” મનુષ્યસ્ત્રિયોમાં અર્થાત્ “કમ્મભૂમિયાળ” કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલી મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં “અકમ્મભૂમિયાળ” અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલી મનુષ્ય સ્ત્રિયોમાં “અંતરદ્વીવિયાળ” અંતરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલી મનુષ્યસ્ત્રિયોમાં “મણુસ્સપુરિસાળ” મનુષ્ય પુરૂષોમાં અર્થાત્ ‘કમ્મભૂમિયાળ’ કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયે મનુષ્ય પુરૂષોમાં “અકમ્મભૂમિયાળ” અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્ય પુરૂષોમાં “અંતરદ્વીવગાળ” અંતરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્ય પુરૂષોમાં તથા “દેવિસ્ત્રીણ” દેવસ્ત્રિયોમાં અર્થાત્ “ભવણવાસીણ” ભવનવાસિ દેવોમાં—એટલે કે ભવનવાસિ દેવસ્ત્રિયોમાં “વાણમંતરીણ” વ્યન્તર દેવસ્ત્રિયોમાં “જોદ્દિસિણીણ” જ્યોતિષક દેવ સ્ત્રિયોમાં “વૈમાણિણીણ” વૈમાનિક દેવસ્ત્રિયોમાં “દેવપુરિસાળ” દેવ પુરૂષોમાં અર્થાત્ ‘ભવણવાસિણ” ભવનવાસિ દેવોમાં—ભવનવાસિ દેવ પુરૂષોમાં “વૈમાણિયાળ” વૈમાનિક દેવપુરૂષોમાં “સોહમ્મકાળ” સૌધર્મકલ્પના દેવપુરૂષોમાં “જાવ ગેવેજ્જાળ” યાવત્ ઇશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મ, લાન્તક, મહાશુદ્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુતિ, આરણુ અચ્યુત આ કલ્પોના દેવપુરૂષોમાં તથા શ્રૈવેચક દેવપુરૂષોમાં તથા “અણુત્તરોવવાઠ્યાળ” અનુત્તરોપપાતિક દેવપુરૂષોમાં તથા “ણેરઠ્યણપુંસગાળ” નૈરચિક નપુંસકોમાં અર્થાત્ “રચણ વ્પમાપુઢવોણેરઠ્યણ પુંસગાળ” રત્નપ્રલા પૃથ્વીનાં નૈરચિક નપુંસકોમાં, યાવત્ શકંર પ્રલા પૃથ્વીના નૈરચિક નપુંસકોમાં વાલુકાપ્રલા પૃથ્વીના નૈરચિક નપુંસકોમાં, પંકપ્રલા પૃથ્વીના નૈરચિક નપુંસકોમાં, ધૂમપ્રલા પૃથ્વીના નૈરચિક નપુંસકોમાં, તમઃપ્રલા પૃથ્વીના નૈરચિક નપુંસકોમાં અને અધઃસપ્તમી-પૃથ્વીના નૈરચિક નપુંસકોમાં “કચરે કચરેહિંતો અપ્પા વા, બહુયા વા, તુલ્લા વા, વિસેસાહિયા વા” કોણુ કોનાથી અલ્પ ઓછા છે ? કોણુ કોનાથી વધારે છે ? કોણુ કોની બરોબર છે ? અને કોણુ કોનાથી વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે કે—“ગોયમા ! અંતરદ્વીવગઅકમ્મભૂ-

મિગમણુસ્સિસ્થીઓ મણુસ્સપુરિસાય” હે ગૌતમ ! અંતરદ્વીપની મનુષ્યસ્ત્રિયો અને અંતર દ્વીપના મનુષ્યપુરૂષો “एण णं दो वि तुल्ला सखेज्जगुणा” એ બંને સ્વસ્થાનમાં બરોબર છે. કેમકે—તેઓ યુગલિક ધર્મવાળા છે. અને અંતરદ્વીપની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અને પુરૂષો કરતાં સૌથી ઓછા છે. “देवकुरुत्तरकुरु अकम्मभूमिगमणुस्सिस्થीओ मणुस्सपुरिसाय संखेज्जगुणा एते णं दो वि तुल्ला” દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્યસ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે કહ્યા છે. અને પરસ્પર એ બંને સરખા છે. “एवं हरिवासरम्म-गवास०” એજ પ્રમાણે દેવકુરૂ અને ઉત્તર કુરૂ મનુષ્યસ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરૂષો કરતાં હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરૂષો સંખ્યાત ગણા વધારે છે. અને સ્વસ્થાનમાં તેઓ પરસ્પરમાં તુલ્ય છે. “एवं हेमवयहेरणवय०” એજ પ્રમાણે હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષની મનુષ્યસ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરૂષો કરતાં હેમવત અને

હેરણ્યવત રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્યસ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. તથા સ્વસ્થાનમાં—પરસ્પરમાં તુલ્ય છે. “भरहेरवयकम्मभूमिगमणुस्सपुरिसा दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा” ભરતક્ષેત્ર અને ચૈરવતક્ષેત્ર રૂપ કર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરૂષો હેમવત અને હૈરણ્યવત રૂપ અકર્મભૂમિની મનુષ્યસ્ત્રિયો અને મનુષ્ય પુરૂષો કરતાં સંખ્યાતગણા વધારે. અને સ્વસ્થાનમાં તેઓ પરસ્પરમાં તુલ્ય છે. “भरहेरवयकम्म-भूमिगमणुस्सिस्થीओ दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा” ભરત અને ચૈરવત ક્ષેત્રના મનુષ્ય પુરૂષો કરતાં ત્યાંની મનુષ્ય સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. તથા સ્વસ્થાનમાં એ પરસ્પર તુલ્ય છે. “पुण्वविदेह अवरविदेह कम्मभूमिगमणुस्सपुरिसा दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा” ભરત અને ચૈરવત ક્ષેત્રની મનુષ્યસ્ત્રિયો કરતાં પૂર્વવિદેહ અને અપરવિદેહ રૂપ કર્મભૂમિના મનુષ્ય પુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. તથા તેઓ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર તુલ્ય છે. “पुण्वविदेहावरवि-भूदेहकम्ममिगमणुस्सिस्थियाओ दो वि तुल्ला संखेज्जगुणा” પૂર્વવિદેહ અને અપર વિદેહ રૂપ

કર્મભૂમિના પુરૂષો કરતાં પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહ રૂપ કર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. કેમકે તેઓ ત્યાંના મનુષ્યો કરતાં ૨૭ સત્યાવીસગણી વધારે હોય છે. તથા સ્વસ્થાનમાં તેઓ પરસ્પર તુલ્ય છે. “अणुत्तरोववायदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा” પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહની મનુષ્ય સ્ત્રિયો કરતાં અનુત્તરોપપાતિક દેવપુરૂષ અસંખ્યાત ગણા વધારે “उवरिमगेवेज्जदेवपुरिसा संखेज्जगुणा” ઉપરિતન ઐવેયકને લઈને પશ્ચાનુ-પૂર્વીથી આનતકલ્પપર્યન્તના દેવ પુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. જેમકે—અનુત્તરોપપાતિક દેવ પુરૂષો કરતાંઉપરિતન ઐવેયકના જે દેવપુરૂષો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. “जाव आणत-कप्पे देवपुरिसा संखेज्जगुणा” યાવત્ આનત કલ્પમાં જે દેવપુરૂષો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. આ કથનનો ભાવ એવો છે કે—અનુત્તરોપપાતિક દેવો કરતાં ઉપરિતન ઐવેયક દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. તેના કરતાં મધ્યમ ઐવેયક દેવપુરૂષો સંખ્યાતગણા વધારે છે. તેના કરતાં અધસ્તન ઐવેયકના જે દેવ પુરૂષો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. તેના કરતાં અચ્યુત

કલ્પના જે દેવપુરુષો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. તેના કરતાં આરણ્ય કલ્પના જે દેવ પુરુષો છે. તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. તેના કરતાં પ્રાણ્ય કલ્પના જે દેવ પુરુષો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. અને તેના કરતાં આનતકલ્પના દેવપુરુષો છે, તેઓ સંખ્યાતગણા વધારે છે. અહિંથી આગળ અસંખ્યાતગણાનું કથન કરે છે. “અહે સત્તમાય પુઢવીય ગેરદ્ય-યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” આનત કલ્પના દેવપુરુષો કરતા અધઃ સપ્તમી પૃથ્વીમાં જે નૈરયિક નપુંસકો છે, તેઓ અસંખ્યાતગણા વધારે છે. છઠ્ઠીય, પુઢવીય ગેરદ્ય-યણપુંસગા અસંખેજ્જ-ગુણા” છઠ્ઠી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો સાતમી પૃથ્વીના નારક નપુંસકો કરતાં અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. “સહસ્ત્રારે કલ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” સહસ્ત્રાર કલ્પના દેવ પુરુષો છઠ્ઠી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં અસંખ્યાત ગણા વધારે “મહાસુક્કે કલ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” મહાશુક કલ્પમાં જે દેવ પુરુષો છે તેઓ સહસ્ત્રાર કલ્પના દેવપુરુષો કરતાં અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “પંચમીય પુઢવીય ગેરદ્ય-યણ-પુંસગા અસંખેજ્જગુણા” પાંચમી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો મહાશુક કલ્પના દેવપુરુષો

કરતાં અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “લંતપ કલ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” લાન્તક કલ્પના દેવ પુરુષો પાંચમી પૃથ્વીના નારક નપુંસકો કરતાં અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “ચત્ત્થીય પુઢવીય ગેરદ્ય-યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” લાન્તક કલ્પના દેવપુરુષો કરતાં ચૌથી પૃથ્વીના નારકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “વંમલોય કલ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” પ્રહલોક કલ્પમાં જે દેવપુરુષો છે, તેઓ ચૌથી પૃથ્વીના નૈરયિકો કરતાં અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “તત્ત્ત્ત્ત્ત પુઢવીય ગેરદ્ય-યણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” પ્રહલોક કલ્પના દેવપુરુષો કરતાં ત્રીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “માહિદે કલ્પે દેવપુરિસા અસંખે-જ્જગુણા” ત્રીજી પૃથ્વીના નારકો કરતાં માહિન્દ્ર કલ્પના દેવપુરુષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “સનકુમારે કલ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા” માહિન્દ્ર કલ્પના દેવ પુરુષો કરતાં સનત્કુમાર કલ્પના દેવપુરુષો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. “દોચ્ચાય પુઢવીય ગેરદ્ય-યણપુંસગા

અસંખેજ્જગુણા” સનત્કુમાર કલ્પના દેવો કરતાં બીજી પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો અસંખ્યાત ગણા વધારે છે. “અતરદ્વીવગઅકમ્મભૂમિગ મણુસ્સણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” બીજી પૃથ્વીનાં નૈરયિક નપુંસકો કરતાં અંતરદ્વીપ જે અકર્મભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે.

હવે દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુથી લઈને મહાવિદેહપર્યન્તના સંખ્યાતગણાનું કથન કરવામાં આવે છે.—“દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ અકમ્મભૂમિગમણુસ્સણપુંસગા દો વિ તુલ્લા સંખેજ્જગુણા” અંતરદ્વીપના અકર્મભૂમિના મનુષ્યનપુંસકો કરતાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ રૂપ અકર્મ ભૂમિના મનુષ્ય નપુંસકો સંખ્યાતગણા વધારે છે. તથા તેઓ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પરતુલ્ય છે. “एवं जाव विदेहति” એજ પ્રકારથી વિદેહ પર્યન્તનું કથન સમજવું આ કથનના ભાવ એવો છે કે—દેવકુરુઅને ઉત્તરકુરુના મનુષ્યનપુંસકો અંતરદ્વીપના મનુષ્યાનપુંસકો કરતાં સંખ્યાતગણા વધારે છે. ને તે બંને સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર તુલ્ય છે. એજ પ્રમાણે હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ અકર્મભૂમિના મનુષ્યનપુંસકો, દેવકુરુ વિગેરે મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં

સંખ્યાતગણુ વધારે છે. તથા તે ખેડ પરસ્પરમાં તુલ્ય છે. હૈમવત અને હૈરણ્યવત અકર્મ-ભૂમિના મનુષ્યનપુંસકો હરિવર્ષ, અને રમ્યકવર્ષના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં સંખ્યાતગણુ વધારે છે. અને સ્વસ્થાનમાં તેઓ પરસ્પરમાં તુલ્ય છે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં પૂર્વવિદેહ અને અપરવિદેહના જે મનુષ્ય નપુંસકો છે, તેઓ સંખ્યાતગણુ વધારે છે. તથા સ્વસ્થાનમાં આ બંને તુલ્ય છે. ‘ઈસાણે કપ્પે દેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા’ ઇશાન કલ્પના દેવપુરૂષો, પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહના મનુષ્ય નપુંસકો કરતાં અસંખ્યાતગણુ વધારે છે. ‘ઈસાણે કપ્પે દેવિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ’ ઇશાનકલ્પની દેવસ્ત્રિયો ઇશાન કલ્પના દેવપુરૂષો કરતા સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘સોહમ્મે કપ્પે દેવપુરિસા સંખે જ્જગુણા’ સૌધર્મ કલ્પમાં જે દેવપુરૂષો છે. તેઓ ઇશાનકલ્પની દેવસ્ત્રિયો કરતાં સંખ્યાતગણુ વધારે છે. ‘સોહમ્મે કપ્પે દેવિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ’ સૌધર્મ કલ્પમાં જે દેવસ્ત્રિયો છે, તેઓ સૌધર્મકલ્પના દેવપુરૂષો કરતાં સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘ભવણવાસિદેવપુરિસા અસંખેજ્જગુણા’ સૌધર્મકલ્પની દેવસ્ત્રિયો કરતાં ભવનવાસિદેવ પુરૂષો અસંખ્યાતગણુ વધારે છે. ‘ભવણવાસિદેવિત્થિયાઓ સંખેજ્જગુણાઓ’ ભવનવાસી દેવસ્ત્રિયો ભવનવાસિ દેવ પુરૂષો કરતા સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘इमीसे रयण प्पभाए पुढवीए णेरइयणपुंसगा असंखेज्जगुणा’ ભવનવાસી દેવસ્ત્રિયો કરતાં આ રત્ન પ્રભા પૃથ્વીમાં જે નારકનપુંસકો છે, તેઓ અસંખ્યાતગણુ વધારે છે. ‘खहयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखेज्जगुणा’ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિક નપુંસકો કરતાં ખેચરતિર્થગ્યોનિક પુરૂષ સંખ્યાતગણુ વધારે છે. ‘खहयरतिरिक्खजोणियत्थियाओ संखेज्जगुणाओ’ ખેચરતિર્થગ્યોનિક પુરૂષો કરતાં ખેચર તિર્થગ્યોનિક સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘थलयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखेज्जगुणा’ ખેચરતિર્થગ્યોનિક સ્ત્રિયો કરતાં સ્થલચર તિર્થગ્યોનિક પુરૂષો સંખ્યાતગણુ વધારે છે. ‘थलयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्जगुणाओ’ સ્થલચર તિર્થગ્યોનિક પુરૂષો કરતાં સ્થલચર તિર્થગ્યોનિક સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘जलयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखेज्जगुणा’ સ્થલચર સ્ત્રિયો કરતાં જલચર તિર્થગ્યોનિક પુરૂષો સંખ્યાતગણુ વધારે છે. ‘जलयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्जगुणाओ’ જલચર તિર્થગ્યોનિક પુરૂષો કરતાં જલચર તિર્થગ્યોનિક સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘वाणमंतरदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ’ વાનવ્યન્તર દેવ પુરૂષો કરતાં વાનવ્યન્તર દેવોના સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘जोइसियदेवपुरिसा संखेज्जगुणा’ વાનવ્યન્તર દેવીયો કરતાં જ્યોતિષ્ક દેવ પુરૂષો સંખ્યાતગણુ વધારે છે. ‘जोइसियदेवित्थियाओ संखेज्जगुणा’ જ્યોતિષ્ક દેવસ્ત્રિયો જ્યોતિષ્ક દેવ પુરૂષો કરતાં સંખ્યાતગણી વધારે છે. ‘खहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियपुरिसा संखेज्जगुणा’ જ્યોતિષ્ક દેવસ્ત્રિયો કરતાં ખેચરતિર્થગ્યોનિક નપુંસકપુરૂષો સંખ્યાત

ગણા વધારે છે. “થલયરનપુંસગા સંખેજ્જગુણા” ખેચર નપુંસકો કરતાં સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યંગ્યોનિકનપુંસકો સંખ્યાતગણા વધારે છે. “જલયરણપુંસગા સંખેજ્જગુણા” સ્થલયર નપુંસકો કરતાં જલયર નપુંસકો સંખ્યાતગણા વધારે છે. ‘ચરિદિયણપુંસગા વિસેસાહિયા’ જલયર નપુંસકો કરતાં ચૈરિદિયવાળા નપુંસકો વિશેષાધિક છે. “તેઈદિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” ચાર ઇન્દ્રિયવાળા નપુંસકો કરતાં ત્રણઈદ્રિયવાળા નપુંસકો વિશેષાધિક છે. ‘તેઈદિયણપુંસગા વિસેસાહિયા’ ત્રણઈદ્રિયવાળા નપુંસકો કરતાં બેઈદ્રિય વાળા નપુંસકો વિશેષાધિક છે. “તેડકાઈયર્ગિદિયતિરિક્કજોણિયણપુંસગા અસંખેજ્જગુણા” બેઈદ્રિયોવાળા નપુંસકો કરતાં તેજ્જકાયિક એક ઇન્દ્રિયવાળાતિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો અસંખ્યાતગણા વધારે છે. ‘પુદવીકાઈયર્ગિદિયતિરિક્કજોણિયણપુંસગા વિસેસાહિયા’ તેજ્જકાયિક નપુંસકો કરતાં પૃથ્વીકાયિક એકેન્દ્રિય તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે. “આઈકાઈયર્ગિદિય તિરિક્કજોણિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” પૃથ્વીકાયિક એક ઇન્દ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો કરતાં અપ્કાયિક એક ઇન્દ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે. “ઘાડકાઈયર્ગિદિયતિરિક્કજોણિયણપુંસગા વિસેસાહિયા” અપ્કાયિક એક ઇન્દ્રિયવાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો કરતાં વાયુકાયિક એકેન્દ્રિય તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો વિશેષાધિક છે. તથા વણસ્સકાઈયર્ગિદિયતિરિક્કજોણિયણપુંસગા અણંતગુણા” વાયુકાયિક નપુંસકો કરતાં વનસ્પતિ કાયિક એકઈદ્રિય વાળા તિર્યંગ્યોનિક નપુંસકો અનંતગણા વધારે છે. કેમકે— નિગોદ ભવો અનંત હોય છે. ॥સૂ.૦૨૨॥

નવમા અદ્ય બહુ પણાનું કથન સમાપ્ત
અદ્ય બહુપણાનું પ્રકરણ સમાપ્ત

સ્ત્રીપુરૂષ ઇવં નપુંસકો કે સ્થિતિમાન કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર સ્ત્રી પુરૂષ, અને નપુંસકોની ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિનું પ્રમાણ ક્રમશઃ કહે છે.—“ઈત્થી ણં મંતે ! કેવઈયં કાલં ઠિઈં પન્નત્તા” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે—“ઈત્થી ણં મંતે ! કેવઈયં કાલં ઠિઈં પન્નત્તા” હે ભગવન્ સ્ત્રિયોનું આયુષ્ય કેટલાકાળનું કલ્યુ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે—“ગોયમા ! ઈમેણં આદેસેણં જહા પુદ્ધિવં મણિયં” હે ગૌતમ ! એક આદેશથી જે પ્રમાણે પહેલાં સ્ત્રી પ્રકરણમાં સ્થિતિનું કથન કર્યું છે. એજ પ્રમાણેની સ્થિતિનું કથન અહિંયાં પણ સમજવું.

શંકા—જે સ્ત્રી પ્રકરણમાં આ વાત કહેવામાં આવી ગઈ છે, તે પછી અહિંયાં સૂત્રરૂપે કહેવામાં પુનરૂક્તિ દોષ કેમ નહીં મનાય ?

ઉત્તર—આ પ્રમાણેની શંકા કરવી ઠીક નથી. કેમ કે—સ્ત્રી પ્રકરણમાં તે સ્ત્રી વિગેરેની જૂદી જૂદી સ્થિતિ વિગેરેનું કથન કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ અહિંયાં સમુદાયરૂપથી સ્થિતિ વિગેરેનું પ્રતિપાદન થયું છે. તેથી પુનરૂક્તિ દોષાપત્તિનો સંભવ નથી. “एवं पुरिसस्स वि णपुंसगस्स वि” પુરૂષ અને નપુંસકોની સ્થિતિ પણ તેના તેના સંબંધમાં પહેલાં કહેવામાં આવેલ પ્રકરણમાંથી સમજી લેવી. ‘સંચિટ્ટણા’ આ ત્રણેની કાયસ્થિતિ પણ એટલેકે સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકોની કાયસ્થિતિ. “જહા પુદ્ધિવં મણિયા” જે પ્રમાણે તે તે પ્રકરણમાં પહેલા

કહેલ છે, એજ પ્રમાણે તે અહિયાં પણ સમજી લેવી. “અંતરં પિ” સ્ત્રી પુરૂષ અને નપુંસકોતું અંતરપણુ “જહા પુઠ્ઠિવં મણિયં તહા ગેયઠ્ઠવં” જે પ્રમાણે પહેલાં તેમના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવેલ છે, એજ પ્રમાણે અહિયાં પણ સમજી લેવું. જેમકે—‘एयासि णं भंते ! इत्थीणं पुरिसाणं णपुंसगाण य कयरे कयरेहिंतो अत्पा वा, बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया वा, सव्वत्थोवा पुरिसा इत्थीओ संखेज्जगुणाओ णपुंसगा अणंतगुणाओ” ગૌતમ સ્વામીએ આ પ્રકરણ દ્વારા જ્યારે અવું પૂછ્યું કે—હે ભગવન્ આ સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ છે ? કોણ કોનાથી વધારે છે ? કોણ કોની બરાબર છે ? અને કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુએ ગૌતમસ્વામી ને કહ્યું કે—હે ગૌતમ ! આમાં સૌથી ઓછા તો પુરૂષો છે. અને પુરૂષો કરતાં સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. અને સ્ત્રિયો કરતાં નપુંસકો અંતરગણા વધારે છે કેમકે—એક ઇન્દ્રિયવાળા જીવો નપુંસકોજ હોય છે. અને તેઓ સંખ્યામાં વનસ્પતિની અપેક્ષાએ અનન્તાનન્ત કહ્યા છે. ॥સૂ૦૨૩॥

પહેલાંના સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવેલ છે કે—પુરૂષો કરતાં સ્ત્રિયો સંખ્યાતગણી વધારે છે. તો કઈ સ્ત્રિયો કયા સ્વભાવનીય પુરૂષો થી કેટલાગણી વધારે છે ? આ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં કહેવામાં આવે છે કે—“तिरिक्खजोणित्थियाओ तिरिक्खजोणियपुरिसेहितो तिगुणाओ तिरूवाहियाओ” આમાં જે તિયંજ્યેનિક સ્ત્રિયો છે, તેઓ તિયંજ્યેનિક પુરૂષો કરતાં ત્રણ ગણી વધારે છે. એટલે કે—તેઓ ત્રિરૂપાધિક છે. “मणुस्सित्थियाओ सत्तावीसइगुणाओ” મનુષ્ય યેનિક જે સ્ત્રિયો છે તેઓ મનુષ્ય પુરૂષો કરતાં સત્તાવીસગણી વધારે છે. અર્થાત્ સત્તાવીસરૂપાધિક છે. “देवित्थियाओ देवपुरिसेहितो बत्तीसइगुणाओ” દેવસ્ત્રિયો દેવ પુરૂષો કરતાં બત્રીસગણી વધારે છે. એટલે કે બત્રીસરૂપાધિક છે. એજ પ્રમાણે બીજેપણુ કહ્યું છે કે—

“तिगुणा तिरूवाहिया तिरियाणं इत्थिया मुणेयव्वा ।

सत्तावीसगुणा पुण मणुयाणं तदहिया चेव ॥१॥

बत्तीसगुणा बत्तीसरूवअहिया उ होंति देवाणं ॥

देवीओ पण्णत्ता जिणेहिं, जियरागदोसेहिं ॥२॥

આ બીજી પ્રતિપત્તિનો ઉપસંહારકરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—“से तं तिविहा संसार-समावण्णगा जीवा पण्णत्ता” આ પ્રમાણે સંસાર સમાપન્નક જીવ ત્રણ પ્રકારથી કહેવામાં આવ્યા છે. આ અધિકૃત પ્રતિપત્તિના અર્થાધિકારની સંગ્રહગાથા આ પ્રમાણે કહી છે.—“तिविहेसु” ઇત્યાદિ

આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.—આ ત્રણે વેદોને નિરૂપણુ કરવા વાળી પ્રતિપત્તિમાં સ્ત્રી, પુરૂષ, અને નપુંસક એ પ્રમાણે ત્રણ વેદોનું કથન કરવામાં આવેલ છે. પહેલો અધિકાર

આ ત્રણ વેદોમાં ત્રણ ત્રણ વેદો કહ્યા છે. તે પછી આ વેદોની સ્થિતિના સંબંધમાં બીજે અધિકાર કહ્યો છે. તે પછી સંચિક્ષણ—આ વેદોની કાયસ્થિતિ નો કાળ કહ્યો છે. તે પછી અંતર-વિરહકાળ કહ્યો છે. તે પછી તેના સંબંધમાં અલ્પ બહુપણુનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

આ વેદોની બન્ધ સ્થિતિ કેટલી અને કઈ કઈ છે ? તો સમજાવવામાં આવ્યું છે. તથા તેનો પ્રકાર કેવો હોય છે ? એ પણ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે આ રીતે સંસાર સમાપન્ન-સંસારમાં રહેલા ત્રણ પ્રકારના જીવોના સંબંધમાં આ બીજી પ્રતિપત્તિ કહેવામાં આવેલ છે. ॥સૂ૦૨૪॥

જૈન શાસ્ત્રાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ વિરચિત જીવાભિગમ' સૂત્રની પ્રમેયઘોતિકા નામની વ્યાખ્યામાં ત્રિવિધા નામની બીજીપ્રતિપત્તિ સમાપ્ત ॥૨॥